

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ивана С. Женарју

**ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ВЕРСКА ОБНОВА У
РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ
(1839–1912)**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Ivana S. Ženarju

**CHURCH ART AND RELIGIOUS REVIVAL IN THE
DIOCESE OF RAŠKA-PRIZREN
(1839–1912)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Ненад Макуљевић, ванредни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Проф. др Ненад Макуљевић, ванредни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф др. Бранислав Годић, редовни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф др. Александар Кадиевић, редовни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф др. Саша Брајовић, ванредни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

др Љиљана Стошић, научни саветник,
Балканолошки институт САНУ

Датум одбране:

ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ВЕРСКА ОБНОВА У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ (1839–1912)

РЕЗИМЕ

Основни циљ истраживања је проучавање и разумевање односа црквене уметности и верске обнове на територији Рашко-призренске епархије у XIX веку, чиме ће се остварити увид у карактеристичне токове, појаве и феномене, и употпунити сазнања о црквеној уметности XIX века на овој територији. Проучавање овог поља историје уметности и визуелне културе засновано је на савременом методолошком приступу изучавања визуелне културе из историјско-уметничког угла који је актуелан у српској науци.

Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији развијала се у оквирима које су обележили важни политички догађаји у Османском царству, у периоду од успостављања Танзиматских реформи 1839. године. Реформе су довеле до сигурности материјалне верске имовине и јавног проповедања вере, што је утицало на успон црквеног живота и развој црквене уметности у Васељенској патријаршији. Током XIX века, а особито у његовој другој половини, траје изградња, обнова и украшавање православних храмова. Тиме је креирана парохиска мрежа, док истовремено континуирано траје обнова манастирских комплекса, изградња нових конака, ограђивање, као и успостављање просветних центара у истим.

Црквена уметност и верска обнова на територији Рашко-призренске епархије развијају се у XIX веку захваљујући сложеном патронажном механизму деловања у којем су важну улогу имали припадници различитих слојева друштва. Тако се као носиоци црквене уметности јављају митрополити, монаси и свештеници са једне, као и црквено-школске општине, имућни појединци и еснафи са друге стране. Осим њих, у процесу развоја сакралне визуелне културе велика је била и улога Србије, Русије и хуманитарних удружења. Црквену уметност обликовали су градитељи, зографи и дуборесци, који су најчешће долазили из околине Дебра и Велеса. Бивајући ангажоване широм Балкана,

македонске тајфе су креирале визуелни идентитет верске обнове у складу са балканским културним моделом. Обзиром да се развијала према истоветним друштвеним и уметничким принципима, сакрална визуелна култура у Рашко-призренској епархији интегрални је део нововековне црквене уметности на Балкану.

Градитељска пракса је у Рашко-призренској епархији текла у виду обнове старијих здања, чији је једнобродни облик најчешће остао неизмењен, као и у виду обнове храмова и културних места, која се претварала у изградњу монументалних саборних храмова у форми тробродних базилика. У складу са побољшаним положајем становништва, велики подухвати карактеристични су за другу половину века, а нарочито се интензивирају пред његов крај. Црквену обнову у Васељенској патријаршији обележиле су зографске концепције црквеног сликарства, доминантне и у иконопису и живопису на територији Рашко-призренске епархије у XIX веку. Зографско сликарство представљало је одраз традиционалности, као кључног параметра у литургијском животу цркве, верском животу парохијана, а тиме и обликовању сакралне визуелне културе. Стога зографи као основу за иконографско обликовање светитељских ликова и композиција, користе сликарске приручнике. Настали на основу угледања на упутства Дионисија из Фурне, и Манојла Панселиноса као врхунског узора, ови приручници представљали су извор правоверности иконографије.

На самом крају XIX века, у време када је Рашко-призренском епархијом управљао митрополит Дионисије, црквено сликарство доживело је промену под утицајем савременијих сликарских тенденција и историјског модела православног иконописа. Нова пикторална поетика почела је прогресивније да потикује зографско сликарство у време митрополита Нићифора. На тај начин је црквено сликарство у Рашко-призренској епархији почело да се обликује према концепцијама које су већ биле актуелне у суседним епархијама Васељенске патријаршије.

Кључне речи: црквена уметност, визуелна култура, верска обнова, XIX век, Рашко-призренска епархија, патронажни механизам

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја уметности и визуелне културе новог века

УДК: 726.54(497.11)"1839/1912"(043.3)
75.046:2(497.11)"1839/1912"(043.3)

CHURCH ART AND RELIGIOUS REVIVAL IN THE DIOCESE OF RAŠKA-PRIZREN (1839–1912)

ABSTRACT

The main objective of the study is the research and understanding of the relationship of church art and religious revival of the 19th century on the territory of the Diocese of Raška-Prizren. It will gain an insight into its characteristic trends and phenomena, and complete knowledge of the religious art of the 19th century on this territory. The study of this field of art history is based on modern methodological approach to the study of visual culture, as it is current among Serbian scholars.

Nineteenth century church art in the Diocese of Raška-Prizren was developed within the framework that was marked by important political events in the Ottoman Empire, from the 1839 and the Tanzimat reform movement. The reforms brought new regulations and rights given to Christians, such as security of religious material property and public religious practices. This led to the rise of the ecclesiastical life and the development of church art in the Ecumenical Patriarchate. During the 19th century, and especially in its second half, there was extensive activity in the form of renovation, construction and equipment of churches, so the parochial network was expounded and monasteries were kept in life.

Church art and religious revival in the Diocese of Raška-Prizren were developed due to complex mechanism of patronage, in which members of different social strata took an important role. Thus, as the patrons of church art appear metropolitans, priests and monks as ecclesiastical representatives, so as communities of church and school, guilds and wealthy individuals. Apart from them, Serbian and Russian authorities and humanitarian organizations helped religious revival and church art, as well. Church life was shaped by builders, painters and engravers, who usually come from the vicinity of Debar and Veles. Being deployed throughout the Balkans, Macedonian art guilds shaped visual identity of religious revival in accordance with the Balkan cultural model. Religious visual culture in the Diocese of Raška-Prizren is an integral part of the

nineteenth century church art in the Balkans since it developed according to identical principles, social, and internal, artistic frames and tendencies.

The architecture was developed in the form of renovation of older buildings, modest single-aisled churches, as well as building of monumental three-aisled basilicas. Great undertakings are typical for the second half of the 19th century and particularly intensified toward its end. In the 19th century, zographic Orthodox Christian iconography in the territory of the Diocese of Raška-Prizren was in accordance with the religious and the cultural model. Zographic painting represented a reflection of tradition that was important in the liturgical life of the church, the religious life of the parishioners, and thus the formation of visual culture. Therefore, painters used painter's manuals, originating from the instructions of Dionysius of Fournas, as the basis for the orthodox iconographic and program solutions.

At the end of the 19th century, at the time when Metropolitan Dionysius ruled the Diocese of Raška-Prizren, church painting experienced a change under the influence of contemporary painting trend in the form of a historical model of the Orthodox art. New poetics started dominating during the Metropolitan Nićifor, so the church art began to take shape in according to concepts that were already up-to-date in surrounding dioceses of the Ecumenical Patriarchate.

Key words: church art, visual culture, religious revival, 19th century, Diocese of Raška-Prizren, mechanism of patronage

Field of Research: History of Art

Area of Expertise: History of Art and Visual Culture of the Modern Period

UDK: : 726.54(497.11)"1839/1912"(043.3)
75.046:2(497.11)"1839/1912"(043.3)

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....	3
ОКВИРИ И КОНТЕКСТИ РАЗВОЈА ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ И ВЕРСКЕ ОБНОВЕ	13
ИСТОРИЈСКИ ОКВИР	14
<i>ЗАКОНСКИ ОКВИРИ</i>	22
ТЕРИТОРИЈА РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ ЕПАРХИЈЕ.....	25
РАШКО-ПРИЗРЕНСКИ МИТРОПОЛИТИ	36
СТАНОВНИШТВО У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ	42
НОСИОЦИ ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ И ВЕРСКЕ ОБНОВЕ.....	53
ПРЕДСТАВНИЦИ ЦРКВЕ	54
<i>МИТРОПОЛИТИ</i>	55
<i>СВЕШТЕНИЦИ</i>	61
<i>МОНАСИ</i>	64
ПРЕДСТАВНИЦИ ВЕРНИКА	72
<i>ЦРКВЕНО-ШКОЛСКЕ ОПШТИНЕ</i>	72
<i>ЕСНАФИ</i>	76
<i>ПРИЛОЖНИЦИ</i>	78
УЛОГА СРБИЈЕ.....	84
УЛОГА РУСИЈЕ	89
НАЦИОНАЛНА УДРУЖЕЊА	93
ГРАДИТЕЉИ, ЗОГРАФИ И ДУБОРЕСЦИ У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ	98
ГРАДИТЕЉИ	100
<i>ТАЈФА ДАМЈАНОВА</i>	101
<i>БОРЂЕ НОВАКОВ ЦОНГАР</i>	105
<i>МИХАЈЛО ЂОРЂЕВИЋ</i>	106
ЗОГРАФИ.....	107
<i>ЗОГРАФ ДИЧО</i>	108
<i>АВРАМ ДИЧОВ</i>	110
<i>БЛАЖА ДАМЈАНОВ</i>	114
<i>БРАЋА ЂИНОСКИ</i>	115
<i>ЕВГЕНИЈЕ ПОП КУЗМАНОВ</i>	117
<i>КОНСТАНТИН ЈАКОВЉЕВИЋ</i>	118
<i>ТЕОФАН ИСАИЛОВИЋ БУЏАРОСКИ</i>	120
<i>БРАЋА ЈАКОВ И ЈОСИФ</i>	121
<i>ВЕНО И ЗАФИР</i>	123
<i>КОСТАДИН КРСТЕВ</i>	124
<i>ДИМИТРИЈЕ АНДОНОВ ПАПРАДИШКИ</i>	125
<i>МАЂЕ ПОЗНАТИ ЗОГРАФИ</i>	128
<i>ПОЕТИКА ЦРКВЕНОГ СЛИКАРСТВА У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ</i>	129
ДУБОРЕСЦИ	136
<i>ПЕТАР ФИЛИПОВСКИ ГАРКА</i>	137
<i>ДИМИТРИЈЕ СТАНИШЕВ</i>	139
<i>МАКАРИЈЕ ФРЧКОВСКИ</i>	140
<i>УМЕТНИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ ДРВЕТА</i>	142

ТИПОЛОГИЈА И ПРОГРАМИ ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ У РАШКО-ПРИРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ.....	144
ТИПОЛОГИЈА ЦРКВЕНИХ ОБЈЕКТА И ОБЛИКОВАЊЕ САКРАЛНОГ ПРОСТОРА	145
<i>СИМБОЛИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСТОРА</i>	147
<i>ТРОБРОДНИ ХРАМОВИ</i>	151
Тробродни храмови без куполе.....	152
Тробродни храмови са куполом.....	156
<i>ЈЕДНОБРОДНИ ХРАМОВИ</i>	164
Једнобродни храмови без куполе.....	165
Једнобродни храмови са куполом.....	172
<i>ИЗУЗЕЦИ У ТИПОЛОГИЈИ</i>	174
ИКОНОПИС.....	179
<i>ИКОНОСТАСИ</i>	180
Архитектоника иконостаса.....	183
Распоред и значење икона	187
<i>КАТАПЕТАЗМЕ</i>	215
<i>ИКОНЕ</i>	217
Триптиси	219
Ходочасничке иконе	220
ПРОГРАМИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА.....	223
<i>ОЛТАРСКИ ПРОСТОР</i>	226
Олтарска апсида	227
Нише проскомидије и ђаконикона.....	230
Светитељи и сцене у олтарском простору	233
Свод олтарског простора	234
<i>НАОС</i>	236
Светитељски ликови	236
Циклуси.....	258
Сводови.....	262
<i>СЛИКАРСТВО НА СПОЉАШЊИМ ЗИДОВИМА ХРАМА</i>	267
КИВОТИ И ТРОНОВИ.....	268
<i>ДЕЧАНСКИ КИВОТИ</i>	269
<i>ТРОН ЧУДОТВОРНЕ ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ ПЕЋКЕ</i>	272
<i>ТРОН МУЧЕНИЦЕ БОСИЉКЕ У ПАСЈАНУ</i>	274
БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ	276
<i>ОПРЕМАЊЕ ХРАМОВА БОГОСЛУЖБЕНИМ ПРЕДМЕТИМА</i>	277
<i>БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ У ХРАМУ</i>	283
Прибор за проскомидију.....	283
Часна трпеза.....	285
<i>ЦРКВЕНЕ ТКАНИНЕ</i>	292
Плаштанице	292
Барјаци	293
Свештеничке одежде.....	294
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	298
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	305
ПРИЛОЗИ.....	330

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Захваљујући Танзиматским реформама у Османском царству, на подручју Рашко-призренске епархије долази до развоја сакралне уметности и визуелне културе у оквиру верске обнове и црквеног живота. Основни циљ истраживања је проучавање и разумевање односа црквене уметности и верске обнове на територији Рашко-призренске епархије у XIX веку, чиме ће се остварити увид у карактеристичне токове, појаве и феномене. Циљ овако замишљене студије јесте и употпуњавање слике о црквеној уметности XIX века, особито у Рашко-призренској епархији, као и представљање до сада непознатих података, аутентичних уметничких целина, црквених сликара и примера иконописа, до којих се дошло захваљујући теренским истраживањима као и истраживачким радом у Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности и Историјском архиву Београда.

Непостојање свеобухватног синтетичког прегледа црквене уметности XIX века у Рашко-призренској епархији, као и њена асполутна скрајнутост у проучавању историје уметности и визуелне културе, утицали су на потребу да се приступи проучавању њених карактеристичних појава и особености, кроз контекст верске обнове која је омогућила њен развој. Када је, након Балканских ратова, српским истраживачима постао доступан простор Косова и Метохије, сва је пажња била усмерена на дела средњовековне уметности, што се може приписати тренутним потребама науке и друштва, али и социјалним конструктима попут укуса времена и естетских критеријума. Историјска дистанца није била довољна да би се значај црквене уметности XIX века могао сагледати у целини. Међутим, и након готово једног века, остала је предметом спорадичног истраживања.

Међу првим текстовима, у којима се срећу важни историјски подаци о црквеном животу, били су путописи српских и руских конзула. Различите податке о храмовима у Рашко-призренској епархији изнели су Бранислав Нушић,¹ Тодор Станковић,² Александар Гиљфердинг,³ Иван Степанович Јастребов.⁴ Такође, информације о верском животу на поднебљу епархије, донеле су и две британске путнице, Паулина Ирби (Adeline Paulina Irby) и Мјур Мекензи (Georgina Muir Mackenzie).⁵

У категорији мемоара корисних за истраживање црквене уметности и верске обнове у XIX веку налазе се дела чији је аутор Јанићије Поповић, попут његових записа о манастиру Грачаница из 1927. године, и о животу Срба на Косову, пре свега у области око Грачанице, који су публиковани тек 1987. године.⁶ Верски и културни живот XIX века обрадио је и истакнути културни и просветни радник Петар Костић.⁷ Иако црквена уметност није била тема његовог рада, који је примарно био окренут дешавањима у Призрену, он доноси мноштво корисних информација и представља незаобилазну референцу за свако истраживање овог простора. У том погледу истиче се његово дело *Црквени*

¹ *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, I свеска*, Матица српска, Нови Сад 1902; *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, II свеска*, Матица српска, Нови Сад 1903.

² *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд 1910.

³ *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, друго, измењено издање, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд 1996.

⁴ „Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима на српском и турском језику“, *Гласник Српског ученог друштва* 40, Државна штампарија, Београд 1874, 182–257; *Податци за историју српске цркве из путничког записника*, Државна штампарија, Београд 1879; „О православним српским старим и новим црквама у Старој Зети, садашњем Скадарском округу“, *Гласник Српског ученог друштва* 48, Државна штампарија, Београд 1880, 358–389; „Манастир Дечани“, *Братство* 12–13, Друштво Светог Саве, Београд 1908, 158–199; „Нешто о Горњој Морави“, *Гласник Српског ученог друштва* 60, Државна штампарија, Београд 1885, 123–135; *Стара Србија*, НИП „Нови свет“, Народна и Универзитетска библиотека, Приштина 1995.

⁵ *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, прев. Ч. Мијатовић, Luxphoto: Rotary Club, Београд 2007.

⁶ *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, прир. В. Бован, Књижевне новине, Београд 1987; *Грачаница: манастир*, Млада Србија, Београд 1927 (коришћено као: „Манастир Грачаница на Косову“, *Манастир Грачаница. Обичаји и умотворине са Косова*, прир. В. Бован, Никанор, Грачаница 2011, 9–57).

⁷ „Призренско друштво Св. Сава“, *Братство* 16, Друштво Светог Саве, Београд 1921, 231–237; *Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1924; „Цинцарска насеобина у Призрену и црква Светог Спаса“, *Братство* 19, Друштво Светог Саве, Београд 1925, 294–301; *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1928; *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писца)*, Скопље 1933; *Аутобиографија*, прир. В. Митровић, Архив Србије, Београд – Призренски округ, Призрен 1997.

живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века.

Међу првим теренским истраживачима црквене уметности на Косову и Метохији, који су кроз публиковане радове донели корисне информације за проучавање уметности XIX века, истиче се Ђурђе Бошковић. Он доноси фотографије и податке о стању цркава у Пећкој Патријаршији и Великој Хочи у међуратном периоду, међу којима и оскудне, али релевантне податке о нововековним радовима.⁸

У систематском изучавању сакралне топографије Рашко-призренске епархије, почетну тачку представља обиман текст Милана Ивановића, „Црквени споменици, XIII–XX век“, публикован у делу *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*.⁹ У форми енциклопедијских јединица обрађени су храмови на тлу Косова и Метохије, те ишчитавање овог рада нуди примарне податке и омогућава мапирање споменика XIX века, што представља подлогу за даља теренска истраживања. Ивановић је и кроз друге своје радове публиковао важне податке о црквеној уметности XIX века.¹⁰ Пишући о цркви у Будисавцима, Ивановић само констатује да су одређене сцене у живопису настале 1874. године, као и иконостас, и доноси запис који говори о његовим ауторима, браћи Ђиноски.¹¹ Много више интересовања за уметност XIX века, он показује након готово три деценије, у раду о цркви у Белом Пољу, али је комплекснија анализа нововековног живописа и иконостаса ипак изостала.¹² Кулминацију занимања за

⁸ „Осигуравање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи“, *Старинар, орган Српског археолошког друштва* 8–9, Београд 1933–34, 91–162; С. Смирнов Ђ. Бошковић, „Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља“, *нав. дело*, 255–276

⁹ Црквени споменици, XIII–XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска Призрен 1987, 387–547.

¹⁰ „Неки подаци о иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији“, *Зборник* 26–27, Музеј примењене уметности, Београд 1982/83, 109–110; 105–117; „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *Косовско-метохијски зборник* 2, Српска академија наука и уметности, Београд 1998, 13–36.

¹¹ „Црква Преображења у Будисавцима“, *Старине Косова и Метохије* 1, Обласни завод за заштиту споменика културе, Приштина 1961, 113–126.

¹² „Црква Вавдења у Белом Пољу код Пећи“, *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој годишњици Косовског боја 1389–1989*, (ур. В. Стојанчевић), Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1989, 350–360.

XIX век, Ивановић показује текстом о раду македонских уметника на територији Косова и Метохије.¹³

Бавећи се црквеном уметношћу на Косову и Метохији, Предраг Пајкић је најчешће пропуштао прилику да публикује битне информације о делима насталим у XIX веку. Тако он за цркве Светог Николе у Средској, Богородице у Плањану, Светог Илије у Локвицама и Свете Недеље у Живињану, које су изграђене у том периоду, само констатује да су „без икаквих историско-уметничких вредности“.¹⁴ У опсежном раду о црквама у Великој Хочи, Пајкић се није бавио ентеријером цркве Светог Стефана, нити иконописом у другим црквама, јер су „прилично незанимљиве за проучавање“.¹⁵ Он бележи да је живопис у цркви Светог Стефана рад Јосифа из Лазаропоља, те да је „веома груб и, осим историјског, нема никаквог другог значаја“.¹⁶ Знатно касније, више пажње овим споменицима посветио је Радомир Петровић.¹⁷ Такође, истражујући цркве у Сиринићкој жупи, акценат је ставио на старије цркве Светог Теодора Тирона у Доњој Битињи и Светог Николе у Готовуши,¹⁸ услед чега је за проучавање ове територије знатно кориснији текст Донке Станчић.¹⁹

Са друге стране, Пајкић је неколико икона из XIX века уврстио у попис икона из Призрена, доносећи релевантне податке о записима и натписима.²⁰ И Роксанда Тимотијевић начинила је попис икона из Призрена, али осим констатације да међу иконама постоје „сигнирани радови (за које се претпоставља да су махом радови македонских зографа) и иконе увезене из Русије“, она даје

¹³ „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *Вардарски зборник* 3, Српска академија наука и уметности, Београд 2004, 169–174.

¹⁴ „Цркве Средачке жупе из турског периода“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 3, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1958, 53.

¹⁵ „Цркве у Великој Хочи“, *Старине Косова и Метохије* 2–3, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1963, 192.

¹⁶ Исто, 194.

¹⁷ „Прилог кон проучувањето на творештвото од македонските зографи во Косово“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1987, 115–118.

¹⁸ „Цркве у Сиринићкој жупи“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1968–71, 351–366.

¹⁹ „Извештај о топографском истраживању црква на територији општине Штрпце (Сиринићка жупа)“, *Баштина* 1, Институт за српску културу, Приштина 1991, 243–259. Текст о црквама у Сиринићкој жупи публикувао је и: Б. Тодић, „Цркве у Сиринићкој жупи и њихове фреске“, *Баштина* 4, Институт за српску културу, Приштина 1993, 119–125.

²⁰ „Мало познате збирке икона из Призрена“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 4/5, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1959/60, 277–294.

само списак, без информација о аутору и времену настанка.²¹ За проучавање црквене уметности, пре свега богослужбених предмета, обиље материјала публиковала је Мирјана Шакота.²²

Спорадичне су и историјско-уметничке монографске публикације о храмовима који су обновљени или опремљени у XIX веку. Монографски су обрађени храмови у Приштини, Косовској Митровици, Новој Вароши, као и мале сеоске цркве у Лукову и Бистрици.²³ Корисне су биле и монографије Љубише Пантовића о цркви у Косовској Митровици, Милорада Филића о манастиру Драганцу, и Николе Дамјановића о цркви Светог Николе у Старом Бару, о чијој архитектури је значајне информације публиковао и Ђурђе Бошковић.²⁴

Истраживање црквене уметности у Полимљу представљало је саставни део проучавања црквене уметности Рашко-призренске епархије, јер су ове територије у њеном саставу биле од 1894. године. Вукоман Шалипуровић је, користећи се у великој мери архивским изворима, начинио два корисна прегледа, незаобилазну литературу у изучавању црквене уметности XIX века у Полимљу.²⁵ У новије време, радови Ненада Макуљевића истичу се као важна методолошка упоришта за

²¹ „Иконопис на територији Призрена“, *Баштина* 1, Институт за српску културу, Приштина 1991, 260–266.

²² *Дечанска ризница*, Просвета, Београд – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд – Јединство, Приштина, 1984.

²³ Б. Вранићи, „Црква Светог Николе у Приштини“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, Друштво конзерватора Србије, Београд 1993, 138–142; А. Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Митровици“, *Косовско-метохијски зборник* 3, САНУ, Београд 2005, 33–39; С. Раичевић, „Црква Светих Петра и Павла у подкопаоничком селу Лукову“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 39, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2009, 211–222; М. Станковић, „Црква Свете Тројице у Бистрици“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 227–237; И. Ћирић, „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *нав. дело*, 239–259.

²⁴ Љ. Пантовић, *Храм Светог Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици – Народна и универзитетска библиотека Приштина 1996; *Манастир Драганца*, прир. М. М. Филић, Логос, Ваљево 2006; Н. Дамјановић, *Православна саборна црква Светог Николе у Старом Бару*, Православна црквена општина, Бар 1996; Ђ. Вошковић, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962.

²⁵ *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912*, Општинска заједница образовања, Нова Варош 1972; *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1979.

контекстуализацију сакралне визуелне културе.²⁶ Такође, сакралну архитектуру у области Полимља обрађивао је Александар Кадијевић.²⁷

Због оваквог стања у домаћој историографији, важне референце за проучавање развоја црквене уметности XIX века у Рашко-призренској епархији представљају дела истраживача из Македоније и Бугарске, који су знатно систематичније обрађивали архитектуру, иконопис, живопис и дрворезбарство у областима из којих потичу. Тако су у проучавању иконописа и живописа, те мапирању и атрибуцији дела зографа са подручја Македоније, значајно место заузели радови Асена Василијева,²⁸ Косте Балабанова,²⁹ Антонија Николовског,³⁰ Цветана Грозданова,³¹ Иванке Гергове,³² Јулије Тричковске,³³ Саша Цветковског.³⁴ У изучавању дубореза били су корисни радови Димитра

²⁶ „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 147–175; „Визуелност и култура сећања у Горњем Полимљу“, *Милешевски записи* 8, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2009, 195–209; „Полимље – Стари Влах – Санцак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 211–226.

²⁷ „О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 19, Музеј Рас, Нови Пазар 1995, 193–202; *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997.

²⁸ *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София 1965; *Ерминии, технологи и иконография*, Септември, София 1976; *Български светци в изобразителното изкуство*, ДИ Септември, София 1987.

²⁹ *Велишките зографи иконописци во XIX век*, Рацинови средби, Титов Велес 1970; „По повод сто години од смрта на Дичо Крстев Зограф од село Тресанче“, *Музејски гласник* 2, Историскиот музеј на Македонија, Скопје 1973, 7–18.

³⁰ „Некои аспекти за најдолната граница во примената на реалистичкиот метод во сликарство“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 135–145; *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век*, Андонов, Зографски и Вангеловиќ, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984; „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *Културно наследство* 9, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984, 5–27.

³¹ „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *Прилози XXV* 1–2, Одделение за општествени науки, МАНУ, Скопје 1994, 33–39; „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *Западноевропски барок и византиски свет*, САНУ, Београд 1991, 217–224; „Дичо зограф и неговите ученици во црквата Свети Илија во Стенче, Гостиварско“, *Културно наследство* 26–27, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 2001, 7–13; *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски, МАНУ, Скопје 2004.

³² „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 1991, 3–17; „Иконография на помениците през поствизантиски период в България“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад 2003, 61–70;

³³ „Фасадниот живопис на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 226–241; „Српските владателски портрети од нартексот на црквата Св. Ѓорѓи победоносец во с. Рајчица“, *Зборник Средновековна уметност* 4, Музеј на Македонија, Скопје 2003, 61–73.

³⁴ *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010; С. Цветковски, Г. Келић, „Сликарство XIX века у црквама Пећке

Ќорнакова,³⁵ док су делатност македонских градитеља обрађивали Миленко С. Филиповић,³⁶ Кокан Грчев,³⁷ Георгије Константиновски,³⁸ Крум Томовски.³⁹

Метод истраживања црквене уметности и верске обнове у Рашко-призренској епархији заснива се на студијама у којима се предмети проучавања историје уметности категоришу опширном категоријом визуелне културе.⁴⁰ Тиме

патријаршије“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 3, *Историја, Историја уметности*, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2010, 547–572.

³⁵ „Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид“, *Културно наследство* 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 15–18; „Копаничарите од Река“, *Културно наследство* 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 31–34; „Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско“, *Културно наследство* 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1975, 79–80; „Нови сознанија за иконостасот и мебелот на манастирот Св. Јован Бигорски“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 159–163; *Творештвото на Мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Институт за истражување на старословенската култура, Прилеп 1986; „Развојни пат на резбарството во Македонија“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 5–20; *Македонска резба*, Мисла, Скопје 1988.

³⁶ „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу“, *Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835–1935*, Српска православна црквена општина града Скопља, Скопље 1935, 299–314; „Записи и натписи“ *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, ур. Р. Р. Грујић, Скопско научно друштво, Скопље 1936, 287–297; „Етничке прилике у Јужној Србији“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 387–497; „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“ *Музеји, часопис за музеолошко – конзерваторска питања* 2, Просвета, Београд 1949, 33–40.

³⁷ *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Институт за фолклор Марко Цепенков, Скопје 2003.

³⁸ *Градители во Македонија: XVIII–XX век*, Табернакул, Скопје 2001.

³⁹ „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *Културно наследство* 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 51–59; *Мајстор Андреја Дамјанов (1813–1878)*, Скопје 1966; „Дејноста на мајсторите – градители од ’Дебарската школа’ во XIX век“, *Бигорски научно-културни собири*, Научен собир I, Гостивар 1971, 267–275; *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, МАНУ, Скопје 2006.

⁴⁰ Осамдесетих година прошлог века у САД, историја уметности се суочила са студијама визуелне културе, које нису ограничени само на проучавање слика, већ се баве и свакодневним искуством које уклучује употребу визуелних предмета, чиме је постала богатија новим предметима истраживања, приступима и методама. Меѓутим, и после већ три деценије постојања визуелних студија и визуелне културе, и даље не постоји усаглашеност о предмету проучавања и конкретним методама. Сигурно је да су нам те нове студије отвориле могућност да старе предмете интерпретирамо на нове начине, као и да у проучавање уклучимо предмете који су из видокруга историје уметности били скрајнути. Иако је уврежено мишљење да визуелне студије, или визуелна култура не поседују конкретне методолошке апарате, они се са друге стране могу у историји уметности успешно применити као врста методологије.

Покушаје дефинисања визуелних студија и визуелне културе налазимо код многих аутора, а овде истичемо само неке од водећих: Е. Van Alphen, “Strategies of Identification”, *Visual Culture: Images*

се омогућава шире поље проучавања, укључивање занемарених области историје уметности у токове истраживања, реконтекстуализација предмета историје уметности кроз теоријски дискурс, постављање нових питања и посматрање предмета из нових углова.⁴¹ Овакво методолошко утемељење проучавања уметности формира такозвану нову историју уметности која преиспитује своја полазишта и предмет проучавања, и не базира се стриктно на анализама стила, иконографије, иконолошком и атрибуционом методу, као најчешћим стратегијама тумачења.⁴²

Студије визуелне културе омогућавају да се поље интересовања историчара уметности са академске културе и уметности великих уметника усмери на проучавање свих видова делатности које као своју суштину имају продукцију семантички комплексног и контекстуално богатог визуелног материјала. У оквирима визуелних студија препознаје се детерминисаност

and Interpretation, ed. by Norman Bryson, Michael Ann Holly, P. F. Keith, Wesleyan University Press, University Press of New England, Hanover 1994, 260–271; “Visual Culture Questionnaire”, *October*, The MIT Press, Cambridge, Vol. 77, Summer 1996, 25–70; M. Bal, N. Bryson, “Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders”, *The Art of Art History: A Critical Anthology*, ed. by D. Preziosi, Oxford University Press, Oxford 1998, 242–256; N. Mirzoeff, “Ghostwriting: Working Out Visual Culture”, *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, ed. by M. A. Holly, K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2002, 189–202; H. Bredekamp, “A Neglected Tradition? Art History as Bildwissenschaft”, *The Art Historian: National Traditions and Institutional Practices*, ed. by M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2003, 147–159; I. Rogoff, “Studying Visual Culture”, *The Visual Culture Reader*, ed. by N. Mirzoeff, Routledge, London 1998, 24–36; W. J. T. Mitchell, “Showing Seeing: A Critique of Visual Culture”, *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, ed. by M. A. Holly, K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2002, 231–250; Исти, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of images*, The University of Chicago Press, Chicago, 2005; M. Rampley, “Visual Culture and the Meanings of Culture”, *Exploring Visual Culture. Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005, 5–17; Исти, “Visual Rhetoric”, *Exploring Visual Culture. Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005, 133–148; M. Dikovitskaya, *Visual Culture. The Study of the Visual after the Cultural Turn*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge 2005; J. Richardson, “Seeing, Thinking, Mapping, Moving: Considerations of Space in Visual Culture”, *Visual Arts Research*, vol. 32, No. 2 (63), University of Illinois Press, 2006, 62–68; D. Morgan, *Visual piety: a history and theory of popular religious images*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999; Исти, *The Sacred Gaze: Religious Visual Culture in Theory and Practice*, University of California Press, Berkeley 2005.

⁴¹ I. Rogoff, “Studying Visual Culture”, *нав. дело*, 16.

⁴² У српској историји уметности водећу улогу у овом процесу преиспитивања и увођењу постулата студија визуелне културе у проучавању уметности има Н. Макуљевић: „Визуелна култура национализма и конституисање приватног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју* 2–3, Филозофски факултет, Катедра за општу савремену историју, Београд 2004, 47–63; „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (приредио Александар Фотић), Слио, Београд 2005, 72–111; *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006; „Визуелност и култура сећања у Горњем Полимљу“, *нав. дело*, 195–209; „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 211–226.

визуелних садржаја различитим условима попут историјских, социолошких, културолошких, политичких, економских, географских. Уметност, као визуелни наратив постаје њихово средство и инструмент, и погодна је за испитивање социјалних механизма.⁴³

Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији тумачена је кроз идеју о верској обнови као последици Танзиматских реформи у Османском царству. Посматрана је као средство одржавања и обнове вере, односно црквеног и манастирског живота у целини. Верска обнова се користи као појам да се укаже на период великих подухвата у виду поновног уређења и унапређења православне црквене духовности и културе. Основу проучавања црквене уметности представља методолошки и контекстуално обрађен материјал прикупљен на теренским истраживањима широм некадашњих граница Рашко-призренске епархије као и резултати истраживања публикованих извора и непубликоване архивске грађе. У студији су феномени и појаве, који су мапирани на територији Рашко-призренске епархије, бити проблемски дефинисани, како би се створила целовита слика општих токова на том простору и у задатом хронолошком оквиру. Без тежње да се створи наративни синтетички преглед, кроз поглавља „Оквири и контексти развоја црквене уметности и верске обнове“, „Носиоци црквене уметности и верске обнове“, „Градитељи, зографи и дуборесци у Рашко-призренској епархији“, „Типологија и програми црквене уметности у Рашко-призренској епархији“ истражују се принципи развоја црквене уметности у Рашко-призренској епархији.

У поглављу под називом „Оквири и контексти развоја црквене уметности и верске обнове“, као заокружена историјска, културна и идејна целина формирају се хронолошки оквир, од 1839. до 1912. године, и географски простор ограничен јурисдикцијом рашко-призренског митрополита. У поглављу „Носиоци црквене уметности и верске обнове“, истражени су патронажани механизми развоја црквене уметности и верске обнове. Одсуство целовите слике о црквеној

⁴³ М. Dikovitskaya, *нав. дело*, 25–26, 58.

уметности XIX века у Рашко-призренској епархији, утицало је на неопходност структурирања посебног поглавља посвећеном питањима утврђивања опуса уметника и градитеља под називом „Градитељи, зографи и дуборесци у Рашко-призренској епархији“. У поглављу „Типологија и програми црквене уметности у Рашко-призренској епархији“ истражени су конкретни примери црквене уметности стварани у задатим оквирима – градитељски подухвати којим је обнављан парохијски живот широм епархије, црквено сликарство и модели развоја истог, програми зидног сликарства и иконостаса, тронов и богослужбени предмети.

ОКВИРИ И КОНТЕКСТИ РАЗВОЈА ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ И ВЕРСКЕ ОБНОВЕ

Проучавање црквене уметности и верске обнове хронолошки је ограничено периодом између 1839. и 1912. године. У овом временском раздобљу дешавају се промене у Османском царству које су условиле и промене у животу мањинских верских заједница којима је припадала и српска православна. Овај је период време интензивног спровођења реформи и на послетку пропадања моћи царства и расипања његових територија.⁴⁴ У хронолошком оквиру од успостављања Танзиматских реформи до Балканских ратова долази до верске обнове у Васељенској патријаршији.⁴⁵ Захваљујући успону црквеног живота у XIX веку,

⁴⁴ О последњем веку османске владавине постоји обимна литература. Овде наводимо само коришћену у истраживању: R. H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, Vol. 59, No. 4, The University of Chicago Press, Chicago 1954, 844–864; В. Дентон, *Кристијани у Турској*, Епископска књигопечатња, Нови Сад 1864; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, Београд 1971; К. Н. Карпат, "The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3, Cambridge University Press, Cambridge 1972, 243–281; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge University Press, Cambridge 1977; F. Müge Göçek, "Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society", *Poetics Today*, Vol. 14, No. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, Duke University Press, Durham 1993, 507–538; B. Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 34, Issue 2 (Nov. 1994), 173–203; П. Димон, „Период Танзимата (1839–1878)“, *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, Слио, Београд 2002, 555–630; И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд 2004; В. Aral, "The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire", *Human Rights Quarterly*, vol 26, No. 2 (May, 2004), The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004, 454–482; D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005; M. Sükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, Oxford 2008; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009; S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris, New York, London 2011; S. Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

⁴⁵ О верској обнови у XIX веку видети: N. Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870“, *Balkanica* 34, Балканолошки институт, Београд 2003, 385–405; Исти, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија

обновљен је и опремљен велики број православних храмова на овом подручју, а тиме и у Рашко-призренској епархији, као његовом саставном делу.⁴⁶

Територијално, проучавање црквене уметности и верске обнове ограничено је на границе Рашко-призренске епархије. Епархија је била део Васељенске патријаршије чије се седиште налазило у Цариграду. Основана је спајањем Рашке и Призренске епархије, а временом су њене границе мењане, тако да је у једном тренутку остала без дела територија које су припале Бугарској епархији и Цетињској митрополији, али и добила део територија из Сарајевске и Мостарске епархије. Проучавана су дешавања у свим деловима Рашко-призренске епархије у време када су они припадали њеним границама.

ИСТОРИЈСКИ ОКВИР

1839. година узета је као почетна јер од ове године почиње период реформи познат као *Tanzimat-ı Hayriye*, односно време Танзимата или Танзиматских реформи.⁴⁷ Овај период, који је омогућио верску обнову у Васељенској патријаршији, прожимао је османско друштво све до 1876. године, када је донет Устав, и ограничена моћ султана, управо у време када су њиме владали синови султана Махмута II (1808–1839), Абдул Меџид I (1839–1861) и потом Абдул Азиз (1861–1876).⁴⁸ Тада (1876. године, након врло кратке владавине Мурата V) на власт долази Абдул Хамид II који ће царством владати до 1909. године.⁴⁹ Осим улоге султана у реформаторским процесима, важно је истаћи и

врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 14–18; Исти, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *нав. дело*, 147–175; Исти, „Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova 2*, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 213–227; Исти, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 211–226.

⁴⁶ О верској обнови у другим деловима Патријаршије: А. Трајановски, *Црквно-училишните општини во Македонија, Прилог кон историјата на македонските црквно-училишни општини од нивното основање до 70-тите години на XIX век*, Институт за национална историја, Скопје, 1988, 63; А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, , 9–11; N. Makuljević, „Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini“, *нав. дело*, 213–227.

⁴⁷ О танзиматским реформама видети и: R. H. Davison, *нав. дело*, 844–864; В. Стојанчевић, *нав. дело*, 145–151 и даље; В. Abu-Manneh, *нав. дело*, 173–203; M. Sükrü Hanioglu, *нав. дело*, 72–108; S. Deringil, *нав. дело*, 28–38.

⁴⁸ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 55.

⁴⁹ K. H. Karpat, *нав. дело*, 270.

улоге паша, пре свега Мустафе Решид-паше (1800–1858) као идеатора Гилханског хатишериџа, затим Мехмеда Емин Али-паше (1815–1871) који је био један од твораца Хатихумајуна из 1856. године, као и Мидхат-паше (1822–1884) који је иницирао проглашење Устава 1876. године.⁵⁰

Време промена започело је 3. новембра 1839. године царским указом *Hatt-ı Hümayun* потписаним од стране султана Абдула Меџида на тргу Гилхани (Gülhane) подно зидина Топкапи палате, чиме је исти постао познат као Гилхански хатишериџ, односно Хатишериџ од Гилхане.⁵¹ Био је то програм који је донео султан убрзо по доласку на власт, а прокламовао Мустафа Решид-паша, ранији амбасадор у Лондону, на темељима промена започетих у време владавине Махмута II.⁵² Прокламован је тако што је био прочитан пред представницима различитих слојева османског друштва и страним изасланицима, а потом штампан и по потреби превођен, те слат широм царства. Циљ овог програма био је убрзавање централизације и бирократизације царства, успостављање система пореза и намета, и нових метода обуке и очувања царске војске.⁵³ Тежило се спровођењу три основна постулата: 1. гаранција сигурности живота, части и имовине свих царских поданика; 2. уређени систем опорезивања и 3. систем једнакости приликом формирања војних трупа и њиховог трајања.⁵⁴ Ови постулати нису представљали новину, и као такви прокламовани су и раније од стране сваког султана који је ступао на власт.⁵⁵

Основна начела Хатишериџа била су појашњена посебним Ферманом који је послат свим градовима и селима како би се јавно прочитао и са његовим садржајем се упознали сви царски поданици.⁵⁶ Овим догађајем уследиле су промене које су измениле систем власти у Османском царству обликујући га више по угледу на западноевропски, чиме је власт била у домену Порте у којој су

⁵⁰ П. Димон, *нав. дело*, 558–561.

⁵¹ Ера Танзимата и тежња ка успостављању једнакости свих османских поданика наговештена је већ Законом о одевању из 1829. године. D. Quataert, “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 3 (Aug. 1997), Cambridge University Press, 403–425; Исти, *The Ottoman Empire 1700–1922*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005, 148–149.

⁵² К. Н. Карпат, *нав. дело*, 258; В. Abu-Manneh, *нав. дело*, 173–203

⁵³ К. Н. Карпат, *нав. дело*, 258.

⁵⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 59–61.

⁵⁵ S. Deringil, *нав. дело*, 30–31.

⁵⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 147.

радили министри сваки у свом реону.⁵⁷ Тако су се према новом уставном уређењу, црквена питања решавала у домену Министарства правде.⁵⁸

Промене су се одражавале на религиозни живот верских заједница у Царству. Закон је обезбеђивао сигурност проповедања вере свим царским поданицима и сигурност материјалне верске имовине. То је значило да нико нема право да руши и скрнави постојеће храмове, да верске заједнице, уколико имају довољно чланова у својим насељима, имају права да без икакве препреке обнављају своје храмове, школе, болнице и гробља, на оним местима на којима су се налазили и раније, и према првобитним плановима. Уколико је било потребно градити према новим плановима, односно уносити промене у градитељске подухвате, или градити објекте *ab novo*, да би пројекат био одобрен од стране Порте, врло често самог султана, прво је било потребно одобрење патријарха или највиших инстанци локалних власти. Ово се сматрало својеврсним привилегијама које су се односиле на све слојеве друштва које није било муслиманско, и које је по закону било изједначено.⁵⁹

Овакве идеје у великој мери одговарају ономе што се могло наћи у фетвама, правном мишљењу муфтија, Али Ефендије из XVII и Абдулах Ефендије из XVIII века. Ту се наводи – да је дозвољена обнова цркве која је постала рушевина; уколико се превазиђу димензије обновљеног храма може се наложити рушење „вишкова“; да је понекад могуће и подићи нову цркву али само у подручјима у којима уопште не живе муслимани, али је то забрањено у мештовитим насељима; ако је црква претворена у џамију то остаје њена трајна намена; да муслимани не могу да траже рушење цркве у месту у које су се доселили.⁶⁰

Верује се да су ове промене највише погодиле Грцима, који су, бивајући на челу Васељенске патријаршије, одвећ имали неку врсту привилегија, али и

⁵⁷ О модернизацији власти, утицају танзиматских реформи на све структуре друштва и визуелно обликовање јавних простора, пре свега престонице: П. Димон, *нав. дело*, 555–630.

⁵⁸ В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Рi-press, Пирот 2007, 48; Ј. Николић, „Управне власти“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 985.

⁵⁹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 124–125.

⁶⁰ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд 1984, 20.

Бугарима, који су 1870. године успоставили Бугарску егзархију.⁶¹ Ипак, показаћемо на многобројним примерима да се положај православних Срба, упркос потешкоћама у спровођењу ових реформи, на ширем плану ипак обликовао по принципима верске обнове и јавног креирања верског идентитета. Осим у Рашко-призренској епархији то се дешавало и у другим епархијама Васељенске патријаршије.⁶²

Пре доношења ових промена, хришћанско је становништво било становништво другог реда, које је живело по одређеним правилима која су њихову појавност ограничавала у погледу одевања, становања и јавног понашања. Са друге стране, били су у јавном простору „скрајнути“ у хришћанске махале на ободу вароши, са ограниченом могућношћу кретања без путних исправа, такозваних тескера.⁶³ Пре успостављања Танзиматских реформи ограничено кретање и јавно деловање хришћана огледало се и у забранама које су се тичале вршења црквених обреда, ношења литија, певања при сахрањивању, свакако и у погледу употребе звона, као и дрвених клепала.⁶⁴

Османско је царство било теократски уређено, организовано на шеријату, (као збирци светих закона) и хадису, традицији и фетвама. Шеријат је свет делио на три категорије – дар-ул-ислам, односно муслимански свет, дар-ул-харб односно непријатељски свет и дар-ул-сулх, у коју су спадали покорени народи, немуслимански поданици царства који нису имали једнака права са муслиманима.⁶⁵ Танзиматским реформама се тежило смањивању дискриминације

⁶¹ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у Европској Турској*, Државна штампарија, Београд 1895, 32. Бугари су још од половине XIX века, када су почели јасније и од Порте да траже своје бугарске школе и владике, слали у Стару Србију учитеље и школске и богослужбене књиге. Први корак у каснијем остваривању циљева начинили су 1849. године када су у Цариграду отворили свој параклис, у ком ће касније, 1860. године на Ускрс, бугарски владика прескочити да помене име васељенског патријарха. Акције које су потом спроводили наредних седам година довеле су до фермана којим је призната бугарска народност, а 1870. године успостављена и Бугарска егзархија. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1990, 65.

⁶² Уп.: N. Макуљевић, „Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini“, *нав. дело*, 213–227.

⁶³ В. Стојанчевић *нав. дело*, 69.

⁶⁴ Ј. Х. Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до српско турских ратова 1876–78)*, Друштво Светог Саве, Београд 1928, 5; С. С. Бобчев, „Поглед на правно уређење Балкана под турском управом“, *Књига о Балкану I*, Балкански институт, Београд 1936, 166.

⁶⁵ С. С. Бобчев, *нав. дело*, 160, 164.

мањинских верских заједница, тиме што су почели да добијају права која су до тада имали само муслимани.

Међутим, одједи ових идеја нису се појавили одмах и свуда.⁶⁶ Упоредо са процесом успостављања реформи, долази до слабљења јавне безбедности и утицаја османских власти на тлу Рашко-призренске епархије, пре свега у српско-албанским односима, што се огледало у репресији над српским сеоским становништвом.⁶⁷ Танзиматске реформе нису одмах донеле бољитак свим слојевима османског друштва, јер су промене у неким деловима царства врло тешко прихватане. Посебно сеоско становништво није у првом таласу осећало промене, бивши под феудалном управом, док су у градовима постојале веће могућности.⁶⁸ Тако ће већи замах верска обнова доживети у другој половини XIX века, паралелно са успостављањем нових законских регулатива.

Процес који је започет 1839. године заправо је пуну снагу доживео након Кримског рата, 1856. године Ферманом о реформама, након којег је 1857. године султан Абдул Мецид издао Ферман о забрани трговине црним робљем. За сеоско становништво значајан је био и Аграрни законик из 1858. године.⁶⁹ *Islahat ferman* из 1856. године је, као прецизнији и разрађенији, представљао потврду одредби из 1839. године и потребу за убрзавањем реализације неких од њих.⁷⁰ Он је представљао потврду гаранција датих Гилханским хатишерифом свим царским поданицима без обзира на стање и вероисповест о сигурности личности, части и имовине, а „у сагласности са Танзиматом (...) и нека се озбиљне мере предузму, да оне целу и пуну важност своју добију“.⁷¹ Овај *Hatt-ı Hümayun* порти су представили француски амбасадор и аустријски интернунцијо, и он је као такав у целости прихваћен. Његов суштински циљ је, за разлику од фермана из 1839.

⁶⁶ Постоји мишљење да реформе на територију Рашко-призренске епархије нису стигле све до шездесетих година XIX века, јер су у и хришћани и муслимани били против истих. Хришћани да не би морали да иду у турску војску, а муслимани јер нису желели да буду на истом социјалном нивоу као хришћани. Уп.: Е. А. Frantz, “Violence and its Impacts on Loyalty and Identity Formation in Late Ottoman Kosovo: Muslims and Christians in a Period of Reform and Transformation”, *нав. дело*, 459–460.

⁶⁷ В. Стојанчевић, „Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876“, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд 1990, 20.

⁶⁸ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века, од чифчијства до банкарства*, САНУ, Београд 1988, 18.

⁶⁹ П. Димон, *нав. дело*, 576.

⁷⁰ К. Н. Karpat, *нав. дело*, 258; S. Deringil, *нав. дело*, 75.

⁷¹ В. Дентон, *нав. дело*, 54.

године, било управо дефинитивно решавање статуса свих хришћана, којима је претходним указом, као што се испоставило, често само привидно гарантована једнакост.⁷² Овај султанов акт обликован је у виду 24 тачке, од којих су за верску обнову најзначајније биле:

1. Гарантује се част и имовина царских поданика;
2. Потврђују се права и привилегије хришћанској и другим немуслиманским црквама;
3. Потврђују се бератима архијереји у немуслиманским верским организацијама;
4. Потврђује се да ће црквени великодостојници добијати плату, а да ће црквеним пословима руководити савет састављен од свештеника и мештана;
5. Потврђује се хришћанима да могу слободно да располажу својим црквама, школама, болницама и гробљима;
7. Гарантује се једнакост верских, језичких и расних права;
8. Забрањује се насилни верски прозелитизам;
11. Међуконфесионални спорови се решавају у мештовитим судовима;
17. Уводи се једнако опорезивање муслимана и немуслимана за шта ће бити формиран паритетни месни и обласни савети.⁷³

Од те године осећа се велики помак у животу православних хришћана, јер је тај поступак представљао врхунац у изједначавању права муслимана и оних који то нису били.⁷⁴ Немуслиманске заједнице добијају право да самостално одлучују о унутрашњим пословима, што ће постепено довести до све израженијег става о етничкој и националој припадности.⁷⁵ Тада се масовно потврђују дозволе немуслиманима да граде и поправљају своје школе и верске објекте. Постепено се омогућава и употреба звона у црквама, уместо дрвених клепала која се и даље користе, особито у срединама где и није било могуће доћи до звона.⁷⁶ Након прокламације овог фермана 1856. године на Балкану започиње и ера стицања

⁷² К. Н. Карпат, *нав. дело*, 259.

⁷³ Према: А. Трајановски, *нав. дело*, 72–73.

⁷⁴ И. Ортајли, *нав. дело*, 81.

⁷⁵ П. Димон, *нав. дело*, 601.

⁷⁶ И. Ортајли, *нав. дело*, 101.

независности националних заједница.⁷⁷ Од ове године можемо пратити и интензиван развој градитељске праксе и украшавања православних храмова у Рашко-призренској епархији, али и у другим балканским деловима царства. Нису само православни Срби у Рашко-призренској епархији искористили повољности које су доносиле реформе – и у Бугарској, Босни и Херцеговини, на територији данашње Македоније, је још од тридесетих година почела интензивна изградња верских објеката.⁷⁸

Реформни програми, који су за циљ имали урбанизацију и модернизацију државног апарата, праћени су и развојем путева комуникације, односно константним радом на обнови друмских и изградњи железничких траса. Од 1869. до 1873. године грађена је железничка траса на релацији Солун – Скопље – Митровица.⁷⁹ Балкан је остао и даље одсечен, све док 1888. године није отворена Оријентална линија која је преко Београда водила у Аустрију.⁸⁰ Најзначајнији трговачки центри, пре свега у првој половини века били су Призрен, Приштина, Пећ и Ђаковица.⁸¹ Изградња железнице донела је економски просперитет у овом погледу Феризовићу (Урошевцу) и Митровици.⁸²

И касније су у Османском царству спровођене реформе које су утицале на побољшање положаја хришћана. То је, уз ограничавање самовоље османским чиновницима, био циљ реформног програма који је у новембру 1902. године објавио султан Абдул Хамид II.⁸³ Након Младотурске револуције 1908. године, успостављен је Устав који је донет још 1876. године, али је још тада одмах укинут.⁸⁴ У овом дугачком периоду до ослобођења Старе Србије, Првим балканским ратом 1912. године, православне хришћане је у Рашко-призренској митрополији задесио и Хуријет (*Hürriyet*), односно устав који је проглашавао подједнака права свим нацијама у Османском царству, а донет након Младотурске

⁷⁷ В. Агал, *нав. дело*, 478.

⁷⁸ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 88–89.

⁷⁹ К. Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Институт за фолклор Марко Цепенков, Скопје 2003, 28–29.

⁸⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 121.

⁸¹ Ђ. Микић, „Трговачке везе Косова са Србијом, Аустријом и Влашком у XIX веку“, *Зборник Филозофског факултета у Приштини* 8, Приштина 1971, 426–427.

⁸² Ђ. Микић, *нав. дело*, 428.

⁸³ С. Недељковић, „Стара Србија и турске реформе (турски реформни програм из 1902. године), *Теме: часопис за друштвену теорију и праксу* 2, Универзитет у Нишу, Ниш 2006, 236–237.

⁸⁴ Ј. Николић, *нав. дело*, 983.

револуције 1908. године.⁸⁵ Дешавања након те револуционарне 1908. године, која су као као такозвана Младотурска ера, у којој је теократско управљање почело да јењава спрам неочекиване појаве турског национализма, и која је трајала до 1918. године, довела су до краха Османског царства.⁸⁶

О положају православне цркве у држави и друштву говоре и одредбе берата којим је Абдул Хамид II 1901. године потврдио избор Нићифора за митрополита Рашко-призренске епархије. У том берату, између осталог, наводи се и да:

„Све цркве и манастири, који од старине постоје у реченим местима, опет према високој мојој дозволи остају по староме, и без моје свете заповести нико нема права то преиначавати; (...) Да никоји од чиновника мога величанског царства, без моје свете заповести само са бујрултијама не сме преглеђивати и кињити цркве и манастире; (...) Да се од стране варошких, среских и осталих чиновника не стављају препоне и сметње оним свештеницима и калуђерима, који су од стране свога Митрополита послати да по хришћанском кућама врше верске обреде; који они између себе од стране свога старешине имају права вршити на основу постојећих закона и правила; (...) Да се од Митрополита и свештеника, који имају право слободно вршити верске обреде по хришћанским кућама, не сме на правди Бога, тражити нека новчана наплата. Да се од стране ђумручких чиновника, послужитеља и осталих, не сме чинити никакве препоне и кињења, кад се што за јестиво Митрополита носи као: род винограда, масло, мед и остале ствари и заоставштине, што му хришћани из љубави шаљу и доносе; (...) Да сем њега нико други нема права мешати му се у притјежању и управи оних добара, која припадају Митрополији, црквама, и манастирима, као: виногради, баште, чифлуци и вакуви, њиве, ливаде, воденице и ајазме; као и манастирске и црквене стаје, дућани и остала народна места – становишта, и вакувске ствари и утвари; но да их он – Митрополит, по постојећем начину притјежава; (...) Да се нико не сме кињити кад се као гост дође у конак Митрополита; Нико не сме чинити препреке носиоцу митрополитове патарице; Да се не сме нико силом

⁸⁵ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, Никанор, Грачаница 2007, 190–191.

⁸⁶ К. Н. Карпат, *нав. дело*, 281.

потурчити без свога пристанка; а кад неки заиста зажели потурчити се онда чиновници мога преузвишенога царства имају пазити, да се по том предмету има поступити ради извршења по овоме што треба по постојећим начинима, који су саобразни законским правилима.⁸⁷

ЗАКОНСКИ ОКВИРИ

Верска обнова коју су омогућила ова дешавања конкретно је реализована кроз деловање различитих слојева друштва, црквене јерархије и представника народа, а уз велику финансијску помоћ Србије. Танзиматске реформе довеле су до појаве масовног обнављања храмова чиме је оснажена парохијска мрежа епархије, јер јер је појавом храмова у којима се вршила служба, у местима у којима се то дуго није дешавало, број парохија умножен. Закон је предвиђао да ће доћи до масовне обнове, стога је било неопходно испоштовати бирократску процедуру писања молбе и чекања фермана, односно дозволе. Тиме је истовремено требало спречити непотребно омасовљавање православности, односно спречити изградњу храмова тамо где их никада није било.

Да би храм био обновљен, што је, узевши у обзир стање затечених остатака који су често били на археолошком нивоу, често представљало изградњу од темеља, било је потребно да иницијатор изградње састави молбу. Да би молбе, које су најчешће потписивали свештеници и чланови црквено-школских општина, стигле до Цариграда, било је неопходно да буду одобрене од митрополита. Након сагласности митрополита, молбе су одобравали и представници локалних власти, што је такође често представљало проблем. Међутим, понекад су се молбе за добијање дозволе могле поднети директно Порти, чиме се заобилазио корумпирани чиновнички апарат. Каткад чак није било потребе ићи до Цариграда, јер је дозволе (бујурулдије) врло често могао издати локални валија, па чак и кадија, уколико је сматрао да обим предвиђених радова није зачајан толико да би се о томе извештавала Порта.

Коначни документи који су били потребни за почетак радова били су, углавном, ферман као царска заповест и бујурулдија валије, на основу чега је

⁸⁷ Архив Србије (АС), Министарство иностарних дела, Политичко-просветно одељење (МИД-ППО), 1901, 473. С Аврамовић, Мин. ин. дела, 24. 8/ 6. 9. 1901. год. Приштина, Славни царски берат – повеља, превод са турског језика.

кадија обавештаво заинтересована лица да имају дозволу. Готово обавезно на терен је излазила комисија, представник суда и архитекта, и то пре него што ће се званична молба упутити властима, а често и након добијене дозволе, која је утврђивала реално стање на терену и одређивала начин на који се обнова може извршити. Оно што су они утврђивали односило се на висину и ширину објекта, начин изградње, врсту материјала, финансирање изградње.⁸⁸ Углавном се захтевало да „нова“ црква не прелази димензије основе постојећих остатака, да буде изграђена од стране локалне заједнице која, иако има иста права као и муслиманско становништво, нема право да новац тражи од власти, а правила су се односила и на задржавање претходне посвете храма.

Након 1830. године, на чело Рашко-призренске митрополије долазе Фанариоти. Компликовани односи на релацији између локаног становништва и фанариотских представника цркве, у истом том становништву омражених, каткад су доводили до дугог чекања на митрополитово одобрење, и потом дуготрајног чекања на ферман, учестало и често узалудно подмићивање и коначно одустајање од првобитне идеје. Тако су на изградњу новог храма Светог Ђорђа у Призрену Срби чекали од 1830. до 1855. године, да би копање темеља започело наредне године, а освећење храма се догодило тек 1887. године.⁸⁹ Са друге стране, док се на царске берате често није дуго чекало, а све неопходности за почетак радова биле решене, српско православном становништву се дешавало да радове коче припадници других вероисповести. Тако су Албанци успевали да од 1892. године пет година бране и онемогућавају изградњу црквене куће уз манастир Светог Уроша у Неродимљи.⁹⁰

Добијање фермана могло је бити отежано услед многих проблема. Када је гњиланска црква изгорела, Гњиланци су, на основу првобитног фермана који су имали, тражили дозволу да је обнове, али се појавила једна тужба Турака, да црква има „авале“ – односно, да се са њених прозора види у авлије турских домова. Када је комисија изашла на терен да увиди има ли црква „авале“, наишла је на другу неправилност. Наиме, црква није била изграђена у величини коју је

⁸⁸ Уп: О. Зиројевић, *нав. дело*, 27–33.

⁸⁹ П. Костић, *Црквени живот ...*, 83–84, 87.

⁹⁰ М. Јагодић, *Српско-албански односи ...*, 138.

прописивао ферман, већ је била много већа.⁹¹ Уместо да се обнови стара црква подигнут је велелепни троспратни храм. Гњиланци су на крају изјавили да неће зидати прозоре који су постојали на старијој цркви, „да не би било авале на које се Турци жале“.⁹² Локални Турци и Арбанаси су бранили оправку цркве чак и без прозора, па су се Срби обратили валији који је изјавио да ће доћи да на лицу места регулише проблем.⁹³ У то време управу над конзулатом поново је добио Тодор Станковић, који је поводом обнове цркве и обишао Гњилане. Трговац Катанић, који је боравио у Цариграду ради добијања дозволе, из Цариграда је обавестио суграђане да пристану да обнове цркву тако што ће затворити горње прозоре, али је конзул Станковић саветовао да се то не прихвати, јер је црква и пре 40 година изграђена тако са ферманом, те нема смисла градити је другачију.⁹⁴

Сјеничка православна општина чекала је 12 година на добијање фермана за изградњу цркве. Без подршке тадашњег митрополита Мелентија, општина је сваке године понављала своју молбу и слала је у Цариград. Коначно, ферман је добијен 1892. године да се на одређеном месту изгради црква, али изградња није могла почети без проблема.⁹⁵ Иако је припремљена грађа за почетак радова, локалне власти спречавале су њену изградњу на месту предвиђеном ферманом – „муче (се) да нас збаце где год у поток, дакле, онде где није пристојно ни једну обичну бину начинити, а камо ли један свети дом“.⁹⁶ Ипак, сјенички мутесариф јавио је валији у Скопљу да ферманом није одређено место, а да су Срби одредили место међу турским кућама.⁹⁷ На послетку се и испоставило као тачно да место није било одређено ферманом, али и да није било замишљено да буде међу турским кућама.⁹⁸ Наводно је спорно земљиште Сјеничка православна општина купила неколико година раније, у очекивању фермана. Као и у Гњилану, Турцима је проблем представљала чињеница да ће црква бити висока и да ће се у њиховим кућама видети све, „дакле имају авалу. Према османским законима, „авала“ не

⁹¹ АС, МИД-ППО, 1895, 478. Б. Нушић, С. Новаковићу, 13/26. 10. 1895. год. Приштина.

⁹² АС, МИД-ППО, 1897, 124. М. Ристић, В. Ђорђевићу, 18/31. 7. 1897. год. Скопље, препис.

⁹³ АС, МИД-ППО, 1897, 124. М. Ристић, В. Ђорђевићу, 29. 7/ 11. 8. 1897. год. Скопље, препис.

⁹⁴ АС, МИД-ППО, 1897, 227. Т. Станковић, Ђ. Симићу, 26. 7/ 8. 8. 1897. год. Приштина.

⁹⁵ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Јаворски цариник Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 20. 4/ 3. 5. 1893. год. Јавор.

⁹⁶ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Представници Сјеничке православне општине, Мин. ин. дела, 13/26. 5. 1893. год. Сјеница.

⁹⁷ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Т. Станковић, А. Николићу, 25. 5./ 7. 6. 1893. год. Скопље.

⁹⁸ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Јаворски цариник Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 3/16. 7. 1893. год. Јавор.

може бити кад неку зграду дели од куће сокак, ну они се на то ни мало не базирају“.⁹⁹ У ферману је у погледу места за зидање цркве стајало: „једно место у хришћанској махали“.¹⁰⁰ Неколико пута су се мештани обраћали и митрополиту Мелетију, али најконкретнији његов одговор био је да нађу друго место које није сасвим недостојно за цркву.

Свакако, било је многих одступања од прописаних правила за добијање фермана. У Вучитрну је добијен ферман за изградњу цркве на месту где раније није постојао храм, а где су мештани пронашли црквене утвари које су припадале старом храму, које су заправо они сами ту закопали.¹⁰¹ У Доњој Гуштерици је изграђена црква са новом посветом која је била инспирисана националном припадношћу. Стари храм је био посвећен Светом Јовану Главосеку, а нови Светом кнезу Лазару и за црквену славу изабран је Видовдан. Такође, и ова црква изграђена је знатно већих димензија од претходне.¹⁰² Није било немогуће и да се градитељски подухвати обаве без дозволе власти. Капела у Феризовићу изграђена је без дозволе власти и заслугом свештеника Анте П. Николића који је од свог новца купио плац за њену изградњу.¹⁰³с

ТЕРИТОРИЈА РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Рашко-призренска епархија, као део Цариградске патријаршије била је део Османског царства и као таква припадала је различитим административним јединицама. До времена Руско-турског рата 1829/30. године територија Старе Србије административно је била подељена на три пашалука, Скадарски, Румелијски и Босански. У Скадарски пашалук улазила је Метохија, односно Пећка, Ђаковачка и Призренска нахија. Територија Косова, односно Приштинска

⁹⁹ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Јаворски цариник Студић, Мин. ин. дела, 11/24. 8. 1893. год. Јавор.

¹⁰⁰ АС, МИД-ППО, 1893, 510. Јаворски цариник Студић, Мин. ин. дела, 29. 9/ 12. 10. 1893. год. Јавор.

¹⁰¹ И. Женарју, „Црква Светог Илије у Вучитрну“, *Баштина* 33, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2012, 383–411.

¹⁰² И. Женарју, „Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности* 2, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Београд – Универзитет у Приштини, Косовска Митровица 2013, 523.

¹⁰³ АС, МИД, Конзулат у Приштини (КП), ПП, 990/1903.

и Вучитрнска нахија улазиле су у састав Румелијског пашалука заједно са нахијама Ражањском, Крушевачком, Лесковачком и некадашњим Нишким и Врањским пашалуком. У саставу Босанског пашалука налазиле су се области на Лиму и Стари Влах, односно Новопазарска и Сјеничка нахија.¹⁰⁴

У време султана Махмуда II, 1834. године донет је Закон о подели Османске царевине на велика управна подручја такозване ејалете на чијем су се челу налазиле валије. Ејалети су се делили на санцаке (ливе), а санцаци на казе које су се делиле на нахије.¹⁰⁵ Нови Пазар био је под контролом босанског везира, док су у Херцеговачком санцаку, између осталих, били Пријепоље и Бијело Поље. У Румелији су се налазили Призренски, Нишки, Битољски и Солунски ејалет. Призренски ејалет се састојао из Призренског, Приштинског и Скопског санцака, при чему су у склопу Призренског биле казе Призренска, Ђаковичка и Тетовска, а у оквир Приштинског су улазили Приштина, Вучитрн, Качаник и Гњилане.¹⁰⁶

Такође, у време Танзиматских реформи, тачније од 1864. године, установљена је и подела провинција на вилајете, на чијем су челу биле валије. Вилајети су били састављени од санцака, на челу са мутесарифима, док су санцаци били подељени на казе, којима су управљали кајмаками. Коначно, казе су биле састављене од нахија на челу са мудирима.¹⁰⁷

Косовски вилајет основан је 1877. године, а основу за његово формирање представљао је Призренски вилајет основан шест година раније. У састав Призренског вилајета улазили су Призренски, Дебарски, Скопски, и Нишки санцак. Овако организован, Призренски вилајет је расформиран 1875. године, да би након две године био основан Косовски вилајет, прво са седиштем у Приштини, а потом у Скопљу. Основан је одузимањем санцака из околних вилајета: Новопазарског санцака из Босанског вилајета, Нишког из Софијског вилајета, док су из Битољског вилајета преузета четири санцака: Призренски, Приштински, Скопски и Дебарски.¹⁰⁸

¹⁰⁴ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 45.

¹⁰⁵ О расподели власти у овим организационим подручјима видети: В. Стојанчевић, *нав. дело*, 78–79.

¹⁰⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 80–81.

¹⁰⁷ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 78; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 84. О расподели власти у оквиру вилајета видети: М. Јагодић, *нав. дело*, 1–15.

¹⁰⁸ М. Јагодић, *нав. дело*, 4–5.

Сходно честим рекомпозицијама административних јединица у Османском царству, и Косовски вилајет је мењао своје обресе. Прво је 1879. године Дебарски санџак враћен у Битољски вилајет, а након успостављања аустроугарских гарнизона у Пријеполу, Прибоју и Пљевљи, и Новопазарски санџак је измењен, јер су територије запоседнуте Аустроугарском дефинисане као Пљеваљски санџак, којем је 1908. године прикључена Доњоколашинска каза.¹⁰⁹ И Призренски санџак је 1880. године припојен Битољском вилајету, да би у Косовски био враћен након осам година.¹¹⁰ У међувремену, 1881. године у Косовском вилајету се оснива Пећки санџак, који чине Пећ, Ђаковица, Гусиње, Беране и Трговиште.

На примеру Новопазарског санџака можемо пратити сложеност османске административне поделе територија – 1790. године Новопазарска каза је издвојена из Босанског санџака и од ње је формиран нови санџак, али 1817. године он бива укинут и враћен у Босански. Око 1850–52. године Омер-паша Латас поново успоставља Новопазарски санџак. Након херцеговачких устанака он се реформише и у његов састав улазе нахије Митровица, Нови Пазар, Сјеница, Бијело Поље са Васојевићима, Гусиње, Фоча и Пљевља. Све време санџак је био део Босанског вилајета, али је 1872. године издвојен, и основан је Новопазарски вилајет, а 1879. године је припојен новом Косовском вилајету.¹¹¹ Ову последњу промену изазвала је Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине. Од 1879. године Аустроугарска је у Пљевљима поставила своје седиште.¹¹² Ово је такође знатно утицало и на мапу Рашко-призренске епархије.¹¹³ Тада је седиште санџака из Новог Пазара пренето у Сјеницу.¹¹⁴ Коначно, Новопазарски санџак је престао да постоји 1901. године тако што је Новопазарска каза припојена Приштинском санџаку, а остатак ове територије Сјеничком санџаку.¹¹⁵

Након Младотурске револуције 1908. године Османско царство је било издељено на изборне округе – у Косовској области били су то Приштина,

¹⁰⁹ М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900–1912*, Архив Србије, Београд 1995, 8.

¹¹⁰ М. Јагодић, *нав. дело*, 6.

¹¹¹ М. Ф. Петровић, *нав. дело*, 7–8.

¹¹² М. Ф. Петровић, *нав. дело*, 8.

¹¹³ И руски конзул Гилфердинг се, приликом обиласка ове области, чудио зашто је новопазарска област припојена Босни, кад постоји јасна граница коју чини Стари Влах. Тако је и у црквеној организацији – „поточић у подножју Старог Влаха чини границу босанске дијецезе. До потока је босанска, а одавде почиње призренска митрополија.“ А. Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 103

¹¹⁴ М. Јагодић, *нав. дело*, 6.

¹¹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 7–8.

Подујево, Вучитрн, Митровица, Нови Пазар, Феризовић, Гњилане и Прешево. Из свих тих крајева изабран је један Србин за народног посланика – Сава Стојановић из Приштине. У то време Срби су се организовали у „Организацију српског народа у Отоманској царевини“ која је вршила избор посланика за српску скупштину, а која се састала први пут на Сретење 1909. године у Скопљу.¹¹⁶ Последња административна подела Косовског вилајета извршена је 1911. године, када је исти подељен на осам санцака.¹¹⁷

У овако сложеним геополитичким границама Османског царства налазила се територија Рашко-призренске епархије, која била је део Цариградске патријаршије, као једна од укупно 108 епархија.¹¹⁸ Рашко-призренска епархија обухватала је велики географски простор, и представљала је остатак некадашње Пећке патријаршије. Ферманом из 1766. године, Пећка патријаршија, која је била након османског освајања обновљена 1557. године, припојена је Цариградској патријаршији, на чијем је челу био васељенски патријарх грчког порекла, услед чега је и званични црквени језик који се користио у службама и књигама био грчки.¹¹⁹ Тако је некадашња Пећка патријаршија наставила да функционише у виду засебних епархија које су подређене власти цариградског патријарха, најчешће и саме под влашћу фанариотских владика.¹²⁰

Рашко-призренска епархија је своје обресе добила на самом крају XVIII века, након смрти призренског митрополита Евсевија, када је призренском епархијом почео да управља тадашњи новопазарски (рашки) митрополит. Тада су спојене Призренска, Новопазарска (Рашка) и Скендеријско-скадарска епархија.¹²¹ У саставу Скендеријске митрополије био је Скадар као и и скоро цела Црна Гора:

¹¹⁶ О организацији и раду ове скупштине видети: Ј. Поповић, *нав. дело*, 191–192.

¹¹⁷ В. Репуничић, *Svedočanstvo o Kosovu: 1901–1913*, Научна књига, Београд 1988, 436–437. О још сложенијим померањима административно-територијалних граница Старе Рашке: М. Дашић, „Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санцак“, *Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века*, Установа за културу и образовање „Дом револуције“, Пријепоље 1994, 13–36.

¹¹⁸ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 89.

¹¹⁹ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 90.

¹²⁰ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској ...*, 13–14.

¹²¹ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 89.

Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Лушица и Бар, Скадар, Улцињ, Подгорица, Жабљак, племена Зета и Кучи, Васојевићи, Братоножићи, Пипери и Белопавлићи. Како црногорски митрополити нису могли походити све градове, то су чинили рашки или призренски митрополити. Од 1704. године ускраћено им је право на територије у Османском царству, које потпадају под окриље призренске епархије, док су власт над територијама у под Млетачком влашћу имали до 1808. године.¹²²

Призренска епархија је у свом саставу од 1766. године имала и територију некадашње Хвостанске епархије (која је и првобитно била у њеним оквирима, али коју је осамосталио Свети Сава 1219. године), као и Пећку и Скендеријску (Скадарску) епархију. У њеним оквирима налазиле су се и територија некадашњих епархија Вучитрнске и Липљанске.¹²³ Са друге стране, Рашка, односно Новопазарска епархија је од 1784. године, када је на њено чело постављен митрополит Јанићије (Јоаникије), у својим границама имала Нови Пазар, Нову Варош, Митровицу, Трговиште и Брвеник.¹²⁴ Ферманом из 1783. године новопазарском митрополиту Јанићију потврђују се права да у област његове митрополије улазе Нови Пазар, Нова Варош, Сјеница, Бјело Поље, Трговиште, Митровица, Брвеник и Гусиње. Тиме је он дошао на место збаченог митрополита Никодима. Право да скупља мирију у Призрену, Приштини, Новом Брду и Вучитрну добио је 1796. године.¹²⁵

Након смрти призренског митрополита Евсевија (1789. или 1790.),¹²⁶ брига о Призренској епархији поверена је митрополиту Јанићију. Да не би „остали занемарени послови хришћана, да не острада хазна царска, да би се довео у поредак збор мирије“, присаједињене су Новопазарска и Призренска епархија.¹²⁷ Посебним бератом присаједињена му је и „арнаутска Скендерија“ са са окружним градовима, нахијама и селима.¹²⁸

¹²² Н. Дучић, „Јепископије Зетска и Дабарска“, *Гласник Српске краљевске академије* 57, Државна штампарија, Београд 1884, 82–83.

¹²³ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, прир. С. Милеуснић, Београдски издавачко-графички завод, Музеј СПЦ, Београд 1993, 211.

¹²⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београдски издавачко – графички завод, Београд 1991, 218.

¹²⁵ И. Јастребов, *Податци за историју српске цркве ...*, 30–31.

¹²⁶ Н. В. Радосаљевић, „Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до велике источне кризе (1766–1878)“, *Историја и значај призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)*, прир. С. Недељковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш 2013, 12.

¹²⁷ И. Јастребов, *нав. дело*, 232–233.

¹²⁸ И. Јастребов, *нав. дело*, 233.

Званично спајање Призренске и Новопазарске епархије извршено је 1807. године (према Грујићу 1808.) бератом султана Мустафе, када је новопазарски митрополит Јанићије постао митрополит Рашко-призренске епархије. Пун назив његове титуле гласио је: Архиепископ и Митрополит Рашко-призренски, Искендеријски, Горње и Доње Мизије и све Илирије.¹²⁹ Титула Егзарх Горње и Доње Мезије и све Илирије била је почасна и није указивала на реалну духовну надлежност у тој области, као што су ван употребе били и називи области.¹³⁰

У Васељенској патријаршији су постојали *Каталог митрополија Велике Цркве* из 1847. године и *Ранг листа архијерејских престола Велике цркве* из 1862. године, у којој су епархије Васељенске патријаршије биле сврстане у четири класе, на основу броја верника и прихода. Рашко-призренска митрополија припадала је трећој класи, заједно са Херцеговачком.¹³¹

Током XIX века, веће промене у територијалном погледу десиле су се још неколико пута. Након успостављања Бугарске егзархије, жупа Изморник, доњи део Гњиланског поља, потпао је под окриље Нишке епархије и духовну власт егзархијског владике.¹³² Овакво стање владало је од 1870. до 1878. године.¹³³ Када је основана Бугарска егзархија, православна заједница у Гњилану одобила је понуду да ступи у исту. Ипак, Изморник је постао део Нишке епархије, на челу са владиком Виктором, који је приликом свог доласка у Гњилане наишао на лош пријем, забрањено му је да уђе у цркву и није имао где да одседне.¹³⁴ Улцињ, Бар, Подгорица, Спуж и Жабљак су 1878. године по Берлинском уговору припали Црној Гори и Цетињској митрополији, док је Спич припао Аустро-угарској и

¹²⁹ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, I свеска*, Матица српска, Нови Сад 1902, 109.

¹³⁰ Нишки митрополит је, на пример, био егзарх Доње Мезије, као и скопски. Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Историјски институт, Београд 2009, 109–110.

¹³¹ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 109.

¹³² Новоосновани Бугарски егзархат обухватао је епархије: Рушчукску, Силистриску, Шумланску, Трновску, Софијску, Врачку, Тулчанску, Видинску, Нишку, Пиротску, Ћустендилску, Самоковску, Пловдивску и Велешку. Уп.: И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Издање Друштва „Рада“, Београд и Нови Сад, 1902, 80.

¹³³ Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912 године*, Институт за српску културу, Приштина 2000, 155.

¹³⁴ З. Р. Поповић, „Пола столећа“, *Братство* 22, Друштво Светог Саве, Београд 1928, 39.

Боко-каторској епархији. Изворни део Топлице, Копаонички крај, са селима која су припадала Новопазарском санцаку, припојен је Нишкој епархији.¹³⁵

Од 1894. године Рашко-призренској епархији припадају делови Сарајевске и Мостарске епархије. У оквиру Босанског пашалука митрополити су столовали у Сарајеву, Мостару и Зворнику. По окупацији Босне и Херцеговине, један део Мостарске и Сарајевске епископије је остао у Османском царству, и пљеваљски мутесариф Сулејман-паша није дозвољавао да херцеговачко-захумски епископ Серафим прелази границу и врши каноничне посете. Тако се десило да су у једном тренутку православне заједнице из Мостарске епархије (из Пљевље, Пријепоља, Колашина и Бистрице која се налази у близини Нове Вароши) и Дабробосанске, односно Сарајевске епархије (којој је припадао Прибој са манастиром у Бањи) остали без духовног поглавара.¹³⁶ Са друге стране, док још Патријаршија није ову област припојила Рашко-призренској епархији, која је одвећ имала велику површину, српске власти су се надале да ће моћи поставити викарног епископа тадашњем рашко-призренском митрополиту Мелентију, који би му био помоћник за ту област или да ће од исте територије моћи да начине засебну епископију.¹³⁷ Било је помена да се од тих парохија састави Милешевска епископија као део Рашко-призренске митрополије којом би управљао епископ Србин из пљеваљског манастира Свете Тројице.¹³⁸ Митрополит српски Михаило био је мишљења да је боље да Пљевље, Пријепоље и Прибој више не буду под духовном влашћу митрополита Серафима, „да се дух швапски не преноси у ове крајеве“.¹³⁹ Истовремено, становништво се противило припајању Рашко-призренској епархији због фанаритоског порекла митрополита Мелентија.

Турски лист *Сабах*, који је излазио у Цариграду, у свом 25. броју за месец август 1893. године писао је да је Патријаршија одобрила Портин предлог да се оснује једна епископија за Пљевљу, Прибој и Пријепоље, који су били у саставу

¹³⁵ М. Веселиновић, „Митрополит Мелетије, Рашко-призренски и Скендеријски (1854–1895)“, *Годишњица Николе Чутића 22*, Задужбина Николе Чутића, Београд 1903, 275.

¹³⁶ АС, МИД-ППО, 1892, 359. С. Грујић, Н. Пашићу, 20. 4/ 3. 5. 1892. год. Цариград. Епархија се звала Дабробосанска док је била у саставу Пећке патријаршије, а када је припала Васељенској патријаршији звана је Сарајевском као и Босанском. Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Историјски институт, Београд 2007, 19.

¹³⁷ АС, МИД-ППО, 1893, 179. Ј. Велимировић, А. Николићу, 10/23. 10. 1893. год. Цариград.

¹³⁸ М. Веселиновић, *нав. дело*, 275–276.

¹³⁹ АС, МИД-ППО, 1892, 359. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 19. 12. 1891/ 1. 1. 1892. год. Београд.

Мостарске епархије.¹⁴⁰ Међутим, 8/21. марта 1894. године на Синоду у Цариграду решено је да се спорне области припоје Рашко-призренској митрополији, као и да није у надлежности Патријаршије да постави тада већ старом владици Мелентију помоћника, већ да на молбу Срба, он то мора учинити сам.¹⁴¹ Ипак, митрополит Мелетије није себи поставио помоћника и већ је јуну месецу исте године кренуо у обилазак нових епархијских области.

Тим поводом је из Министарства иностраних дела стигло наређење да се у свим варошима митрополит свечано дочека – виђенији мештани да му изађу у сусрет до оближње вароши, на крају вароши учитељи и учитељице са децом „да га дочекају што може бити лепше и сјајније ... и постарају се сви у опште да га задобију и даду му доказа о својој оданости и расположењу што је он њихов главни архијереј“.¹⁴² Међутим, митрополит је био лошег здравственог стања, због чега је и прекинуо свој боравак у Новопазарском санцаку наредне године.¹⁴³ Убрзо је на његово место дошао митрополит Дионисије, први владика српског порекла после више деценија, чиме су се стекли услови да коначно сви верници Рашко-призренске епархије буду задовољни.

У овом облику епархија је дочекала 1912. годину и освајање те територије од стране Србије.¹⁴⁴ Међутим, након Првог балканског рата, део Метохије, области око Пећи, Берана, Бијелог Поља и Пљеваља издвојен је и формиран као Пећка епархија.¹⁴⁵ Пећ је постала њено седиште, а сама епархија је дошла под јурисдикцију Црногорске митрополије. За првога епископа ове епархије био је изабран Гаврило Дожих, који је првобитно био кандидат за место рашко-призренског митрополита, и који је на том положају био од 1913. до 1921. године,

¹⁴⁰ АС, МИД-ППО, 1893, 179. Јаворски цариник Студић, Мин. ин. дела, 30. 9/ 13. 10. 1893. год. Јавор.

¹⁴¹ АС, МИД-ППО, 1894, 217. Ј. Велимировић, Мин. ин. дела, 9/22. 3. 1894. год. Цариград.

¹⁴² АС, МИД-ППО, 1894, 217. Јаворски цариник Студић, Мин. ин. дела, 15/28. 6. 1894. год. Јавор.

¹⁴³ АС, МИД-ППО, 1894, 217. Јаворски цариник Студић, Мин. ин. дела, 23.6./ 9. 7. 1894. год. Јавор; АС, МИД-ППО, 1895, 139. Б. Нушић, В. Ђорђевићу, 24. 5./ 6. 6. 1895. год. Приштина (препис).

¹⁴⁴ О положају православне цркве након ослобођења: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд 2013, 479–502.

¹⁴⁵ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 211. Ипак, због овако динамичног мењања граница епархије, многе промене нису до данас најјасније. Само на основу спорадичних текстова можемо добити увид у ток таквих промена. Златиборско село Доброселица, на пример, које је припадало Нововарошкој кази, било је у склопу Рашко-призренске епархије 1792. године, да би се од 1803. помињало као део Босанске митрополије, иако је Нова Варош припадала Рашко-призренској. Љ. Ковачевић, „Синђелије попова Максима и Јова Варнице“, *Споменик Српске краљевске академије* 10, Државна штамшарија, Београд 1891, 35–38.

када је, после смрти Митрофана Бана, био изабран за митрополита црногорско-приморског.¹⁴⁶ Тако је након ослобођења Рашко-призренска епархија била сачињена од тринаест намесништава: Призренског, Ђаковичког, Метохијског, Приштинског, Феризовићског (Урошевачког), Гњиланског, Вучитрнског, Митровачког, Новопазарског, Сјеничког, Пљеваљског, Нововарошког и Пријепољског, са укупно 106 парохија.¹⁴⁷

Рашко-призренска епархија је била део Васељенске патријаршије, унутар које је деловање било подељено на јединице од епархија као највећих, до парохија као најмањих, уз формирање црквено-школских општина као верско-политичких стубова свих сфера живота. Црквени живот Срба у Османском царству одвијао се на микроплану унутар парохија, а на челу са свештеним лицима. Епархија је, сходно територијалној организацији каква је постојала и у Српској православној цркви у Србији, била организована у виду протопрезвитерата на челу са протејерејима (протама) или јерејима (свештеницима), у чијем су саставу биле обласне парохије.¹⁴⁸

У Васељенској патријаршији није постојао законски општи статут заједнички свим њеним припадљивим епархијама, већ је свака епархија имала свој унутрашњи статут.¹⁴⁹ Нажалост уредбе и статути рашко-призренских митрополита непознати су нам, и о њеном функционисању сазнајемо тек од 1908. године, када је формирана Уредба црквено-просветне управе српске православне Рашко-призренске митрополије.¹⁵⁰ Ту су дефинисане и њене коначне границе. Састојала се од 15 протопрезвитерата – призренског, приштинског, гњиланског, вучитрнског, митровачког, пећског, новопазарског, сјеничког, нововарошког, пљеваљског, пријепољског, прибојског, белопољског, беранског и скадарског; као

¹⁴⁶ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 280.

¹⁴⁷ АС, Министарство просвете, Црквено одељење (МПС-Ц), 1913, VIII, 67. Списак парохија који је саставио администратор Рашко-призренске епархије С. Димитријевић 7/20. 12. 1913. год. Призрен.

¹⁴⁸ Уп.: В. Вучковић, *нав. дело*.

¹⁴⁹ АС, МИД-ППО, 1908, 300. М. Ненадовић, Мин. ин. дела, 14/27. 11. 1908. год. Цариград.

¹⁵⁰ АС, МИД-ППО, 1908, 300. Уредба Црквено-просветне управе православне Рашко-призренске митрополије, Митрополит Нићифор, М. Пећанцу, 12/25. 5. 1908. год. Приштина.

и пет намесништава Ђаковачког, феризовићског, колашинског, рожајског и сиринићког. Према овој уредби, односно њеном првом нацрту, митрополија је, као и сви њени органи била дефинисана као „српска православна“, али је та синтагма у коначном решењу била избачена, што је митрополит Нићифор објаснио – „јер не годе уху Васељенске Патријаршије, као и цар. Тур. Отоман. Влади, који још у свему формално и стварно не признају српску народност“.¹⁵¹

Епархијска власт била је функционално подељена на:

1.) Епархијску скупштину чији су органи епархијски просветни савет, парохијска (црквена) скупштина и црквено-школска општина. Чланови епархијске скупштине били су митрополит као стални председник, сви митрополитски намесници, архимандрити и манастирске старешине, председник и два члана парохијског просветног савета, по два члана из сваког протопрезвитерата, од којих један припада општини у којој је седиште намесника а други једној сеоској општини; затим старешине средњих завода и четири учитеља. Епархијска скупштина се састајала сваке године од 15. јула до 15. августа и доносила одлуке о раду школа, водила надзор над свим фондовима, организовала и реорганизовала протопрезвитерате. Просветни савет је водио рачуна о црквено-просветним, пре свега економским питањима и његови су чланови били ректор и три наставника призренске Богословије, један свештеник из Призрена, управник Трговачке школе, управитељ основних школа у Призрену, један учитељ из Призрена и два грађана Призрена.

2.) Православне парохије, којима су органи парохијско свештенство;

3.) Православни парохијски манастири, којима су органи манастирска настојатељска братства и манастирски епитропи;

4.) Православна врховна духовна административно-судска власт за целу Рашко-призренску митрополију, чији су органи епархијски духовни суд и протопрезвитери, односно митрополитски намесници;

5.) Управа православних фондова, заклада и добара црквено-школских и манастирских, чије је руковање поверено горе наведеним црквено-општинским епархијским управним органима. Сва црквено-просветна и економска дела су

¹⁵¹ Исто.

спадала у делокруг епархијске скупштине, а духовно-религиозно-морални послови у делокруг духовне административно судске власти.

Овом Уредбом је прописано и деловање месних црквених одбора као установа које чине свештеници месне цркве и три верника из општине у којој је црква. Њихова је дужност била да воде рачуна да се тачно, на време и по прописаном уставу врше свете службе, да воде рачуна о „унутарњем реду и благочинију у св. храму“, о материјалним потребама храма, разним набавкама, поправкама, покретном и непокретном имању храма, да се сви приходи уписију у књигу прихода, да се саставља буџет и на крају сваког месеца подносе рачуни месној црквено-школској општини.

Црквено-школска општина је дефинисана као „заједница православних породица и појединаца православне вере у једном или више места, којој је смер: да издржава своју цркву и школу, свештенство, и учитељство и да се стара и о свима другим потребама своје цркве и школе“. У једном месту је могла постојати само једна општина без обзира на број храмова и школа у њему, а више сиромашнијих места могло се спојити у једну општину. Чланови су могли бити сви православци настањени у општини. Општина је била дужна да има печат са натписима на српском и турском језику, и назанченим местом. Послове су у црквено-школској општини вршили: 1.) црквена (парохијска) скупштина у којој су били парохијско свештенство, парохијани од 25. године живота, настањени у парохији бар 5 година, изузимајући учитеље; 2.) црквено-општинска власт, тј општинско часништво и 3.) општином изабрани тутори (црквени, школски и хуманитарних установа), који су, у исто време, и општински благајници.

Новом Уредбом дефинисан је и положај свештеника. При упражњавању места свештеника или ђакона, општина је била дужна да обавести епархијски духовни суд, који потом шаље замену до избора новог лица, а та замена половину својих прихода даје породици умрлог свештеника (ако се ради о смрти) или цркви (ако се ради о премештају). Уређено је и манастирско питање, а манастир дефинисан као „обиталиште оних лица монашког реда, која су се свечаним обетима канонично удружила, да проводе заједнички живот у потпуној уздржљивости, јеванђелском сиромаштву и строгој послушности према својим старешинама“. Сви манастири у Рашко-призренској митрополији су према

историјском значају и имовинском стању подељени у две групе, као манастири такозваног првог реда у који су спадали Патријаршија, Дечани, Грачаница, Девич, Милешева, Ђурђеви Ступови и Света Тројица Пљеваљска, и манастири другог реда. Такође, препознато је и постојање оних који нису ушли у ова два реда, за чију ће се обнову старати Митрополија, или ће њихова имања претворити у метохе. Административне послове су вршили манастирски савет и манастирско настојатељство. Манастирски савет су чинили старешина манастира, јеромонаси, јерођакони и два манастирска татора из реда световњака, које бира црквена општина најближа манастиру. У његов делокруг спадала су религиозна, црквена, дисциплинарна и унутрашња манастирска питања, као и економски послови манастира. Са друге стране, манастирско настојатељство су чинили старешина манастира, економ као његов помоћник, који се бира у већим манастирима, и татори.

Успостављањем ових уредби 1908. године било је предивђено да се униште дотадашњи манастирски печати и у употребу уведу нови, који ће у средини имати лик светитеља ком је храм посвећен, а око њега исписан назив манастира и место у ком се налази. Идеја је била да се печати поделе на три дела од којих би један био код старешине, други код чланова савета, а трећи код једног од двојице татора. У мањим манастирима један део је код старешине а други код татора. Митрополија је била задужена за њихову набавку и израду, и у њој су се чували цртежи по којима су рађени. Када је реч о градитељским радовима у манастирима, савет или старешина нису били дужни да те радове пријављују митрополиту, уколико нису прелазили суму од 800 гроша. Сваки већи трошак подразумевао је одобрење од митрополита.¹⁵²

РАШКО-ПРИЗРЕНСКИ МИТРОПОЛИТИ

Митрополити су ступали на чело Рашко-призренске епархије именовањем од стране Синода Васељенске патријаршије чије се седиште било у Цариграду. На то место долазило се симонијом, односно куповином звања, у след чега су дужи

¹⁵² Исто.

период XIX века, од 1830. до 1895. године, на чело Рашко-призренске митрополије постављани митрополити фанариотског, односно грчког порекла.¹⁵³ У народу они нису били омиљени, како због порекла, али и због финансијских обавеза које су према њима имали измирујући разне дажбине како у новцу тако и натури, у виду стоке и прехранбених производа.¹⁵⁴

Седиште рашко-призренског митрополита је било у Призрену, што је последица укидања аутокефалности Пећке патријаршије. Наиме, до тада су митрополити столовали у манастирима, а након тога они своје седиште преносе у нарочите конаке у близини хришћанских цркава у урбаним срединама.¹⁵⁵ Стога се владичанска столица сели у Митрополију која се налазила у непосредној близини саборног храма Светог Ђорђа у Призрену. Иако је било више покушаја да се измести седиште епархије, о чему ће касније бити више речи, то је учинио Митрополит Нићифор, који је резиденцију преместио у Приштину, у здање које је изграђено 1869. године.¹⁵⁶

На челу Рашко-призренске епархије редом су били митрополити: Јоаникије тј Јанићије (до 1818. год.), хаџи Захарије, (1819–1830), Ананије (1830–1836), Герман (1836. год.), Синексије (1836–1840), Игњатије (1840–1849), Партеније (1849–1854), Мелетије (1854–1895), Дионисије (1896–1900) и Нићифор (1901–1911).¹⁵⁷

Митрополит Јанићије Бараћ, пореклом са Рогозне, био је први српски митрополит новоформиране Рашко-призренске епархије 1807. године, али је већ од 1796. године имао право да сакупља мирију на њеној територији. Остао је упамћен као личност која је била у блиском контакту са народом, баш као и његов наследник хаџи Захарије.¹⁵⁸ Митрополит Јанићије умире 1818. године и бива сахрањен крај старе цркве Светог Ђорђа у Призрену. Залагањем виђенијих Срба, код призренског Махмуд-пашае Ротуловића, за његовог наследника изабран је

¹⁵³ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 89.

¹⁵⁴ О различитим видовима потраживања грчких владика од народа видети: В. Стојанчевић, *нав. дело*, 232–233.

¹⁵⁵ Тако је владичански конак, осим у Призрену, постојао и у Београду, Шапцу, Сарајеву, Мостару.. Уп.: Н. Радосављевић, „Епископ, мирски свештеник, монах. Обележја свакодневног живота“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 711–715.

¹⁵⁶ П. Костић, *Просветно-културни живот ...*, 97.

¹⁵⁷ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве ...*, 75.

¹⁵⁸ Ж. Фртунић, „Неколико речи приликом стогодишњице зидања вучитрнске цркве“, *Вардар, независан привредно-културни преглед*, 18. јун 1933, 2.

Хаџи Захарије, архимандрит манастира Дечана. Родом из околине Куманова, у Дечане је дошао као дете, где је био ученик хаџи Данила, са којим је 1794. године ишао на поклоњење у Јерусалим. Сахрањен је у Дечанима 1830. године.¹⁵⁹

Митрополит Ананије, дошао је 1830. године на чело Рашко-призренске епархије, са места скопског митрополита, и ту је био до 1836. године кад је послат у Тесалију. Упамћен је по томе што је приликом одласка из Призрена покушао да са собом однесе и српску архијерејску митру претходних митрополита Јоаникија и Захарија која се чувала у Дечанима.¹⁶⁰ Након Ананија, на челу Рашко-призренске епархије био је Герман, али само годину дана, и на његово место је потом дошао Синексије.¹⁶¹ Након митрополита Синексија, владичански престо заузео је Игњатије, а за њим Партеније са Самоса који је од свих грчких митрополита био најозлоглашенији. Због својих лоших дела и неисплаћивања дугова Патријаршији је и изгубио функцију, али тек 1854. године, када је отеран на Метеоре.¹⁶²

Митрополит Мелетије, Грк родом из Сереза, на положају је био од 1854. године до смрти 27. августа 1895. године. О периоду Мелетијевог управљања епархијом, његови савременици доносе контрадикторна мишљења. Са једне стране највише му се замерало среброљубље, као и то што ништа није учинио да спречи ширење протестантизма – преко 50 православних домова је у кратком временском интервалу прешло у ову религију.¹⁶³ Мелетије је упамћен и по скандалу који се десио 1885. године када је у Сврчину отео манастирско имање од

¹⁵⁹ Б. Нушић чак наводи да је митрополит Јанићије проглашен за свеца. Уп.: Б. Нушић, *нав. дело*, 109. П. Срећковић наводи да је сахрањен у припрати, са десне стране, као и да је његов наследник, Партеније, наредио да се гробна плоча поломи, а да ју обновио Сима Игуманов, као и да се његова митра налазила у Дечанима јер је сахрањен са капом од кадифе. П. Срећковић, *Владике фанариоти Рашко-призренске епархије од 1818–1854. год. по неиздатим документима*, Штампарија код Св. Саве, Београд 1881, 3–4. Стојан Новаковић говори за њега да је био пореклом из села Тулежа код Ваљева и да је владика био од 1769. до смрти 1816. године, а да је у Новом Пазару постао митрополит 1784. године. С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској ...*, 32.

¹⁶⁰ Ђ. Микић, *нав. дело*, 23; П. Срећковић, *нав. дело*, 21–24.

¹⁶¹ П. Срећковић, *нав. дело*, 25.

¹⁶² О неким инцидентима митрополита Партенија видети: Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 225; П. Срећковић, *нав. дело*, 36–40.

¹⁶³ Ј. Поповић, *нав. дело*, 226. „Грк по народности, беше врло лаком на новац, а брига за црквом и српским народом беше му девета рупа на кавалу! Да би што више напунио ђемер злата око себе, он ни најсигурнију кућу није пропустио а да мирију не искамчи, чак и судским путем“. Исто, 36; О лошим његовим особинама и: П. Срећковић, *нав. дело*, 40–46.

700 гроша речима „То је црквено, а црква је моја.“¹⁶⁴ Такође, негативне последице по његову репутацију оставио је и српско-цинцарски спор око цркве Светог Спаса у Призрену, када је Цинцарима помогао да добију ферман за зидање нове цркве на њеном месту.¹⁶⁵ Поводом неслагања са Србима, од 1874. године, наводно до краја Руско-турског рата, борао је у Сјеници.¹⁶⁶

Ипак, у време његовог службовања извршени су обимни радови на ширењу парохијске мреже обновом храмова широм епархије. Један од његових доприноса верској обнови било је и инсистирање на школованости свештеничког кадра и похађању Богословије за будуће свештенике. Када је у приштинском мутесарифлуку 1891. године неколико парохија остало без свештеника, митрополит Мелетије је био изричит да се неће узимати у разматрање молбе нешколованих свештеника за постављење.¹⁶⁷

Непосредно пред смрт, 1894. године, конзул Станковић је у име Краљевине Србије одликовао митрополита Мелетија лентом и звездом. Тим поводом Тодор Станковић је забележио: „Митрополит Мелетије био је веома тронут и сувише радостан, толико, да је само благосиљао Његово Височанство Краља и Србију, па је тек после почео да говори и благодари. Видећи његову тронутост и радост, ја сам му наместио ленту и звезду, и тако је после дочекивао госте, који су му долазили и честитали високо одличје.“¹⁶⁸ Ту је прилику конзул искористио да замоли митрополита да за свог помоћника постави Србина. Међутим, његов је одговор ипак био негативан – „Дали ми једну маслинку, а траже од мене тулум дрвенога масла.“¹⁶⁹

Након смрти митрополита Мелетија, на чело Рашко-призренске митрополије дошао је дугоочекивани митрополит српског порекла, Дионсије Петровић. Православни народи под управом Цариградске патријаршије желели су иста права као Грци, што је значило да су желели да њиховим епрахијама

¹⁶⁴ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике ...*, 24.

¹⁶⁵ Тим поводом Срби су повели спор код османских власти и Патријаршије, и патријаршијски Синод је донео одлуку да се црква не сме рушити јер припада Србима. А. Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Епархија рашко-призренска, Епархија нишка, Ниш 2011, 190.

¹⁶⁶ П. Костић, *Аутобиографија*, 43.

¹⁶⁷ АС, МИД- ППО, 18891, 212. Т. Станковић, Мин. ин. дела, 18/31. 3. 1891. год. Приштина

¹⁶⁸ АС, МИД-ППО, 1894, 340. Т. Станковић, Мин. ин. дела, 11/24. 1. 1894. год. Скопље

¹⁶⁹ П. Костић, *Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1924, 54.

управљају владике њихове народности, да се пре тога и њихови кандидати школују у Цариграду у Богословској школи на Халки основаној 1845. године, да се њихов језик користи у служби у црквама, да их патријаршијске власти заиста узму у заштиту.¹⁷⁰ Тако је постављање Дионисија на чело епархије представљало коначан помак у оваквој врсти тежњи.

Митрополит Дионисије рођен је 1858. године у Босанској Градишци. Школован је у Халки, на грчкој Богословији, одакле је и ступио у службу Цариградске патријаршије. Када је произведен за архимандрита послат је у Скопље за намесника Скопског митрополита.¹⁷¹ Првобитно је за то место био припреман дотадашњи дабробосански митрополит Сава Косановић, али је због његовог нарушеног здравља изабран Дионисије.¹⁷² У његовом избору су важну улогу имали и представници народа, Стеван Хаџи Арсић из Приштине, Хаџи Петар Мирчевић из Призрена, Живко Шантрић из Пећи, Михаило Бајић из Пљевље, Ђорђе Карић из Нове Вароши, прота Вукајло Поповић из Пријепоља и прота Церовић из Сјенице, који су у Цариграду ангажовали српског посланика Владана Ђорђевића и руског конзула, да би јануара 1896. на митрополијско место дошао Дионисије.¹⁷³

Изабран је 9. јануара 1896. године, од стране васељенског патријарха Антима VII, свечано рукоположен 25. јануара у Цариграду у патријаршијској цркви Светог Ђорђа, где су служили сви митрополити, чланови Синода, са многобројним вишим свештенством. У марту месецу и султан Хамид II га је потом потврдио својим бератом.¹⁷⁴ У Приштини је свечано дочекан „као Христос у Јерусалиму“, од стране свечано обученог народа са цвећем у рукама, а на дан светог Глигорија, 25. јануара посвећен је на овај положај.¹⁷⁵ Митрополит Дионисије управљао је Рашко-призренском епархијом четири године, до смрти 5/18. децембра 1900. године у Скопљу, а сахрањен је у Грачаници.¹⁷⁶

¹⁷⁰ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље ...*, 38, 42.

¹⁷¹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 440.

¹⁷² Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Државна штампарија Краљевине Србије, Биоград 1896, 64.

¹⁷³ Ј. Поповић, *нав. дело*, 116; Б. Нушић, *нав. дело*, 112.

¹⁷⁴ Грамата патријарха Антима VII и Берат султана Хамида II публиковани су у: Н. Дучић, *нав. дело*, 68–72, 73–79.

¹⁷⁵ Ј. Поповић, *нав. дело*, 116; Б. Нушић, *нав. дело*, 112.

¹⁷⁶ Б. Нушић, *нав. дело*, 112.

Митрополит Дионисије наставио је са идејом свог претходника о школованом свештеничком кадру, али је био решен да то оствари прилично радикалним мерама. Све нешколоване свештенике готово је насилно послао у манастире и замонашио, а све образоване учитеље и оле вичне певању поставио на свештеничке позиције. Наравно, у томе није успео у потпуности, јер је наилазио на јак оптор, са којим је започео Вукајло Божовић, чувени свештеник и кнез из Ибарског Колашина, који није желео да се закалуђери иако је био удовац.¹⁷⁷

На његово место је наредне године дошао Нићифор Перић рођен 4. децембра 1862. године у банатском селу Баранди.¹⁷⁸ Замонашен је у манастиру Враћевшници 1880. године где је световно име Никола заменио именом Нићифор. Наредне године је у Карановцу рукоположен за презвитера, а након 8 година, 1889. године свршио је Богословију у Београду, након чега је уписао Богословију на Халки као државни стипендиста. У Србију се вратио 1892. године и митрополит Михаило му поверава манастир Раваницу, где је провео само годину дана да би потом отишао у Цариград где је био наставник. Из Цариграда се враћа као архимандрит у Скопље, а одатле опет на острво Патмос, одакле ће 1897. године бити позван у Цариград, у Патријаршију где ће радити наредне две године.¹⁷⁹ На место митрополита рашко-призренског долази са позиције протојереја цркве Светих Апостола у Цариграду.¹⁸⁰

Посебно је свечано прослављен јубилеј у виду 25 година свештеничке дужности митрополита Нићифора. Свечаност се одиграла 16. септембра 1905. године у Приштини, светом литургијом у саборној цркви Светог Николе, а потом у Митрополији где је примао честитке, и коначно вечером за преко стотину званица.¹⁸¹ Након његове оставке, епархијом је до 1913. године управљао администратор, док није изабран Гаврило Дожић.

¹⁷⁷ Ј. Поповић, *нав. дело*, 274–275.

¹⁷⁸ *Споменица двадесетпетогодишње свештеничке службе њ. Високопреосвећенства господина Нићифора, рашко-призренског митрополита, егзарха Горње Мизије и т.д. и т.д.*, прир. С. Стојановић, Народна штампарија, Београд 1906, 5.

¹⁷⁹ Исто, 7.

¹⁸⁰ Цариградском гласнику описано је митрополитово посвећење у цркви Светог Ђорђа Великомученика пуној свечано одевеног народа. *Цариградски гласник* 18. јан. 1901. године, бр.4, 25. јануара 1901. године, бп.

¹⁸¹ *Споменица двадесетпетогодишње свештеничке службе*, 25–26. Занимљиво је да се у Споменици посебно истиче здравица конзула Спалајковића из које би се стекао утисак о великој присности са митрополитом, иако нам историјски извори говоре управо супротно.

СТАНОВНИШТВО У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ

За разумевање оквира и контекста развоја верске обнове и црквене уметности међу православним Србима на територији Рашко-призренске епархије, неопходно је, осим историјских околности и географских граница епархије, предочити и конкретно окружење у којем су се ови процеси одвијали. Танзиматске реформе довеле су до видног испољавања верске припадности и идентитета, и припадници српске заједнице свој идентитет исказивали су коришћењем визуелне културе, која је могла да буде мање или више јавно експонирана.¹⁸² Танзиматске реформе односиле су се на све слојеве османског друштва, тако да се процес верске обнове може пратити и на нивоу развоја верског живота међу припадницима других мањинских заједница.¹⁸³

Како је Османско царство било теократски устројено, а становништво категорисано по милет систему, доминантни модел самоодређења био је верски, а становништво у Рашко-призренској епархији било исламско, хришћанско и јеврејско. Статистике о броју и верској припадности становништва су вођене од стране османских или црквених власти. Званични подаци, које су давали свештеници и кметови, а бележили статистичари у нуфуз тефтере (књиге рођених и умрлих), објављивани су у годишњацима који су се звали Салнаме. Једина важна категорија била је религијска, тако да су становници категорисани само по вероисповести, а не и по народности. Сви хришћани уписивани су у рубрику Урум-милет, што је значило да су под окриљем Патријаршије, а након 1876. године појављује се и рубрика Бугар-милет, која означава вернике под окриљем новоосноване Бугарске егзархије.¹⁸⁴ Католици су, са друге стране били у категорији Латин-милет.¹⁸⁵

¹⁸² Уметност је играла велику улогу на ширем плану конструкције и одрживости националног идентитета. Видети: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*.

¹⁸³ Етничка група је категорија која је формирана самоодређењем или одређена од стране „других“. Мањинска заједница представља етничку групу у великом друштву, при чему израз мањинска одређује њен положај и неравномерну расподелу моћи у истом. F. Müge Göçek, F., “Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society”, *нав. дело*, 508–509.

¹⁸⁴ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 32.

¹⁸⁵ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 102.

И почетком XX века Срби нису били признавани као народност, што се види из њиховог настојања да у попису 1906. године у нуфуз тескере буду уписани као Срби. Тако на пример, када пописна комисија у Сјеници није желела да Србе упише као Србе, исти су се жалили Хилми-паши и валији у Скопљу који им је одговорио да је на министарској седници донета одлука да у попис не улази народност него само вероисповест, и да у њиховом случају треба да пише *хришћани ортодокси*.¹⁸⁶ Постојала је идеја Хилми-паше да се пописију као Срби патријаршисти и Срби егзархисти, али се од тога одустало како не би настао „нов елеменат за јачање антагонизма и мржњу међу овдашњим народностима“. Србима се изашло у сусрет толико да је писало *христијан ортодокс патрихане* за шта се заложии митрополит Нићифор.¹⁸⁷

Како је због географске датости западног дела Балкана, овај простор био попрште пропагандних планова Србије, Бугарске и Аустроугарске лако се дошло до преплитања верског и националног идентитета. Такође, занимљиво је да су Срби по успостављању Бугарске егзархије, када су желели од српских власти да обезбеде помоћ било које врсте, посезали за претњом да ће прићи Бугарској егзархији. Тако су и становници Гњилана претили 1898. године митрополиту Дионисију да ће сви „у Бугаре“ ако им се тадашњи прота не замени новим.¹⁸⁸ То указује да су они били спремни да се одрекну националног идентитета, али не и верског.

Комплексност положаја, околности и окружења верских заједница довела је до принципа преплитања верског и народног, односно националног идентитета, нарочито од Кримског рата.¹⁸⁹ За српску заједницу то је значило јасну усмереност према Србији, оличену у константном одржавању контакта и српском финасирању просветних и верских програма, као што је пре тога за Србе у Србији то означавало и коначно формирање српске државе. Тако је црква у Османском царству постала средиште духовног, социјалног, политичког па и економског живота Срба.

¹⁸⁶ АС, МИД-ППО, 1906, 58. Телеграм са јаворске царинарнице 11/24. 1. 1906.

¹⁸⁷ АС, МИД-ППО, 1906, 58. Гавриловић, Мин. ин. дела, 16/29. 1. 1906. год. Солун.

¹⁸⁸ АС, МИД-ППО, 1898, 497. Т. Станковић, В. Ђорђевићу, 26. 5/ 8. 6. 1898. год. Приштина.

¹⁸⁹ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 19.

Истовремено, и Бугари теже стварању Бугарске егзархије, а јавља се и феномен румунизације цркве,¹⁹⁰ и тако се у XIX веку долази до феномена народне цркве и народне вере.¹⁹¹ Проблем преплитања националног и верског идентитета уочен је у стручној јавности и често је проматран управо аплициран на територију Балкана. Тако је искристалисана теза да су национални покрети који се распламсавали на Балкану користили религиозност као један од покретачких мотора чиме је заправо национализам допринео да религија служи политичким циљевима.¹⁹² Истовремено, сматра се да је међу Србима верско осећање било доминантно све до Берлинског конгреса када почиње да доминира национално осећање.¹⁹³

У северном делу Рашко-призренске епархије, западно од венца који чине Хајла, Жљеб, Мокра Гора и Рогозна, становништво је највећим делом било српске народности – православно али и муслиманско. Ибарски Колашин, Сиринићка и Средачка жупа биле су области претежно насељене Србима.¹⁹⁴ Јужнији крајеви, пак, били су хетерогенији – осим Срба који су били православци, муслимани, поарнаућени такозвани Арнауташи, али и оних који су пришли Бугарској цркви такозвани Бугараши, ту су живели и Албанци, католици такозване Фанде и Албанаци муслиманске веросиповести, Турци, али и Јевреји и Роми.¹⁹⁵ Већина села у Горњој Морави била је насељена мухацирима, осим села Бинач, Витина, Могила и Врбовац где су живели Срби.¹⁹⁶ Католика је било највише у Летници, Бинчу, Шашарима, Стубли, Вернези, селу Врнаво Коло.¹⁹⁷

¹⁹⁰ П. Димон, *нав. дело*, 603.

¹⁹¹ М. Тимоотијевић, „Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку“, у: *Култ светих на Балкану II* (ур. М. Делетић), Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2002, 113. Повезивање нације и цркве и поистовећивање верске и националне припадности постала је уобичајена на овој територији, а била је иманентна и Русији у XIX веку – нација и црква су заједно чиниле основу државе. Видети: S. Rabow-Edling, “The Political Significance of Cultural Nationalism: The Slavophiles and Their Notion of a Russian Enlightenment”, *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 2, June 2004, 444.

¹⁹² N. G. Looizides, “Religious Nationalism and Adaptation in Southeast Europe”, *Nationalities Papers*, vol. 37, No. 2, March 2009, 203–227.

¹⁹³ J. M. Јовановић, *нав. дело*, 59.

¹⁹⁴ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике*, 80. О процесу исламизације и алабнизације српског становништва, као и о статистичким односима становништва на Косову и Метохији, видети: Исто, 80–87.

¹⁹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 248–251.

¹⁹⁶ И. Јастребов, „Нешто о Горњој Морави“, *Гласник Српског ученог друштва*, Државна штампарија, Београд 1885, 128.

¹⁹⁷ И. Јастребов, *нав. дело*, 129.

Територија Рашко-призренске епархије у два наврата била је насељавана мухацирима из Босне, током 1877. и 1878. године, након Руско-турског рата, услед аустроугарске окупације Босне, и 1908. године.¹⁹⁸ Порта је још 1857. године издала закон који је за циљ имао подстицај њиховог насељавања, а који им је обећавао земљу, ослобађање од пореза и служења војске, од 6 до 12 година.¹⁹⁹ Свака варош је имала своју мухацир махалу или мухацир бајир. Са друге стране, после Кримског рата, у периоду од 1858. до 1862. године, власт на територију на којој се налазила Рашко-призренска епархија насељава и Черкезе.²⁰⁰ Шездесетих година XIX века око 6.000 Черкеза населило је ову област, углавном насилничким одузимањем имовине од земљопоседника.²⁰¹

Албанско становништво, без развијене националне свести, са једне стране је прихватало исламски идентитет и схватање да су тиме османско становништво првог реда.²⁰² Албанци католичке вероисповести били су под верским окриљем Аустроугарске, и протекторатом њихове дипломатије.²⁰³ Католици као општа верска категорија нису били етнички уједначени, и било их је, осим међу Албанцима у већим градовима попут Митровице, Пећи, Ђаковице, Призрена, као и у метохијским селима, и међу Србима у Горњој Морави и на Косову, као и међу врло присутним представницима страних власти.²⁰⁴ Нарочито изражено присуство католика било је у познатом рударском месту Јањеви, обишњој Летници, Пећи, Ђаковици, и Скадру.²⁰⁵

У Јањеви је катедрала посвећена Светом Николи изграђена 1858. године од клесаног камена, према плану извесног мађарског архитекте, а према Гиљфердингу то је преуређена православна црква исте посвете.²⁰⁶ У Јањеви су се

¹⁹⁸ М. С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији“, *нав. дело*, 409–410, 412; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 116; М. Јагодић, *нав. дело*, 299.

¹⁹⁹ П. Димон, *нав. дело*, 589.

²⁰⁰ Б. Нушић, *нав. дело*, 76.

²⁰¹ Ђ. Микић, *нав. дело*, 22.

²⁰² О томе посебно илустративно сведочи пример из извора, цитиран код: М. Јагодић, *нав. дело*, 20.

²⁰³ Милош Јагодић, *нав. дело*, 179.

²⁰⁴ М. С. Филиповић, *нав. дело*, 427.

²⁰⁵ Ђ. Микић, *нав. дело*, 307; А. Урошевић, „Јањево, антропогеографска истраживања“, *Гласник Скопског научног друштва* 14, Скопље 1935, 187–200

²⁰⁶ М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 16; Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 51–52; А. Ф. Гиљфердинг, *нав. дело*, 169. Још 1806. године тадашњи митрополит Јанићије добио је, на своју молбу и захтев, од султана Селима III ферман којим се забрањују

налазили и остаци три цркве које служиле и као католичке и као православне. Након Балканских ратова и припајања области Косова и Метохије Србији, током 1914. године постојала је иницијатива да се у Јањеву подигне црква и постави свештеник „који би не само паралисао рад тамошњих фратара, него би био и будан стражар њиховог делања“.²⁰⁷ У Летници је на темељима старије цркве 1869. године подигнута католичка црква посвећена Успењу Богородице, а имала је и звонару са два звона.²⁰⁸ У оближњем Бинчу католици су градили цркву 1908. године.²⁰⁹

Католичких цркава било је у Скадру, Пећи, Урошевцу.²¹⁰ Познато је и да је у Ђаковици 1901. године Риза бег издејствовао подизање катедрале.²¹¹ У Призрену су католици имали три катедрале, посвећене Светој Марији, Светом Петру, која је била изнад града, и Светог Трифуна у Брвеници. Када је у Призрену био Јастребов тих цркава није било, али су преузети и обновљени остаци православног храма Светог Димитрија²¹² Албанци католичке вероисповести су након Кримског рата у Призрену добили цркву Светог Димитрија, која је до тада била у развалинама као православна. Заузимањем француског конзула из Скадра, добијен је ферман који је потврђивао да је она католичка.²¹³ У Призрену је било и седиште њиховог епископа, који је имао управу над седам парохија: Призрен, Ђаковица, Пећ, Зумби, Мартур, Јањево и Зера.

Средином XIX века у Скадру је православна општина имала тек око 50 домова, јер је пре свега била јако упориште католичке пропаганде. Учитељ Никола Мусулин се од 1855. године, када је отишао у Скадар, борио да се ту отвори руски конзулат, као и да се цркве опреме неопходностима, а све то као

католички настрадају на остатке православних храмова. П. Костић, „Европски консули у Призрену“, *Јужни преглед* 5, Скопље 1928, 207.

²⁰⁷ АС, МПС-Ц, 1914, II, 34. Д. Пејовић, Мин. просвете, 21. 2/ 6. 3. 1914. год. Приштина. Димитрије Пејовић у истом писму наводи и: „Данас ме је известио Начелник окр. Косовског, да је из А. Угарске послат један велики сандук ’канцеларијског материјала’ за Јањево и то на жалост, преко једног најбогатијег Србина у селу Липљану“.

²⁰⁸ И. Јастребов, „Нешто о Горњој Морави“, *нав. дело*, 129.

²⁰⁹ АС, МИД, КП, 355/1908. Марковић, Конзулату Србије у Приштини, 18/31. 3. 1908. год. Београд.

²¹⁰ М. Велимировић, „Васојевићи, Полимље, Метохија“, *Годишњица Николе Чупића* 18, Задужбина Николе Чупића, Београд 1898, 115.

²¹¹ М. Јагодић, *нав. дело*, 67–68.

²¹² Према Јастребову, то се догодило 1855. године, док Петар Костић овај догађај смешта у 1870. годину. И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 38. П. Костић, „Европски консули у Призрену“, *нав. дело*, 208.

²¹³ Архимандрит дечански Сава, „Призрен“, *Братство* 2, Друштво Светог Саве, Београд 1888, 69.

опуномоћеник општине када је отишао у Руски конзулат у Бечу.²¹⁴ До 1912. године тамо је било седам конзулата, поред руског и аустријског, који је постојао још од 1839. године, француски, енглески, италијански, а извесно време и грчки.²¹⁵ Аустријски конзулат постојао је и у Призрену, од 1856. године.²¹⁶

Упркос генералној малобројности католика у односу на православно становништво у Рашко-призренској епархији, њихова је пропагандна активност била константна и вршена од стране Римске курије, која је од 1857. године слала лазаристе у Солун и Битољ. Исти су први успех забележили наредне године, када је у месту Кукушу православно становништво избацило из цркве све што је било грчке провинијенције, укључујући и свештенике.²¹⁷ У овим пограничним деловима Османског царства примећено је било и деловање протестаната.²¹⁸

Илустративан је, у погледу деловања католичке пропаганде, пример из времена изградње цркве у Доњој Гуштерици 1904. године. На путу ка Приштини католици из Јањева су свакодневно пролазили кроз Доњу Гуштерицу и Србима нудили помоћ за изградњу цркве, а да за узврат они признају папу као врховног поглавара.²¹⁹

Ослобођење је 1913. године у Рашко-призренској епархији слављено звуцима звона у православним храмовима. Приликом ослобођења Гњилана народ је са свештеницима одушевљено дочекао ослободиоце са узвицима.²²⁰ Забележено је да је након тог важног догађаја у месецу марту, око седам стотина римокатолика прешло у православну веру. Обред преласка у православље је извршио свештеник Ћесаревић уз асистенцију црногорског војног свештеника Лазара Дедића, а у присуству „многбројних официра обадве братске земље и осталог грађанства обојега пола“.²²¹

²¹⁴ В. Трпић, „Никола Мусулин, као учитељ у Скадру и Призрену“, *Братство* 14, Друштво Светог Саве, Београд 1911, 276–277.

²¹⁵ Ј. Х. Васиљевић, „Скадар“, *Братство* 16, Друштво Светог Саве, Београд 1921, 199, 201.

²¹⁶ П. Костић, „Европски консули у Призрену“, *нав. дело*, 207.

²¹⁷ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 34.

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ И. Женарју, „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији“, *Косовско-метохијски зборник* 5, САНУ, Београд 2013, 186.

²²⁰ „Ове радосне узвике допуњавало је црквено звоно, које је сад први пут звонило тако јасно и слободно, да га је сваки хришћанин могао разумети: доле са тиранима!“ *Балкански рат у слици и речи*, Београд 2. јуна 1913, бр. 19, год 1, 295.

²²¹ Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ (1084), 74. 5. 63., Писмо свештеника Ћесаревића, 5/18. 3. 1913. год.

На територији Рашко-призренске епархије, особитно на Косову и Метохији у XIX веку осетно је и присуство Јевреја. У XV веку сефардски Јевреји насељавају се у Јањеву и Новом Брду, одакле су се касније селили широм Косова и Метохије.²²² У XIX веку Јевреји су живели у већим градовима – у Приштини су, на пример, имали организовану своју општину, рабина и школу. Бавили су се сарафлуком и трговали житом, кожом и и мануфактурном робом.²²³ Ту су 1897. године изградили синагогу Бет Израел, која се налазила на спрату здања у чијем су приземљу били дућани и занатске радионице.²²⁴ Бројну заједницу и своју верску општину Јевреји су имали и у Новом Пазару.²²⁵ Тамо је 1857. године под председништвом Хезкије Бахара-Челебона изграђена синагога Хавра, на Јалији, на обали реке Рашке. У њеној близини је био и мали мост, такозвана Чивутска ћуприја, или Ел ћупри чико.²²⁶

Роми су били готово најправилније распоређени по територији епрахије, јер је свако место имало своју циган махалу. У погледу вероисповести, међу њима је било и православаца и мухамеданаца, а бавили су се музиком и ковачким занатом.²²⁷ Занимљиво је да је Феризовић пре изградње железнице, која га је учинила важном тачком на Косову, био врло мало „циганско село“.²²⁸

Међу православним народима у Рашко-призренској епархији живели су Срби, Цинцари и Грци. Почетком XIX века српско становништво је претежно било сеоско, али су временом, од успостављања реформи, укључивањем у градску привреду, трговину и занатство, организацијом еснафа, Срби формирали грађанску класу. На тај начин се тек могло говорити о развоју друштвеног, економског, политичког, просветног и културног живота Срба на територији царства.²²⁹ Тако су почетком XX века Срби у градовима били занатлије и трговци као привредни, и свештеници и учитељи као просветни фактор. Поред Срба, другу највећу православну групацију у Рашко-призренској епархији представљали су

²²² М. Дармановић, „Јевреји у Приштини“, *Баитина* 1, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина 1991, 204–209.

²²³ Б. Нушић, *нав. дело*, 76–77.

²²⁴ М. Дармановић, *нав. дело*, 207.

²²⁵ Видети: Е. Мушовић, „Новопазарски Јевреји“, *Новопазарски зборник* 3, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1979, 23–38.

²²⁶ М. Ментовић, „Начин живота и обичаји новопазарских Јевреја“, *Новопазарски зборник* 30, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2007, 174.

²²⁷ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа I*, 77.

²²⁸ Ђ. Микић, *нав. дело*, 303.

²²⁹ Ђ. Микић, *нав. дело*, 4–5.

Цинцари односно Власи.²³⁰ Било је и Грка, највише у Липљану, Феризовићу и Скадру.²³¹ Власи, који су често називани и Гогаме, насељавани су на Косово најчешће из Битољског вилајета.²³² Највише их је било у Призрену, а потом и у Урошевцу и Липљану и Скадру.²³³

Међутим, важно је истаћи да су Цинцари као православни били у црквеном погледу под окриљем исте епархије и владике. За просветна и црквена питања обраћали су се истим адресама као и Срби, тачније, заједно са њима. Наиме, посебне цинцарске општине формирају се у Битољском и Косовском вилајету тек почетком XX века.²³⁴ До тада црквено-школске општине које су управљале школом и црквом биле су „мешовите“, састављене од православних Срба и Цинцара. Из данашње перспективе, уколико се узму у обзир велики српско-цинцарски спорови око цркава у Призрену и Скопљу, али и готово свим областима које су насељавали, лако се може стећи погрешна слика.²³⁵ И једни и други заједно су ишли на богослужења у исте цркве, што је било у складу и са њиховим асимилованим начином живота, односно многобројним рођачким везама. Окретање Грцима, прихватање грчког језика у свакодневном животу, као и под окриљем цркве уследило је тек у другој половини XIX века.

Најилустративнији пример српско-цинцарског односа представља црква Светог Спаса у Призрену. Ова средњовековна црква, задужбина Младена Владојевића, деде Вука Бранковића,²³⁶ налазила се на брду изнад Призрена, практично у боровој шуми ван вароши, те се у њој није служило до почетка XIX века. Није коришћена и због тога што су за тадашњи број Срба у граду биле довољне постојеће цркве Светог Ђорђа (Руновића) и Светог Николе (Ранкова). У цркву се прво уселио дервиш желећи да је претвори у текију, али су Срби успели да га отерају.²³⁷ Заслугом хаџи Спасе Кунчета, Србина досељеног из околине

²³⁰ Није редак случај да се термином Власи означавају и Срби, пре свега од стране муслимана из Босне. Уп.: Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 29.

²³¹ АС, МИД-ППО, 1912, 695.

²³² Б. Нушић, *нав. дело*, 76.

²³³ Ј. Ђилас, *нав. дело*, 152.

²³⁴ „Новости из Цариграда и унутрашњости царевине“, *Цариградски гласник*, год. X, бр. 21, 21. 5. 1904. године, Цариград, бп; бр. 29, 16. 7. 1904. године, бп.

²³⁵ Уп: Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 199–217.

²³⁶ П. Костић, „Цинцарска насеобина у Призрену и црква Светог Спаса“, *нав. дело*, 295.

²³⁷ Како наводи Петар Костић, два нагарављена Србина су у пола ноћи упала у цркву и пребила га, тако да је он побегао од страха причајући да су га напала два шејтана. П. Костић, *нав. дело*, 295. И.

Дебра, 1836. године уз цркву је, са њене јужне стране, дозидана и већа црква посвећена Светој Тројици. На службу су заједно ишли Цинцари и Срби, сахрањивали су се сви на гробљу око цркве, и службе су вршили српски свештеници на словенском језику. Временом су породице, посебно богатије, ступале у родбинске везе, браковима и кумовањем.²³⁸ Наводно су и Срби у Призрену временом цркву прозвали „Гогска црква“.

Проблеми су настали време изградње новог саборног храма, када се јавила идеја да Цинцари присвоје цркву Светог Спаса. У једном тренутку је митрополит Мелетије, 1864. године, Србима понудио кључеве цркве и могућност да цркву врате од Цинцара, али су они то одбили јер су се у међувремену удадбама и женидбама ородили са њима.²³⁹ Када су Срби то одбили, митрополит је Цинцарима омогућио добијање фермана за вршење грађевинских радова на цркви, 1867. године. Међутим, пошто им је требао новац почели су Србима да наплаћују сахрањивање око цркве, да би 1869. године то потпуно и забранили.²⁴⁰ Припадници две православне заједнице ушли су у спор, који се у једном тренутку, 1872. године, завршио наређењем да се кључеви цркве предају Цинцарима. Митрополит је 16. новембра 1872. године саопштио тудору цркве да је стигла заповест из Порте да се Гогама предају кључеви „од цркве гогске“. Пошто су Срби одбили да то учине, након три дана валија је послао 50 низама који су срушили улаз у цркву са северне стране. Након три дана, Цинцари су оправили срушено, заменили браве и звуком клепала озваничили почетак вечерње коју је служио распоп Лаза.²⁴¹ Срби су наставили да се боре у Цариграду против овакве одлуке, и та парница је трајала до 1874. године, када је донето решење у ком је црква са делом свог имања припала српској општини, али је црква дата Цинцарима да се њоме служе док не подигну нову.

Одлука из 1874. године била је инспирисана посетом кнеза Милана Цариграду, а пошто је предвиђено да се црква изгради прилозима хрићана, он је

С. Јастребов, *Стара Србија*, 33–34. О томе како су дервише протерали из цркве Светог Спаса: Архимандрит дечански Сава, „Призрен“, *нав. дело*, 64.

²³⁸ П. Костић, *нав. дело*, 296.

²³⁹ П. Костић, *Аутобиографија*, 40.

²⁴⁰ П. Костић, „Цинцарска насеобина у Призрену и црква Светог Спаса“, *нав. дело*, 297–298.

²⁴¹ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка, Јован Ристић (ЈР), XII/7, 12/452. парох призренски Ј. Василијевић, 22. 11/ 5. 12. 1870. год. Призрен.

дао један од првих прилога у висини од 200 наполеондора.²⁴² Истовремено, Цинцари тек тада почињу да уче грчки у школама и да га уводе у богослужење. На имању цркве је 1883. изграђена школска зграда као центар ширења грчких утицаја.²⁴³ Цинцари су почели да проширују цркву, окречили су је у бело а након тога, 1882. године, у пожару су изгорели стари иконостас и живопис, који је вековима пре тога сачуван иако је црква служила и као штала и као објекат исламског карактера.²⁴⁴ Пошто није одређен рок за изградњу, нова црква никада није изграђена, а Цинцари су ову цркву користили све до ослобођења.

Овај спор одразио се и на рад Богословије у том граду јер се њен кадар поделио – Сава Дечанац као ректор и Милан Новичић били на страни митрополита и решавања цинцарског питања, док је Илија Ставрић, уз Симу Игуманова и руског конзула Јастребова био на страни Срба.²⁴⁵ У погледу рада Богословије, ово се питање решило одласком Дечанца и Новичића, на чије место су постављени Петар Костић и Ђорђе Камперлић.²⁴⁶ Митрополит је чак морао да иде у Цариград да одговара за овај инцидент са црквом Светог Спаса, где је решено да га уклоне из Рашко-призренске епархије, али је, изненађујуће, на захтев Призренаца и Пећанаца 1874. године ипак враћен.²⁴⁷ Заправо, Призренци су желели да га уцене, да у својој епархији постави Србина (Илију Ставрића) за викарног епископа. Ипак, тај захтев није испуњен, а митрополит је до краја завршетка руско-турског рата боравио у Сјеници, поставивши у Призрену за свог намесника попа Андрију Јовановића из Белог Поља, јер ни један свештеник из Призрена то није желео.²⁴⁸

Сличан проблем настао је после српско-турских ратова 1878. године и у Скољу, где су са дозволом Патријаршије цркву Светог Спаса преузели Грци.²⁴⁹ Спор око скопљанске цркве трајао је до 1891. године када је враћена српским свештеницима. Грци и Власи су прво обезбедили за службу на грчком језику десну певницу у овом храму, да би 1890. године запосели цео објекат и избацили

²⁴² П. Костић, *нав. дело*, 300.

²⁴³ Исто, 301.

²⁴⁴ Исто, 300; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 36.

²⁴⁵ Ј. Ђилас, *нав. дело*, 191; П. Костић, *Аутобиографија*, 47.

²⁴⁶ П. Костић, *нав. дело*, 42.

²⁴⁷ П. Костић, *нав. дело*, 42.

²⁴⁸ П. Костић, *нав. дело*, 43.

²⁴⁹ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Слио, Београд 2003, 87, 121.

српске свештенике.²⁵⁰ Свештеници су тада службу вршили на метоху манастира Дечана „под једним малим чардаком“, непосредно уз новоотворену српску школу која је због комплексности опште ситуације по наредби власти затворена. Тек након две године је поново прорадила.

Овакав развој догађаја довео је и до потребе раздвајања цинцарске и српске заједнице и у Липљану, почетком XX века када Цинцари, који су и тамо називани Гогама, покушавају да доведу грчког свештеника и учитеља.²⁵¹ Почетком XX века у Феризовићу је свештеник Анта Никшић служио Србима, Цинцарима и Грцима, док су Грци имали своју школу. Тежили су и отварању грчке општине, али су Срби уз помоћ Србије на све начине радили на томе да се тај догађај спречи. 1908. године је забележен и покушај довођења грчког свештеника, што је митрополит одбио, па су Грци упутили депешу у Цариград патријарху, да би случај резултирао жалбама Срба.²⁵²

²⁵⁰ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 104.

²⁵¹ АСАНУ, Етнографска збирка, Фонд Дене Дебељковића (Е-469), V-28, Мирополиту Нићифору, 2/15. 6. 1902. год. (препис); Е-469-V-29, Приштинска општина, Митрополиту Нићифору, 2/15. 5. 1902. год. Приштина (препис); Е-469-V-72, Ј. Спасић, Д. Дебељковићу, 17/30. 11. 1906. год. Приштина.

²⁵² АС, МИД, КП, 1272, 1231, 1227/ 1908.

НОСИОЦИ ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ И ВЕРСКЕ ОБНОВЕ

Верска обнова и црквена уметност на територији Рашко-призренске епархије развијају се захваљујући патронажном механизму у којем су важну улогу имали припадници различитих слојева друштва.²⁵³ Представници цркве и народа, српски, али и руски државни органи, на различите начине и у складу са могућностима својих позиција, заједнички делују у верској обнови што резултира мноштвом остварених примера религиозне визуелне културе. Развијен систем који је подразумевао поштовање одређене процедуре у процесу добијања дозволе за обнову храма, као и околности и контексти у којима се храмови обнављају допринели су да у патронажном систему превлада принцип приложништва. Тако, уместо појединачних случајева имућних ктитора који самостално сnose трошкове изградње и опремања црквених објеката, на подручју Рашко-призренске епархије доминантан је модел у којем сви верници учествују у складу са могућностима.

На територији Рашко-призренске епархије током читавог XIX века континуирано траје изградња, односно обнова храмова, као и њихово украшавање и опремање богослужбеним предметима. Осим што се граде нове цркве на старим темељима, обнављају зидине старих здања, цркве се осликавају, обнављају се и стари средњовековни живописи, праве нови иконостаси и сликају иконе, а свештеници опремају неопходностима. Такође, континуирана је и обнова манастирских комплекса, изградња нових конака, ограђивање, као и успостављање просветних центара у истим. Таква слика делатности подразумевала је добро развијен механизам у којем су важне улоге имали рашко-

²⁵³ О систему патронаже, приложништва и ктиторства у српској визуелној култури видети: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007, 106–112; М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 611–659; И. Женарју, „Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *нав. дело*, 519–534

призренски митрополити и администрација епархије, свештеници, монаси, учитељи и мештани као чланови црквено-школских општина, богатији појединци, затим српске царинарнице и конзулати, након што су успостављени, као и власти у Кнежевини, а потом и Краљевини Србији, пре свега Митрополија, Државни савет, Министарство просвете и црквених дела, те Министарство иностраних дела. Такође, изузетну улогу у развоју црквене уметности и верске обнове у Рашко-призренској епархији, имала је и Русија, као и српска хуманитарна удружења.

Сви наведени облици удруживања становника, акције Србије и Русије, свештених и других истакнутих лица, доприносили су развоју верске обнове и црквене уметности на територији Рашко-призренске епархије и уобличавали њену сакралну топографију и црквени живот. Током XIX века радило се на обновама давно порушених храмова, а случајеви рушења били су ретки. Током овог периода посебно су били заштићени манастири, као носиоци царских фермана који су им гарантовали сигурност, али и захваљујући феномену такозваног манастирског војводе присутном на Косову и Метохији. Манастирске војводе биле су особе које су чувале српске православне манастире од разбојника, а које су увек биле из редова албанског становништва.²⁵⁴

ПРЕДСТАВНИЦИ ЦРКВЕ

Као истакнути носиоци црквене уметности и верске обнове у Рашко-призренској епархији јављају се припадници црквене јерархије, митрополити, свештеници и монаси. Њихова улога огледала се у више аспеката деловања, од административне у процесу добијања дозволе, потом улоге медијатора између наручиоца и српских власти, до функција иницијатора и приложника.

²⁵⁴ О манастирским војводама: С. Новаковић, „Црквени војвода, останак пећске патријаршијске хрисовуље, у једном народном обичају“, *Годишњица Николе Чупића* 11, Задужбина Николе Чупића, Београд 1889, 289–295; М. Краснићи, „Манастирске војводе у Косовско-метохијској Области“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 3, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1958, 107–128; М. Барјактаровић, „Чувари (туђих) богомоља (манастирски војводе)“, *Новопазарски зборник* 20, Нови Пазар 1996, 131–136.

МИТРОПОЛИТИ

У обнови верског живота важну улогу имали су митрополити који су се налазили на челу Рашко-призренске епархије. Иницијатива за градитељске подухвате најчешће је потицала од црквено-школских општина, али улазак у процес за добијање фермана првенствено је зависио од митрополитовог одобрења. Митрополити су упућивали молбе властима, активно учествовали у административним пословима од којих је зависило добијање дозволе, потом благословили почетак радова и напослетку вршили освећење храма. У овом процесу они су учествовали и кроз одржавање веза са српским властима, као и давањем одобрења да се по епархији прикупљају прилози за изградњу. Као духовни поглавари епархије, митрополити су и директно учествовали у развоју црквене уметности, као идеатори и наручиоци.²⁵⁵

Доступни подаци о деловању рашко-призренских митрополита у периоду од 1839. до 1912. године врло су оскудни, превасходно када се ради о времену столовања Синексија, Игњатија и Партенија. О митрополитима фанаритоског порекла владало је подељено, али претежно негативно мишљење, што је био случај и са Синексијем.²⁵⁶ Са друге стране, допринос митрополита Игњатија верској обнови огледао се у чињеници да је бранио да се недељом ради јер је тај дан посвећен Богу и цркви, али оно што је најважније, у ред празника о којима се та наредба морала поштовати сврстани су дани посвећени српским светитељима – Светом Јоаникију Девичком, Светом Арсенију Српском, Светом Стефану Дечанском, Светом Сави и Светом Симеону Српском.²⁵⁷ Ова је наредба ступила на снагу 1846. године, а била је написана у својеврсној контици која се налазила у костурници цркве у Приштини одакле ју је узео Бранислав Нушић.²⁵⁸ Врло је могуће да је управо ова митрополитова наредба додатно допринела укључивању поменутих светитеља у програме зидног сликарства.

У дугом периоду свог управљања Рашко-призренском епархијом, упркос контрадикторној слици о његовом деловању, митрополит Мелетије имао је

²⁵⁵ И. Женарју, *нав. дело*, 522. О улози црквене јерархије у развоју црквене уметности у Краљевини Србији: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 51–92.

²⁵⁶ Уп.: П. Срећковић, *Владике фанариоти ...*, 25.

²⁵⁷ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 223. Б. Нушић, *нав. дело*, 110.

²⁵⁸ О митрополиту Игњатију: П. Срећковић, *нав. дело*, 27–36.

знатног удела у верској обнови и развоју црквене уметности.²⁵⁹ Пре свега, у другој половини XIX века извршен је највећи број грађевинских радова којима је проширена парохијска мрежа епархије. Период у којем је, због неслагања са Србима из Призрена, митрополит провео изван митрополијског седишта, поклапа се са изградњом монументалног храма у Новом Пазару, тако да је врло могуће да је боравио (и) тамо, тим пре што у Сјеници у то време није постојала црква.

Да је митрополит имао контролу над изградњом новопазарске цркве указује неколико чињеница, између осталих и та да је храм подигнут новцем добијеним од продаје црквеног земљишта.²⁶⁰ О улози митрополита Мелетија сведоче и скулпторални елементи фасадне декорације. На доворотницима западног улаза клесане су две фигуре, на северној страни митрополита а на јужној свештеника. Митрополит је приказан и на каменом квадери који је део пиластра који се налази западно од јужног улаза. Ту је приказана сцена у којој се два верника обраћају митрополиту са архијерејским жезлом у руци.²⁶¹ На улогу митрополита Мелетија сугеришу и монументални иконостас, на чијој се резби понавља мотив архијерејске митре, као и ракошни владичански трон, наручени од браће Ђиноски.²⁶² Изградња монументалног храма Светог Николе у Новом Пазару иде у прилог идеји о нереализованој жељи митрополита да се седиште епархије измести из Призрена.

Такође, митрополит Мелетије се доводи и у везу са изградњом конака крај цркве Светог Николе у Приштини. Изграђен је 1869. године у црквеној порти, као конак у коме је митрополит одседао приликом боравка у Приштини и у којем се састајала црквено-школска општина. Изграђен је о трошку митрополита, а под надзором трговца Косте Филиповића.²⁶³ То је било здање са два „одељења“ – једно ка улици које се састојало од сутерена и спрата, где је било смештено шест

²⁵⁹ Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санцак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 216.

²⁶⁰ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 217.

²⁶¹ О тумачењу рељефа: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 217–218.

²⁶² И. Женарју, *нав. дело*, 522.

²⁶³ И. Женарју, *нав. дело*, 523. Да је конак изградио народ о свом трошку, а старањем трговца Филиповића наводи: Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, II свеска*, 13–14. М. Веселиновић доноси натпис који се налазио над западним вратима митрополије, у којем се наводи да је она подигнута трошком митрополита Мелетија. М. В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Панорама, Приштина 2007, 24.

просторија за митрополију и канцеларију црквено-школске општине, и једно ка авлији са три просторије без одређене намене.²⁶⁴

Визуелну културу на територији Рашко-призренске епархије митрополит Мелетије помагао је и наручивањем предмета и финансирањем њихове израде. Митрополит је од зографа Јосифа 1862. године поручио икону са ликом Светог цара Уроша, која се налазила у манастиру Светог Архангела у Горњој Неродимљи.²⁶⁵ У цркви Светог Саве у Косовској Митровици налазила се икона са приказом Светог Георгија који убија аждају, коју је митрополит поручио 1870. године. Њу је насликао вешти зограф из породице Дамјановић, а митрополит ју је поклонио митровичком угледнику, који је потом икону приложио цркви.²⁶⁶

Митрополит Мелетије финансирао је умножавање једног цртежа приштинског учитеља Милана Ковачевића. Ковачевић је 1862. године израдио цртеж на којем је био приказан храст, на чијем стаблу је било исписано *Неманићи*, док су се на његовим гранама налазила презимена српских породица. Десно од храста је нацртао Светог Саву, а лево цара Душана на коњу, са два анђела изнад њега од којих један над царевом главом држи круну, док други има трубу. У дну цртежа је писало: *Иждивенијем јего Високопреосвјаштенства св. рашко-призренскога г-на Мелетија, Чертао Милан Д. Ковачевић, учитељ у Приштини. Штампано у Цариграду 1862. год.* Учитељ Ковачевић је цртеж показао митрополиту Мелетију са жељом да му помогне у његовом умножавању и са идејом да потом буде послат широм епархије. Митрополит га је у Цариграду штампао о свом трошку.²⁶⁷

²⁶⁴ Б. Нушић, *нав. дело*, 13–14. Приликом боравка у Приштини, Ц. М. Мекензи и А. П. Ирби биле су смештене у старом конаку, у одсуству митрополита Мелетија који је том приликом боравио у Цариграду. О конаку су писале: „Владичин конак, који истина не одговараше баш сасвим европској мисли о владичиној палати (јер он се поношаше само са четири собе, три мале и једном великом), али опет зато беше пријатан стан. (...) тако могосмо добити његову велику хладовинасту и пријатну собу, са њезиним читавим редом прозора осењених стрејом што се ниско спушташе. С ових прозора најлепши је изглед: кућа стоји на једној косини, гледа доле у гомиле кућа, и поглед јој се спушта преко вароши (...).“ Ц. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, 182.

²⁶⁵ Т. Вукановић, *Култ цара Уроша*, Немања, Скопље 1938, 29–31.

²⁶⁶ И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *Баштина* 34, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2013, 412.

²⁶⁷ „Тај је цртеж и јасно обележје како просветних, тако и политичких прилика у нашем просветном раду шездесетих година прошлог века. Јер његово умножавање у самој турској престоници, јасно показује колико је било отворено поље за наш просветни рад у Турској, да смо хтели или умели њиме довољно корисити се“. З. Р. Поповић, „Национални апостол“, *Братство* 24, Друштво Светог

Постављење митрополита Дионисија на чело епархије 1896. године у народу је имало великог значаја – „они (митрополити српског порекла) су будили реминисценције свештенства и народа српскога на Пећску Патријаршију и народне архијереје колико својим српским духом толико и словенском светом службом у цркви“.²⁶⁸ У погледу рада на верској обнови и ширењу парохијске мреже, митрополит Динисије је имао великог удела. Од његовог доласка на чело Рашко-призренске епархије, црквено-школске општине добијају значајнију улогу и успостављају се као центри верског, културног и политичког живота Срба на овом простору.²⁶⁹ До тада су општине користиле печат цркве, а митрополит Дионисије је увео општинске печате и снабдео истим све општине у Рашко-призренској епархији.²⁷⁰ Овај подухват започео је тако што је преко А. Бенедикта већ у месецу мају из Србије послато 16 печата и 32 кутије боје.²⁷¹

Убрзо по доласку на чело епархије митрополит Дионисије одлучује да посети новоприпојене делове епархије и упућује се у њен северозападни део. На ток верске обнове и развоја црквеног градитељства на подручју нове територије у великој мери утицала је управо митрополитова канонична визитација. Приликом боравка у Пљевљима, на њега је покушан атентат, али да о томе не би била извештена јавност, он је од Сулејман-паше добио одобрење за оправку манастира Бање, изградњу нове цркве на Илијином брду код Пљевље, и отварање још две нове школе.²⁷² У извештају српским властима о својој визитацији митрополит Дионисије наводи да је дуго остао у Пљевљима јер је тамо имао много посла, између осталог и уређење манастира Свете Тројице, грађење цркве на Илијином брду, „која од више година стоји у развалинама“, градње конака код цркве на Оцркављу, уређење манастира Дубочице и његових имања, рад на добијању

Саве, Београд 1930, 30; П. Костић, *Споменица 50-годишњице призренске Богословско-учитељске Школе 1871–1921*, Модерна штамарија Вој. Ненадића, Београд 1924, 56–57.

²⁶⁸ Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија ...*, 5.

²⁶⁹ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912*, 150.

²⁷⁰ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа I*, 98, нап. 1.

²⁷¹ АС, МИД-ППО, 1896, 374. А. Бенедикт, С. Новаковићу, 7/20. 5. 1896.

²⁷² АС, МИД-ППО, 1897, 236. Јаворски царинар Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 24.1/ 6. 2. 1897. год. Јавор.

дозволе за обнову манастира Бање и Довоље који су били у развалинама од 1875. године, уређење добара разореног манастира Св. Аранђела.²⁷³

Освећење цркве на Илијином брду, рашко-призренски митрополит Дионисије извршио је 8. септембра 1899, након чега је, 14. септембра, освештао и цркву Светог Василија Острошког, која је изграђена на месту Богородичине цркве у Пријеполу.²⁷⁴ Током овог боравка у Полимљу, митрополит је извршио и освећење цркве Светог Ђорђа у Лопижама.²⁷⁵

Митрополит се дуго задржао у овом делу епархије и због сукоба са призренском општином, што је био и један од разлога због чега је он желео да седиште митрополије из Призрена премести у Митровицу. Међу разлозима за такву његову идеју налазиле су се и следеће чињенице: „Митровица је на средокраћи његове епархије; у Митровици нема прилике да заштити највише гоњене Србе од Арнаута; поштански саобраћај бржи је и сигурнији јер лежи на железничкој прузи; што одатле може снажније да ради противу аустријске најезде, што је то место митрополиту угодно за живот“.²⁷⁶ Ова митрополитова идеја подудара се са временом изградње монументалног храма Светог Саве у Косовској Митровици, чији је камен темељац ударио управо он.²⁷⁷

Након свечане службе на дан Свете Тројице у манастиру Грачаница 1898. године српски изасланици су поклонили митрополиту Дионисију орден Светог Саве I реда у име митрополита Михаила и краља Александра I.²⁷⁸ Убрзо је он начинио своје свечане фотографије са тим орденом које је потписане послао члановима владе.²⁷⁹

Митрополит Дионисије је на челу Рашко-призренске епархије био до своје смрти 5/18. децембра 1900. године.²⁸⁰ Овај догађај обележен је широм епархије. У цркви у Вучитрну су истакнуте црне заставе и покривачи, а митрополитова слика

²⁷³ АС, МИД-ППО, 1897, 236. Митрополит Дионисије, С Симићу, 5/18. 4. 1897. год. Пљевље (препис).

²⁷⁴ АС, МИД-ППО, 1899, 118. С. Симић, В. Ђорђевићу, 5/18. 4. 1899. год. Приштина; АС, МИД-ППО, 1899, 119. Јаворски царинар Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 29. 8/ 11. 9. 1899. год. Јавор.

²⁷⁵ АС, МИД-ППО, 1899, 119. телеграм, Н. Петровић, 23. 9/ 6. 10. 1899. год. Ниш.

²⁷⁶ АС, МИД-ППО, 1900, 514. С. Авакумовић, В. Петровићу, 7/20. 6. 1900. год. Приштина.

²⁷⁷ АС, МИД-ППО, 1900, 514. С. Авакумовић, В. Петровићу, 7/20. 6. 1900. год. Приштина.

²⁷⁸ АС, МИД-ППО, 1898, 136. М.К., В. Ђорђевићу, 27. 5/ 9. 6. 1898. год. Скопље.

²⁷⁹ АС, МИД-ППО, 1898, 136. М.К., В. Ђорђевићу, 27. 9/ 10. 10. 1898. год. Скопље.

²⁸⁰ Митрополит Дионисије умро је у Скопљу, а сахрањен је у Грачаница. Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа I*, 112.

и столица покривени црним засторима.²⁸¹ Тако је било и у Новој Вароши, Пријепољу, на црквама су се вијориле црне заставе које су скинуте по добијеној вести да је постављен нови митрополит, Нићифор Перић.²⁸²

Митрополит Нићифор био је први рашко-призренски митрополит, након митрополита Јанићија, који је обишао Скадар.²⁸³ Период његове управе епархијом, од 1901. до 1911. године, обележен је лошом сарадњом са српским конзулатом, пре свега са конзулима Марковићем и Спалајковићем, али и многобројним активностима на развоју црквене обнове и уметности.²⁸⁴ Једна од најзначајнијих ствари које је учинио митрополит Нићифор, био је премештај митрополијске столице из Призрена у Приштину.²⁸⁵

Активност митрополита Нићифора око уређења приштинске цркве Светог Николе свакако се може довести у везу са овим премештајем. По његовој препоруци је 1902. године у Приштину дошао познати зограф Аврам Дичов који је ангажован на украшавању цркве. Овај посао се састојао највероватније у њеном осликавању и изради икона по наруџбини виђенијих приштинских Срба, а у сврху њиховог прилагања цркви. Након што су завршени радови на опремању ентеријера, по митрополитовом налогу су 1906. године вршени и грађевински радови којима је црква откопана, а истовремено је изграђена и спољашња припрата која је обухватала западни и јужни део цркве.²⁸⁶

Митрополит Нићифор је 1902. и 1903. године радио на добијању потребног фермана за обнову манастира Довоље, који се налазио на територији Пљеваљског санцака, за шта су били ангажовани и српски посланик у Цариграду Сава Грујић, као и црногорски посланик.²⁸⁷ Митрополит Нићифор је активно и на више начина био укључен у изградњу цркве у Доњој Гуштерици 1906. године, која је подигнута на месту цркве Усековања главе Светог Јована Претече, која је била изграђена 1858. године.²⁸⁸ Црква је освећена на Видовдан 1906. године и по митрополитовој препоруци посвећена Светом кнезу Лазару, „да би се српски

²⁸¹ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. VII, бр. 1, 1. 12. 1901. године, Цариград, бп.

²⁸² „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. VII, бр. 1, 1. 12. 1901. године, Цариград, бп.

²⁸³ *Споменица двадесетогодишње свештеничке службе ...*, 24.

²⁸⁴ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 170–171, 179.

²⁸⁵ П. Костић, *Просветно-културни живот ...*, 97.

²⁸⁶ И. Женарју, „Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *нав. дело*, 523.

²⁸⁷ АС, МИД-ППО, 1903, Д/10. С Аврамовић, С. Грујићу, 2/15. 2. 1903. год. Приштина.

²⁸⁸ И. Женарју, *нав. дело*, 523.

осећаји у народу будили“, иако је ферман добијен за обнову цркве Светог Јована. Нова посвета храма допринела је великој посећености храма о Видовдану, која се мерила са сабором у Грачаници о Великој Госпојини, те је црква прозвана Мала Грачаница. Такође, митрополит је био и идеатор коначног архитектонског решења храма. На изградњи је био ангажован Михајло Ђорђевић (Михајло Ѓоргиев), градитељ из дебарског села Тресонче. Овај неимар прихватио је идеју митрополита да новоподигнута црква добије и кубе, иако га стара није имала, што такође није било у складу са ферманом.²⁸⁹ Заузимањем митрополита Нићифора, у селу Ливађу, 5 km североисточно од Липљана, 1911. године изграђена је црква посвећена Светом Глигорију Богослову.²⁹⁰

СВЕШТЕНИЦИ

На црквени живот али и развој црквене уметности на територији Рашко-призренске епархије значајно су утицали свештеници.²⁹¹ Они су у Рашко-призренској епархији припадали категорији народних предводника међу немуслиманским становништвом, заједно са трговцима и интелектуалном елитом, која на територији епархије није имала толико значајну улогу колико у ослобођеној Србији.²⁹² У Ибарском Колашину свештеници су чак имали и титулу кнеза, а најпознатији међу њима је био Вукајло Божовић.²⁹³ Свештеници су често потицали из породица у којима је била жива традиција свештеничког позива. Лозе свештеничких породица нису биле карактеристичне само за Рашко-призренску епархију, већ и за остале православне епархије у Османском царству.²⁹⁴

Свештеници су били српског порекла и потицали из истих средина као и чланови парохије, што је условило њихов готово исти свакодневни живот.²⁹⁵ Једна

²⁸⁹ Исто

²⁹⁰ И. Женарју, „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 185.

²⁹¹ О улози локалног свештенства у верској обнови видети: Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санцак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 215–216.

²⁹² О ове три категорије предводника народа: К. Н. Карпат, “The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908”, *нав. дело*, 248.

²⁹³ АС, МИД-ППО, 1899, 118. С. Симић, В. Ђорђевићу, 31. 5/13. 6. 1899. год. Приштина.

²⁹⁴ Уп.: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, 10.

²⁹⁵ Н. Радосављевић, „Епископ, мирски свештеник, монах. Обележја свакодневног живота“, *нав. дело*, 725.

од главних делатности у опису свештеничког посла била је обилазак парохије, која је могла бити доста велика и неправилно распоређена, поготову када се радило о планинским пределима. У често удаљене крајеве својих парохија, свештеници су углавном ишли пешке, или на коњу. Митровички парох Анђелко Нешић је, када су техничке могућности и развој саобраћаја на самом почетку XX века то дозволили, тражио од митрополита дозволу да у удаљена села своје парохије иде на „велосипеду“, јер није имао могућности за држање коња.²⁹⁶

У дугом временском раздобљу XIX века, није био редак случај да нека парохијска или манастирска црква буде лишена своје функције на одређено време и закључана док траје опасност по вернике. Тако је 1877. године под кључем била црква у Пећкој патријаршији јер су верници на Божић у 3 сата ујутру били нападнути „с батаром из шишана“. Такође, ни свештеник није могао да обавља своје дужности, па су без њега вршене чак и сахране, јер његово кретање није било могуће без заптије.²⁹⁷ Гњилански свештеници у страху од мухацира нису могли обилазити околна села 1880. године, баш као што се у неким местима Призренске и Пећке казе свештено лице није појавило током три године.²⁹⁸

Свештена лица имала су одлучујућу улогу приликом обнове и подизања многих храмова. И када је реч о опремању храмова богослужбеним књигама, утварима, али о набавци свештеничког одећа, свештеници су имали најистакнутију улогу. Када је основан Одбор госпођа „Књагиња Љубица“ 1899. године у Београду са циљем да материјално помогне цркве на југу, готово сви свештеници из Рашко-призренске епархије су ступили у контакт са овим одбором и на тај начин цркве опремили неопходностима.

Обнову цркве у Грачаници и омогућавање њеног поновног деловања као манастирског средишта током XIX века омогућили су најпре свештеници из породице Поповић, као и црквено-школска општина из Приштине. Захваљујући свештенику Ристи, црква која дуго није била коришћена у богослужбене сврхе, очишћена је и отворена 1800. године.²⁹⁹ Он је био задужен и за препокривање

²⁹⁶ АС, МИД, КП, 1910. А. Нешић, С. Угаревићу, 13/26. 7. 1910. год. Митровица.

²⁹⁷ В. Стојанчевић, „Пећ и Пећанци у документацији својих савременика почетком друге половине 19. века“, *Косовско-метохијски зборник* 4, САНУ, Београд 2011, 8.

²⁹⁸ М. Јагодић, *нав. дело*, 226–227.

²⁹⁹ Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову, *нав. дело*, 33.

цркве ћерамидом, обезбеђивање имања и новца.³⁰⁰ Ђорђе Поповић је 1871. године радио на добијању новца за изградњу конака, коју је започео његов отац Риста.³⁰¹ Свештеник Коста Поповић, који је постављен 1879. године, започео је изградњу једне зграде у манастиру, и радио на уређењу патоса у цркви.³⁰² Након ослобођења, 1913. године, старешина манастира Грачанице, свештеник Димитрије Ивић желео је да обнови конак за смештање гостију, те је од Министарства иностраних дела замолио да се манастиру поклони намештај из распуштених српских конзулата.³⁰³

Свештеник Стефан је 1857. године поднео молбу Министарству просвете и црквених дела да се цркви Успења пресвете Богородице у Ђаковици помогне јер је претила опасност од урушавања крова и припрате. Након што је кнез Александар одобрио помоћ у износу од 100 дуката, овај свештеник је и даље радио у корист обнове храма, и сакупљао је милостињу у Србији.³⁰⁴

Свештеници из породице Бачанин иницирали су и омогућили обнову храма у селу Врачеву 1860. године.³⁰⁵ Наредне године је иницијативом свештенства обновљена и оближња црква Светог Николе у Кончулићу.³⁰⁶ Свештеник Марко Поповић је 1860. године уз помоћ народа радио на оправци цркве Ваведења у селу Долац код Пећи, од које су желели да оснују манастир.³⁰⁷ Његов труд наставио је Никола Илић који је за пароха био рукоположен 1883. године. Он је омогућио довршење обнове цркве, изградњу конака, иконостаса, и обезбедио 3.000 гроша за зграду у којој је требала да буде смештена школа. Уз то,

³⁰⁰ Ј. Поповић, *нав. дело*, 34.

³⁰¹ АС, Министарство просвете и црквених дела (МПС-П), 1857, IV, 15. Митрополит Петар, Мин. просвете, 5/18. 6. 1857. год. Београд; Кнез Александар, Мин. просвете и црквених дела, 8/21. 6. 1857. год. Београд; Видети и: В. Стојанчевић, „Једна помоћ српске владе манастиру Грачанице 1856. и 1857. године“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1968–71, 230; В. Крестић, Р. Љушић, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, САНУ, Београд 1983, 39

³⁰² „Поп Коста је и патос преуредио, јер су плоче биле попуцале. Том је приликом на сред цркве копано дубоко да се види има ли чега, јер се веровало да се ту налазе манастирске старине. Нађено је само безброј костију (...)“ Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову“, *нав. дело*, 40–41.

³⁰³ АС, МИД-ППО, 1913, 260. Д. Ивић, Мин. ин. дела, 14/27.3.1913. год. Приштина; АС, МИД-ППО, 1913, 610. извод из просветно-политичког протокола за 1913. годину, текући број 1453.

³⁰⁴ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 37–38, 110–111.

³⁰⁵ И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, (ур. С. Словић), Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2012, 457–478.

³⁰⁶ В. С. Радовановић, „Записи и натписи“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (ур. Р. Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље 1936, 275.

³⁰⁷ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 134–136. Црква је срушена 1999. године.

плаћао је и два чувара да чувају цркву од Арнаута. Када је стање у Пећкој нахији постало неподношљиво, пребегао је у Србију, али је после тражио да се врати.³⁰⁸

Црква манастира Ђурђеви Ступови код Берана страдала је у устанку 1862. године, и захваљујући иницијативи јеромонаха Јанићија, свештеника Алекса и Саве и још тројице општинара, 1868. године је обновљена, уз новчани прилог кнеза Михаила Обреновића у износу од 60 дуката.³⁰⁹ Свештеник и учитељ Дена Дебељковић заслужан је за обнову старе цркве у Липљану 1906. године. Најпре је откривен и подзидан темељ цркве, а потпом је са седам челичних шина цела црква ојачана. Потом је црква споља цементирана, а припрата омалтерисана. Цементом су попуњене све пукотине, направљена су нова јужна врата на припрати, а истовремено је направљен и нови велики прозор на средини западног pročеља. Такође, црква је и препокривена.³¹⁰ Свештеник Дена Дебељковић, који је био иницијатор обнове, средства за радове сакупио је прикупљањем прилога по епархији.³¹¹ Истовремено, митрополит му је саветовао да почне са потраживањем од дужника цркве, како би сакупио потребна средства, те да им припрети забраном вршења свештенорадње.³¹²

МОНАСИ

Док су за бригу о цркви били задужени свештеници, за очување манастирских целина били су задужени монаси. Српски православни манастири на територији Рашко-призренске епархије, као средњовековне творевине српских владара и властеле, за народ у том подручју представљали су у XIX веку врхунски идеал религиозности, али и извориште националног идентитета. Стога је током овог периода трајала непрестана брига да се одрже средњовековни манастирски комплекси који су се очували током читаве владавине Османског царства. Константно се радило на већим и мањим оправкама унутар истих, те се непрестано трагало и за новцем којим се то обављало.

³⁰⁸ АС, МИД-ППО, 1894, 480. Н. Илић, митрополиту Михаилу, 12/25. 7. 1894. год. Београд

³⁰⁹ АС, МПС-П, 1868, VIII, 1738. М. М. Обреновић III, Мин. просвете и црквених дела, 26. 3/ 8. 4. 1868. год. Београд.

³¹⁰ АСАНУ, Е-469-П-120, Белешка Дене Дебељковића о оправци липљанске цркве.

³¹¹ АСАНУ, Е-469-П-123. Митрополит Нићифор, Д. Дебељковићу, 18/ 31. 8. 1906. год. Приштина.

³¹² АСАНУ, Е-469-П-124. Митрополит Нићифор, Д. Дебељковићу, 18/ 31. 8. 1906. год. Приштина.

Прилози верника ходочасника били су чести, али и скромни, те је један од главних прихода представљало сакупљање милостиње по народу, такозвана писанија. Монаси из Рашко-призренске епархије, одлазили су сваке године прво у Београд по дозволу митрополита српског, и затим по Србији прикупљали милостињу. Монаси су овим поводом путовали и ван граница Србије, најчешће у Русију. Просећи по Србији, монаси су добијали новац, књиге, разноврсне предмете, али и храну и стоку, коју су потом продавали, јер им је било лакше да у повратку путују са новцем него са животињама и великим товарима.

Манастир Свете Тројице, у близини Муштутишта, познат и под називима Русеница и Русиница, био је у рушевинама почетком XIX века, али је, како би се сачувала његова функција, у једној колиби на том месту живео монах Исаија.³¹³ Још пре Танзиматских реформи, 1832. године, захваљујући архимандриту Дионисију, започета је обнова манастира. Велики допринос овој обнови дао је Аксентије, игуман оближњег манастира Светог Марка, брат Саве Игуманова, својим прилогом у износу од 200 дуката. Аксентије је тај новац поклонио највероватније пре 1825. године, а Дионисије добио дозволу од Махмуд-паше Ротуловића да манастир обнови 1828. године.³¹⁴ Манастир је обновљен 1836. године, а освештан наредне 1837. године.³¹⁵ Цркву, коју је осветио митрополит Ананије, архимандрит је изградио већом него што је била, а подигао је и две ћелије и трпезарију и манастир окружио зидом. По својој смрти 1846. године, сахрањен је јужно од западног портала, у припрати цркве.³¹⁶

Према наводу руског конзула Јастребова, у време игумана Серафима, 1855. године направљен је иконостас и над царским дверима је постојао натпис у ком се наводило да је за његову израду заслужно српско правитељство.³¹⁷ Са друге стране, наводи се податак и да је иконостас, захваљујући донацији кнеза Алесандра Карађорђевића, израђен 1846. године.³¹⁸ Архивска грађа показује да

³¹³ Манастир је уништен у експлозији 1999. године.

³¹⁴ В. Грипић, „Манастир Св. Тројице у призренском округу“, *Годишњица Николе Чупића* 28, Задужбина Николе Чупића, Београд 1909, 174, 176.

³¹⁵ П. Костић, *Црквени живот ...*, 147.

³¹⁶ В. Грипић, *нав. дело*, 179.

³¹⁷ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 168–169.

³¹⁸ В. Грипић, *нав. дело*, 177.

се братство 1859. године обратило митрополиту Михаилу за помоћ у финансирању наручених престоних икона за иконостас.³¹⁹

Ипак, након смрти архимандрита Дионисија манастириом је управљао епитроп Младен Чемерикић из Призрена, па је до 1861. године служба вршена само два пута годишње, док на место игумана није постављен Теофил. Међутим, због лошег управљања он је био удаљен из манастира и 1872. године постао је свештеник Цинцарима у цркви Светог Спаса.³²⁰ Отприлике у то време овај манастир потпада под надлежност игумана манастира Светог Марка. Ова су два манастира функционисала тако што је у манастиру Свете Тројице било места за чување стоке, док су од Светог Марка долазили приходи јер су га верници више посећивали обзиром да је био ближи граду.³²¹

Сви дечански игумани и архимандрити активно су се залагали за очување манастирског комплекса и његових имања.³²² Неки од дечанских монаха активно су радили на чувању сазнања о историји овог манастира и тиме указивали на његов значај и вредност. Јеромонах Гедеон Јосиф Јуришић објавио је 1852. године *Дечански првенац*, док је 1864. године у Београду архимандрит Серафим Ристић објавио дело *Дечански споменици*. Такође, у том се погледу истакао и Сава Дечанац, који је био калуђер у Дечанима, а потом први ректор Богословије у Призрену и потоњи епископ жички.³²³ Књижевним радом, делима *Помозимо Високим Дечанима* (1902.), *Дечани и српски народ* (1904, 1905), одиграо је значајну улогу у време када се организовано радило на одуживању манастирских дугова, након што су манастир заузели руски калуђери.³²⁴

Прикупљање новца доводило је до учешћа дечанских монаха у развоју црквене визуелне културе на више начина. Са једне стране, они су тим новцем

³¹⁹ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 97–98.

³²⁰ И. С. Јастребов, *нав. дело*, 170.

³²¹ Исто.

³²² Захваљујући напорима архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, почетком XIX века долази до велике обнове манастира Дечана. Уп.: Н. Макуљевић, „Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском“, *Милешевски записи* 3, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 1998, 119–120; Б. Тодић, „Историја и старине манастира“, *Манастир Дечани* (ур. Б. Тодић, М. Чанак-Медић), Музеј у Приштини, Београд 2005, 121–125; М. Чанак-Медић, „Архитектура манастирског насеља“, *Манастир Дечани*, 156–163.

³²³ А. Марковић Новаков, *нав. дело*, 192–194.

³²⁴ О овом периоду у раду манастира видети: Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Историјски институт, Просвета, Београд 1989.

поручивали израду икона и богослужбених предмета, као што је, на пример, од новца прикупљеног у писанији у козничком и јошаничком срезу, архимандрит Кирил Андрејевић 1849. године наручио израду крста.³²⁵ Истакнути припадници дечанског братства често су за манастир током XIX века поручивали скупоцене крстове, рађене на подобије манастирске реликвије, крста цара Душана.³²⁶

Монаси су активно суделовали и у грађевинским пословима усмереним на очување и проширење манастирског комплекса.³²⁷ Већ 1836. године, захваљујући игуману Теофилу, новцем кнеза Милоша изграђен је конак у манастиру.³²⁸ Убрзо по доношењу Хатишерифа у Дечанима је обновљена звонара са које се некада пружао поглед на Пећ, Ђаковицу и Призрен, а шездесетих година ту се већ налазило пет звона донетих из Русије.³²⁹ Један конак изграђен је и 1851. године, захваљујући настојатељу Антиму, јеромонаху Кирилу и Младену Стајићу, о чему сведочи натпис на каменој плочи.³³⁰ Дечански монаси су 1864. године започели обнову цркве у Брезејевници код Плава, која је била дечански метох.³³¹

Активности спровођене у циљу велике обнове Дечана започете су 1856. године, молбама братства упућеним српским властима, да им се изда потребна финансијска помоћ за препокривање цркве која прокишњава.³³² Наредне године у овом послу важну улогу имао је Серафим Ристић, одржавајући везе са српским властима које су тај подухват финансирале, као и са ангажованим мајсторима.³³³ Новац за препокривање цркве прикупљен је и у писанији по Србији, а радови су започети над источним делом храма, од олтара до кубета.³³⁴ О овој обнови архимандрит Серафим оставио је запис у једном рукопису који се налазио у манастиру. Он је ту навео да је покривање цркве оловом започело у лето 1857. и

³²⁵ М. Шакота, *Дечанска ризница*, Просвета, Београд – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд – Јединство, Приштина, 1984, 206.

³²⁶ С. Ристић, *Дечански споменици*, Државна штампарија, Београд 1864, 63.

³²⁷ Видети: Б. Тодић, „Историја и старине манастира“, *нав. дело*, 121–127; М. Чанак-Медић, „Архитектура манастирског насеља“, *нав. дело*, 163–169.

³²⁸ И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *Братство* 12–13, Друштво Светог Саве, Београд 1908, 169. О конаку опширније: М. Чанак-Медић, „Архитектура манастирског насеља“, *нав. дело*, 163–166.

³²⁹ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 222.

³³⁰ Натпис је публикован у: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 22.

³³¹ М. Шакота, *нав. дело*, 71; Н. Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *нав. дело*, 150.

³³² В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 2, 6.

³³³ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 7–8, 22–23, 79–80.

³³⁴ АС, МПС-П, 1859, IX, 90. архимандрит, митрополиту, 16/29. 4. 1857. год.

завршено 1. августа наредне године, када је претопљено старо олово и купљено ново:

„Настојанијем архимандрита Серафима Ристића Тетовца, са проигумена Антима Седларевића из Драгољевце, са епитропа Агатангела Ристића Велезлија и са епитропа Ћирила Андревића из Белопоље при Пећи, и проче братство велико и мало, јеромонаси и монаси и служитељи ове свете обитељи, иждивенијем дало високославно правителство сербско при владеније књаза сербског Александра Карагеоргијевића, при владенију всеросијском императора Александре Николајевич, при владенију турско-отоманском царству султан Авдул Мецидом.“³³⁵

Залагањем јеромонаха Кирила Андрејевића у дечанском метоху у Великој Хочи изграђени су конак и винаца за обраду вина 1851. године.³³⁶ Кирил је 1858. године боравио у Русији како би прикупио новчана средства за манастир, да би потом његовим заузимањем била обновљена црква у Белом Пољу.³³⁷ У име братства и са препоруком рашко-призренског митрополита Мелетија, Кирил је боравио 1870. године у Београду како би прикупио помоћ да се црква утегне гвозденим шинама и обнове напукли зид припрате и јужне фасаде.³³⁸ Путовао је у Београд и 1872. године у потрази за средствима за нове веће радове на оправци цркве, када је проблем представљала западна страна цркве која је „испрепуцала“, јер се вода од кише са те стране сливала у темељ.³³⁹ Захваљујући томе што је посредством митрополита Михаила Србија манастиру послала 2000 дуката, архимандрит Рафаило је 1883. године започео грађевинске радове – темељ цркве „изведен је од земље за цео аршин и по аршина од зидова цркве, који су изведени на њему, тако, да се на њему околу цркве може слободно седети као на

³³⁵ Д. Богдановић, „Записи и натписи XIII–XIX в.“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд 1987, 310.

³³⁶ Запис о улози архимандрита у изградњи конака у Великој Хочи публикован је у: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 22.

³³⁷ И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *нав. дело*, 170. О улози архимандрита Кирила у обнови цркве у Белом Пољу: М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 352–353.

³³⁸ АС, МПС-П, 1870, XI, 2322. Братство манастира, Мин. просвете, 1/14. 9. 1870. год. Дечани; Исти, Намесницима књажевског достојанства, 1/14. 9. 1870. год. Дечани; Митрополит Михаило, 7/20. 10. 1870. год. Крагујевац; Заступник мин. грађевина, Мин. просвете, 16/29. 12. 1870. год. Београд.

³³⁹ АС, МПС-П, 1874, XV, 599. Митрополит Михајло, 4/17. 6. 1874. год. Београд.

скамијама.³⁴⁰ Црква је поново препокривена оловом 1892. године, услед прокришњавања које је било последица залуталих метака приликом међусобне борбе Арнаута око манастирске шуме 1889. године.³⁴¹ Истовремено су вршени нови радови на оправкама конака, велике трпезарије и „лебарнице“.³⁴²

На стање манастира Дечана значајно су утицали и руски калуђери који су управљали манастиром од 1902. године, изазивајући у њему истовремено и велику финансијску кризу. Отац Кирило је за време свог боравка у Дечанима порушио део једног старог конака, и спровео басмаке према јужним црквеним вратима, да би између конака и ових врата поставио надстрешницу. Такође, такозвану митрополитску собу у старом конаку претворио је у капелу, која је била намењена молитвама после вечере као и у зимским данима.³⁴³

Једнако као и дечански, и монаси из Пећке патријаршије активно су учествовали у очувању цркве и манастирског комплекса, као и развоју црквене визуелне културе. Непубликована архивска грађа сугерише да су управитељи Пећке патријаршије посебно водили рачуна о томе да увек имају довољан број графичких листова са изгледом манастира. Архимандрит Хрисант се 1869. године обратио Министарству просвете са молбом да му се пошаље 3000 графичких икона са приказом „Велике Лавре Старе Српске Патријаршије“ које су дељене верницима, а њихов потражени број говори да је манастир у то време често био посећиван.³⁴⁴ Након две године игуман је молио да се из државне Типографије наручи још 1000 графика великог формата.³⁴⁵

Братство манастира је 1848. године подигло један конак у Ораховцу,³⁴⁶ и учествовало у обнови цркве у манастирском метоху Будисавцима. Педесетих година XIX монахиња Параскева обрела се на дуг пут до Београда како би од Министарства просвете затражила помоћ да обнови цркву у Будисавцима, за шта

³⁴⁰ И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *нав. дело*, 171.

³⁴¹ Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, Народна књига, Београд 1985, 137.

³⁴² Исто.

³⁴³ М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900–1912*, 171.

³⁴⁴ АС, МПС-П, 1869, III, 576. Архимандрит Хрисант, Мин. просвете, 13/26. 5. 1869.

³⁴⁵ АС, МПС-П, 1871, X, 105. процена М. Ђорђевића, 8/21. 3. 1871. год. Београд.

³⁴⁶ М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 23.

је и добила 50 цесарских дуката.³⁴⁷ Није познато шта се потом десило и зашто је храм обновљен тек 1874. године. Када је тај обиман посао био готов, требало је опремити цркву, те је игуман Рафаил молио митрополита Михаила да посредује у помоћи која се очекивала – биле су то књиге, црквени предмети и одежа, али такође и 50–60 цесарских дуката за израду иконостаса.³⁴⁸

Захваљујући молбама архимандрита Хрисанта, 1858. године братство је добило новац од Министарства просвете за оправку два свода која су била „покварена“ и оловни кров који је „на неким местима ослабио“.³⁴⁹ На оправци сводова радило се и 1871. и 1872. године.³⁵⁰ Након завршених радова, 1875. године, братство је, на челу са игуманом Рафаилом, ангажовало Аврама Дичова да преслика делове старог живописа.³⁵¹

Игуман Софроније је 1889. године градио један зид и врата у манастиру, и том приликом мајстори су користили материјал са црквишта на коме се у близини Пећи некада налазила црква Светог Марка. Том приликом су камене плоче искоришћене за поплочавање те цркве пренели у патос ђаконикона капеле Светог Јована у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији.³⁵² Братство манастира Пећке патријаршије жалило се српским властима 1892. године да је потребно оправити распукнуту цркву, препокрити је јер прокишњава, подићи звонару и оправити и конаке.³⁵³ Изградња конака за смештај гостију започета је на пролеће 1894. године.³⁵⁴ За време свог боравка у Пећкој патријаршији, архимандрит Мирон

³⁴⁷ АС, МПС-П, 1856, V, 45, Митрополит Петар, Мин. просвете, 24. 6/ 7. 7. 1856. год. Београд; Исти, истом 6/19. 7. 1856. год. Београд.

³⁴⁸ АС, МПС-П, 1874, VII, 999 ½. Игуман Рафаил, Митрополиту Михаилу, 16/30. 4. 1874. год. Пећ; Митрополит Михаилу 1/14. 6. 1874. год. Београд

³⁴⁹ АС, МПС-П, 1858, IX, 59. Архимандрит Хрисант, Кнезу Александру, 4/17. 9. 1858. год. Пећка патријаршија; Мин. ин. дела, Мин. просвете, 26. 9./ 9. 10. 1858. год. Београд; Митрополит Петар, Мин. просвете, 26. 9./ 9. 10. 1858. год. Београд; А. Карађорђевић, Мин. просвете, 7/20. 10. 1858. год. Београд.

³⁵⁰ АС, МПС-П, 1871, X, 105. Игуман Рафаил, Митрополиту Михаилу, 30. 11/ 13. 12. 1870. год. Пећка патријаршија; Митрополит Михаилу, Мин. просвете, 25. 1/ 7. 2. 1871. год. Београд; Игуман Рафаил, Митрополиту Михаилу, 9/22. 3. 1871. год. Београд; АС, МПС-П, 1874, XV, 599. Митрополит Михаилу, 22. 8. / 4. 9. 1874. год. Београд.

³⁵¹ С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пећска Патријаршија“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 177–190.

³⁵² М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 18.

³⁵³ Б. Перуничић, *нав. дело*, 138.

³⁵⁴ Након што је митрополит Мелетије дао дозволу за зидање, братство је преко митрополита Михаила тражило да им се пошаље 6 000 динара које су имали на чувању у банци у Београду АС, МИД-ППО, 1894, 440. Игуман Софроније, Б. Нушићу, 3/16. 4. 1894. год. Пећ.

је активно одржавао везе са Одбором госпођа Књагиња Љубица, радећи тако на одржању манастира. Између осталог, њиховом заједничком акцијом, манастир је 1908. године добио једно звоно.³⁵⁵

Осим свештеника из породице Поповић, у манастиру Грачаница истакао се и игуман Гедеон Марић, који је имао велику улогу и приликом обнове манастира Бање код Прибоја. Гедеон Марић је у манастиру подигао нову школу и стражару за турске жандаре.³⁵⁶ Под његовим руководством вршена је и обнова цркве, за шта је ангажован градитељ Михаило Ђорђевић. Оправка је подразумевала препокривање крова, „малтерисање и бојадисање“.³⁵⁷ Јанићије Поповић о овој обнови пише: „Цркву је оправљао споља и изнутра. Споља је почео са кубетима. Свих пет кубета премазао је малтером, а после је црвеном бојом имитирао циглу, да би личио на прво стање, али је тиме покварена лепота оригинала. Изнутра је не само попуњавао пукотине, него је замазао читаве делове тако, да је била опасност, да целу цркву премаже и све фреске уништи! И ако доста доцкан, ипак је спречен да све уништине“.³⁵⁸

Након обнове Грачанице, Гедеона Марића је митрополит Дионисије упутио у манастир Бању код Прибоја, када је отпочела његова обнова, а извесно време провео је и у манастиру Свете Тројице у Пљевљима.³⁵⁹ Поводом обнове манастира Бање, он је, у друштву са Пајом Видојевићем из Прибоја, путовао у Русију у циљу прикупљања милостиње. Део новца манастир је држао у Српској банци у Загребу, и одатле је подигнуто 8.764,38 гроша на име обнове манастира која је трајала од 1899. до 1902. године.³⁶⁰

³⁵⁵ ИАБ, 1084, 72. 1. 39. Архимандрит Мирон, Одбору госпођа, 4/17. 4. 1906. год. Пећка патријаршија; ИАБ, 1084, 72. 2. 1. Митрополит Нићифор, монахињи Катерини, 7/20. 5. 1908. год. Приштина. Архимандрит Мирон био је старешина Пећке патријаршије, председник Духовног суда Рашко-призренске митрополије у Приштини, а на крају и старешина Грачанице у којој је и умро 1911. године. АС, МИД, КП, 1911. М. Ђорђевић, Мин. ин. дела, 21. 10/ 3. 11. 1911. год. Београд.

³⁵⁶ Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову“, *нав. дело*, 44.

³⁵⁷ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. IV, бр. 16, 16. 4. 1898. године, Цариград, бп.

³⁵⁸ Ј. Поповић, *нав. дело*, 45.

³⁵⁹ АС, МИД-ППО, 1899, 118. Управник царинарнице Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 10/23. 8. 1899. год. Јавор.

³⁶⁰ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације ...*, 195.

ПРЕДСТАВНИЦИ ВЕРНИКА

Осим црквене јерархије, митрополита, свештеника и монаха, као носиоци црквене уметности и верске обнове јављају се и представници народа. Основни облик њиховог деловања има облик удруживања у такозване црквено-школске општине, док се као значајани чиниоци у патронажном механизму јављају и еснафи. Као идеатори, приложници и добровоти истичу се и појединци, а међу њима најчешће трговци.

ЦРКВЕНО-ШКОЛСКЕ ОПШТИНЕ

Црквено-школске општине су представљале примарни вид организације православног становништва у Османском царству.³⁶¹ Један од најранијих помена такве организације, из 1794. године, тиче се призренске општине.³⁶² Сматра се да се у Полимљу од 1850. године оснивају црквено-школске општине, које преузимају некадашњу улогу црквеног татора, а оснивају их свештеници и трговци који улажу своја средства.³⁶³ Као што је већ поменуто, општине добијају још значајнију улогу од постављања Дионисија за митрополита.

Црквено-школске општине су, као органи парохијског управљања, најчешће биле састављене од дванаест чланова, врло често представника локалних еснафа, на челу са протом, митрополитовим намесником.³⁶⁴ Протојереј је био пуномоћник митрополита, чиме је и митрополиту било олакшано управљање великом епархијом. Протојереј је био председавајући општином али и члан мецлиса.³⁶⁵ У црквено-школској општини бирала су се и два татора (епитропа, јепитропа) од којих је један бринуо о цркви а други о школи. У тако замишљеним општинама увек су се налазили и свештеник и учитељ, као представници

³⁶¹ О стварању и раду црквено-школских општина, на примеру Македоније, видети: А. Трајановски, *нав. дело*.

³⁶² П. Костић „Српска православна црквено-школска општина у Призрену“, *Јужна Србија* 29, Стара Србија, Скопље 1923, 364.

³⁶³ В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства ...*, 22.

³⁶⁴ О организацији црквено-школске општине видети: П. Костић, *нав. дело*, 364–372.

³⁶⁵ Б. Нушић, *нав. дело*, 112.

институција о којима су општине и бринуле. У зависности од периода XIX века, у црквено-школским општинама су се налазили одрасли мушкарци, некад изнад 21 године старости, а поред свештеника и учитеља, највише је у њима било трговаца.³⁶⁶

Пошто су просветна питања била у ингеренцији цркве, односно Васељенске патријаршије, а митрополити уређивали школске програме, потврђивали дипломе учитеља, и на остале начине управљали просветом (док је државна власт имала право надзора), хришћанске општине увек су се називале црквено-школским.³⁶⁷ Стога су то биле заједнице надлежне за старање о цркви и школи, и биле су организоване тако да је свако место могло имати по једну, и село и град, али је једна могла бити надлежна и за више села.³⁶⁸ Биле су организоване као средишње, у местима у којима је било седиште мутесарифа, и све друге које су биле такозване унутрашње. Црква је у раду општине имала најважније место, па и у том смислу што се унутар ње, после службе, позивао народ на избор општинара. И место састајања општине најчешће је било блиско везано за цркву, па су се тако седнице пећке општине одржавале у конаку манастира Пећке патријаршије где су се налазили и општински печат и кључ општинске касе.³⁶⁹ Седнице приштинске општине одржавале су се у згради Митрополије, као и седнице призренске општине у непосредној близини цркве.

Поред улоге у свакодневном животу локалне заједнице, општине су имале задатак и да покрећу и решавају питања одржавања, обнове и изградње црквених здања, њиховог опремања иконама, сасудима, књигама и одеждама, као и свештеничке припадности. Брига о цркви подразумевала је и оне основне ствари које су се односиле на одржавање чистоће самог објекта цркве, али и спољашњих јединица, објеката уз цркву, дворишта, гробља и слично. Такође, општине су имале задатак и да се баве старањем о црквеним књигама и светим и освећеним стварима, да су „у реду, чисте, читаве и на добром месту“.³⁷⁰ Са друге

³⁶⁶ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације ...*, 157.

³⁶⁷ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље ...*, 16–17.

³⁶⁸ Уп.: *Општинска уредба за црквено-школске општине Рашко-Призренске Епархије* (издање св. Срп. Православне Рашко-Призренске Митрополије), Прва српска штампарија „Вардар“ Давида Димитријевића, Скопље 1909. АС, МПС-Ц, 1909, XIV, 50.

³⁶⁹ В. Стојанчевић, „Пећ и Пећанци у документацији својих савременика почетком друге половине 19. века“, *нав. дело*, 4–5.

³⁷⁰ *Општинска уредба за црквено-школске општине ...*, 22.

стране, о чистоћи свог одела, икона, иконостаса и олтара бригу је водио сам свештеник. Ипак, за те ствари свештеници су најчешће имали помоћ, а она је често подразумевала и одређене новчане издатке. Како би се ипак ослободили те дужности, а обезбедили некога ко је био вољан да то ради без накнаде, неретко су за те послове упошљавали и жене. Без обзира што је женама био забрањен приступ у олтар, оне су се у том простору храма могле срести неочекивано често на територији Рашко-призренске епархије. Тамо су у свим црквама у околини Призрена, осим у призренској саборној, црквењаци биле жене – „оне су чистиле цркве, и улазиле и слушале у олтару“.³⁷¹ Када се са том чињеницом сусрео инспектор Министарства просвете и црквених послова приликом обиласка храмова у призренском округу након ослобођења, наредио је да се за те радње упосле ученици који ће то радити по дужности.

Током 1908. године интензивно се радило на доношењу правилника о образовању и раду црквено-школских општина као епархијских административних јединица, а један од кључних разлога били су проблеми који су због неуједначености правила и слободе њиховог интерпретирања најчешће избијали унутар пљеваљске општине. Један од иницијатора убрзања овог процеса било је и српско Министарство иностраних дела. Српске власти су сматрале да је неопходно доношење овог правилника у складу са начелима у Цариградској патријаршији а не „само с обзиром на жеље световног елемента у овој епархији“, јер је тиме требало да се утиче на Патријаршију као заштитника епархије који води рачуна о интересима народа. Поистовећујући црквено-школске општине са политичким, османске власти су истовремено почеле да се буне против таквог организовања. Такође, ни у Велико-везирској окружници, где се помињу само школски одбори, нису постојали берати патријарха и митроплита о постојању и формирању тих општина.³⁷²

Црквеним финансијама управљале су црквено-школске општине али и тутори. Средства су се састојала од црквених и манастирских добара и новца добијеног у виду милостиње, односно прилога. Уколико су манастири имали

³⁷¹ АС, МПС-Ц, 1914, I, 60. Извештај окружног протојереја К. Јовановића 5/18. 7. 1914. год. Призрен. Ипак, забележено је да је, на пример, у Средској, клисар могла бити жена, дакле могла је да улази и у олтар, али само у менопаузи. Уп.: Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu II*, Nova Jugoslavija, Vranje 1986, 131.

³⁷² АС, МИД-ППО, 1908, 300. М. Пећанац, Н. Пашићу, 20. 2./ 4. 3. 1908. год. Приштина.

земљу и шуме, њих су обрађивале чивчије, а део прихода убирали су и манастири. Такође, многи манастири, који су се налазили на прометним местима, пре свега у области Рашке и Полимља, имали су ханове и механе које су издавали под закуп.³⁷³ На овакав начин финансирани су се само богатији манастири и варошке цркве. Сеоске цркве, које су подизане искључиво трудом и залагањем локалног становништва, биле су углавном сиромашне и у потпуности зависне од верника.

И почетком XX века црквено-школске општине функционисале по истом принципу, што се може видети и на основу новог правилника „Српско-православне црквено-школске општине у Пљевљима при манастиру Свете Тројице“, а која је у домену својих интервенција имала избор црквених послужитеља, клисара и епитропа, као и управу и руковање покретним и непокретним имањем манастира и школе.³⁷⁴ Управа је била надлежна и да „заступа народ, цркву и школу пред вишим световним и црквеним властима, те се брине о моралном о религиозном васпитању народа, вршећи улогу посредника, покретача и саветника“.

Црквено-школске општине заслужне су за покретање великог броја иницијатива за обнову и изградњу храмова у свим срединама Рашко-призренске епархије. Ове организације старале су се о изградњи монументалних храмова у Приштини, Призрену, Ђулану и Митровици.³⁷⁵ Од 1870. године црквено-школска општина из Приштине преузела је бригу о манастиру Грачаница.³⁷⁶ Сјеничка црквено-школска општина је у периоду од 1896. до 1906. године успела да изгради три цркве и четири школе, новцем прикупљаним по целом Косовском вилајету.³⁷⁷

У оквиру црквено-школских општина оснивани су и црквени фондови, јавно заснивани на добровољним прилозима, заоставштинама појединаца, за потребе цркве и школе, а по узору на еснафске фондове који су представљали

³⁷³ В. Шалипуровић, *нав. дело*, 182–183.

³⁷⁴ АС, МИД-ППО, 1907, 1028. Правилник 25. 4/ 8. 5. 1906. год.

³⁷⁵ И. Женарју, „Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *нав. дело*, 522.

³⁷⁶ Заузимањем тадашњег старатеља манастира, трговца Хади Косте из Приштине, црква је 1874. године препокривена цинком и на куполе су постављени велики крстови. Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову“, *нав. дело*, 37–38.

³⁷⁷ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације ...*, 205.

примарни вид новчаног удруживања Срба у Османском царству.³⁷⁸ Ипак, њихова је улога била другачија. Из ових фондова новац је служио појединцима за позајмицу уз камату, јер су на Косову и Метохији биле активне две турске банке, Царска отоманска банка и Зиратна банка, али Србима најчешће нису одговарали услови кредитирања.³⁷⁹ Стога су под окриљем цркве формирани новчани фондови, као вид економског удруживања, у који се сливао српски капитал. Фондови су оснивани по такозваном акционарском начелу, што је привукло велики број улагача и велики капитал.³⁸⁰

Осим такозваних црквених фондова, за остваривање различитих потреба у Рашко-призренској епархији коришћен је новац фондова који су се налазили похрањени у Управи фондова у Београду. Тако је 1906. године донето решење да се од три фонда, Ристе Х. Ристића, банкара из Беча за Призренску гимназију, који је формиран 1873. године, фонда Белопољске општине из 1866. године, и фонда Призренске школе из 1876. године, средства која годинама нису дирана преусмере на благајну Министарства иностраних дела, како би била искоришћена за тада најактуелније проблеме – коначно довршење цркве у Митровици, оправку крова и довршење конака у Грачаници, за цркву у Бјелом Пољу, за оправку цркве у Липљану и за одужење Пећке патријаршије.³⁸¹

ЕСНАФИ

Још један од модела заједничког организовања становника Османског царства представљају еснафи, занатски цехови, као вид удруживања занатлија у градовима, популаран како у православним тако и у исламским круговима унутар Царства.³⁸² Ипак, српски еснафи функционисали су и као верске и политичке организације у тесној вези са црквено-школским општинама. Биле су то јавне

³⁷⁸ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике ...*, 113; М. Чемерић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 697–698.

³⁷⁹ Б. Храбак, „Почеци банкарства на Косову“, *Историјски гласник* 1–2, Друштво историчара СР Србије, Београд 1982, 58.

³⁸⁰ Б. Храбак, *нав. дело*, 68.

³⁸¹ АС, МИД-ППО, 1906, 339. М. Спалајковић, Н. Пашићу, 5/28. 5 1906. год.

³⁸² О еснафима као носиоцима црквене уметности: Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште 2006, 19–21; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 45–105

организације независне од државних власти, које су имале управе и статуте и на челу старешину ћехају, и имале су своје заставе.³⁸³ Тешко је утврдити хронологију оваквог вида пословања, али је у цркви Светог Ђорђа у Призрену постојала петохлебница коју је даровао мутавцијски еснаф 1788. године.³⁸⁴ Еснафи су, обзиром на уређење по ком су сви чланови месечно у заједничку касу остављали прилоге у одређеној висини, имали могућности да помажу припадницима свог друштва. Исто тако, били су у могућности и да помажу обнове храмова, те су тако 1836. године удружени еснафи у Призрену омогућили обнову оближњег манастира Свете Тројице.³⁸⁵ Призренски еснафи су такође учествовали и у обнови манастира Светог Марка, где је сваки еснаф имао своју собу.³⁸⁶ Механцијски и екмецијски (пекарски еснаф) из Приштине су о заједничком трошку 1870. године подигли једну спратну зграду у манастиру Грачаница, коју су користили за прослављање својих слава.³⁸⁷

Индустријализација друштва која је допринела сиромашњеу и слабљењу заната, довела је и до слабљења значаја и економске моћи еснафа. Временом, та се моћ пренела на црквено-школске општине јер су се у њима налазили представници још увек богатих еснафа.³⁸⁸ Еснафи су имали значајан допринос развоју верске обнове и црквене уметности на Балкану. У некој мери то се може увидети и на територији Рашко-призренске епархије, али најчешће кроз појединачна уметничка дела која су прилагали храмовима. Тако је познат пример житијне иконе Светог апостола Петра коју је еснаф пећких екмеција 1874. године наручио за цркву манастира Пећке патријаршије од зографа Василија Ђиноског.³⁸⁹ И неколико еснафа, које су сачињавали претежно Цинцари из Гопеша код Битоља, 1896. године наручило је три иконе од дебарског зографа Јосифа из Лазаропоља,

³⁸³ Ф. Спахо, „Из јавног и приватног живота у доба Турака“, *Књига о Балкану I*, Балкански институт, Београд 1936, 170;

³⁸⁴ П. Костић, „Српска православна црквено-школска општина у Призрену“, *нав. дело*, 363.

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Исто.

³⁸⁷ Пекарски еснаф је, заједно са ковачима славио Светог Атанасија, а мехаџијски Светог Трифуна. Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову“, *нав. дело*, 38.

³⁸⁸ Ђ. Микић, *нав. дело*, 249.

³⁸⁹ М. Ивановић, „Неки подаци о иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији“, *нав. дело*, 109–110.

које су своје место потом нашле у храмовима у Липљану, Урошевцу и Доњој Гуштерици.³⁹⁰

Еснафи из Призрена су често слали прилоге манастиру Свете Тројице, али су ретко исти и посећивали. На позив јеромонаха Доситија, мутавцијски, лончарски и самарциски еснафи су први пут 1905. године организовано посетили манастир, боравили у њему два дана и даривали га новчаним прилозима.³⁹¹ Неколико еснафа из Призрена приложило је новац и за изградњу цркве у Доњој Гуштерици.³⁹²

У Пећи је постојао већи број еснафа доброг материјалног стања, који су били оснивачи црквеног фонда, али је тај фонд служио за чување и обрт њихових средстава.³⁹³ Када је вода порушила зид око Пећке патријаршије 1896. године, тек на митрополитову иницијативу донирали су мању суму за његову поновну изградњу. Ипак, највећи део износа, од укупно 24.000 гроша, задуживањем је обезбедила манастирска управа.³⁹⁴

Било је и ситуација да еснафи нису имали могућности да учествују у патронажном механизму, па чак ни да финансирају израду икона својих патрона. Тако је 1908. године јапуцијски зидарски еснаф из Велике Хоче упутио молбу Одбору Госпођа Књагиња Љубица да им се пошаље једна икона Светог апостола Томе кога је тај еснаф славио као свог заштитника.³⁹⁵

ПРИЛОЖНИЦИ

У процесу развоја црквене визуелне културе и верске обнове значајну улогу имали су и истакнути поједници у заједници. Мештани су помагали изградњу цркава и обнову манастира, прилозима у форми новца, хране, жита,

³⁹⁰ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *Саопштења* XLIX, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2012, 215–216.

³⁹¹ „Манастирској жељи прво се одазвао мутавцијски еснаф и тако скупа пођосмо 26. 1. да посетимо манастир. Наш улаз у манастир огласило је звоно са величанствене звонаре Симе А. Игуманова, а на вратима дочекаше нас јеромонах Сава и епитропи Благоје Васиљевић и Пера Пужић“. „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. XI, бр. 12, 18. 3. 1905. године, Цариград, бп. И њихов одлазак испраћен је звонима. Током боравка манастиру су подарили новац. „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. XIV, бр. 5, 1. 2. 1908. године, Цариград, бп

³⁹² „Јавна захвалност“, *Цариградски гласник*, год. XI, бр. 36, 2. 9. 1905. године, Цариград, бп.

³⁹³ М. Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, Просвета, Београд 1985, 41.

³⁹⁴ М. Ф. Петровић, *нав. дело*, 168.

³⁹⁵ ИАБ, 1084, 72. 2. 7. 16. Т. Трифуновић, Одбору госпођа, 12/25. 6. 1908. год. Велика Хоча.

стоке, грађевинског материјала. Неретко, они су и радили физички на преношењу материјала, изградњи и слично.³⁹⁶

У сваком селу налазио се кнез, над којим је био један обор кнез који је имао улогу да прикупља порез и представља народ пред властима.³⁹⁷ И припадници овог слоја друштва јављају се као приложници. Обор кнез Ћирко Терзић појављује се чак и као ктитор изградње, односно обнове цркве Светог Јована у селу Сочаници.³⁹⁸ Као истакнутији појединци у XIX веку јављају се кметови, а неколико њих удружило се са циљем да се обнови манастир Драганац крај Гњилана. Црква је обновљена 1868. године иницијативом кметова из села која се налазе у близини манастира, а уз помоћ и свештеника Димитрија Арсића из Страже.³⁹⁹

Један од најистакнутијих личности културног и просветног живота у Рашко-призренској епархији био је трговац и индустријалац Сима Андрејевић Игуманов (1804–1883).⁴⁰⁰ Вероватно најзначајнији допринос Игуманова представља отварање руског конзулата у Призрену и потом Богословије, на месту његове родне куће, уз помоћ руског призренског конзула Јастребова.⁴⁰¹

У јеку бугарске пропагандне делатности, Игуманов је послао око 70 барјака са српским натписима за цркве у Призрену и околини, и писао је конзулу Гиљфердингу да се обезбеде црквене утвари преко руског синода.⁴⁰² Када је отварао једну школу у Сирнићкој жупи, да би одобрвољио митрополита Мелетија за дозволу, као и да би га придобио да „своју архипастирску пажњу“ обрати на паству, из Русије му је послао митру, округ, јеванђеље и сервис за ручавање. Новчано је помогао изградњу цркве у Гњилану, позајмицом од 400 дуката, као и изградњу Саборног храма у Призрену прилогом од 30 наполеона.⁴⁰³ Након смрти сина Манојла, 1865. године, за покој његове душе послао је

³⁹⁶ В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства ...*, 23.

³⁹⁷ И. Ортајли, *нав. дело*, 70.

³⁹⁸ И. Женарју, „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *Баштина* 30, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић 2011, 317–318.

³⁹⁹ О обнови манастира Драганца видети: Ђ. Микић, „О обнављању манастира Драганца“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 10, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1970, 393–407.

⁴⁰⁰ О Сими Андрејевићу Игуманову: П. Срећковић, „Сима Игуманов“, *Братство* 1, Друштво Светог Саве, Београд 1887, 39–49; В. Т., „Срби и Српкиње у Призрену“, *Братство* 9–10, Друштво Светог Саве, Београд 1902, 324–358;

⁴⁰¹ В. Т., *нав. дело*, 341; П. Костић, *Просветно-културни живот ...*, 150.

⁴⁰² П. Срећковић, „Сима Игуманов“, *нав. дело*, 46.

⁴⁰³ В. Т., *нав. дело*, 348; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 153.

призренској цркви више црквених утвари.⁴⁰⁴ У цркви у Ораховцу налази се један Пентикостар који је Игуманов поклатио за покој душе свога сина 1866. године. Током 1869. године залагао се за обезбеђивање једног звона за манастир Грачаницу.⁴⁰⁵

За манастир Светог Марка посебно је био везан јер је ту провео детињство након очеве смрти, уз најстаријег рођеног брата, Аксентија, који је био игуман овог манастира. Стога је 1861. године ту изградио звонару и донирао два звона.⁴⁰⁶ Поред звонаре изградио је један конак у ком је боравио када је долазио у манастир. Та је просторија чувана са посебним пијететом од стране братства као „господин Симинова соба“, све док манастир није уништен 1915. године.⁴⁰⁷ Овде је и сахрањен у породичној гробници коју је спремио за живота. Ту су сахрањени и његов брат, мајка и баба Наранца.⁴⁰⁸ Арнаути су 1915. године поломили његов надгробни споменик, оштетили цркву и порушили манастирске зграде.⁴⁰⁹

Широм Рашко-призренске епархије 30. јануара 1904. године свечано је прослављена стогодишњица од рођења Симе Игуманова. Тим поводом митрополит Нићифор послао је проглас у коме се наводи начин на који ће се обележити тај велики дан. Тако је уочи тога дана у свакој цркви извршена вечерња и након ње мали помен, затим на сам дан годишњице јутрење са службом, свечаним парастостом и говором једног свештеника, након чега се свечано одлазило у школу где се вршило водоосвећење и говор једног мештанина у ком су се истицала дела Игуманова као великог родољуба. На послетку, поред послужења, отвара се и књига за упис прилога за споменик Сими Игуманову који је планиран да се подигне у порти цркве Светог Ђорђа у Призрену или на његовом гробу у манастиру Светог Марка.⁴¹⁰ Свечаност је од стране Призренца

⁴⁰⁴ В. Т., *нав. дело*, 342.

⁴⁰⁵ АС, МПС-П, 1869. нема документа, информација постоји у деловодном протоколу под редним бројем 2971.

⁴⁰⁶ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 162.

⁴⁰⁷ С. Димитријевић, „Богословско-Учитељска Школа у Призрену (поводом њене педесетогодишњице)“, *Братство* 17, Друштво Светог Саве, Нови Сад 1923, 203.

⁴⁰⁸ И. С. Јастребов, *нав. дело*, 162.

⁴⁰⁹ П. Костић, *Аутобиографија*, 98.

⁴¹⁰ П. Костић, *Просветно-културни живот*, 59.

прослављена концентрисана око манастира Светог Марка где је вршена вечерња, као и свечана литургија и парастос.⁴¹¹

Трговци се истичу као велики црквени добротвори широм Васељенске патријаршије.⁴¹² Они нису имали велику улогу само као приложници, и у питању верске обнове у Рашко-призренској епархији, већ и на општем плану реформисања царства. У Османском царству они су, уз банкаре, допринели ширењу идеја Танзимата, како путем размене идеја која је пратила размену робе и капитала, тако и финансирањем.⁴¹³ Трговци се посебно богате након Кримског рата, 1856. године, када се интензивира трговина између православаца и муслимана.⁴¹⁴ Изградња Саборне цркве у Призрену можда је и најбољи пример верске обнове и побољшаног стања хришћана, пре свега у градовима, јер су у време радова Срби држали већину трговина у вароши и, како Петар Костић бележи, „за време Кримског рата падао им новац као киша“, због чега су давали прилоге за изградњу у висини од 30 до 50 лира.⁴¹⁵

Највећа заслуга за изградњу цркве Светог Николе у Приштини, као и добијање дозволе ишла је трговцу Хаџи Јовану. Овај виђени приштински трговац успео је да добије одобрење од Јашар Паше, а потом је средствима народа црква и подигнута. Хаџи Јован добио је зато и почасно место у цркви, своју хаџијску столицу која се налазила уз десну певницу.⁴¹⁶ У Гњилану је, у изградњи цркве Светог Николе, великог удела имао трговац Никола Ђорђевић.⁴¹⁷ Чувени трговац Никола Спасић послао је за покој душе своје супруге звоно за цркву у Призрену, које је постављено 1904.⁴¹⁸

⁴¹¹ Новац прикупљен за споменик, око 3.000 динара у злату, није употребљен за своју намену јер нису постојале повољне околности да се иста изврши, већ је дат у фонд цркве Светог Ђорђа, и потом један његов део употребљен да се поводом прославе педесет година од оснивања Богословије у Призрену штампа пригодна споменица.

⁴¹² Познати трговац Хаџи Трајко је у Скопској епархији обновио чак 16 цркава. П. Срећковић, *Владике фанариоти ...*; 22. О улози трговаца у развоју визуелне културе видети: Н. Макуљевић, „Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 25–26; исти, „Полимље – Стари Влаха – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 218–219.

⁴¹³ П. Димон, *нав. дело*, 569.

⁴¹⁴ В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства ...*, 21.

⁴¹⁵ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 233.

⁴¹⁶ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 225.

⁴¹⁷ Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији ...*, 14.

⁴¹⁸ „Новости из Цариграда и унутрашњости царевине“, *Цариградски гласник*, год. X, бр. 14, 2. 4. 1904. године, Цариград, бп.

Добротворни рад трговаца особито је запажен у области Старох Влаха. Тамо су, и пре него што ће део Дабробосанске митрополије постати део Рашко-призренске епархије, пријеполски трговци иницирали и помогли обнову манастира Милешеве, која је трајала од 1863. до 1868. године.⁴¹⁹ У време док је манастир Бања код Прибоја био разрушен, ствари из манастира су се извесно време налазиле на чувању код трговца Ристе Зечевића у Ужицу. По обнови манастира, да би исти поново дошао у посед своје својине, Зечевић је тражио новац на име чуварине. Кључну улогу у преузимању тих ствари и плаћању 500 динара имао је трговац Алекса Борисављевић из Нове Вароши.⁴²⁰ Браћа Борисављевићи су, након што је поплава начинила штету у Милешеву послали финансијску помоћ, на чему им је јавно захвалио архимандрит Теодосије.⁴²¹ Браћа Веселичић, трговци из Пријепоља, за манастир Бању у Прибоју поклонили су црквене утвари: две велике престоне иконе Богородице и Христа, два сребрна кандила, једну петохлебницу, све у износу од 70 дуката, на чему им је архимандрит Гедеон Марић јавно захвалио.⁴²²

Трговци нису учествовали у црквеном животу само пружањем материјалне помоћи, већ и активним радом на прикупљању исте. Трговац Василије Карамарковић из Сјенице је у Смедеревском округу прикупљао добровољне прилоге за „недовршену сјеничку цркву и оронулу школу у Сјеници“.⁴²³

Истакнути слој православног становништва чинили су поклоници Христовог гроба, такозване хаџије. По повратку са поклоничких путовања они су парохијским храмовима често поклањали велике иконе такозване *Јерусалиме*, који се и данас могу наћи у неким црквама у Рашко-призренској епархији. Осим тога, као припадници имућнијег слоја заједнице, они се често појављују и као идеатори обнова и њихови највећи добротвори. Тако су средњовековну цркву посвећену Богородици у селу Муштушћу, 1856. године обновили хаџије из Призрена, Хаџи-

⁴¹⁹ В. Шалипуровић, *нав. дело*, 125; Н. Макуљевић, „Милешева у српској култури и уметности 19. века“, *Осам векова манастира милешеве*, 424–427.

⁴²⁰ АС, МИД-ППО, 1902, 350. Митрополит Нишифор, Архимандриту, 1/14. 6. 1901. год. Призрен (препис); С. Симић, Шефу просветног одељења МИД, 12/25. 10. 1902. год. Ужице.

⁴²¹ „Јавне благодарности“, *Цариградски гласник*, год. III, бр. 1, 2. 1. 1897. године, Цариград, 4. О деловању чланова породице Борисављевић: В. Суботић, *Казивања Борисављевића*, МВ Графика, Београд – Дом културе, Нова Варош, 2002; И. Ћировић, „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 241–244.

⁴²² „Јавна захвалност“, *Цариградски гласник*, год. IX, бр. 32, 8. 8. 1903. године, Цариград, бп

⁴²³ АС, МИД-ППО, 1902, 493. Мин. ин. дела, Начелству округа смедеревског, 13/26. 11. 1902. год. Београд.

Томо Гудић, синовац архимандрита Дионисија из манастира Свете Тројице, и његов син Хаџи-Стефан.⁴²⁴ Дуго времена потом била је то једина црква у муштушкој парохији коју је сачињавало 11 села.⁴²⁵

Ходочашћем се сматрала и посета Дечанима, Пећкој патријаршији, као и манастиру Светог Јована Бигорског. Приликом ових посета долазило је до размене предмета сакралне визуелне културе. Поклоници из Нове Вароши, Пријепоља и околине сваке године су походили Жичу и Студеницу, а сваке четврте године, до Српско-турског рата, Дечане и Патријаршију. Манастирима су носили богате прилоге, а са пута се враћали са књигама и утварима за своје парохијске цркве.⁴²⁶ Тако су верници који су 1863. године организовано походили манастире, у Дечанима на поклон за нововарошку цркву добили једно Јеванђеље које је штампано у Москви 1758. године, а у Пећкој патријаршији један стари Триод из XVII века.⁴²⁷ На ходочашће у Дечане редовно су одлазили и мештани Ниша, који су се за пут окупљали у кући која је била дечански метох. Као што су у Дечанима оствљали разне дарове, са даровима су се и враћали из Дечана.⁴²⁸

Црква Светог Илије у Вучитрну је изграђена заслугом појединих припадника заједнице. Подигнута је на имању које је у ту сврху завештао извесни Урош Аврамовић 1810. године, новцем од продаје имања мештана Симе Лулића и Алексе Цупића, затим захваљујући довитљивости народа који је закопао утвари, али и физичким радом истог, такозваним кулуком. Изградњу свода финансирао је манастир Девич,⁴²⁹ а велику помоћ пружили су и сараф Лазар као и ковач Дима Ерић. Ерић је по почетку радова у дворишту будуће цркве себи подигао шатор и ту са својим помоћником бесплатно „клепао чекиће и остале алате“.⁴³⁰ По завршетку радова, Дима Ерић је у Призрену поручио један бакарни „купјел“ у коме су се и почетком XX века крштавала деца из Вучитрна.

⁴²⁴ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве из путничког записника*, 60. Претходно објављено у: И. Јастребов, „Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима на српском и турском језику“, *нав. дело*, 186.

⁴²⁵ АС, МИД-ППО, 1907, 687. П. Костић, Мин. ин. дела, 18/31. 1. 1907. год. Београд.

⁴²⁶ Ј. Караматијевић, *Кроз Стари Влах*, Заслон, Шабац 2007, 173–174.

⁴²⁷ Исто, 151, 161.

⁴²⁸ П. Гагулић, *Метох манастира Виских Дечана у Нишу*, Вук Караџић, Ниш 1968, 3.

⁴²⁹ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 91.

⁴³⁰ Ж. Фртунић, „Неколико речи приликом стогодишњице зидања вучитрнске цркве“, *Вардар, Независан привредно-културни преглед*, 18. јун 1933. године, 2.

Срби пореклом из Мушникова, „губерције у Америци, у вароши Индијанополису“, образовали су нарочити одбор, под председништвом Станка Митровића, да добровољним прилозима потпомогну своју цркву у Мушникову. Када су у децембру 1907. године послали 313,30 гроша, молили су да се од тог новца купи једно кандило од 50 гроша и да се служи у њихово здравље служба на Светог Атанасија, а да остатак новца буде црквена својина.⁴³¹

УЛОГА СРБИЈЕ

Велики утицај на верску обнову и развој црквене уметности у Рашко-призренској епархији имала је финансијска помоћ Кнежевине а потом и Краљевине Србије. Патронажни механизам усмерен ка овој територији развијао се од времена власти кнеза Милоша и континуирано је трајао до ослобођења 1912. године. Заједничким деловањем тренутних владара и митрополита створена је мрежа којом је потпомаган црквени и просветни живот у Рашко-призренској епархији. Највећи број подухвата чији су носиоци били припадници црквене јерархије и народа, реализован је захваљујући новчаној помоћи српских власти. Учешће Србије у црквеном животу и верској обнови у Рашко-призренској епархији огледало се и у константним напорима да на чело ове епархије дође владика српске народности.⁴³²

Културно-просветна и пропагандна делатност и истовремено материјално помагање цркава и црквеног живота у Рашко-призренској епархији одвијали су се преко Министарства просвете, конзулата у Османском царству, царинарница у Рашкој и на Јавору, а од 1890. године, преузеће је у највећој мери Министарство иностраних дела, конкретно, његово просветно одељење.⁴³³ Пре тога, помоћ за

⁴³¹ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. XIV, бр. 8, 22. 2. 1908. године, Цариград, бп.

⁴³² С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Филозофски факултет, Ниш 2012, 367–379.

⁴³³ Ј. Ђилас, *нав. дело*, 210. О неким аспектима организоване политике Србије према Косову и Метохији: А. Марковић-Новаков, *нав. дело*, 14–46; С. Недељковић, „Национални рад у Старој Србији и улога Рашке царинарнице (1878–1885)“, *Наша прошлост: часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево* 10, Народни музеј – Историјски архив, Краљево 2010, 101–108; Исти, „Србија и српске цркве и манастири на Косову и Метохији у првим годинама после Париског конгреса“, *Лесковачки зборник* 52, Народни музеј, Лесковац 2012, 13–26; исти, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*.

Стару Србију, пре свега у области школства, стизала је преко руских конзулата у Призрену и Скадру, који су били веза са Београдом до 1879. године.⁴³⁴ У оквиру Министарства просвете и црквених послова 1887. године формирано је Одељење за српске школе и цркве ван Србије, окренуто културно-просветном раду у Османском царству. И Фонд Симе Игуманова основан у то време имао је сличну улогу, а под окриљем Министарства иностраних дела.⁴³⁵

Финансирање грађевинских радова на парохијским и манастирским црквама и здањима, као и обезбеђивање учитељских плата, Србија је решавала на два начина. У домену просвете ово питање је било регулативно решено, и у оквиру политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела је постојао „фонд за достојно заступање Србије“ из ког су обезбеђиване плате за учитеље и поверенике.⁴³⁶ Са друге стране, милостиња за монахе и њихове манастире и новац за оправке, обезбеђиван је најчешће из дела буџета Министарства просвете и црквених дела намењеног вандредним трошковима. Поред ових намена, Србија је издвајала средства и за плаћање рашко-призренских митрополита и свештеника.

Званично српско присуство на подручју Османског царства било је реализовано кроз отварање српских конзулата. Прво су отворени конзулати у Скопљу и Солуну 1887. године, затим наредне године у Битољу, 1889. године у Приштини, 1897. године у Серезу.⁴³⁷ Што се тиче надлежности ових конзуларних одељења, она је дефинисана 1891. године, тако да је конзулат у Скопљу био надлежан за Скопски, Тетовски, Кумановски и Велешки округ, конзулат у Приштини за Приштински, Гњилански, Вучитрнски и Митровички округ, конзулат у Солуну за Солунски вилајет, а онај у Битољу за Битољски.⁴³⁸ Српски конзул Бранислав Нишић особито је био укључен у верску обнову у Рашко-призренској епархији. Осим што је иницирао слање финансијске помоћи, као и

⁴³⁴ П. Костић, *Аутобиографија*, 49.

⁴³⁵ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 59.

⁴³⁶ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације ...*, 30.

⁴³⁷ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 79.

⁴³⁸ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 81.

богослужбених књига, он је активно био укључен и у изградњу цркве у Косовској Митровици.⁴³⁹

Пре оснивања конзулата центри за развој српске пропаганде биле су царинарнице (ћумрукане), као и Богословија у Призрену, јер је основа српске националне политике почивала на идеји о просвећивању кроз школство.⁴⁴⁰ До отварања српског конзулата у Приштини, ови пунктови имали су важну улогу у животу Срба у Старој Србији. Царинарница Рашка најчешће је била надлежна само за новопазарску област, док је она на Јавору била за Пријепоље, Прибој, Нову Варош, Сјеницу и тако даље.⁴⁴¹ Током 1908. године постојала је и иницијатива унутар Министарства иностраних дела да се отвори и царинарница на Кокином Броду, чему су се успротивили мутесариф и косовски валија.⁴⁴² Уз царинарнице су радили српски повереници и плаћеници који су били задужени за преношење новца, порука, поште, а у складу са околностима и оружја. Махом су то били житељи пограничних предела, добро упознати са географским приликама, тренутним социјалним односима и који су могли проћи без сумње представљајући се као трговци или кириције.

Патронажни однос Србије према простору Рашко-призренске епархије може се пратити још од јуна 1836. године, када се дечански игуман Теофил обратио кнезу Милошу са надом да му може послати новац којим би се могло барем делимично побољшати опште стање манастира. Том приликом он је навео да „се црква порушила, одозгори капле, и внутар темпло изтрухло, и кивот стаго краља распао је.“ Кнез је послао 10.000 гроша на име обнављања кивота светог краља.⁴⁴³ Међутим, тај новац искоришћен је за изградњу северног конака.⁴⁴⁴ За дуборезни кивот за мошти Светог Стефана Дечанског, који је

⁴³⁹ АС, МИД-ППО, 1893, 357. Б. Нушић, А. Николићу, 15/28. 7. 1893. год. Приштина; Нушић је три године радио на добијању дозволе за изградњу цркве, а на његову молбу је и архитекта Андра Стевановић израдио план. Такође, да би, зарад добијања дозволе, план био употребљив, Нушић је морао да плати извесном турском инжињеру да га потпише као свој пројекат. И. Женај, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 395.

⁴⁴⁰ С. Недељковић, „Национални рад у Старој Србији и улога Рашке царинарнице (1878–1885)“, *нав. дело*, 103.

⁴⁴¹ План рашке царинарнице (карантина) публикован је у: Б. Перунич, *нав. дело*, 14.

⁴⁴² АС, МИД-ППО, 1908, 828. Изводи из просветно-политичког протокола за 1908. годину.

⁴⁴³ М. Целебић, *Архивска грађа за историју Народног музеја, књига прва. Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815–1839. године*, Народни музеј, Београд 1969, 226–229.

⁴⁴⁴ Изградњу конака северно до цркве иницирао је и започео игуман Теофил, који је за овај подухват добио дозволу од Сејфедин-паше 1834. године. Игуман је припремио новац, око 150 000

израдила тајфа Димитра Станишева, 1849. године, братство манастира добило је новац од кнеза Александра Карађорђевића и митрополита Петра.⁴⁴⁵ Кнез је истовремено финансирао и израду кивота за мошти краљеве сестре Јелене.⁴⁴⁶ Свакако, оба ова прилога представљала су део владарске идеологије која је тежила ка потврђивању легитимитета владарских династија.⁴⁴⁷

Београдска митрополија имала је врло значајну улогу у религиозном животу Срба у Османском царству, особито када је на владичанском престолу био митрополит Михаило, у периодима од 1859. до 1881. године и од 1889. до 1898. године.⁴⁴⁸ Митрополит Михаило је био иницијатор верске и просветне активности на подручју Рашко-призренске епархије, где је често стизала финансијска помоћ, а преко њега су и државни ограни бивали обавештени о конкретним проблемима. У зависности од актуелне ситуације, сарађујући са рашко-призренским митрополитом, или конзуларним српским одељењима, са надлежним министарствима у Србији, и врло често директно са представницима народа и цркве, он је константно, све време свога службовања, имао важну улогу у процесу националне пропагандне делатности.⁴⁴⁹ По том питању на тлу Рашко-призренске епархије, државни органи и црквене власти радили су удруженим снагама. Молбе за помоћ су врло често слате митрополиту београдском, на чију су иницијативу потом биле позитивно решаване. И сама Митрополија је суделовала у крерању верског живота у епархији, те је 1906. године откупила део земљишта крај цркве у Феризовићу.⁴⁵⁰

гроша, и одредио за организатора свог наследника Герасима Малог. Конак је завршен након Теофилове смрти, 1836. године, а за његову изградњу искоришћен је и новац који је кнез Милош послао за израду кивота Светог Краља. М. Шаkota, *нав. дело*, 67

⁴⁴⁵ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *Врањски гласник* 7, Народни музеј, Врање 1971, 222; Д. Корнаков, *Творештвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, 155; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 217–218; Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *Поствизантијска уметност на Балкану, I том, Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Нови Сад 2003, 197–198.

⁴⁴⁶ М. Шаkota, *Дечанска ризница*, 69, 289.

⁴⁴⁷ О владарској идеологији и црквеној уметности: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 14–28.

⁴⁴⁸ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 102–103; Н. Макуљевић, *нав. дело*, 51–57.

⁴⁴⁹ О његовом раду у једном краћем периоду видети: В. Стојанчевић, „Митрополит Михаило и питање аутономије српске цркве у Турској 1878. године“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1–4, Филолошки факултет, Београд 2002–2003, 235–240.

⁴⁵⁰ АС, МИД, КП, ПП 109/1906. С. Божовић, конзулату Србије у Приштини, 27. 1/ 9. 2. 1906. год. Београд.

Ради обезбеђивања финансија за изградњу Саборне цркве у Призрену рашко-призренски митрополит Мелетије водио је преписку са српским митрополитом Петром.⁴⁵¹ Након што је почело копање темеља, кнез Александар одобрио је 1856. године суму од 150 дуката цесарских која је била уручена Хаци Андрији Хаци Станимировићу који је у Београд дошао уз пуномоћ призренске црквено-школске општине.⁴⁵² Митрополит Петар и кнез Александар Карађорђевић помогли су изградњу призренске Саборне цркве и 1858. године.⁴⁵³

Према наводу Јастребова, у време игумана Серафима, који је као јеромонах био у манастиру Свете Тројице у време архимандрита Дионисија, 1855. године направљен је иконостас и над царским дверима је постојао натпис у ком се наводило да је за његову израду заслужно српско правитељство.⁴⁵⁴ Србија је финансијски помогла пут гњиланског трговца Јефтимија Тинке Катанића у Цариград, као изасланика црквено-школске општине. Он је тамо био послат како би од патријарха Антима IV тражио дозволу за обнову цркве након другог пожара. Како општина није имала новца да финансира овај пут, Катанић је у требао да се придружи изасланицима Скопљанске епархије, али је у Приштини био спречен од стране власти да пут настави, те је краљевина тај подухват финансирала са 450 динара у злату.⁴⁵⁵ Министарство иностраних дела је 1900. године на име оправке старе цркве у Липљану издало 1500 динара у злату.⁴⁵⁶

Српске власти нису увек имале могућности да пруже потребну финансијску помоћ у одређеним градитељским подухватима. У периоду од 1893. до 1905. године, у најближој околини Сјенице подигнуте су три цркве и три школе, а

⁴⁵¹ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 20–21.

⁴⁵² В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 24–25.

⁴⁵³ Молба је прво стигла до митрополита Петра који ју је у нади да „се не затру старе задужбине“ проследио Министарству. Призренска општина је митрополиту послала два своја суграђанина, Петра Николајевића и Арсу Симића, са молбом да се им се под интерес изда 2 000 до 3 000 цесарских дуката. Међутим, општини се није могло удовољити и „под интерес потражена сума издати зато што се новци по постојећим прописима не могу интабулацијом на добрима у Старој Србији лежећим, осигурати, а притом је каса правитељствена и онако издацима преоптерећена, то да би се у колико толико просећој обштини помогло“. Стога им је поклоњено 300 цесарских дуката. Признаницу за примљени новац потом је послао митрополит Мелетије. АС, МПС-П, 1858, X, 83. Митрополит Петар, Мин. просвете 7/20. 8. 1858. год. Београд; А. Карађорђевић, Мин. просвете 16/29. 8. 1858. год. Крагујевац; Митрополит Петар, Мин. просвете 19. 11/ 2. 12. 1858. год. Београд; Митрополит Петар, Мин. просвете, 30. 8/ 12. 9. 1858. год. Београд.

⁴⁵⁴ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 168–169.

⁴⁵⁵ АС, МИД-ППО, 1897, 124. Гњиланска општина, Митрополиту, 15/28. 12. 1896. год. Гњилане; С. Матијасић, Мин. ин. дела Ђ. Симићу, 4/17. 2. 1897. год. Приштина.

⁴⁵⁶ АС, КП, ПП, 1900/110. Н. Васић, Конзулату Србије у Приштини, 2/15. 3. 1900. год. Београд.

Србија је послала само помоћ од 100 дуката за цркву у Штављу.⁴⁵⁷ Стога су црквено-школске општине и свештеници били ослоњени на сопствене изворе, купљење прилога, и обраћање хуманитарним друштвима. Неретко, финансијску помоћ добијали су и из Русије.

УЛОГА РУСИЈЕ

Русија је још 1774. године Кучук Кајнарцким уговором добила право заштите православних хришћана у Османском царству, што је интензивирано Једренским миром 1829. године.⁴⁵⁸ Нарочито од Кримског рата Русија добија улогу заштитнице православља.⁴⁵⁹ Значајан утицај добила је у Србији захваљујући улози митрополита Михаила, чиме је та сфера, путем његовог значаја у области односа Србије и Рашко-призренске епархије, пренета и на то подручје.⁴⁶⁰ Улога Русије у Рашко-призренској епархији била је значајна и захваљујући делатности Симе Игуманова, који је након бављења трговином у Одеси и Кијеву, помогао отварање руских конзулата на овом подручју.⁴⁶¹ Уз помоћ Русије основана је Богословија у Призрену, а иста се потом старала да Богословију редовно снабдева потребним књигама.⁴⁶²

Русија је имала своје конзулате у Призрену, Митровици и у Скадру, а постојала је и иницијатива да се отвори конзулат и у Приштини 1899. године.⁴⁶³ Конзулат у Призрену отворен је 1866. године и првобитно је био смештен у кући коју је обезбедила локална турска власт, а од 1868. године у двоспратном здању које је од слабог материјала изградила српска црквено-школска општина покрај цркве Светог Ђорђа, на месту црквеног хана.⁴⁶⁴ Финансијска помоћ Србима у Рашко-призренској епархији слата је прво преко конзулата у Скадру, а затим и

⁴⁵⁷ АС, МИД-ППО, 1905, 626. В. Церовић, Мин. ин. дела, 30. 3/ 12. 4. 1905. год. Сјеница.

⁴⁵⁸ В. Вучковић, *нав. дело*, 78.

⁴⁵⁹ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 19.

⁴⁶⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 51 и даље.

⁴⁶¹ Ђ. Микић, *нав. дело*, 428.

⁴⁶² С. Недељковић, *нав. дело*, 169.

⁴⁶³ С. Недељковић, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Баштина* 12, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић 2001, 165–166; В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Баштина* 19, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2005, 143–144.

⁴⁶⁴ П. Костић, „Европски консули у Призрену“, *нав. дело*, 208.

преко конзулата у Призрену.⁴⁶⁵ Преко руских конзулата долазила је помоћ за развијање просвете у овој регији, а такође и српски калуђери су преко њих добијали могућност да милостињу за своје манастире купе у Русији.

Није био редак случај да конзули имају удела у животу цркве. Обнова цркве у манастиру Бинач (Бузовик) спроведена је захваљујући извештају руског конзула Јастребова. Црква је у време када је посетио Јастребов била без кубета, распуклих зидова, са живописом сачуваним у олтарском простору. Он је оценио да би њена евентуална обнова подразумевала изградњу од темеља.⁴⁶⁶ Руски конзул Сергије Владимировић Тухолка једном приликом преноћио је у Пећкој патријаршији и приложио црквено-школској општини 7 турских лира, 2 за манастир и 5 да се подели сиротињи. Руски свети Синод послао им је богослужбене књиге, црквене утвари и свештеничко одело.⁴⁶⁷

У првој половини XIX века, обновљена је звонара у Дечанима која је страдала у претходним вековима, а имала је пет звона донетих шездесетих година из Русије.⁴⁶⁸ Русија је нудила помоћ приликом изградње Саборног храма у Призрену.⁴⁶⁹ Приликом прославе празника Светог Саве у призренској Богословији, када је проглашено је оснивање друштва Светог Саве, које је за циљ имало довршење Саборног храма, први његов уписник био је руски конзул Јастребов са улогом од 15 турских лира.⁴⁷⁰

Русија је 1890. године преко митрополита Михајла послала за Пећку патријаршију 900 фунти стерлинга, што је било намењено оправци цркве Светог Димитрија, која је почетком осамдесетих година „пукла по сред кубета“, и „наводно је постојала рупа од пола метра где су се раздвојили зидови“.⁴⁷¹

Шездесетих година XIX века Русија помаже зидање цркава у Бару (1863.), Улцињу, Враки и Младом Боричу (1869.) као и цркве Светог Александра Невског у Скадру.⁴⁷² Над улазом у цркву Ваведења у Белом Пољу код Пећи, која је

⁴⁶⁵ С. Недељковић, *нав. дело*, 167.

⁴⁶⁶ И. Јастребов, „Нешто о Горњој Морави“, *нав. дело*, 126.

⁴⁶⁷ „Јавне захвалности“, *Цариградски гласник*, год. X, бр. 8, 20. 2. 1904. године, Цариград, бп

⁴⁶⁸ И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *нав. дело*, 168.

⁴⁶⁹ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 233.

⁴⁷⁰ П. Костић, *Просветно-културни живот*, 88.

⁴⁷¹ АС, МИД-ППО, 1894, 440. Р. Протић, Мин. ин. дела, 4/17. 6. 1894. год. Београд.

⁴⁷² И. Јастребов, „О православним српским старим и новим црквама у Старој Зети, садашњем Скадарском округу“, *нав. дело*, 386; Ј. Х. Васиљевић, „Скадар“, *нав. дело*, 201; Г. А. Матановић, *Врака и Врачани: прошлост, обичаји, сеобе и садашњост*, Evro-Giunti, Београд 2011, 88–89.

обновљена 1868. године, налазио се натпис у ком се наводило да је црква изграђена пожртвовањем руске царице Марије Александровне и дејством и трудом дечанског архимандрита Кирила Андрејевића. Царица је постала ктиторка након што је архимандрит боравио у Русији, где је прикупљао помоћ за Дечане, што је искористио да умоли помоћ и за цркву у свом родном селу. Такође, њеним заузимањем је добијен и ферман за обнову.⁴⁷³

Русија је помогла и обнову цркве у манастиру Драганац. У име оправке гњиланске цркве, руски Свети Синод послао је преко посланства у Београду, 20 рубаља и 50 копејки, што је износило 58 динара.⁴⁷⁴ Такође, руски прилог у износу од 60 дуката послат је и искоришћен за обнову цркве у Доњој Гуштерици.⁴⁷⁵ Док још није изграђена нова црква Светог Саве у Митровици, у кући која је преуређена да служи као храм, поред владичанског престола, постојало је и посебно место за руског конзула.⁴⁷⁶ У подухвату изградње новог митровичког храма, поред великог броја приложника, као и српског конзулата из Приштине, помогао је и руски конзулат из Митровице.⁴⁷⁷ Такође, као приложник у митровичкој цркви истакао се и руски конзул, који је 1905. године даровао плаштаницу уоквирену посребреном чохом.⁴⁷⁸ Руски цар је 1907. године послао прилог да се за нову цркву у Митровици набаве одјејања.⁴⁷⁹

Велики број богослужбених предмета разних врста стизао је из Русије, врло често преко руског конзулата у Скадру.⁴⁸⁰ Такође, ти предмети су своје место налазили храмовима у Рашко-призренској епархији и захваљујући мобилности монаха. Када је 1858. године дечански архимандрит Кирил ишао у Русију у писанију, вратио се са многим црквеним књигама које су потом своје место нашле у црквама широм епархије.⁴⁸¹ И један калуђер из Пећке патријаршије

⁴⁷³ М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 352–353.

⁴⁷⁴ АС, МИД-ППО, 1898, 98. митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 8/21. 6. 1898. год. Београд.

⁴⁷⁵ ИАБ, 1084, 72. 2. 17. 8. Српска православна општина Доња Гуштерица, Одбору госпођа, 27. 10/9. 11. 1907. год. Доња Гуштерица.

⁴⁷⁶ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 19.

⁴⁷⁷ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 27.

⁴⁷⁸ Ове дарове помиње Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 40.

⁴⁷⁹ АС, МИД, КП, 1909, С. Божовић, Конзулату Србије у Приштини, 11/24. 6. 1907. год. Београд.

⁴⁸⁰ П. Срећковић, *Владике фанариоти*, 42.

⁴⁸¹ И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *нав. дело*, 170.

је крајем XIX века боравио у Москви где је сакупљао милостињу, и одатле је за манастир Девич послао сандук у коме се налазило одело, предмети и иконе.⁴⁸²

Велики број богослужбених књига руске редакције током XIX века нашао је своје место у храмовима Рашко-призренске епархије. Из Кијева, из Кијевопечерске лавре, су 1892. године доспела Јеванђеља, Апостоли, Октоиси и Празнични минеји, послати наменски за цркве у Старој Србији и Македонији.⁴⁸³ Исте године, на пиротској царинарници, у покушају кријумчарења, пронађене су црквене књиге штампане у Русији – два Јеванђеља, два Осмогласника, један Празнични минеј и једна Ирмологија. Званичник царинарнице Велимир Јоксић је поднео предлог да се оне не излажу јавној продаји, већ да се пошаљу манастиру Бањи код Прибоја.⁴⁸⁴ На крају су оне послате јаворском царинарнику Радуловићу да их он проследи цркви у свом подручју којој су најпотребније.⁴⁸⁵ Он је цркви у Штављу послао све књиге и једно оковано Јеванђеље,⁴⁸⁶ док је друго послао протојереју Василију Церовићу за цркву у Сјеници.⁴⁸⁷

Када је 1906. године, услед поплаве, порушен део новог манастирског конака у манастиру Милешеву, митрополит Нићифор наредио је да се сума од 30 наполеона, која је преко покојног митрополита Инокентија била дар руског цара, утроши на ову оправку коју је извршила пријепољска општина.⁴⁸⁸

На заузимање руског конзула у Митровици, Орлова, руски Свети Синод, је послао цркви Светог Николе у Новом Пазару једну везену плаштаницу и пар свештеничког одела, а за цркву у Јунацима пар свештеничког одела и књиге.⁴⁸⁹ Потом, послао је пријепољској цркви једно свештеничко одело и јеванђеље,⁴⁹⁰

⁴⁸² Сандук је послат руском конзулу у Нишу, који га је послао руском конзулу Лисовићу у Скопље, а који је затим исти послато руском конзулату у Призрену. АС, МИД-ППО, 1895, 314. Б. Нушић, М. Богићевићу, 4/17. 3. 1895. год. Приштина; Т. Станковић, М. Богићевићу, 17/30. 3. 1895. год. Скопље.

⁴⁸³ АС, МИД-ППО, 1892, 257. Митрополит Михаило, 22. 1/ 4. 2. 1892. год. Београд; митрополит Михаило, мин. ин. дела, 11/23. 3. 1892. год. Београд.

⁴⁸⁴ АС, МИД-ППО, 1892, 257. Д. Стојановић, Мин. ин. дела, 25. 8/ 7. 9. 1892. год. Београд.

⁴⁸⁵ АС, МИД-ППО, 1893, 245. Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 27. 12/ 9. 1. 1892. год. Јавор.

⁴⁸⁶ АС, МИД-ППО, 1893, 245. Признаница пароха М. Балшића у име црквено-школске општине, 22. 1/ 4. 2. 1893. год. Штавље.

⁴⁸⁷ АС, МИД-ППО, 1893, 245. Признаница протојереја В. Церовића у име црквено-школске општине, 20. 8/ 2. 9. 1893. год. Сјеница.

⁴⁸⁸ М. Ф. Петровић, *нав. дело*, 155.

⁴⁸⁹ „Јавна захвалност“, *Цариградски гласник*, год. XII, бр. 13, 31. 3. 1906. године, Цариград, бп.

⁴⁹⁰ „Јавне захвалности“, *Цариградски гласник*, год. XII, бр. 28, 14. 7. 1906. године, Цариград, бп.

цркви у Сјеници путир, дискос, звездицу и Јеванђеље у окову, цркви у Лопижама одежду, и цркви у Штављу једно Јеванђеље.⁴⁹¹

НАЦИОНАЛНА УДРУЖЕЊА

Проблеми у којима се налазила православна црква у Османском царству, као што је већ показано, били су познати званичним телима Србије, путем посета црквених представника и писама којима се тражила помоћ, а касније и захваљујући отварању српских конзулата у Царству. Помоћ је била потребна у обнављању и одржавању храмова, њиховом опремању црквеним утварима, али и у очувању монашких заједница окружених иноверним становништвом. Ограничене могућности државе биле су познате њеним грађанима који се стога окупљају у хуманитарна удружења и својим средствима помажу цркве у Старој Србији.

Коло српских сестара, које није било примарно фокусирано на институцију цркве, повремено је помагало одређеним црквеним потребама. Када је архимандрит Прокопије Бујишић прикупљао прилоге за обнову манастира Милешеве 1906. године, ово удружење одредило је извесни новчани износ, као и Управни одбор Народне банке.⁴⁹²

Друштво Светог Саве основано је у лето 1886. године на челу са Светомиром Николајевићем као председником, са циљем „да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу“.⁴⁹³ Њихов рад преваходно се односио на просвету и школство, али једним делом јесте посветио пажњу и црквама.⁴⁹⁴ Као део свог програма на националном раду Друштво је од 1887. године издавало часопис *Братство* у ком су своје текстове „популарно и патриотски писане“ публиковали српски јавни радници попут Милићевића, Веселиновића, Петра Костића, Стојана Новаковића и других.

⁴⁹¹ „Јавне захвалности“, *Цариградски гласник*, год. XII, бр. 39, 29. 9. 1906. године, Цариград, бп.

⁴⁹² АС, МИД, КП, 578/1906. Архимандрит, Митрополиту Нићифору, 2/15. 11. 1906. год. Београд; АС, МИД, КП, 958, 945/1906. Гувернер Народне банке, Конзулату Србије у Приштини, 9/22. 11. 1906. год. Београд; Благајник МИД Божовић, Конзулату Србије у Приштини, 13/26. 11. 1906. год. Београд.

⁴⁹³ „Друштво Светог Саве“, *Братство* 11, Друштво Светог Саве, Београд 1906, 1.

⁴⁹⁴ Уп.: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку...*, 323.

Друштво Светог Саве је цркве помагало самостално, али је и бивало посредник у преношењу дарова побожних приложника црквама у удаљеним местима. Тако су у првој 1887. години, они поклонили новчане прилоге црквама у Требињу, Ђаковици и Бовићу, црквене утвари врачевској, штитарској, петровској и никољачкој цркви, и истовремено су проследили дарове приложника међу којима се нашло и Народно позориште у Београду и шабачка Уједињена омладина.⁴⁹⁵ Забележено је и да је Друштво Светог Саве 1895. године позајмило 2.400 динара у злату Српској црквеној општини у Приштини, тако да им Министарство иностраних дела ову суму врати „са припадајућим 6 на сто годишњим интересом у наредне 4 године, тј сваке године по 600 динара у злату.“⁴⁹⁶

Обзиром да је делатност Друштва Свети Сава била уско повезана са државним органима, Министарством просвете и потом Министарством унутрашњих дела, када се њихова повезаност прекинула 1891. године, почео је и да опада његов значај.⁴⁹⁷ Међутим, када се радило о помоћи свештеницима и цркви на Косову, Друштво Светог Саве се ипак често обраћало Одбору госпођа Књагиња Љубица.

У XIX веку масовно се организују и жене да својим снагама помогну очувању православног идентитета у Османском царству. Организација са непобитном улогом у том процесу била је и друштво Одбор госпођа „Књагиња Љубица“.⁴⁹⁸ Ово женско удружење основано је 30. јануара, односно 12. фебруара, 1899. године у Београду.⁴⁹⁹ Основала га учитељица и наставница математике Милка Вуловић након што је отпутовала на Косово како би кући вратила четири ученице које је школовала у Београду. Након реалног увида у стање на терену и разговора са српским конзулом у Приштини, она је по повратку у Београд основала поменути Одбор.⁵⁰⁰ Удружење је било осмишљено са идејом да пружа материјалну помоћ православној цркви на југу – пре свега на Косову и Метохији и Македонији, али и у Херцеговини и Црној Гори. Стога је једна од првих акција

⁴⁹⁵ “Извештај I тајника Гл. Одбора г. Пере Ђорђевића“, *Братство* 2, Друштво Светог Саве, Београд 1888, XXVI - XXVII.

⁴⁹⁶ АС, МИД-ППО, 1895, 381. Мин. ин. дела, Друштву Светог Саве, 16/29. 7. 1895. год. Београд.

⁴⁹⁷ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 129, 139.

⁴⁹⁸ N. Воџиновић, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, *Devedesetčetvrta, Žene u crnom*, Beograd 1996, 66–70.

⁴⁹⁹ И. Женарју, „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 170.

⁵⁰⁰ И. Женарју, *нав. дело*, 171.

Одбора била успостављање везе са Министарством иностраних дела, као и српским конзулатима у Приштини и Скопљу. У том смислу, убрзо по оснивању Одбор је од Министарства тражио списак и адресе виђенијих свештених лица, митрополита, конзула и других српских чиновника у Османском царству.

Цркве су помагане континуирано од оснивања до гашења удружења 1942. године, а само у прве четири године рада Одбор госпођа је на територији Рашко-призренске епархије материјално помогао Богословију у Призрену, манастире Соколицу, Девич, Грачаницу, Драганац, Дечане, Светог Марка и то већину по неколико пута. Исто су тако помогнуте цркве у Призрену, Приштини, Митровици, Дубоком Поточу, Таковици, Ораховцу, Ђилану, Неродимљи, Муштутишту, Вучитрну, Великој Хочи, Готовуши и многим другим местима. Поред цркава на Косову и Метохији, помоћ у виду свештеничких одежди, црквених утвари, богослужбених књига и свега потребног за функционисање литургијског живота цркве добили су бројни храмови у Скопској, Велешко-дебарској, Охридској и Битољској епархији.⁵⁰¹

Одбор госпођа приступио је у Призрену посебном Дечанском одбору за одужење Високих Дечана, који је формиран под покровитељством митрополита Нићифора, а на челу са ректором Богословије Стеваном Димитијевићем, на састанку одржаном у Митрополији у Призрену на Велики петак 1902. године.⁵⁰² Осим Одбора „Књагиња Љубица“, у овој акцији нашло се и Женско друштво, чиме је створена мрежа за прикупљање финансија којима ће се манастир избавити из дугова.

Поред тога што је православне храмове у Рашко-призренској епархији опремао богослужбеним књигама и предметима, свештеничким одеждама, звонима, ово удружење је учествовало и у обнови храмова. Учествовало је у изградњи цркве у селу Гојбуљи у вучитрнској парохији, од 1904. године, али овај подухват, услед многих разлога није реализован.⁵⁰³ Одбор је финансијски помогао обнову цркве у Доњој Гуштерици 1906. године, Неродимљи 1911. године, изградњу цркве у Митровици,⁵⁰⁴ а подигао је и две одборске задужбине, спомен-

⁵⁰¹ И. Женарју, *нав. дело*, 173.

⁵⁰² И. Женарју, *нав. дело*, 174; Д. Батаковић, *нав. дело*, 66. Батаковић наводи да је Дечански одбор основан залагањем митрополита, наставника Богословије и свештеника из Метохије.

⁵⁰³ О изградњи цркве у Гојбуљи: И. Женарју, *нав. дело*, 183–185.

⁵⁰⁴ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 27.

храм Светог архангела Михаила у Штимљу 1913. године и цркву у Делиграду код Алексинца 1935. године.

Представници цркве и народа су се овом Одбору често обраћали када нису добили очекивану помоћ од Србије. Када је 1902. године црква у Сјеници била скоро готова и када је остало још да се постави под и црква „олепи“, да не би пропала током предстојеће зиме, митрополит Нићифор се обратио српским властима за помоћ, али оне нису биле у могућности да одговоре траженом сумом од 1.000 динара, па су овај случај преусмерили на Одбор госпођа.⁵⁰⁵

На територији Рашко-призренске епархије често су формирана мања удружења са одређеним краткотрајним циљевима да се помогне решавању конкретних проблема. Тако је 1860. године у Горњој Србици основано Друштво Светог Василија да би се обновила порушена црква у том селу, што је прилозима призренских трговаца и занатлија и изведено у наредне три године.⁵⁰⁶ На иницијативу Петра Костића и проте Ђорђа Камперелића 1880. године у Призрену је основано Друштво Светог Саве са циљем да се убрза изградња тамошњег Саборног храма. Председник друштва био је трговац Васиљ Јанићевић, благајник такође трговац Риста Газикаловић, а наставник Богословије Камперелић био је деловођа. Друштво је имало око осамдесет редовних чланова међу којима је највише било трговаца, свештеника, а било је и мумџија, бојација и учитеља.⁵⁰⁷ Оснивање овог друштва проглашено је приликом прославе празника Светог Саве у призренској Богословији и први његов уписник био је руски конзул Јастребов са улогом од 15 турских лира. За њим су се као добротвори уписали тадашњи митрополит Мелетије дарујући 10 турских лира и Сима Игуманов дарујући 30 наполеона.⁵⁰⁸ Међутим, када је 1885. године основан војни суд, друштво је угашено а сав иметак друштва дат је цркви Светог Ђорђа за довршење – било је то 300 турских лира са интересом од 6% годишње. Уговор је ради мера

⁵⁰⁵ АС, МИД-ППО, 1902, 761. Митрополит Нићифор, С. Аврамовићу, 10/23. 8. 1902. год. Нова Варош; С. Аврамовић, Мин. ин. дела, 29. 8/ 11. 9. 1902. год. Приштина.

⁵⁰⁶ П. Костић, *Просветно-културни живот*, 86; Црква је срушена 1999. године. М. Ивановић, *Метохија: споменици и разарања*, Прометеј, Нови Сад – Службени гласник, Београд 2013, 191.

⁵⁰⁷ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 235–237.

⁵⁰⁸ П. Костић, *Просветно-културни живот*, 88.

предострожности потписан уместо на име друштва, на име фонда просветног добротвора Димиша Младеновића Мишетовића из Призрена.⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ П. Костић, *нав. дело*, 89.

ГРАДИТЕЉИ, ЗОГРАФИ И ДУБОРЕСЦИ У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ

У ери Танзимата, као и после ње, захваљујући развијеном патронажном механизму, долази до интензивног развоја градитељске праксе и украшавања православних храмова у Рашко-призренској епархији. Танзиматске реформе омогућиле су стицање услова за верску обнову која је свој најјачи израз добила кроз богату уметничку продукцију и развој визуелне културе која је изражавала верску и националну припадност.⁵¹⁰ Визуелна култура којом су се у том периоду заједнице служиле у обликовању идентитета развијала се у оквирима балканско-османског културног модела.⁵¹¹ Овај културни модел представља основу развоја верске обнове и црквене уметности, као доминантаног вида визуелне културе у Рашко-призренској епархији, али и у другим деловима Балкана.⁵¹²

Период верске обнове обележен је обновом и изградњом православних храмова у балканском делу Васељенске патријаршије, што су били принципи развоја и верске обнове која је пратила и обнову Пећке патријаршије у XVI веку.⁵¹³ На овом простору, организоване групе градитеља и уметника/занатлија

⁵¹⁰ О вези Танзимата и развоја визуелне културе видети: N Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870, *нав. дело*, 385–405; Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 38, Матица српска, Нови Сад 2010, 137–149; Исти, „Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini“, *нав. дело*, 213–227; N. Makuljević, „State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina / Država, društvo i vizuelna kultura u Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini“, *Centres and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*, ed. by M. Hartmuth, CHWB, Regional Office, Sarajevo 2011, 118–121.

⁵¹¹ Н. Макуљевић, „Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, *нав. дело*, 25–26.

⁵¹² Коришћење визуелне културе у изградњи друштвене сфере представља основну карактеристику културног модела. Н. Макуљевић, *нав. дело*, 19.

⁵¹³ Уп.: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад 1965; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, САНУ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1984; Иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд 1991.

граде и обликују сакралне просторе што говори о важности религиозног живота, жељи за јавним истицањем верског идентитета, а што је са друге стране, продукт и теократског уређења Османског царства. Црквену уметност, која се у већ објашњеним околностима развијала захваљујући функционалном патронажном механизму, обликовали су градитељи, зографи и дуборесци, као три категорије стваралаца који најчешће долазе из околине Дебра и Велеса. У Рашко-призренској епархији они су били најприсутнији, док се у осталим православним срединама срећу и уметници из Бугарске, најчешће из Самокова и Банског. Осим њих, функционисале су и локалне радионице.

Ови уметници / занатлије радили су организовани у такозване тајфе, у којима је најчешћи вид повезаности почивао на сродству.⁵¹⁴ Такав вид пословања био је карактеристичан на Балкану – генерације једне породице обучаване су у сродним делатностима како би могле заједнички да раде на одређеним пословима. Тако су велику тајфу Дамјанових сачињавали градитељи, зидари, клесари, сликари, копаничари и остале занатлије потребне за изградњу и унутрашње опремање православних храмова, чиме су се бавили.⁵¹⁵

Породичне тајфе су на челу имале вођу (устабашу, челника, првомајстора, протомајстора) по којем је тајфа носила име, а радили су мајстори и помоћници. Посао се уговарао тако да су се радницима плаћале наднице, предузимач је уговарао посао за одређену надницу, а по уговореном послу од сваке је наднице узимао проценат. Поред оних који су радили удружени у тајфи, приликом изградње су унајмљивани и радници који су радили на пословима ношења материјала, који су мешали малтер и слично.⁵¹⁶ Међу градитељима су постојале тајфе специјализоване за изградњу одређених врста задања, а оне које су се бавиле градњом сакралних објеката могле су имати и до четрдесет чланова.⁵¹⁷

Најактивније су биле тајфе из такозваног дебарског краја, односно Галичко-реканске покрајине коју чини котлина североисточно од македонског

⁵¹⁴ М. С. Филиповић наводи да је истоветно значење речи тајфа и задруга. М. С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији“, *нав. дело*, 453. Према Г. Елезовићу, тајфа, е ж. Група, врста, општина, цемат, ред људи, сталеж, племе, сој, народ. Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта II*, Институт за српску културу, Приштина 1998, 293.

⁵¹⁵ М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу“, *нав. дело*, 306.

⁵¹⁶ К. Томовски, *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, 15.

⁵¹⁷ К. Томовски, *Мајстор Андреја Дамјанов (1813–1878)*, 7.

града Дебра, кроз коју протичу Горња и Мала река, а која је окружена планинама Шар, Кораб, Дешат и Бистра.⁵¹⁸ Становници ових насеља познати су по старом племенском имену као Мијаци, а како су ова насеља део подручја које је познато и као Река, називају се и Рекалијама.⁵¹⁹ Мијаци су били добро организовани мајстори сликари, резбари и градитељи – са примерима породица специјализованих за одређену врсту посла, као и оних који су практиковали све врсте делатности. Врло вешти мајстори, они су радили и на украшавању турских објеката – приватних кућа, али и јавних здања попут џамија и касарни, због чега су имали су добар статус у вишим друштвеним круговима.⁵²⁰ То им је омогућило велику мобилност, што је резултирало њиховим радовима широм Балкана. Истовремено, у свом окружењу важили су за истакнуте чланове заједнице. Андреја Дамјанов је након изградње касарне у Сарајеву добио од султана орден и право да носи сабљу.⁵²¹ У запису о изградњи цркве Светог Петра и Павла у селу Тресонче се, између осталог, помиње да је храм подигнут у време попа Мартина, попа Петра и Дича Зографа.⁵²² Тако је сликар препознат као једна од најзнаменитијих личности у својој заједници.

ГРАДИТЕЉИ

Сакралну мапу хришћанског дела позноосманског Балкана креирали су градитељи, који су, као и сви мајстори, радили организовани у тајфама. Из Велеса је потекло неколико родова градитеља, дуборезаца и зографа, најчешће ангажованих на великим пројектима као што је била изградња и опремање саборних храмова.⁵²³ Међу градитељима чија се имена везују за Рашко-

⁵¹⁸ Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 31.

⁵¹⁹ Д. Корнаков, *Творештвото на Мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, 33. У Македонији су се дуго задржала племенска имена по пределима, какво је управо и заједничко име Мијаци. Уп.: Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 28.

⁵²⁰ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, 150.

⁵²¹ К. Томовски, *Македонските мајстори – градители*, 16.

⁵²² К. Балабанов, „По повод сто години од смртта на Дичо Крстев Зограф од село Тресанче“, *нав. дело*, 14.

⁵²³ К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 51–59; К. Томовски, „Дејноста на мајсторите – градители од „Дебарската школа“ во XIX век“, *нав. дело*, 267–275; Г. Константиновски, *нав. дело*, 11.

призренску епархију налазе се Андреја Дамјанов, Даме Андрејев, Георгије Новаков Џонгар и Михајло Ђорђевић.

Осим њих, међу градитељима на овој територији био је и Саре Илкоски (1865–1928), син резбара Јакова, из лозе Илковци из села Битуше. Он је у Србији, Грчкој, Бугарској, и Албанији радио на изградњи црква, кућа и хотела.⁵²⁴ На тлу Рашко-призренске епархије познати и активни градитељи били су и Власи, Цинцари, такозване Гоге.⁵²⁵ Израз Гоге се као назив за Цинцаре појављује у народим песмама у XVIII веку, а на Косову и Метохији он означава зидаре.⁵²⁶ Израз се користи и за Цинцаре уопште, јер су њихови први досељеници, који су у Призрен дошли у другој половини XVIII века били управо зидари.⁵²⁷ Према Нушићу, Гогама је народ на Косову звао Влахе православне вере, досељене из Битољског у Косовски вилајет.⁵²⁸ Цинцари су изградили цркву у Сочаници, а вероватно и у оближњој Земаници.⁵²⁹ Може се претпоставити да су били задужени за мање или веће грађевинске радове који су вршени на скоро свим црквама по епархији.

ТАЈФА ДАМЈАНОВА

Једна од најпознатијих тајфи на Балкану била је тајфа Андреје Дамјанова (Папрадиште, 1813 – Велес, 1878). Дамјанов је потицао из рода Рензовски из дебарског села Тресонче, чији се један део преселио у Папрадиште крајем XVIII века, а име Зографски добили су по пресељењу.⁵³⁰ Андреја је био један од четворице синова мајстора Дамјана, а и његова браћа Ђорђе, Коста и Никола такође су били мајстори.⁵³¹

Опус Дамјанова тумачи се као репрезентативни пример позноосманске архитектуре настале за потребе хришћанских заједница у Србији, Македонији,

⁵²⁴ Г. Константиновски, *нав. дело*, 22.

⁵²⁵ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима, прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, 142–144.

⁵²⁶ Г. Елезовић, *Речник косовско – метохијског дијалекта*, 101–102;

⁵²⁷ П. Костић, „Цинцарска насебина у Призрену и црква Светог Спаса“, *нав. дело*, 294. 294–301.

⁵²⁸ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа I*, 76.

⁵²⁹ И. Женарју, „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *нав. дело*, 317.

⁵³⁰ М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу ...“, *нав. дело*, 300.

⁵³¹ Коста је први умро, без потомака, Никола се разболео приликом изградње Саборне цркве у Нишу, након чега је убрзо и преминуо око 1860. године, а Ђорђе 1876. године. М. С. Филиповић, *нав. дело*, 304.

Босни и Херцеговини.⁵³² Особеност Андеререје Дамјанова као архитекте огледа се у чињеници да је са једнаким успехом радио за наручиоце три различите заједнице – за османске власти, за које је на пример, у Сарајеву изградио касарну по позиву Хуршид-паше, док је за католичке наручиоце је довршио катедралу Светог Анте Падованског. Како је показано, подигао је и велики број православних храмова широм Балкана.⁵³³ Православне храмове на територији Османског царства је најчешће градио у виду тробродних базилика, са галеријама. Такође, пажњу је посвећивао и рељефном украсу портала и капитела стубова, применом флоралних и зооморфних мотива.⁵³⁴

Наводи да је Андреја Дамјанов са својом браћом на територији Рашко-призренске епархије подигао цркве у Пријепољу и Сјеници, данас су одбачени.⁵³⁵ Не треба одбацити могућности да је у изградњи учествовао неко из његове тајфе, или да је скупина мајстора из непосредне околине која је била ангажована, радила по пројекту Дамјанових. Са друге стране, постоји податак да је Јаков, син Андрејиног брата Георгија, изградио цркве у Пријепољу и Вишеграду.⁵³⁶

⁵³² N. Makuljević, “State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina”, *нав. дело*, 118–121.

⁵³³ О опусу Андреје Дамјанова постоји обимна литература: М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу Прошлост рода Зографских у Велесу“, *нав. дело*, 299–314; Исти, „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“, *нав. дело*, 33–40; А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, 151–176; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, 14–23; Ј. Хаџиева Алексијевска – Е. Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов 1813–1878*, Скопје 2001; А. Кадијевић, „Саборна црква Св. Тројице у Мостару“, *Срби у Мостару: расправе и огледи*, Свет књиге, Београд 2001, 471–481; Исти, „О архитектури нишке Саборне цркве Силаска Светог Духа на апостоле“, *Ниш и Византија 1*, Просвета, Скупштина града, Ниш 2003, 125–139; Исти, „О архитектури цркве Светих апостола у Турековцу“, *Лесковачки зборник 43*, Народни музеј, Лесковац 2003, 129–137; Исти, „Градитељска делатност Андреје Дамјанова: правци истраживања и заштите“, *нав. дело*, 134–137; Исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX–средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 2007, 35–52; Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 23–41; Исти, „Андреја Дамјанов: архитекта познаосманског Балкана“, *нав. дело*, 137–150; А. Kadijević, „Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclesiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balcanic Regions under Turkish Rule“, XV Türk Tarih Kurumu Kongresi, Ankara 2010, 2126–2135.

⁵³⁴ К. Томовски, *Мајстор Андреја Дамјанов (1813–1878)*, 19.

⁵³⁵ Да је Дамјанов пројектовао ове цркве наводи се у: М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу Прошлост рода Зографских у Велесу“, *нав. дело*, 308. Ту тврдњу касније преузима и: К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 53. Тврдњу одбацује: А. Кадијевић, „Градитељска делатност Андреје Дамјанова: правци истраживања и заштите“, *нав. дело*, 136.

⁵³⁶ К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 55.

Крум Томовски наводи податак да је Андреја Дамјанов у периоду 1857–1873. године радио на изградњи цркве Свете Тројице у Новој Вароши.⁵³⁷ Изградња овог храма трајала је од 1857. до 1869. године, када се, по завршетку радова урушила горња конструкција.⁵³⁸ Највероватније су записи о ангажовању 16 мајстора Андрије неимара на дозиђивању срушеног дела, утицали на закључак да је иста скупина и првобитно иградила храм.⁵³⁹

Градитељством се бавио и син Андреје Дамјанова, Дамјан (Даме Андреев) (1847–1921), који се помиње и као Даме Зографов, пратомајстор из Велеса.⁵⁴⁰ Међу његове пројекте убрајају се црква Богородице у Велесу, такозвана Влашка црква (1885–1905), Кирила и Методија у Тетову (пројектована 1885. године, започета 1903.), обнова цркве Светог Димитрија у Скопљу 1896. године, као и започета градња цркве Цар Константин и царица Јелена у Скопљу.⁵⁴¹

У Рашко-призренској епархији, његово је име остало везано за Призрен и Косовску Митровицу. Да је градио „богословију и једну цркву у Призрену“, наводи М. С. Филиповић, што потом преузима и К. Томовски.⁵⁴² Томовски је у својим каснијим истраживањима изнео податке о учешћу Дамета Андрејева у изградњи призренске Саборне цркве. Он наводи, на основу извора из Архива Македоније, да је Андрејев био позван да измени план 1884. године, када је и потписао уговор о изградњи, те да је посао започео 1889. године.⁵⁴³

Ови подаци не слажу се са наводом да је црква коначно завршена и освећена 1/13. октобра 1887. године.⁵⁴⁴ Такође, према речима Петра Костића, Саборна црква је грађена по пројекту „неког устабашије из дебарске околине“. Међутим, његов план није био најпрактичнији, јер је замислио постављање дебљих стубова у припрати од оних у наосу који су носили кров цркве. Стога је

⁵³⁷ К. Томовски, *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, 45.

⁵³⁸ И. Ћировић, „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 243–244.

⁵³⁹ О неоумици о градитељима нововарошке цркве: И. Ћировић, *нав. дело*, 244–245.

⁵⁴⁰ Да је умро 1926. наводи М. С. Филиповић, „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“, *нав. дело*, 39. Да се помиње и као Даме Зографов: А. Василиев, *нав. дело*, 175–176; К. Томовски, *Македонските мајстори – градители*, 75.

⁵⁴¹ Г. Константиновски, *нав. дело*, 14; К. Томовски, *нав. дело*, 75–77.

⁵⁴² М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу“, *нав. дело*, 309; К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 55.

⁵⁴³ К. Томовски, *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, 77.

⁵⁴⁴ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 21.

1871. године, војни инжењер Михаило Илић, јаворски јунак из првог рата за ослобођење, који је био у Дечанима да прегледа западни зид цркве, био и у Призрену и препоручио измене у конструкцији стубова које су и усвојене.⁵⁴⁵ Није јасно да ли је „устабашија из дебарске околине“ Даме Андрејев, или неки други градитељ, као што није јасно ни да ли је Андрејев касније ангажован да преправи измене које је пре њега начинио Михаило Илић. Даме Андрејев је сигурно радио на изградњи цркве Светог Саве у Косовској Митровици.⁵⁴⁶ Међутим, не као пројектант, што је био Андра Стевановић, већ као градитељ који је ангажован у другој етапи радова „од цокле до под кров“, од 1904. године.⁵⁴⁷

Из тајфе Дамјанова потекли су и Наце и Тане, синови Андрејиног брата Николе.⁵⁴⁸ Оно су као мајстори уз „бонмајстора“ Петра Брадашковића учествовали у обнови цркве Ваведења у Липљану 1906. године.⁵⁴⁹

Изградњом саборних храмова, пројектованих у оквиру тајфе Дамјанова, јавно је обликован визуелни идентитет хришћанских махала, и створен особити градски балкански стил у црквеној архитектури. Овај стил одликовао се еклектичним уклапањем различитих историјских елемената у изградњи монументалних тробродних грађевина, са масивним зидним површинама, које су разбијене тремовима са лучним конструкцијама. Резултат је углавном био романтичарски, што се уклапа у концепцију такозваног романтичарског историзма.⁵⁵⁰

Обликовање сакралних грађевина за тајфу Дамјанова био је еклектички процес у којем се у духу позновизантијске традиције комбинују актуелне архитектонске концепције стилског плурализма иманентног османској архитектури.⁵⁵¹ Средњовековни, маниристички, барокни, класицистички елементи могу се видети на многим храмовима. Тајфа Дамјанових је стварала

⁵⁴⁵ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 233.

⁵⁴⁶ К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 55; А. Василиев, *нав. дело*, 175.

⁵⁴⁷ И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 401.

⁵⁴⁸ М. С. Филиповић, „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“, *нав. дело*, 35.

⁵⁴⁹ АСАНУ, Е–469–II–120, Белешка Дене Дебељковића о оправци липљанске цркве.

⁵⁵⁰ Романтичарски историзам развијао се у архитектури XIX века као изражени уметнички правац са истористичком подлогом, који је претходио развијеном националном стилу. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила ...*, 33.

⁵⁵¹ А. Кадијевић, *нав. дело*, 36.

карактеристичне олтарске апсиде које су споља решене са прислоњеним колонетама са профилисаним венцима, и често на фасадама примењивала украс у виду анђела и животиња, као и барокне портале.⁵⁵² Комбинован је византијски стил са романтизмом, елементима ренесансе, барока и исламске архитектуре.⁵⁵³

У заоставштини Андреје Дамјанова је пронађена књига о италијанској архитектури XVI века– *Gli ordini d'architettura civile*, коју је написао чувени италијански архитекта Вињола (Јасоро Barozzi da Vignola).⁵⁵⁴ То је дало вредност његовом делу, која лежи у угледању на необичне узор, на италијанску архитектуру коју је прилагодио османском културном моделу градећи импозантне православне храмове, који су по изградњи постајали доминантни визуелни маркери града. Као водећи архитекта позноосманског Балкана Дамјанов је знатно утицао и на остале градитеље, те је тако обликована сакрална топографија балканског дела Васељенске патријаршије.

ЂОРЂЕ НОВАКОВ ЏОНГАР

Ђорђе Новаковић (Георгије, Ѓорѓи Новаков) Џонгар, био је син дебарског мајстора Новака Џонгара, који је из села Тресонча дошао у Папрадиште у време Емин-аге.⁵⁵⁵ Био познати велешки мајстор често ангажован у Македонији, Србији, Бугарској и Грчкој.⁵⁵⁶

За територију Рашко-призренске епархије Џонгар се везује податком да је изградио цркву Светог Николе у Гњилану. Да је Џонгар пројектовао гњиланску цркву сведочи навод из *Цариградског гласника* о обнови цркве након пожара 1893. године: „После овога су чланови општине скупили стотину и више лира за набављање материјала, и упутили г. Николчу Ђорђевића у Скопље, да најми

⁵⁵² К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 53.

⁵⁵³ К. Томовски, *Македонските мајстори – градители*, 44.

⁵⁵⁴ Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *нав. дело*, 141.

⁵⁵⁵ Г. Константиновски, *нав. дело*, 15.

⁵⁵⁶ Изградио је цркву Светог Петра и Павла у Папрадишту (1845. год), Светог Ђорђа у месту Неготино (1860–1866. год.), Светог Николе у Штипу (1867. год.), цркву Богородице у Овчем Пољу, Криволаку. У Бугарској је изградио цркве Светог Спаса у Софији (1879. год.) и Светог Николе у Берковици (1872. год.), затим цркву Успења у Лому (1867–1894. год.), Видину (која више не постоји), цркву у Бери у Грчкој. Н. Мавродинов, *Изкуството на българското възраждане*, Наука и изкуство, София 1957, 156; А. Василиев, *нав. дело*, 209; Томовски, К., „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 57; К. Томовски, *Македонските мајстори – градители*, 81–97.

мајсторе за цркву, кога је срећа послужила те је наишао на мајстора Ђорђа Новаковића из села Папрадишта (велешке казе) који је са својим братом и зидао ову цркву (...) око 21. о.м. отпочеће се рад на цркви.⁵⁵⁷

Сигурно је, дакле, да је био ангажован на њеној оправци након пожара, а из навода у новинама се може закључити и да је првобитно изградио цркву. Међутим, стилске карактеристике цркве у Гњилану и других цркава из његовог опуса не иду у прилог овом податку. Гњиланска црква поседује велике сличности, у погледу основе, обликовања унутрашњег простора, спратности, обраде фасада, са црквама које је претходно изградио Андреја Дамјанов, попут Светог Пантелејмона у Велесу, Богородичине цркве у Штипском Новом Селу или Светог Николе у Команову.

Да је гњиланска црква дело мајстора из тајфе Дамјанових, упућује навод Милана Ивановића, који без навођења извора, износи податак да је „пре пожара зидао неимар Дамјан Зографски Папрадишки, а после пожара поново зидао и довршио Ђорђе Новаковић Џонгар из Папрадишта“.⁵⁵⁸ Дамјан Зографски Папрадишки би могао бити само Дамјан Андрејев, који се потписивао као Дамјан Зографов.⁵⁵⁹

МИХАИЛО ЂОРЂЕВИЋ

Михаило Ђорђевић (Ѓоргиев) (Тресонче 1856 – Скопље 1917) рођен је у селу Тресонче, а осамдесетих година се сели у Скопље. Пореклом је из рода Јуроковци, а и његов отац Ѓорги Вучков био је мајстор градитељ. Радио је на обнавама манастирских цркава и конака у Македонији и Србији, и наводи се његова активност у Нишу, Гњилану, Новом Пазару и Сјеници.⁵⁶⁰ Није јасно ни познато на којим је конкретним пословима тамо био ангажован.

Михаило Ђорђевић је руководио првом и последњом фазом изградње цркве Светог Саве у Митровици. У првој фази је изводио основне радове, изливање темеља, и изградњу зоне сокла. У завршном делу изградње цркве био је

⁵⁵⁷ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. IV, бр. 31, 30. 7. 1898, Цариград, бп.

⁵⁵⁸ М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII – XX век“, *нав. дело*, 421.

⁵⁵⁹ А. Василиев, *нав. дело*, 175–176; К. Томовски, *Македонските мајстори – градители*, 75.

⁵⁶⁰ Г. Константиновски, *нав. дело*, 16. Према плану руског архитекте Владимира Антонова, 1901. године је градио цркву Свете Тројице у Команову 1901. године. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 322.

ангажован као извођач радова, док је пројектант за довршење цркве био Пера Поповић, архитекта Министарства грађевина, а надзорни архитект Глигорије Томић, архитекта Вардарске дивизије.⁵⁶¹

Градитељ Михајло Ђорђевић је био ангажован и на оправци цркве у Грачаници, којом је руководио игуман Гедеон Марић. Поправке су вршене најпре споља, кров је препокривен оловом, а све је малтерисано и „бојадисано“. Радови су вршени и у ентеријеру, на местима где је отпао малтер.⁵⁶²

Михајло Ђорђевић је изградио и цркву Светог кнеза Лазара у Доњој Гуштерици, 5 км североисточно од Липљана.⁵⁶³ Хуманитарни одбор „Књагиња Љубица“ је помогао изградњу ове цркве, која је подигнута на месту цркве Светог Јована Главосека.⁵⁶⁴ Након што јој је напукао свод, и појавила се опасност од рушења, 1904. године мештани су предузели изградњу нове цркве на истом месту.⁵⁶⁵ Ђорђевић је прихватио идеју митрополита да новоподигнута црква добије и кубе, иако га стара није имала и то се косило са ферманом, због чега је у народу зарадио симпатије као „велики родољуб, Србин и патриота“.⁵⁶⁶

ЗОГРАФИ

На територији Рашко-призренске епархије, за потребе осликавања храмова и израде иконостаса најчешће су ангажовани управо најтраженији зографи, пореклом из околине Дебра. Током XIX века Велес се развио као богат трговачки и занатлијски центар, ка којем је гравитирало и становништво дебарског краја. Из

⁵⁶¹ И Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 407.

⁵⁶² Новац за ове радове обезбеђен је прикупљањем прилога у Рашко-призренској епархији. „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. IV, бр. 16, 16. 4. 1898, Цариград, бп.

⁵⁶³ М. Ивановић, *нав. дело*, 179.

⁵⁶⁴ ИАБ, 1084, 72. 2. 17. 8. Српска православна општина Доња Гуштерица, Одбору госпођа 27. 10/ 9. 11. 1907. год. Доња Гуштерица; У писму се наводи да је црква подигнута пре 50 година, али постоји податак да је црква изграђена 1868. године. Уп. М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *Вардарски зборник* 3, Српска академија наука и уметности, Београд 2004, 179. Бранислав Нушић у књизи објављеној 1903. године наводи да је ова црква подигнута „пре 35 година“. Уп: Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 49.

⁵⁶⁵ И. Женарју, „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 186.

⁵⁶⁶ С. Н. Капетановић, Црква „Цар Лазар“ на Косову Пољу („Мала Грачаница“), *Српско Косово, лист за српску омладину и народно просвећивање*, Скопље 28/15. јуни 1923, год. IV, бр. 13, 13.

дебарског села Тресонче део становништва се у XIX веку присилно иселио у Велес и околину, те је тако из села Папрадиште пореклом део породице Рензовски–Зографски.⁵⁶⁷ Зографи су остали познати захваљујући развијеној пракси остављања потписа на своја завршена дела. Многи њихови радови мапирани су на територији Рашко-призренске епархије, где су радили за наручиоце православне провинцијације.

На територији Рашко-призренске епархије срећу се радови зографа из дебарског села Галичника, браће Ђиноски, Евгенија Поп Кузманова, Константина Јаковљевића, Теофана Исаиловића Буцароског, Зафира и Вена. Такође срећу се и радови Дича зографа, Аврама Дичова и Блаже Дамјанова из Тресонча, као и Јосифа и Јакова из Лазаропоља. У црквеном сликарству XIX века у Рашко-призренској епархији трага су оставили и велешки зограф Костадин Крстев и Димитрије Андонов Папрадишки из Папрадишта. Осим њих, у многим храмовима у епархији срећу се и иконе мање познатих зографа, као и иконе које још увек нису атрибуиране.

ЗОГРАФ ДИЧО

Најпознатији дебарски зограф је Дичо Крстевич (1819–1872), син резбара Крсте. Своје сликарско умеће стекао је угледајући се на рад Михаила и Димитрија из Самарине остварен у Лазаропољу, Бигорском манастиру и цркви Светог Георгија у Рајчици.⁵⁶⁸ Зограф Дичо је био активан широм Балкана, у Македонији,

⁵⁶⁷ К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 51–59; Коста Балабанов, *Велешките зографи иконописци во XIX век*, Рацинови средби, Титов Велес 1970.

⁵⁶⁸ Ц. Грозданов, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *нав. дело*, 33–39; Ј. Тричковска, „Фасадниот живопис на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица“, *нав. дело*, 226–241. Обим његовог рада учинио га је најчешћим предметом проучавања. О делу Дича Зографа: А. Василиев, *Български възрожденски майстори*, 179–187; Ц. Грозданов, *нав. дело*, 33–39; Е. Алексиев, *Дичо Зограф: иконопис*, Гурѓа, Скопје 1997; Д. Давидов, *Димитар Крстевич Дичо – зограф: иконе Саборне цркве у Врању*, Православна епархија Врањска, Врање – САНУ, Београд 2001; Ц. Грозданов, „Дичо зограф и неговите ученици во црквата Свети Илија во Стенче, Гостиварско“, *нав. дело*, 7–13; В. Шекеровска, „Сидното сликарство и иконописот на Дичо Зограф во храмот Свети Никола – Геракомија во Охрид“, *Зборник Средновековна уметност 3*, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 243–256; Ц. Грозданов, „Белешки на Дичо Зограф по повод сто и триесет години од неговата смрт“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски, МАНУ, Скопје 2004, 9–29; С. Цветковски, „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, Струга 2010, 143–148; Љ. Стошић, „Богородица Пантохара Дича Зографа“, *ПАТРИМОНИУМ. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација,*

Албанији, Бугарској и јужној Србији. Остварио је обиман сликарски опус на територији Врањске епархије,⁵⁶⁹ након чега је шездесетих година XIX века радио у Охриду и околини, а потом и у северозападном делу Бугарске.⁵⁷⁰

У Рашко-призренској епархији, Дичо Зограф је био ангажован у цркви Светог Илије у Вучитрну. Тамо је 1846. године израдио иконе за иконостас, који се данас налази у цркви манастира Бањска.⁵⁷¹ Да је Дичо био ангажован на овом послу сведочи запис на престоној икони Богородице.⁵⁷²

У цркви Светог Николе у Косовској Каменици налази се једна икона коју је зограф Дичо сликао 1859. године, а на којој је представљен Свети апостол Павле.⁵⁷³ У дну иконе урезана је сигнатура „Њџ ѡрки дѣта зографа деборскѡ держѡвѡ село тресанче 1859 септември 20 ден“. Ова икона настала је у време када је зограф Дичо био ангажован на територији оближње Врањске епархије. Конкретно, у периоду од 1859. до 1861. године насликао је, ред престоних, празничних и икона апостола на иконостасу у Саборном храму Свете Тројице у Врању.⁵⁷⁴ Занимљиво је да је икона која се налази у Косовској Каменици настала у септембру 1859. године, док се на престоним иконама у Саборној цркви у Врању међу датумима њиховог настанка најчешће помињу новембар и децембар 1859. године, као и прва четири месеца и месец новембар 1860. године, док се на икони Светог Прохора Пчињског наводи да је настала још у марту 1859. године.⁵⁷⁵ Тако је јасно да је каменичка икона насликана између рада на икони Светог Прохора Пчињског и остатка икона за врањски иконостас.

Значај зографа Дича за црквену уметност XIX века лежи и у чињеници да је саставио сликарске приручнике, које су, осим њега, користили и други

музеи) 9, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2011, 267–276; Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 45–105.

⁵⁶⁹ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 23.

⁵⁷⁰ За делатност у Охриду в.: А. Василиев, *нав. дело*, 184–185; В. Шекеровска, *нав. дело*, 243–256; Д. Корнаков, „Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско“, *нав. дело*, 79. За делатност у Бугарској в.: А. Василиев, *нав. дело*, 186–187.

⁵⁷¹ На иконостас указује: С. Цветковски, „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)“, *нав. дело*, 143–148.

⁵⁷² Запис је публикуван у: С. Цветковски, *нав. дело*, 144.

⁵⁷³ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 218. Икона је публикувана у истом тексту, на страни 217.

⁵⁷⁴ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 53.

⁵⁷⁵ Уп.: *Исто*, 55–77.

зографи.⁵⁷⁶ Такође, упоредо са активним радом обучавао је и своје синове Аврама и Спиридона. Код њега су учили и Максим Ненов, Петар Пачаров и Христо Макаријев из рода Фрчковских, као и Јосиф Радевич из Лазаропоља.⁵⁷⁷

АВРАМ ДИЧОВ

Аврам Дичов (1840/44–1923), најстарији од седморо деце Дича Зографа, наследио је занимање од оца. Бавио се црквеним сликарством широм Балкана – како на тлу Македоније, пре свега око Струге, Дебра, Кичева и Гостивара, тако и у Бугарској и јужној Србији.⁵⁷⁸ Крајем XIX и почетком XX века, са својим сином Крстом (1866–1939), који је, такође, био живописац, живео је у Прокупљу.⁵⁷⁹

Аврам је, за разлику од оца, остварио знатно обимнији ангажман у Рашко-призренској епархији. У селу Доње Кормињане, удаљеном неколико километара од Косовске Каменице, 1870. године је радио на осликавању сеоске цркве посвећене Успењу Богородице.⁵⁸⁰ У том послу помагали су му Зафир, Тодор и Спирос, о чему сведоче два записа, која се налазе са обе стране јужног улаза. На јужној фасади, изнад ниског улаза у цркву, налази се лунета осликана сценом Успења Богородице, испод које је остављен запис: „ИЖДІВЕНІЕ ИПОСПІШЕНІЕМЪ ПРЕСЪТІА БЦІН ЗОГРАФНСАСА КОЛЕТО НА. 1870: СОПО / ТРЪЖДЕНІЕ СЕЛСКИ КОРМІАНЦІИ, ПЕРВИИ. БІСТЪ. СТАНКО. ПАВНОВЪ. ГЕОРГИА ДЕНІНЪ: ЕПІТРО / ПІВІША ІЛІА СТЕПАНЪ. РІСТА ІВАНОВЪ. ИПАПА ИЉАНЪ. РІСТА ЦВЕТКОВЪ. СТАНКО СТАНЪ / СТОЙКО ЦВЕТКО. РІСТА ПЕТКОВЪ: СТОЙКО БОГДАНЪ. ЛНКО ЦНЛОШЪ. СТОАНЪ СТНКО. / ДЕНЧА СТАНОА. / ЗОГРАФЪ АВРААМ ДИЧОВЪ ИДРЪЖІНАХЪ ЕГО ЗАФНРЪ. ИТОДОРЪ СПІРО: МІЦЪ МІАТА / ... ТРЕСОНЧЕ ДЕБОРСКЪ ДЕРЖАВЪ“.

⁵⁷⁶ А. Василиев, *Ерминици, технологи и иконография*, Септември, София 1976, 31–163; Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 268–280.

⁵⁷⁷ Петар Пачаров био је познат и као Петар Деберли, Дебранец. А. Василиев, *Български възрожденски майстори*, 187, 215; А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), нав. дело, 18.

⁵⁷⁸ О делу Аврама Дичова: А. Василиев, *Български възрожденски майстори*, 188–189; С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пекска Патријаршија“, нав. дело, 177–190; исти, „Аврам Дичов (1840–1923)“, нав. дело, 207–228; исти, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Никола, с. Браждани, Кичевско“, нав. дело, 250–259; С. Цветковски, Г. Келић, „Сликаство XIX века у црквама Пећке патријаршије“, нав. дело, 547–572; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, нав. дело, 23; И. Женарју, „Дебарски зографи на Косово и Метохији“, нав. дело, 220–223.

⁵⁷⁹ И. Женарју, нав. дело, 220.

⁵⁸⁰ И. Женарју, нав. дело, 220.

Са друге стране улаза, на јужном зиду у унутрашњости храма, налази се скраћена варијанта записа, у ком се наводе само подаци о сликарима и времену завршетка радова: „Исписаса сеѣ храмъ престѣла бѣца / колѣто на: 1870: вѣмесець маѣа / во ден :10: зографъ авраамъ дичов / ѣдрожѣнахъ ѣго. зѣфиръ. тодоръ.ї спѣро / ѣ деборскѣ державѣ ѣ село тресантѣ“.

Из ових записа сазнајемо да је Аврам био вођа дружине у којој су се у том тренутку налазила још три зографа – Зафир, Тодор и Спиро. Не може се са сигурношћу рећи ко су били његови сарадници, поготову за поменутог Тодора, док би зограф Спиро могао бити његов брат Спиридон, а зограф Зафир исти онај који је наредне године помагао зографу Вену на осликавању цркве у селу Стража у близини Гњилана.⁵⁸¹

Током 1875. године Аврам Дичов је био ангажован на поновном осликавању цркве Светих Апостола у манастиру Пећка патријаршија.⁵⁸² Његове фреске прекриле су средњовековне слојеве сликарства, од којих је најстарији био онај из XIII века. Живопис, изведен на малтерној подлози са додатком свињске длаке, прекривао је површине од пиластера и потпорног лука под кубетом, са западне стране, у кубету, потом на зидним површинама испод кубета, као и у олтару.⁵⁸³ Приликом конзерваторских и рестаураторских радова вршених током 1931. и 1932. године, обзиром да је сматран безвредним у погледу уметничког квалитета, али на негодовање црквених кругова, овај слој је скинут како би се дошло до старијих слојева.⁵⁸⁴ Од свега је до данас ипак остало неколико сцена, представа Гостољубља Аврамовог на источној страни североисточног олтарског ступца и Христа доброг пастира у најнижој зони пиластра на северном зиду. Такође, приписују му се и две представе у Даниловој припрати, архангел Михаил и преподобна мати Ангелина, са обе стране западног улаза.⁵⁸⁵ Унутрашњи простор портала, довратници и надвратник том приликом осликани су флоралним мотивима. Истовремено, уз две сцене у олтару сачувана су и два ктиторска

⁵⁸¹ Није познат опус Аврамовог брата Спиридона, о којем постоји само информација да је млад преминуо. Појава његовог имена у записима у Доњем Кормињану, указује чињеницу да је радио уз брата. А. Василиев, *нав. дело*, 188, нап. 1.

⁵⁸² С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Патријаршија“, *нав. дело*, 177–190.

⁵⁸³ Ђ. Бошкових, „Осигуравање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи“, *нав. дело*, 100.

⁵⁸⁴ *Исто*, 102.

⁵⁸⁵ *Исто*, 178.

записа.⁵⁸⁶ Из исте године потичу и северне двери иконостаса у цркви Светих Апостола, на којима је представљен архангел Михаило и на којима је Аврам оставио запис: „ЊЗЪ РВКЊ АВРААМЪ ДИЧОВИЧЪ ЊЗ ДИБРА: 1875:“.⁵⁸⁷

Наредне 1876. године Аврам Дичов насликао је икону на којој је представљено Вазнесење Светог пророка Илије, а која се налазила у цркви светог Илије у Вучитрну.⁵⁸⁸ Слика је свој потпис оставио у доњем левом углу: „ЖЊКОНІСЕЦЪ АВРААМЪ / ДИЧОВИЧЪ ЊЗЪ ДЕБОРЪ / ЪСЕЛО ТРЕСАНЧЕ 1876“. Заједно са иконостасом из вучитрнске цркве, и ова икона пренета је у манастир Бањску.

Аврам Дичов био је активан на тлу Рашко-призренске епархије и почетком XX века, када је епархијом урваљао митрополит Нићифор. У време када је митрополит вршио радове на уређењу приштинске цркве Светог Николе, 1902. године, тамо је боравио Аврам који је био ангажован на сликарским радовима. Тада је насликао десетак појединачних икона по наруџбини виђенијих приштинских Срба, а у сврху њиховог прилагања цркви Светог Николе.⁵⁸⁹ Поводом његовог доласка у Приштину, у *Цариградском гласнику* се наводи да је он и пре тога од митрополита Нићифора имао дозволу „да може свуда по његовој епархији радити“.⁵⁹⁰ Ова информација наводи на могућност да се неки радови настали пре ангажмана у Приштини доведу у везу са Аврамом Дичовим.

Наиме, у Благовештењској цркви у Штиткову, у близини Нове Вароши, 1902. године израђен је иконостас. У зони сокла, на самом њеном врху, испод престоних икона Христа Сведржитеља и Светог Јована Претече, остављен је запис: *15. августа 1902. г. с. Штитково. Израдише браћа Дичићи из Дибра, с. Тресанче.*⁵⁹¹ Пикторална поетика, иконографски обрасци и начин приказивања

⁵⁸⁶ Натписе даје С. Цветковски, *нав. дело*, 182, 186, 187.

⁵⁸⁷ И. Женарју, *нав. дело*, 222.

⁵⁸⁸ Ову икону први помиње Сашо Цветковски. Уп.: С. Цветковски, „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)“, *нав. дело*, 148.

⁵⁸⁹ М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 173.

⁵⁹⁰ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, бр. 2, год. IX, 10. јануар 1903. године, Цариград, 3.

⁵⁹¹ В. Шалипуровић, описујући цркву у Штиткову, наводи да су иконостас радили мајстори Дебрани, мислећи на његову конструкцију од дрвета, и погрешно закључује да су иконе на иконостасу рад Лазовића. Да постоји могућност да је Симеон Лазовић био ангажован у Штиткову, наводе и Дејан Медаковић и Бранко Вујовић, ослањајући се на запис из 1789. године, који се налазио у цркви. Обзиром да је био ангажован у цркви у оближњем Буковику пред крај XVIII века, постоји могућност да је био и аутор иконостаса у старој цркви која је срушена 1813. године. Уп.: В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства*, 103; Д. Медаковић, *Трагом српског*

физиономије светаца указују на велику могућност да је иконе на иконостасу у Штиткову насликао Аврам Дичов.⁵⁹² Он се као Дичић потписао 1905. године у цркви Светог Николе у Косовској Каменици, где је извео живопис. Аврам се најчешће потписивао као Дичов, премда се на једној икони која се налазила у цркви Светог Илије у Вучитрну, као и у Пећкој патријаршији, потписао као Дичовић.⁵⁹³

Истовремено, сличности у ликовном изразу у радовима у Штиткову и Косовској Каменици нису занемарљиве. Велике сличности између иконописа у Штиткову, и иконописа и живописа у цркви Светог Петра и Павла у поткопаоничком селу Луково, уочио је Слободан Раичевић.⁵⁹⁴ Са овим радовима могу се поредити и иконе на иконостасима у манастирима Кончулић и Врачево, у близини Новог Пазара, као и зидно сликарство остварено у новопазарској цркви 1901. године, чији су нам аутори и време израде непознати.

Аврам Дичов је имао сина Крсту, који се бавио сликарством и потписивао као Дичовић, а који је живео до 1939. године.⁵⁹⁵ Истраживање његових радова у црквама на југу Србије, у Љиљанцу (1905), Горњој Љубати (1925.) и Трговишту (1926), указује на велике подударности у маниру оца и сина, и коришћење истих иконографских образаца.⁵⁹⁶ То отежава коначну атрибуцију поменутих радова насталих на тлу Рашко-призренске епархије.

Као што је поменуто, Аврам је током 1905. године извео зидно сликарство у цркви Светог Николе у Косовској Каменици. Поред тога што је живописом прекрио зидове и сводове унутрашњости храма, он је на западној фасади над улазом у храм насликао пет стојећих фигура светитеља – Свету Недељу, архистратига Михаила, Светог Николу, архангела Гаврила и Свету мученицу Варвару. Фигура Светог Николе постављена је у лунету над самим улазом. Изнад ове лунете стоји *сазидана 1862*, а у луку над ликом светитеља *сѣйй нїкола мїрлинскннх чѣдотворец. 1905. г. 22. септѣв. Унутар лунете, у доњем десном углу поред*

барока, Матица српска, Нови Сад 1976, 228; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 195.

⁵⁹² Иконостас у Штиткову завршен је у августу 1902. године, а Аврам се у Приштини обрео о Митровдану исте године.

⁵⁹³ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 222.

⁵⁹⁴ С. Раичевић, „Црква Светих Петра и Павла у подкопаоничком селу Лукову“, *нав. дело*, 220–221.

⁵⁹⁵ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, 190.

⁵⁹⁶ Документација Катедре за Историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду, досијеи Љиљанце, Горња Љубата, Трговиште.

Светог Николе, сликар је оставио запис: *Прилаже Аврам Дичић зограф ис с. Тресанче Дибранац*. Испод овако конципиране нише над улазом налази се насликани развијени свитак и у њему нешто дужи запис: *Дозволом земаљске власти храм је овај сазидан год. 1862. / Благословом Његовог Високопреосвештенства Архиепископа и Митрополита Рашко-Призрен- / ског Г. г. Нићифора овај је храм, уз припомоћ побожних хришћана, у унутрашњости достојно / лепим правосл.-хришћанским изображењима украшен. / Вечита слава свима прилагачима ове светиње / У Каменици 8 октомбра 1905. год.*⁵⁹⁷

БЛАЖА ДАМЈАНОВ

Зограф Благоје (Блажа, Блажо) Дамјанов (Дамјановић, Деберли) такође је био пореклом из села Тресанче. Његов опус недовољно је проучен, и осим у Македонији, познато је да је био активан у Врањској епархији.⁵⁹⁸ Тамо је удружен са зографима из Велеса, Манојлом Исаковим и Костадином, сликао иконе за иконостас цркве Преображења Христовог у селу Преображење, а након три године удружује се са зографима Зафиром и Веном на изради иконостаса цркве Светог архангела Михаила у Доњем Требешињу.⁵⁹⁹ Његови синови Михаил и Христо Благоеви сликали су најчешће у околини Софије.⁶⁰⁰

У Рашко-призренској епархији ангажован је 1869. и 1871. године у украшавању цркве Светог Илије у Вучитрну. У овој цркви Блажа је осликао бочне двери за иконостас. На једним дверима представљена је стојећа фигура Светог архиђакона Стефана са моделом храма у руци, док је на другим дверима приказан Свети архангел Михаило како мучи душу богаташа.⁶⁰¹ У доњем левом углу на овим вратницама налази се и потпис сликара: „зографъ блáжо дамјановѣк деверѣлѣй.

⁵⁹⁷ И. Женарју, *нав. дело*, 222.

⁵⁹⁸ О опусу Блаже Дамјанова видети: А. Василиев, *нав. дело*, 197–198; А. Николовски, „Евиденција на спомениците на културата во Берово, Делчево и Винаца“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 180; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 23

⁵⁹⁹ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 23.

⁶⁰⁰ Христо је 1905. године постао свештеник у Кичевском манастиру, да би живот скончао као свештеник и иконописац у селу Дунавци у Бугарској 1947. године. А. Василиев, *нав. дело*, 198–201; А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 18.

⁶⁰¹ И. Женарју, *нав. дело*, 220.

1869⁶⁰². Током 1871. године ангажован је и на осликавању цркве, за шта је био плаћен 7750 гроша.⁶⁰²

У цркви Светог Саве у Митровици налазила се једна икона са приказом Светог Георгија који убија аждају. Судећи по запису, њу је по наруџбини митрополита Мелетија 1870. године насликао зограф из породице Дамјановић.⁶⁰³ Немогућност тачног читања записа, само на основу фотографије, не дозвољава сигурну атрибуцију, али постоји могућност да се ради о Блажи Дамјанову.

БРАЋА ЂИНОСКИ

Породица учитеља, копаничара и зографа Крсте Ђиноског, потицала је из села Галичника. Крсто је имао четири сина која су се бавила црквеном уметношћу – Панајота, Теофила, Василија и Александра. У оквиру свог посла они су се бавили живописом и иконописом, али и преписивањем сликарских приручника, сакупљањем етнографске грађе, народних песама и умотворина.⁶⁰⁴ Панајот је најактивнији био у Бугарској, али након несреће у којој је пао са скеле и више није био у могућности да се бави живописом, он се са породицом преселио у Врање.⁶⁰⁵ Тада се посветио сакупљању народне поезије и записивању народних обичаја. Сматра се да је са оцем Крстом начинио први превод Ерминије Дионисија из Фурне, са грчког на мијачко наречје „са примесама црквено-словенског“, у коју су потом унели и српске светитеље, а која је касније преведена и на румунски језик.⁶⁰⁶

⁶⁰² А. Урошевић, „Вучитрн, антропогеографска монографија“, *Гласник Скопског научног друштва* 19, Скопље 1938, 224–225.

⁶⁰³ И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 412.

⁶⁰⁴ С. Радојчић, „Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *Зограф, часопис за средњовековну уметност* 1, Галерија фресака, Београд 1966, 5; Х. Поленаковић, „Панајот К. Ђиноски, зограф, етнограф, фолклорист и лексикограф“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје* 14, Скопје 1962, 239–277; Исти, „Необјавени народни песни во зборникот на Панајот Ђиноски“, *Бигорски научно-културни собири* 1, Гостивар 1971, 97–109. Познато је и име Алексе Ђиноског, који је био фотограф у Врању, и истовремено био и повереник Друштва Светог Саве. Уп.: М. Војводић, *Друштво Светог Саве: документи 1886–1891*, Београд 1999, 60, 225–232.

⁶⁰⁵ З. Гаговић, *Црногорски иконостаси и њихови творци*, Републички завод за заштиту споменика културе, Цетиње 2007, 77.

⁶⁰⁶ Т. Смиљанић-Брадина, „Панајот Крстевић Ђиноски“, *Јужни преглед, лист за науку и књижевност*, Скопље, год. I, 1927, 17–18.

Његова три млађа брата, највероватније након убиства једног Аранутина и због страха од крвне освете, 1881. године се такође селе у Врање, а неко време су били и становници Новог Пазара.⁶⁰⁷ Након смрти родитеља и брата Панајота, два брата се селе у Подгорицу, где се већ налазио један брат, који је отишао на позив митрополита Илариона Рогановића, тако да и тамо оснивају радионицу.⁶⁰⁸ Теофил и Василије су се бавили дуборезачким и каменорезачким занатом, иконописом и фрескосликарством, док је најмлађи Александар, осим што се бавио дрворезбарством, био и фотограф.⁶⁰⁹ Након смрти браће 1894. године, Василије наставља да ради са сином Миливојем.⁶¹⁰ Повремено је са њима радио и иконописац Петар Чолановић из Подгорице. Василије је, до 1914. године, како са браћом, тако и са сином, или и уз помоћ Чолановића, створио замашан сликарски репертоар у који улази чак 110 иконостаса.⁶¹¹

Василије Ћиноски је са братом Панајотом активно радио на територијама Рашко-призренске и Врањске епархије. Сматра се да је са братом Теофилом, који је такође радио у Србији и Црној Гори, осликао цркву Светог Николе у Љубижди 1867. године, када су и „шарали“ орнаменте у Синан-пашиној џамији у Призрену.⁶¹² Василије Ћиноски је исте године насликао и икону Богородице са Христом, која се налази у цркви Светог Николе у Гњлану. Након тога, Василије је 1874. годину провео у околини Пећке патријаршије. Тада је извео иконостас и живопис у сеоској цркви посвећеној Ваведњу у Белом Пољу.⁶¹³ Царске двери, које су приложили чланови једне породице из села Пиштана, и монументално сликано

⁶⁰⁷ Постоје подаци да су од 1870. године живели у Новом Пазару (З. Гаговић, *нав. дело*, 76), као и да су се 1881. године преселили у Врање, али из Македоније (Т. Смиљанић-Брадина, *нав. дело*, 16). Зато не можемо са сигурношћу утврдити хронологију њихових миграција. Такође, као разлог страха од крвне освете наводи се податак да су приликом уређења породичне куће браћа Василије, Алекса и Теофил, у свађи убили једног Арнаутина, након чега су се једно време крили у Призрену, где су радили на декорацији сараја Усни-паше. Т. Смиљанић-Брадина, *нав. дело*, 16.

⁶⁰⁸ Т. Смиљанић-Брадина, *нав. дело*, 16; З. Гаговић, *нав. дело*, 76.

⁶⁰⁹ З. Гаговић, *нав. дело*, 76.

⁶¹⁰ Уп.: И. Зарић, М. Станковић, „Црква Вазнесења Господњег у селу Краље“, *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 181–182.

⁶¹¹ Публиковано код З. Гаговић, *нав. дело*, 78–79. Василије је поред црквеног сликарства, спорадично добијао и понуде и за послове који нису били сакралног карактера, те је тако израдио декор за представу Балканска царица која је изведена 1885. године, а 1895. нашао се у улози редитеља представе Бој на Косову. Приликом одржавања чувене Балканске изложбе у Лондону 1907. године, био је члан одбора подгоричког комитета. Био је и тотор црве Светог Ђорђа у Подгорици покрај које су сахрањена његова браћа.

⁶¹² П. Костић, *Црквени живот ...*, 102; М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 174–175;

⁶¹³ М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 353.

Распеће из ове цркве данас се налазе у ризници манастира Пећке патријаршије.⁶¹⁴ У храму Преображења у Будисавцима Василије се са братом Александром помиње у ктиторском запису у лунети над западним улазом. У овој цркви су две године након њене обнове 1874. године израдили иконостас.⁶¹⁵ На иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији налазила се једна икона коју је насликао Василије Ђиноски. Била је то житијна икона апостола Петра, која се налазила до престоне иконе Богородице са Христом, коју је насликао за еснаф пећких екмечија 1874. године.⁶¹⁶

Василије се као зограф Василије Крстевих из села Галичника потписао на икони Светог Василија која се налази у последњој зони иконостаса у цркви Светог Николе у Косовској Каменици. Претпоставља се да је он насликао све иконе у овом реду, али није познато када.⁶¹⁷ Већи део радова на иконостасу остварио је зограф Костадин из Велеса 1862. године.

Након ових радова, браћа Ђиноски су заједно израдила и монументални иконостас у цркви Светог Николе у Новом Пазару 1875. године, о чему сведоче записи на престоним иконама.⁶¹⁸ У истом храму извели су и архијерејски трон са представом Христа као Великог архијереја на којој се налази запис: „сїе тѣмплѡ њ сїѣ стѡлѡ њ ѡмѡнѡ соградѣшасѡ, њ оуѡрасншасѡ жнѡбнѡсмѡ. оуврѣме. внѡсопрѡсѡсѡщѣнѣншѡгѡ / г. г. мѣлѣтѡ ѡхїѣпїсѡпа пѣсѡкагѡ, њ мнѡрополїтѡ рѡшѡко-прїзрѣнѣсѡкагѡ, њ скендерїнѡсѡгѡ. 1876. / од Браће Кр. Даскаловића Ђиноски од с. Галичника Нахје Дибарске“.

ЕВГЕНИЈЕ ПОП КУЗМАНОВ

Из Галичника је и Евгеније (Јевгеније) Поп Кузманов који је сликао широм Македоније, као и у северозападној Бугарској.⁶¹⁹ Овај се зограф обрео и у

⁶¹⁴ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 210.

⁶¹⁵ М. Ивановић, „Црква Преображења у Будисавцима“, *нав. дело*, 117, нап. 20 и 124.

⁶¹⁶ М. Ивановић, „Неки подаци о иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији“, *нав. дело*, 109–110.

⁶¹⁷ У тој зони налазе се и празничне иконе, као и иконе на којима су представљени Свети Георгије и Свети Димитрије на коњима.

⁶¹⁸ С. Биорац, „Иконостас цркве Св. Никола у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 24, Нови Пазар 2000, 43–49.

⁶¹⁹ В. С. Радовановић, „Записи и натписи“, *нав. дело*, 277; А. Василиев, *нав. дело*, 228; П. Миљковик-Пепек, А. Николовски, „Состојбата и валоризацијата на црковните споменици на културата од XIV век до денес на територијата на собранието на општина Тетово“, *Културно*

Неготинској Крајини где је насликао иконе за иконостас цркве Светог Илије у Ковилову.⁶²⁰ Зограф Евгеније је радио и у Рашко-призренској епархији. Он је 1888. године извео све иконе на иконостасу у цркви посвећеној Успењу Богородице у сиринићком селу Готовуши,⁶²¹ која је подигнута на темељима старог храма 1866. године.⁶²² У истој области му се може приписати и иконостас у цркви Свете Петке у селу Беревци, који је био приписиван зографу Јосифу Радеву из Лазаропоља.⁶²³

КОНСТАНТИН ЈАКОВЉЕВИЋ

Из Галичника је родом и Константин Јаковљевић, који је био врло ангажован последњих деценија XIX века на широј територији Косовског Поморавља.⁶²⁴ Он је аутор икона Светог Николе и Светих Петра и Павла из 1889. године и Преображења из 1891. године које се налазе у цркви Светог Николе у Гњилану.⁶²⁵ Такође, он је осликао, а врло вероватно и резбарски обрадио, царске двери у овој цркви. У самом дну ових двери налазе се два доста оштећена записа, из којих сазнајемо да их је приложио верник из оближњег села Партеша 1887. године. На јужним вратницама се наводи: *У здравље његовог величанства Абдул Хамид Хана II, и за време високопреосвеиштва Мелетија митрополита*

наследство 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 87. У сродству са њим био је и Галичанин Христо Мицков, који је радио у Врању, Лесковцу и Нишу. А. Василиев, *нав. дело*, 229.

⁶²⁰ А. Костић, „Црква Светог Илије у Ковилову“, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, (прир. Н. Макуљевић), Музеј Крајине, Неготин 2012, 103–104.

⁶²¹ М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 174.

⁶²² М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *нав. дело*, 428. Постоји и податак којим се њему приписују и иконе у цркви Светог Николе у Штрпцу, али је јасно на основу стилских карактеристика, да оне нису дело истог зографа. Уп: Б. Тодић, „Цркве у Сиринићкој жупи и њихове фреске“, *нав. дело*, 120.

⁶²³ И. Женарју, *нав. дело*, 210. Да је овај иконостас насликао зограф Јосиф наводи: Д. Станчић, „Извештај о топографском истраживању цркава на територији општине Штрпце (Сиринићка жупа)“, *нав. дело*, 245.

⁶²⁴ Помиње га, али са нешто другачијим презименом, А. Николовски који наводи имена неких мање познатих имена зографа: „Костадин Јакокович (Јакович) – Бундоски, кој работи во с. Витина, Косовска Митровица, Тетовско (с. Раотинце), Скопје, Папа Милош Јаков – Бундоски, неговиот ученик Марко Минов, Теофан Исаилиќ, Блажа Дамјанов, Павле Авремовски, Т. М. Буцароски итн“. А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 20.

⁶²⁵ М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 177; Исти, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 24; И. Женарју, *нав. дело*, 211.

Рашко-призренског а под туторством Стаменко (?) Ристића и Коста (?) Стевића, што пише у четири реда, док се пети не види. Наставак следи на северним вратницама, где стоји: *Приложи Станко (...) Каражић од Партеш за душевно спасеније, руком Константина Јаковљевића зографа из дибарско окружије, од село Галичник, 1887. год, маја.*⁶²⁶ Ове иконе и царске двери спашени су из пожара који је захватио цркву у фебруару 1893. године.⁶²⁷

Овај сликар је 1889. године насликао и иконе за иконостас цркве Свете Петке у Витини. Његов потпис, као и датум 23. јун 1889. године, налазе се у доњој десној партији слика престоног реда – на иконама Свете Петке, Светог Николе, Богородице са Христом и Христа, као и на северним дверима са представом архангела Михаила. Наредне, 1890. године Константин Јаковљевић је био ангажован на сликању икона за иконостас Преображењске цркве у селу Пасјане у близини Гњилана. То сазнајемо са иконе Светог Стефана на северним дверима, као и са записа на царским дверима, које су приложили Перо Симић Рајичић и његова супруга Велика.⁶²⁸

У Преображењској цркви у Пасјану Јаковљевић је извео и живопис, вероватно у време рада на иконостасу. Такође, у овој цркви Константин Јаковљевић је извео и циклус мученице Босилке, као и њене две иконе, на трону који је смештен уз северозападни стуб у храму. Ове представе занимљиве су због избора светитељке, мученице Босилке Пасјанке, која потицала из села Пасјана и из породице Рајичић. Мученица није канонизирана, али је њен култ био врло поштован у локалној заједници.⁶²⁹

Током лета 1892. године Константин Јаковљевић је сликао иконе за иконостас цркве посвећене Сабору архангела Михаила и Гаврила у манастиру Драганац, што се може видети из записа на престоним иконама. Теже их је прочитати јер су у дну икона које се слабо види од саме конструкције иконостаса, с обзиром на то да су нешто веће од рама у који су уметнуте. Тако, на престоној икони, на којој је приказана Богородица Живопријемни источник, могу да се прочитају иницијали *р.к.л.*, на иконама Богородице са Христом и Христа „*рѣкѡю*

⁶²⁶ И. Женарју, *нав. дело*, 211–212.

⁶²⁷ АС, МИД-ППО, 1893, 179. М. Новичић, Мин. ин. дела, 26. 2/ 11. 3. 1893. год. Приштина.

⁶²⁸ И. Женарју, *нав. дело*, 212–213.

⁶²⁹ И. Женарју, *нав. дело*, 213.

коѕтантинз њковлевнѣз зѣграфз њзз дебѡрскѡ ѡкрѡжнѣ, њзз, сѣлѡ, галичникѣ. месеца, юлѣа, вден, 19: 1892“; док на престоној икони светог Јована Претече може да се прочита само да је приложник био из Гњилана, као и да је иста насликана „рѣкою коѕтантинз њковлевнѣ во лето 1892 месецз 21 сеп“. ⁶³⁰

ТЕОФАН ИСАИЛОВИЋ БУЦАРОСКИ

Зѡграф Константин Јаковљевић истиче се и као учитељ зѡграфу Теофану Исаиловићу Буцароском, који је такође био пореклом из Галичника. ⁶³¹ У манастиру Драганцу, на иконостасу, чији је највећи део осликао Јаковљевић, налази се и неколико икона Буцароског, на којима се потписао као Буцаровић. Тако се потписао и на једној икони из манастира Светог Прохора Пчињског, коју је насликао 1894. године, што је сматрано једним од његових најранијих радова. ⁶³² Ипак, са записа и сигнатура на иконама у Драганцу, сазнајемо да су оне настале и раније. На икони са представом Светог Стилијана Памфлагонијског, оставио је потпис из рѣки теѡфанз ѡученикз кости 1891. На икони Васкрсења Христовог са приложничким записом: *За спомен Г-н Коста шта је почео да чисти манастир Св: Собор Архангела*, сликар се потписао као *Теофан Буцаровић зѡграф 1892*. Друга икона из исте године је она на којој су насликани Свети цар Константин и царица Јелена, а на којој је запис: *Прилаже ову икону Лена Коче аци Живић за спомен своју мајку поко. Саву*. Тако, заправо, сазнајемо да је Буцароски своје зѡграфско умеће стицао уз Јаковљевића, као његов ученик. ⁶³³

У цркви манастира Драганца налази се и икона Сабора Светих архангела, која је, такође, дело Буцароског, са још једном варијантом његовог потписа – „Из руке Теофан Зугравчије од Деборско окружије од село Галичник 1894. мај, 10. дан“. Из приложничког записа увиђа се да су ову икону приложили дебарски градитељи – *Поклонили ову икону, Михајло Борђевић, Новак Исијановић, Јован Јанчић, дунђери од Деборску нахију од село Тресонче. За свој спомен у манастир Драганац. 1894. г.* ⁶³⁴ На иконостасу у Драганцу се налази и икона Светог Мине

⁶³⁰ И. Женарју, *нав. дело*, 212–213.

⁶³¹ И. Женарју, *нав. дело*, 214.

⁶³² Н. Макуљевић, „Теофан Исаиловић Буцароски“, *Српска енциклопедија*, том 1, књ. 2, Београд–Буштрање, Нови Сад – Београд 2011, 686.

⁶³³ И. Женарју, *нав. дело*, 214–215.

⁶³⁴ Исто, 213.

коју је Буџароски насликао 1897. године, што се види из записа: *Поклонио је ову икону Душан Аксић Трговац Гњилански 1897 7/20. Израдио Т. И. Бу...*⁶³⁵

У периоду од 1898. до 1902. године Буџароски је био житељ Гњилана, где је формирао и радионицу. Одатле су наручиване иконе за цркве у Врањској епархији, где се показао као врло плодан сликар: у Сеацима, Раковцу, Рељану, Корбевцу, Владичином Хану, Врању, Ћуковцу, Краљевој Кући, Старом Глогу, Кривој Феји и Бресници.⁶³⁶

У свом раду Буџароски је користио Ерминију коју је од монаха Илариона из манастира Зографа преписао Христа Хаџи Константиновић из Прилепа, а која је касније била у поседу сликара Трајка Муфтинског.⁶³⁷ Ипак, иако су основе његовог сликарског образовања почивале на зографској традицији, он је врло брзо тај манир почео да напушта у корист савременијих концепција, које је највероватније савладао угледајући се на рад тада врло актуелног Ђорђа Зографског, са којим је 1899. године радио на изради икона у цркви Светог Ђорђа у Сурдулици.⁶³⁸ Тако су његова дела са почетка XX века више су окренута маниру који су неговали Зографски и Димитрије Андонов Папрадишки.⁶³⁹

БРАЋА ЈАКОВ И ЈОСИФ

Из села Лазаропоља потиче зографска породица Мажовски (Мажовци) којој је припадао зограф Радул, чији су се синови такође бавили сликарством.⁶⁴⁰ Јосиф је био активан у околини Битоља и Охрида, а Јаков у околини Костура, Прилепа и Скопља. За Јакова је познато да је извео живопис у цркви Светог Николе у селу Средска код Призрена 1887. године, о чему је сачуван запис у проскомидији, док је рад његовог брата Јосифа на тлу Рашко-призренске епархије био нешто продуктивнији.⁶⁴¹

⁶³⁵ Исто, 215.

⁶³⁶ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 186.

⁶³⁷ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 28–29; Исти, „Геофан Исаиловић Буџароски“, *нав. дело*, 686–689.

⁶³⁸ Уп.: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 29; А. Костић, „Храм Светог Георгија у Сурдулици“, *Лесковачки зборник* 50, Лесковац 2010, 137–151.

⁶³⁹ Уп.: А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век*, Андонов, Зографски и Вангеловиќ, 167; К. Балабанов, *Велешките зографи иконописци во XIX век*, 17.

⁶⁴⁰ А. Василиев, *нав. дело*, 243.

⁶⁴¹ М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 177.

Јосиф је био активан у Сиринићкој жупи, где је у цркви Светог Николе у селу Севце радио живопис 1861. године „доста ружно“.⁶⁴² Такође, зограф Јосиф је 1864. године осликао и цркву Светог Стефана у Великој Хочи.⁶⁴³ Врло је вероватно да су непотписане иконе на иконостасима у овим црквама такође његово дело.

Зограф Јосиф из Лазаропоља насликао је 1863. године иконе за иконостас цркве у Доњој Гуштерици, у близини Липљана. Тамо је његово име забележено на престоној икони Христа „1863 зѡграфъ ѿѡсифъ“, као и на престоној икони на којој је приказан Свети Јован Крститељ, где је у дну иконе исписан дужи приложнички запис „1863 : лѣто ѿ хрїста мард 16 ден сен сѣтыї ѡврас сѣтаго славнаго пророка предтеча крестытелеа ювана въ гоїже време беше нїнѣ... / хрїста ꙗ̀ ѿ ꙗ̀ ꙗ̀ мїтрополїта нашего господннз мелѣтна: зѡграфъ ѿѡсифъ дїбранецъ ѿ лазарополе: ктыторї приложнїці запомен вѣтннї / ерї тодор: павакѣтїѣ: ѿѡм лазїѣ: ѿѡван станоюв: анко жївковъ: колаванї.. : ѿла ... кола брз... мїлко капїтан: мїлош подрїмец марко сїмїѣ: стан.. : иванъ ї свї велїкї“.⁶⁴⁴

Јосиф из Лазаропоља је аутор и три иконе које су 1896. године поручили удружени чланови неколико еснафа који су били пореклом из Гопеша код Битоља, а који су живели у Липљану. Икона Свете Тројице налазила се у цркви Светог Уроша у Урошевцу,⁶⁴⁵ док се иконе на којима су представљени Сабор дванаест апостола и Свети цар Константин и царица Јелена налазе се у храму Светог кнеза Лазара у селу Доња Гуштерица.⁶⁴⁶

⁶⁴² П. Костић, *Црквени живот*, 99. О раду Јосифа Радева у другим облатима в.: А. Николовски, „Сакрална архитектура, живопис, иконопис и декоративна пластика во 19 век во Преспа“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 43, 46.; Ј. Х. Васиљевић, „Записи и натписи“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, Скопље 1936, 285; Ц. Грозданов, „Дичо зограф и неговите ученици во црквата Свети Илија во Стенче, Гостиварско“, *нав. дело*, 9.

⁶⁴³ У цркви Светог Стефана у Великој Хочи радио је и извесни мајстор Никола Деберлија Лазаропољац Карацович 1833. године. Уп.: Р. Д. Петровић, „Прилог кон проучувањето на творештвото од македонските зографи во Косово“, *нав. дело*, 117, 118.

⁶⁴⁴ И. Женарју, *нав. дело*, 215.

⁶⁴⁵ М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 29–30; Исти, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 178.

⁶⁴⁶ Натпис је публикован у: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 30; Исти, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 178. Ипак, ове три иконе представљају знатно бољи рад од опуса зографа Јосифа који нам је познат у Рашко-призренској епархији, и могу се поредити са оним што му је приписано у: Д. Корнаков, „Развојни пат на резбарството во Македонија“, *Културно наследство* 10–11, Скопје 1987, 20.

ВЕНО И ЗАФИР

У Косовском Поморављу своја дела оставили су и зографи Вено и Зафир из Галичника, који су у историји уметности до скоро били врло мало познати. Зафир се често потписивао презименима Василиевич и Василков, док се са друге стране, претпоставља да је зограф Вено, онај који је познат под презименом Илиевич, али и као Костов, по имену оца.⁶⁴⁷ У скоријим истраживањима мапирана су њихова бројна дела у области Врањске епархије, где су били активни у седмој и осмој деценији XIX века.⁶⁴⁸ Они су насликали велики број појединачних икона које се налазе у Саборном храму Свете Тројице у Врању, где су заједно дошли 1864. године, како би извели иконе за парапетну зону иконостаса.⁶⁴⁹

На територији Рашко-призренске епархије ова два зографа заједно су била упуслена у опремању и декорисању цркве Свете Петке, у селу Стража у близини Гњилана.⁶⁵⁰ Тамо су у периоду од 1871. до 1872. године извели иконостас и зидно сликарство. У дну северних бочних двери иконостаса наводи се да су оне приложнички дар из 1872. године, док се на царским дверима, у оквиру представе Богородице у сцени Благовести наводи „1871 нз рѣки вѣно жѣш“. Из ових записа и сигнатура јасно је да је главни посао у живописању овог храма и изради иконостаса заправо био поверен зографу Вену.⁶⁵¹

У цркви Светог Николе у Косовској Каменици налази се и једна катапетазма коју је осликао зограф Зафир 1876. године.⁶⁵² На њој је представљен

⁶⁴⁷ Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 226; А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата)“, *нав. дело*, 20; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 23.

⁶⁴⁸ А. Василиев наводи веома скромне податке о зографу Зафиру – да је он осликао једну дарохранилницу у цркви Светог Николе у Куманову 1869. године, као и да је 1873. године сликао иконе у цркви Светог Георгија у Младом Нагоричину. А. Василиев, *нав. дело*, 307. У Врањској епархији, Зафир је сликао иконе за иконостасе у црквама села Доњи Вртогош, Магранце, Големо Село и Клиновац, док је Вено насликао је иконе за иконостасе у селима Русце, Ново Село, Крива Феја и Црноштица. Такође, осим у Саборном храму у Врању, ова два зографа заједно су радила и у Горњем Вртогошу, селу Света Петка заједно са Блажом Дамјановићем, са Аврамом Дичовим у Топлацу, и са Нешом калуђером у Ратају. Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 23.

⁶⁴⁹ Уп.: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 23; В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, 188–194.

⁶⁵⁰ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 225.

⁶⁵¹ О живопису у овој цркви видети: И. Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана“, *Баштина* 35, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2013, 315–343.

⁶⁵² И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 226. Фотографија катапетазме је публикована у истом тексту, на стр. 225.

иконографски тип Исуса Христа, који је познат под називом Хлеб животни. У доњем десном углу налази се приложнички запис: „приложі нїкола њ васїліа хажїѡ= / нѡснфѡ нїколовнѡ задѡшевно / спасенне“. Испод овог записа налази се текст тропара, што је насликаној представи давало морализаторско-дидактички ниво могућности тумачења, уједно стварајући амблематски приказ, који је доприносио иконографији.⁶⁵³ У оквиру тропара на катапетазми из цркве у Каменици сликар је оставио и податке о себи и времену сликања ове представе: тропарѡ. гласѡ. ѧ. мнлосѣрдїа двѣрн ѡкѣрѡн намѡ бл҃гословеннаа б҃ѣ, надѣюшїса на таѡдане погїбнемѡ, но да нзбѡвнмса / тобю ѡ б҃ѡдѡ: тѡ во еснї спасенїе рѡда хр҃тїанскагѡ. на 1876 лето нзѡ рукѡ зафнрѡ васнлковѡ.

КОСТАДИН КРСТЕВ

Зограф Хаѡи Коста (Костадин) Крстев, био је син зографа Крсте из Велеса.⁶⁵⁴ Осим што се бавио живописом и иконописом, бавио се и фотографијом и често се и потписивао као фотограф.⁶⁵⁵ Приписује му се ангажман у Прокупљу 1847. године, као и у манастиру Девичу.⁶⁵⁶ Костадин је на територији Рашко-призренске епархије често радио са зографом Игњатом, који је такође био из Велеса.

У цркви у Великом Ропотову, на престоној икони Христа, записао је: „рѡкою х. костѡндїнѡ њз велесѡ. мартѡ: 10. 1861“. На бочним, северним дверима, на којима је насликан Свети архангел Гаврило, стоји запис о приложницима, времену осликавања и ауторима икона на иконостасу: „нзѡбранса храмѡ сеї снїн архангелѡ / гаврїлѡ: лѡта ѡ хр҃та: 1864: мѡцѡ ивнїн. 18 / бѡстѡ ѡереа хрїста: ѡ сннѡ его ѡереа / ѡванѡ епнтропѡ снма стѡнковѡ / сѡ братїамѡ зѡграфѡ: х҃: костадннѡ / ѡ игнатѡ нз велесѡ“.

⁶⁵³ На овај је начин врло често иконе уобличавао зограф Дичо. Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 75–76.

⁶⁵⁴ В. Поповска-Коробар, „Зографите Крсте од Велес и Крсте Поп Трајанович“, *Прилози XXXIII* 1, МАНУ, Одделение за општествени науки, Скопје 2002, 88.

⁶⁵⁵ Он је обновио живопис у цркви манастира Светог Димитрија у Велесу 1855. године; а насликао је и иконе у цркви Светог Пантелејмона у Велесу, у Доњем Чичеву, Светом Јовану Богослову у селу Богословец код Штипа. Умро је у Велесу 1894. године. К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 56

⁶⁵⁶ А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата)“, *нав. дело*, 20.

У цркви Светог Димитрија у Добротину, на престоној икони са приказом Христа Сведржитеља Костадин је оставио запис: „рѡкѡю · ꙗ̑ · костадинъ зографъ ѡзъ келесъ 1862“.⁶⁵⁷ Своје име оставио је и у ниши у јужном зиду, у делимично оштећеном запису о времену осликавања цркве, из којег се сазнаје да му је помагао зограф Игњатије.⁶⁵⁸ Исте године је насликао је све иконе, осим празничног реда, за иконостас у цркви Светог Николе у Косовској Каменици. О томе сведочи запис на престоној икони Христа Сведржитеља: „рѡкѡю х. костадинъ зографъ ѡзъ келесъ 1862“.

Наредне године је са зографом Игњатијем био ангажован да ослика одређене партије на трону за чудотворну икону Богородице, који је за Пећку патријаршију израдио копаничар Димитар Станишев. Међу насликаним деловима налази се приказ Мандилиона, нерукотвореног Христовог образа, на врху трона, који држе два резбарена анђела; затим сцена *срѣтеніе чудотворнѣа иконы*, на наслону трона; као и сликано поље испод картуша у ком је насликана поменута сцена. У том сликаном правоугаоном пољу, у дну наслона, насликани су Свети Данил и Свети Сава, а између њих развијени свитак са текстом: „ѡзволѣніемъ ѡца ѡна ѡ стѣго дѣа совршисе сѣи стѡлѣ бѡматере трѡшкою іерѡ мѡксима тѣтовца ѡ іерофѣа пѡзарца пострѣжнѣи стѣго мѣста сегѡ прѣ г: ѡрѡ. хрсѡнтѣ дѡвннѣх кѣрѣл іерѡ мнлѣнтѣа ѡ братѣа сѣѣа обѣтелѣ вѣстѣ ктѣтѡр г: іѡѡнъ ѡ тѡна іѡсѡфовнѣы в. 1863. ѡк. 7. рѡкѡю ꙗ̑. коѡстандинъ зографъ ѡ игнатъ ѡзъ келесъ“.

ДИМИТРИЈЕ АНДОНОВ ПАПРАДИШКИ

У црквеној уметности XIX века значајно место заузео је и Димитрије Андонов (Доне) Папрадишки (Папрадиште, 1859/60 – Скопје, 1954). Сликарство је учио у тајфи свог оца Андона Китанова, а потом, попут њега, учио и у Русији.⁶⁵⁹ Завршио је Уметничко-иконографску школу у Кијеву, а затим конкурисао на

⁶⁵⁷ Запис је публикован у: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 26.

⁶⁵⁸ Запис је такође публикован у: М. Ивановић, *нав. дело*, 27.

⁶⁵⁹ Томовски, К., „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 57.

Академији у Москви, коју није похађао јер се вратио у Папрадиште.⁶⁶⁰ У иностранству је провео три године, од 1881. до 1884., и вратио се због великог покоља у свом родном селу Папрадишту. Међутим, његов отац је првобитно имао жељу да сина пошаље на Богословију у Солун, и током боравка у Солуну, Андонов је упознао руског конзула који му је помогао да оде на школовање у Кијев.⁶⁶¹

Школовање у Русији учинило је његов стил другачијим од стила његових претходника и савременика, уносећи у ликовни израз руску академску реалистичност и „нежне, лазурне тонове“.⁶⁶² Његовим најуспелијим остварењима сматрају се живопис у цркви Светог Јоакима Осоговског и у цркви Светог Пантелејмона у Кочанима.⁶⁶³ На територији Рашко-призренске епархије извео је иконостасе у Косовској Митровици, Липљану, капели у Урошевцу, Витини, манастиру Девичу, и у цркви у Гњилану где је поред иконостаса извео и живопис, као и у оближњем Станишору.⁶⁶⁴ Поред овога, на тлу Рашко-призренске епархије био је ангажован и на чишћењу фресака у цркви манастира Грачанице.⁶⁶⁵ Такође, Папрадишки је активно радио и у јужној Србији.⁶⁶⁶

У цркви Светог Николе у Гњилану радио је у два наврата. Прво је 1899. године, био ангажован на изради зидног сликарства.⁶⁶⁷ Остварен је сведен ликовни програм, конципиран тако да зидно сликарство прекрива само следе калоте и нише у олтарском простору. Као *Д. А. Папрадишки* потписао се у централној калоти, уз представу Христа Сведржитеља, док је година у којој је радио (1899) остављена у калоти са представом Свете Тројице. Након две године поново је ангажован у Гњилану, где досликава поједине сцене у олтарском

⁶⁶⁰ А. Николовски, „Некои аспекти за најдолната граница во примената на реалистичкиот метод во сликарство“, *нав. дело*, 141.

⁶⁶¹ Е. Мацан, „Македонскиот иконопис во XIX век, хронологија и стилски развток“, *Културно наследство 7*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1961, 63.

⁶⁶² К. Томовски, *нав. дело*, 58.

⁶⁶³ Ц. Грозданов, „За македонската ликовна уметност од XIX век и мијачката школа“, *Цивилизацији на почвата на Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Књ. 2*, МАНУ, Скопје 1995, 205.

⁶⁶⁴ Видети документ публикуван у: А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век: Андонов, Зографски и Вангеловиќ*, 373.

⁶⁶⁵ А. Николовски, *нав. дело*, 70.

⁶⁶⁶ А. Николовски, *нав. дело*, 44; Н. Макуљевиќ, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 28–29.

⁶⁶⁷ А. Николовски, *нав. дело*, 63.

простору и слика иконе за нови иконостас и архијерејски трон.⁶⁶⁸ Упознати са његовим радом у гњиланској цркви, верници оближњег села Станишор упошљавају га, те он осликава зидове цркве Светог Георгија 1903. године.

Приликом обнове цркве у Липљану, којом је 1906. године руководио свештеник Дена Дебељковић, јавила се потреба и за обновом иконостаса, и поменути је свештеник тражио да за тај посао буде ангажован управо Доне Папрадишки који је тада боравио у Скопљу. Сачувано је писмо којим се сликар обраћа свештенику:

„Господину Поп Дене,

Мајстор Наце казао ми да сте хтели да радите зографија у Вашој цркви, и да сте мене тражили ја сам готов да дођем само да ми пишете, Адрес Гранд хотел за Димитрија зограф.

*Са поштовање
Доне Папрадишки
(зограф)*

Скопље

*10. јули 1906.г“.*⁶⁶⁹

У манастиру Драганцу налази се икона коју је Папрадишки насликао 1910. године. Приказ Светог архангела Михаила, дар је Љубице и Драге Зографовић из Скопља. У Митровици је Андонов упуслен да наслика иконе за иконостас, након што је пуштен из митровичког затвора 1913. године.⁶⁷⁰ За новоизграђену цркву Светог Саве у сликао је у периоду између 1914. и 1915. године. За овај посао плаћен је 4.787,40 динара, док је дрвена конструкција иконостаса коју је начинио Јевта Добрић из села Оклаца коштала 262 динара. Новац за израду иконостаса обезбедило је српско Министарство просвете.⁶⁷¹ Иконостас у митровичкој цркви

⁶⁶⁸ Велешки зограф Петар Николов (1850–1921), последњи из рода Рензовски, сарађивао је са Андоновим, приликом његовог рада у Гњилану. Николов је са Андоновим сарађивао и у живописању цркве Светог Јоакима Осоговског, и сликању икона за цркве Богородице у Велесу и Светог Ђорђа у Кочанима. А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 21.

⁶⁶⁹ Архив САНУ, 469-II-121, Д. А. Папрадишки, Д. Дебељковићу, 10/23. 7. 1906. год. Скопље.

⁶⁷⁰ А. Николовски, *нав. дело*, 45.

⁶⁷¹ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 36.

био је конструисан као једноставна дрвена конструкција лишена богатијих декоративних детаља, у складу са актуелним концепцијама на основу којих је Папрадишки претходно извео и иконостас у цркви Светог Николе у Гњилану. Истовремено када је израђен иконостас израђени су, у истом маниру, и троновани.

МАЊЕ ПОЗНАТИ ЗОГРАФИ

Сакралну визуелну културу у Рашко-призресној епархији креирали су и зографи који су нам данас мање познати. У цркви Светих Козме и Дамјана, у селу Врачеву, престоне иконе за иконостас насликали су крушевски зографи. На престоној икони Христа записана је година 1892. и *из руке стоиче станко ѿ крушово битолеко*.⁶⁷² Зограф Коста Анасташиев из Крушева осликао је запрестолни крст у новопазарској цркви 1890. године.

У цркви Светог Илије у Вучитрну налазила се монументална икона са приказом Света три јерарха, коју је 1879. године насликао извесни Јован Констандиновски, о чему сведочи запис сачуван у дну иконе: „ѿтъ рѣка ѿѿана констандинновског зѣграфа ѿтъ село лнтѿорѣ. сѣѿа икона направѿ еснаѣѣ трѿговачкѿн и бакалскѿн за двѣшевно спасенне 1879 мѣѿца марта 30“.⁶⁷³ Име зографа Димитрија из Скопља забележено је на једној икони Светог Николе, насликаној 1869. (или 1862), која се налази у цркви Светог Николе у Косовској Каменици. Непознати мајстори из Дебра осликали су цркву Свете Тројице у селу Вуковцу код Скадра.⁶⁷⁴

У другој половини XIX века, јављају се и зографи из „југозападните краишта, зографи од Костурско, Воденско, Леринско и Кожани. Тие се пред сѣ Македонци и зографи од влашка припадност“.⁶⁷⁵ Вероватно је тог порекла био и Сергије (Серђо) из Козана (Кожана) који је 1858. године осликао цркву Свете Петке у селу Беревци у Сиринићкој жупи, на шта указује запис који се налази изнад западног улаза, са унутрашње стране. Исте године насликао је једну икону

⁶⁷² Зограф Станко из Крушева живописао је 1860. године цркву Светог Николе у селу Ношпал. У цркви у селу Секирце, у прилепском срезу, помиње се зограф Стојан из Крушева. Ј. Х. Васиљевић, „Записи и натписи“, *нав. дело*, 285; Д. Корнаков, „Резултати од евиденцијата и стручната документација на спомениците на културата – цркви и манастири во мариовскиот, тиквешкиот и гевгелискиот крај“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 156

⁶⁷³ И. Женарју, „Црква Светог Илије у Вучитрну“, *нав. дело*, 401.

⁶⁷⁴ И. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, 145.

⁶⁷⁵ А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 25.

која се налази у Великој Хочи. На њеној горњој половини приказани су архиђакон Стефан, Света Петка и Света Недеља, а у доњој Каменовање архиђакона Стефана.⁶⁷⁶

Осим македонских зографа, забележено је име и једног локалног сликара из Призрена. Био је то Јосиф Чавкић, молер, који је „намалао знатну икону Богоматере“ за цркву Светог Ђорђа у Призрену. Такође, на кивоту Светог Јакова Персијанца је изнутра насликао Христа окруженог Богородицом са десне стране и Јованом Крститељем и Светим Петром Коришким са леве стране.⁶⁷⁷

ПОЕТИКА ЦРКВЕНОГ СЛИКАРСТВА У РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ

На територији Рашко-призренске епархије у XIX веку доминантан је био зографски модел црквеног сликарства, што је било у складу верском обновом и балканским културним моделом.⁶⁷⁸ „Зографско-балканско сликарство“⁶⁷⁹ представљало је основни вид црквеног сликарства у ери Танзимата на Балкану. Свој облик добило је кроз симбиозу византијског и млетачког сликарства која је стварана на Јонским острвима и Криту, а потом преко Солуна доспела до македонских сликара, који су је даље развијали.⁶⁸⁰

Активност путујућих зографских скупина на подручју Рашко-призренске епархије део је општих струјања у православном свету на широј територији Балкана. Кроз читав овај период, али и у прве две деценије XX века, њихов рад се може пратити континуирано. Њихова је реторика традиционална а иконографија позната, због чега они бивају константно ангажовани на изради икона и осликавању храмова. Традиција је представљала један од саставних елемената идентитета заједнице, те је било врло пожељно да се у том контексту реализује и црквено сликарство. У складу са тим остваривани су и национални програми, ређе кроз решење иконостаса, али много чешће кроз програме живописа у којима

⁶⁷⁶ М. Миљановић, „Иконе из Велике Хоче“, *Старине Косова и Метохије* 10, Покрајински завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1997, 96, икона публикована на VI-19.

⁶⁷⁷ П. Срећковић, *Владике фанариоти ...*, 47.

⁶⁷⁸ О зографском сликарству: N. Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870“, *нав. дело*, 385–405.

⁶⁷⁹ П. Васић, „Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку“, *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)*, књ. 1, Балканолошки институт, Београд 1984, 235.

⁶⁸⁰ П. Васић, *нав. дело*, 235.

доминантна места заузимају српски средњовековни владари. Тако је уметност „зографије“, како је назива Светозар Радојчић, у свим балканским православним заједницама служила истовремено очувању и истицању верског и националног идентитета.

Зографи су радили по обрасцима и упутствима из сликарских приручника, такозваних ерминија, у којима су се налазиле јасне назнаке о припреми материјала за рад, и иконографски обрасци за сликање сцена и појединачних представа светитеља. Такође, у њима су давана и упутства о светитељским епитетима, натписима, текстовима на књигама и свицима. Верује се да је свака тајфа имала приручник из ког су учили сликари. Македонске ерминије потичу од словенског превода ерминије грчког монаха Дионисија из прве половине XVIII века, који је начинио зографски монах Иларион.⁶⁸¹ Тако је настао нови, такозвани светогорски тип приручника, у којем су се јасно и детаљно описивали технике, материјали, иконографија и начин сликања библијских ликова и сцена, те њихов распоред на иконостасима и зидовима храмова. Таквог је порекла била и ерминија која се налазила код породице Зографски из Велеса.⁶⁸²

Из XIX века потичу и ерминија прилепског зографа Христа Хаци Константиновића из 1818. године, чији је препис настао у оквиру породице Даскаловић Ђиноски 1867. године, као и сликарски приручник Дича Зографа из села Тресонче.⁶⁸³ Из 1869. године потиче приручник који је припадао Павелу Стојановићу из Галичника.⁶⁸⁴ Ерминија је настала у Галичнику као препис поменуте ерминије Христа Константиновића из 1818. године, са проширењем у виду образаца за приказивање српских светитеља.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ Г. Поп-Атанасов, „За македонските ерминији“, *Културно наследство* 7, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1978, 197.

⁶⁸² М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд 2002, 397.

⁶⁸³ Препис приручника Хаци Константиновића су начинили отац и син Крста и Панајот Петровић. С. Радојчић, „Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *нав. дело*, 4. Ерминија Дича зографа публикована је у: А. Василиев, *Ерминији, технологи и иконографија*, Софија 1976.

⁶⁸⁴ М. Георгиевски, „Опис на новооткривената ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановиќ од Галичник од 1869 година“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 123–130.

⁶⁸⁵ Павел Стојановић је већи део живота провео у Пироту, где је и умро. Оставио је неколико познатих радова у југоисточној Србији. Уп.: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 185–186.

Угледање на упутства Дионисија из Фурне, као идеал правоверности иконографије, наводи на Манојла Панселиноса, мајстора из Солуна као врхунског узора. Поштовањем исправног узора сликари су имали гаранцију канонске аутентичности типа.⁶⁸⁶ У време када је Дионисије писао сликарски приручник, у позновизантијску уметност на Криту и Јонским острвима допире италијанска ренесанса. Панајотис Доксарас преводи трактате о сликарству Леонарда, Албертија и Пођа, са чиме ће се касније упознати и Христифор Жефаровић. Он у својој *Ерминији за младе који желе да науче уметност сликања* прави компилацију два теоријска рада. Један део његовог приручника представља прераду дела Леонардовога трактата у којем се говорило о употреби боје, коришћењу предложака, сликању природе и перспективе, док у другом делу *Ерминије* користи делове Ерминије Дионисија из Фурне.⁶⁸⁷ Тако су касније зографи у XIX веку, осцилирајући између позновизантијске и барокне праксе, пред собом имали промишљену целину у којој су суштински битна била питања технике и иконографије, која је, кроз комбиновање елемената различитих провинијенција, начелно била осмишљена у складу са очувањем православне традиције.

Посредством Свете горе зографско сликарство обликовали су утицаји итало-критских радионица и руска уметност.⁶⁸⁸ На то указују и описи у сликарским приручницима у којима се наводи „како да радиш московски“ и „како да радиш критски“. Тако се за „московски“ манир, осим техничких упутстава наводи да треба позлатити ореол светитеља и њихова имена, док се истовремено упућује на „критско“ сликање инкарната и одеће.⁶⁸⁹ Поред сликарских приручника зографи су се у свом раду угледали и на графичке предлошке. У тајфи Андреје Дамјанова, која је изводила све послове изградње и опремања храмова, налазили су се штампани обрасци са ликовима светитеља по којима су радили.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ М. Тимотијевић, „Традиција и барок (тумачење традиције у реформама барокне пикторалне поетике“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 34–35, Матица српска, Нови Сад 2003, 204.

⁶⁸⁷ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 205, напомена 17.

⁶⁸⁸ Д. Корнаков, „Нови сознанија за иконостасот и мебелот на манастирот Св. Јован Бигорски“, *нав. дело*, 161; Д. Корнаков, *Македонска резба*, 24.

⁶⁸⁹ М. Медић, *нав. дело*, 461–463.

⁶⁹⁰ М. С. Филиповић, „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“, *нав. дело*, 37.

Утицај на поетику зографског сликарства имала је и *Стематологија* Христофора Жефаровића.⁶⁹¹ Жефаровић, пореклом из грчко-цинцарске средине у Македонији, и сам је радио под утицајем итали-критског сликарства XVIII века и ликовних форми позновизантијске уметности. Он је визуелно, и у складу са начелима тада акутелне пикторалне поетике, уобличио ликове светитеља из редова српских владара, по наруџбини патријарха Арсенија IV. Утицај *Стематологије* уочава се управо кроз приказе тих светитеља, чији иконографски изглед није дат у приручнику Дионисија из Фурне. Зографи XIX века преузимају Жефаровићеве иконографске обрасце, „барокну артикулацију и нарушену фронталност“.⁶⁹²

Непостојање иконографских образаца за сликање српских владара у копираној Ерминији Дионисија из Фурне, те њихови распрострањени култови, допринели су уношењу новина у приручнике који су преписивани у XVIII и XIX веку. У непубликованом приручнику Дича Зографа из 1851. године, који је користио и зограф Јосиф из Лазаропоља, налазила су се упутства за сликање *српских краља и царя*.⁶⁹³ Дати су описи за приказивање Св. Владислава, Св. Милутина IV, Св. Стефана краља Дечанског, Св. Уроша Немањића, Св. Милутина Мироточца, Св. Лазара кнеза српског, Св. Јована Владимира Мироточца, Св. Стефана Штиљановића, Св. Максима, Св. Стефана Рапавог, Св. Никодима Мироточца, Св. Наума Мироточца, Св. Симеона Првог, Св. Јована Рилског, Св. Саве архиепископа српског I, Св. Саве архиепископа српског II, Св. Методија Моравског, Св. Ефрема архиепископа српског, Св. Климента Охридског, Св. Теофилакта Бугарског, Св. Арсенија Чудотворца, Св. Никодима Српског, Св. Еразма Охридског, Светог Георгија Новог Софијског и Светог Георгија Јањинског.⁶⁹⁴

Вероватно под утицајем Дичовог приручника, у другој половини XIX века настаје и ерминија писана мијачким дијалектом, а у којој су се такође нашли

⁶⁹¹ Ц. Грозданов, „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *нав. дело*, 217–224; Исти, „За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов“, *Уметноста и културата на XIX век во Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски, МАНУ, Скопје 2004, 95–119.

⁶⁹² Ц. Грозданов, „За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов“, *нав. дело*, 102.

⁶⁹³ Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминији на Дичо Зограф“, *нав. дело*, 273, 276–277.

⁶⁹⁴ Е. Мутафов, *нав. дело*, 276.

ликови светих српских владара.⁶⁹⁵ Српски светитељи нашли су се и у приручнику зографа Георгија Доневог из села Гари, састављеном 1888. године.⁶⁹⁶

Зограф Павел Стојановић из Галичника, који је радни век провео у Пироту и његовој околини, начинио је 1869. године препис Ерминије Христе Константиновића. У његовом приручнику нашли су се описи Светих српских просветиела и јерарха, Светих преподобних отаца српских и Светих српских краљева и царева.⁶⁹⁷ Исти описи нашли су се и у приручнику који се користио у зографској породици Ђиноски.⁶⁹⁸ Познато је и да је зограф Василије Ђиноски од владике Партенија Зографског добио на поклон један примерак *Стематографије*, годину дана пре него што ће бити ангажован у манастиру Светог Јована Бигорског.⁶⁹⁹

Осим дебарских зографа и самоковски зографи користили су *Стематографију* као упориште за сликање владарске иконографије.⁷⁰⁰ Утицај *Стематографије* је на територију Васељенске патријаршије највероватније доспео преко Хиландара. Тамо је 1779. године, на основу угадања на ово дело, обновљен живопис у параклису Светог Саве, у којем је створен програм који је прослављао велики број српских и бугарских светитеља. Одјек овог програма, који је примећен у цркви Свете Богородице и Светог Јована Рилског у манастиру Рили, свакако се може пратити и у сликарству на тлу Рашко-призренске епархије.⁷⁰¹

Пикторалну поетику мијачких зографа у великој мери обликовало је сликарство епирских сликара Михајла и Димитра из Самарине. Они су почетком XIX века, захваљујући иницијативи игумана Арсенија, формирали радионицу у манастиру Светог Јована Бигорског. Од њих је учио најуспешнији мијачки зограф

⁶⁹⁵ М. Георгиевски, „Опис на три новооткриени еминии од XIX век“, *Зборник Средновековна уметност 1*, Музеј на Македонија, Скопје 1993, 215.

⁶⁹⁶ М. Георгиевски, *нав. дело*, 218.

⁶⁹⁷ М. Георгиевски, „Опис на новооткривената ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановиќ од Галичник од 1869. година“, *нав. дело*, 130.

⁶⁹⁸ Ј. Хаџи Василевић, *Просветне и политичке прилике ...*, 286–287.

⁶⁹⁹ Ц. Грозданов, „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *нав. дело*, 221.

⁷⁰⁰ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Нолит, Београд 1971, 81.

⁷⁰¹ Уп.: Д. Медаковић, „Манастир Хиландар у XVIII веку“, *Хиландарски зборник 3*, САНУ, Београд 1974, 57–58.

Дичо, који је потом обучио неколико генерација зографа.⁷⁰² Сликаство ових епирских сликара карактерисало је уношење декоративних барокних новина, најчешће у форми флоралних мотива, у позновизантијски манир. Највероватније су учили од сликара који су имали развијену делатност у области Москопоља, Корче и Елбасана, а који су били врло активни у XVIII веку.⁷⁰³ Утицај Венеције у сликарству мијачких зографа, доспео је и преко ових сликара, односно епирске и албанске обале.⁷⁰⁴

Елементе барокног сликарства, пре свега оне формалне и декоративне природе, зографски модел стекао је преко барокних графичких отисака који су донели новине позновизантијском сликарству. Ови баркони елементи, „рустично схваћени“, приметни у хиландарском живопису XVIII и XIX века, прихваћени су и масовно распрострањени кроз делатност путујућих зографа.⁷⁰⁵

У односу на динамику западно-европског барокног сликарства, зографско је сликарство статично, хијератично али са рефлексом профанизације ликова, занатски увежбано и дорађено. Наглашени су линеарност цртежа, јасне основне боје са честом употребом злата и обиљем флоралних мотива. Традиционалност овог сликарства се огледа и у чињеници да се приликом живописања зидова храма осликавају све зидне површине. Традиционални наративни програми се не напуштају ни под утицајем патронажних механизма, јер је принцип традиционалности доминантан и у ктиторским подухватима.⁷⁰⁶

Почетком XX века традиционални зографски модел се, пре свега у већим срединама, постепено напушта у корист савременијих сликарских тенденција.⁷⁰⁷ Била је то пракса развијена у Србији од половине XIX века, потпомогнута

⁷⁰² Ј. Тричковска, „Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 207–212.

⁷⁰³ Ј. Тричковска, *нав. дело*, 208; Ј. Шелмић, „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 193.

⁷⁰⁴ Ц. Грозданов, „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *нав. дело*, 223.

⁷⁰⁵ Д. Медаковић, „Манастир Хиландар у XVIII веку“, *нав. дело*, 63–65; Д. Давидов, „Позновизантијски и 'барокни' манир у светогорској графици XVIII и XIX века“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 137–146.

⁷⁰⁶ Ови принципи у потпуности се разликују од барокних програма у црквама Карловачке митрополије. Уп.: Ј. Шелмић, „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века“, *нав. дело*, 196.

⁷⁰⁷ Напуштање зографског манира поклапа се са интересовањем македонских сликара за профано сликарство. Уп.: А. Николовски, „Некои аспекти за најдолната граница во примената на реалистичкиот метод во сликарство“, *нав. дело*, 135–145.

државним и црквеним круговима, као одраз европских кретања младе државе.⁷⁰⁸ На територију Рашко-призренске епархије она долази са делатношћу Димитрија Андонова Папрадишког. Као ђак руске сликарске школе он у црквено сликарство уводи новине које ће њен даљи развој окренути савременим концепцијама и напуштању зографског модела. Напуштање традиционалних облика својствено Папрадишком, било је карактеристично и за Георгија Зографског, који се такође школовао у Русији, у Москви и Петрограду 1887. године, и који је велики опус остварио у јужној Србији.⁷⁰⁹ На исти начин, и у исто време, почиње да се развија и сликарство које је неговао Теофан Исаиловић Буџароски.

Облици и форме зографског сликарства замењују се елементима реалистичног академског сликарства. Уводи се историјски модел православног иконописа, заснован на историјском богословљу, а захваљујући руским духовним центрима.⁷¹⁰ Црквено сликарство засновано је на историјској истини и догматским учењима, и у складу је са правилима академског сликарства.⁷¹¹ Нова пикторална поетика доводи до промене форме, ликовног израза и естетских вредности.⁷¹² Ликови се сликају портретским маниром, док тела и одежде често остају у домену традиционалног. Палета се ублажава и преовлађују пастелни тонови, али и интензивне светлије боје, као и неутралне позадине плаве боје. Овакав манир врло брзо преовладаће и потиснути зографско сликарство, као доминантни прихваћени ликовни израз у круговима црквене јерархије све до међуратног периода, када ће почети интензивирање такозваног новог средњовековља.⁷¹³

Новог сликарског тренда били су свесни и дебарски зографи. То показује начин на који су насликане престоње иконе на иконостасу Благовештењске цркве у Штиткову. Разлике у пикторалној поетици зографског сликарског модела и академског реализма најочљивије су управо на престоним иконама. Зографи Христа и Богородицу сликају у раскошној и декоративној одећи, на троновима

⁷⁰⁸ П. Васић, *нав. дело*, 234.

⁷⁰⁹ К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *нав. дело*, 56.

⁷¹⁰ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 25.

⁷¹¹ *Исто*.

⁷¹² А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век, Андонов, Зографски и Вангеловиќ*, 32.

⁷¹³ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 30.

или као исподпојасне фигуре, уквирене флоралним и златним елементима. Са друге стране, сликари који су усвојили нову пикторану поетику, сликају их као једноставно одевене, стојеће фигуре спрам неутране позадине. У време када овај вид црквеног сликарства добија превласт, Аврам Дичов и Константин Јаковљевић, који не напуштају зографски израз, покушавају да прихвате нови начин сликања. Тако Аврам у цркви у Штиткову, а Константин у цркви Свете Петке у Витини, престоне иконе сликају трудећи се да опонашају нове сликарске тенденције.

ДУБОРЕСЦИ

У процесу опремања православних храмова на територији Рашко-призренске епархије, значајну улогу су имали и мијачки дрворезбари. Као и зографи и градитељи, и они су били организовани у тајфе.⁷¹⁴ Врло често су у тим тајфама заједно радили и једни и други, и нажалост данас не можемо са сигурношћу утврдити да ли су неки зографи истовремено радили и као дрворезбари и обрнуто. Врло често, за иконостасе којима су познати копаничари, немамо података о сликарима икона. Такође, за многе иконостасе имамо податке о сликарима, али не и о копаничарима. Зато је највероватније и најисправније претпоставити да су ти иконостаси заокружене целине једне тајфе.

Дуборезачким радом бавила су се и браћа Ђиноски, примарно познати као зографи.⁷¹⁵ Овај податак такође може значити да су иконостаси рађени од стране чланова тајфе Ђиноских били у целости њихова дела, односно да су они били задужени и за сликарске и за резбарске радове. Исто је и са Константином Јаковљевићем, који се на иконостасима у Драганцу, Пасјану и царским дверима у Гњилану потписао као зограф.⁷¹⁶ Царске двери на овим иконостасима су

⁷¹⁴ Један од специфичних феномена који се везује за тајфе јесу такозвани тајни језици којих је било неколико врста. Копаничари имају своју терминологију, при чему је архаичнија, и више окренута италијанском језику она код Фрчковских из Галичника. У овим језицима комбиноване су речи грчког, турског, немачког и италијанског порекла. К. Томовски, *Македонските мајстори – градители ...*, 31–33; А. Поповски, „Тајниот јазик на мајсторите градители од Река“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 198–208; Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 225–227.

⁷¹⁵ Т. Вукановић, *нав. дело*, 219.

⁷¹⁶ И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 211–213.

истовремено и веома успешно рељефно обликоване, што је урадио или Јаковљевић или неко од чланова групе коју је предводио.

У Рашко-призренској епархији били су ангажовани најпознатији и најбољи мијачки копаничари, Филиповци из села Гари и Фрчковски из Галичника. Они су цркве опремали декоративно обрађеним предметима од дрвета, међу којима су били иконостаси, архијерејски троновци, певнице, проскинитари и слично. Овај вид уметничке / занатске делатности на Балкану добија замаха крајем XVIII и почетком XIX века, након што су се мијачки резбари вратили са Свете горе, где су савршавали занат од резбара из Венеције, који су радили у барокном маниру.⁷¹⁷

ПЕТАР ФИЛИПОВСКИ ГАРКА

Из породице Филиповци, из села Гари, најзначајније је име копаничара Петра Филиповског Гарке (Гари, 1765 – Крушево, 1854) који је највише сарађивао са браћом и Макаријем Фрчковским.⁷¹⁸ Занат је највероватније изучио на Атосу.⁷¹⁹ Петар је био познат као Петар Гарка, Гарката и Гарчето, по називу свог родног места, а како се бавио и сликарством, понекад се потписивао и као зограф Петар. Претпоставља се да је зограф Петар који се потписивао као Дебарлија исти Петар који се потписивао и као Гарката.⁷²⁰

Копаничарске радове изводио је заједно са браћом Марком и Јованом, а једно време радио је удружен у тајфи са Макаријем Фрчковским из Галичника и Симеоном Макеским из Требеништа. Често је радио и у пару са Димитром Станишевим. Међу његове најзначајније дрворезбарске радове спадају иконостаси за цркве Бигорског, Рилског и Лесновског манастира, цркву Светог Николе у Крушеву (који је изгорео 1903. године) и Богородичину цркву у Скопљу, епископски престо у Благовештенској цркви у Прилепу као и радови на изградњи Хамзи пашине палате у Скопљу.⁷²¹

⁷¹⁷ Д. Ќорнаков, „Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид“, *нав. дело*, 15; Исти, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 31.

⁷¹⁸ Г. Константиновски, *нав. дело*, 19.

⁷¹⁹ Д. Ќорнаков, „Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид“, *нав. дело*, 15.

⁷²⁰ Код њега је занат учио Петко Огњанов из фамилије градитеља и резбара, такође пореклом из села Гари. И његов син Тодор бавио се резбарством, претежно у околини Охридског језера. А. Василиев, *нав. дело*, 242.

⁷²¹ Тајфа Петра Филиповског радила је иконостасе у селима око Битоља, који су изгорели у Првом светском рату, као и у цркви Светог Николе у Крушеву, који је изгорео у Илинденском

На територији Рашко-призренске епархије је извео иконостасе у црквама Светог Николе у Великој Хочи и Светог Георгија (Руновића) у Призрену.⁷²² Током 1825. и 1826. године потписао се на иконостасу у Великој Хочи, где је радио као зограф и копаничар.⁷²³ Белом бојом, на краку крста исписан је запис у којем се наводе имена приложника крста и година 1825.⁷²⁴ Такође белом бојом мајстор Петар је оставио податке о изради иконостаса. Иконостас је 1825. године „из дрвета ископао и позлатио“ за 500 гроша, а такође је ту суму поклонио цркви „за помен, за душу своју“.⁷²⁵ Наредне године је оставио запис и на царским дверима, које су израђене по наруџбини верника из Ораховца. Петру Дебарлији приписивала се и једна занимљива икона на којој су приказана три светитеља – Свети Јован Претеча, Свети Никола и Свети Стефан Дечански као краљ,⁷²⁶ али је ова икона свакако старија.

У Призрену је је 1829. године оставио запис на великом крсту са Распећем.⁷²⁷ За овај посао такође је био плаћен 500 гроша, а рад је подразумевао „и дрво и писмо и злато“.⁷²⁸ У овој цркви се налазила и једна икона Светог Георгија са резбареним и позлаћеним рамом.⁷²⁹ Истовремено, у Призрену и Ђаковици је радио и дрвене таванице у кућама феудалаца.⁷³⁰

Петар се као Дебарлија потписао на три иконе које је насликао у цркви Успења Богородице у Ђаковици. Две иконе потичу из 1823. године – на једној је приказан Свети Јован Претеча, док је друга настала као прилог самарцијског еснафа 1823. године и на њој је представљен Свети архиђакон Стефан. Трећа икона је настала наредне године као дар еснафа мутавџија и на њој је насликан Свети арханђел Гаврило.⁷³¹

устанку 1903. године (ту му је помагао зет Димитар Станишев). А. Василиев, *нав. Дело*, 238; Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 32–33.

⁷²² Д. Корнаков, *Македонска резба*, 20.

⁷²³ Р. Д. Петровић, „Прилог кон проучувањето на творештвото од македонските зографи во Косово“, *нав. дело*, 116.

⁷²⁴ Запис доноси: Р. Д. Петровић, *нав. дело*, 116.

⁷²⁵ *Исто*.

⁷²⁶ *Исто*.

⁷²⁷ П. Костић, *Црквени живот ...*, 80; Д. Корнаков, *Творештвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, 81; Р. Д. Петровић, *нав. дело*, 117.

⁷²⁸ Запис доноси: П. Костић, *нав. дело*, 80; Д. Корнаков, *нав. дело*, 81; Р. Д. Петровић, *нав. дело*, 117

⁷²⁹ Д. Корнаков, *Творештвото на мијачките резбари ...*, 82.

⁷³⁰ Т. Вукановић Т., „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 213.

⁷³¹ М. Ивановић, *нав. дело*, 170.

У тајфи Филиповског радио је и дрворезбар Аврам Дичов из села Осој, из рода Филиповци. Његови синови Васил (1812–1903) и Филип (1814–1900) су се бавили истим послом, на територији западне Македоније, Косова, Албаније и Бугарске. Украшавали су иконостасе и дуборезне таванице, врата и долапе за манастирске конаке и куће у Призрену, Ђаковици, Приштини, Скопљу, Дебру, Охриду.⁷³²

ДИМИТРИЈЕ СТАНИШЕВ

У тајфи Петра Филиповског дуго је радио његов зет Димитрије Станишев (Крушево, 1806–1866).⁷³³ Станишев је био ученик Петра Филиповског, а како је касније постао и његов зет, заједно радили скоро 30 година.⁷³⁴ После израде иконостаса у Рилском манастиру, који је био завршен 1843. године, Станишев се одвојио и почео да ради са братом Андоном (Антоном).⁷³⁵ Станишев је радио резбу великих иконостаса са мајсторима Фрчовским и Филиповским у Богородичиној цркви и цркви Светог Спаса у Скопљу, манастиру Светог Јована Бигорског. Радио је у цркви Светог Николе у Крушеву, Рилском манастиру (са Филиповским и Атанасом Теладуром); Благовештењској цркви у Прилепу, цркви Светог Илије у Дојрану.⁷³⁶

У Рашко-призренској епархији су под руководством Димитрија Станишева, израђена два репрезентативна црквена предмета, трон чудотворне

⁷³² Д. Корнаков, *нав. дело*, 111; Д. Корнаков, *Македонска резба*, 21–22; Г. Константиновски, *нав. дело*, 20.

⁷³³ Станишеви су родом из села Тресонче, али су се у Крушево преселили још 1770. године. Д. Корнаков, *Македонска резба*, 22. са друге стране, наводи се да је он четрдесетих година отишао из те тајфе и формирао своју.

⁷³⁴ Д. Корнаков, *нав. дело*, 21.

⁷³⁵ Д. Корнаков, *Творештвото на мијачките резбари ...*, 103.

⁷³⁶ Са њим је радио његов брат Андон који се 1864. године преселио у Бугарску, у Калофер и тамо основао радионицу у којој су се обучавали локални мајстори. Д. Корнаков, „Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско“, *Културно наследство* 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 80; Д. Корнаков, К. Кајдамов, *Црквите и манастирите во Јужновардарска долина*, Матица македонска, Скопје 1991, 18; Г. Константиновски, *нав. до*, 15; Андон је својој кћерки Иванки 1896. године издиктирао листу црква у којима је радио. На тој листи нашла се и једна црква у Чачку. Документ је објавио А. Василиев, „Авторството и датирани на некои резбарски произведения“, *Сп. Изкуство*, кн. III, Софија 1953. Коришћено на основу: Д. Корнаков, „Развојни пат на резбарството во Македонија“, *нав. дело*, 17–18.

Богородице у Пећи, и кивот за мошти Светог Стефана Дечанског у Дечанима, као и део централног иконостаса у Дечанима.⁷³⁷

МАКАРИЈЕ ФРЧКОВСКИ

Макарије Негриев Фрчковски (1800–1849) из Галичника, дугогодишњи сарадник и ученик Петра Филиповског, такође је формирао своју тајфу. Знања о вештини обраде дрвета, као и Филиповски, стицао је на Светој гори.⁷³⁸ Он је са својом тајфом извео иконостас Богородичине цркве у Татар Пазарцику у Бугарској као и у цркви Светог Николе у Приштини.⁷³⁹ Сматра се да је иконостас у Приштини извео под великим утицајем Петра Филиповског оствареног у цркви Светог Спаса у Скопљу, у погледу стилског израза и одабира декоративног репертоара и приказаних библијских сцена.⁷⁴⁰ Заједно са Филиповским радио је у Леснову, Светом Јовану Бигорском и Светом Спасу у Скопљу.⁷⁴¹

Макарије је имао четири сина – Христа, Исаију, Серафима и Кузмана – који су се највише бавили сликарством, а међу којима се највише истицао Кузман (1844–1899, Варна). Браћа су заједно радила у Охриду, око Дојрана, у Грчкој око Солуна, у селу Алистрат код Драма, као и мањим местима око Сера и Ларисе.⁷⁴² У Рашко-призренској епархији Кузман је био ангажован на изради иконостаса саборне цркве Светог Ђорђа у Призрену.⁷⁴³ Што се тиче године настанка овог иконостаса, подаци су разноврсни и крећу се у распону од 1881. до 1888. године. Постоји и један податак да су Фрчковски тај посао добили захваљујући

⁷³⁷ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 222; Д. Корнаков, *Македонска резба*, 22–23.

⁷³⁸ Д. Корнаков, „Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид“, *нав. дело*, 15.

⁷³⁹ Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 33; А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 7.

⁷⁴⁰ Д. Корнаков, *Македонска резба*, 18.

⁷⁴¹ Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 33; А. Николовски, *нав. дело*, 7.

⁷⁴² Након смрти Серафима, браћа се деле, а заједно настављају Исак и Кузман, те раде у црквама по селима око Штипа, Овчег поља и Кочана, као и на Старој планини. С друге стране, Христо стиже до Босне, где у Богородичиној цркви у Сарајеву ради неколико икона, а потом долази у Пловдив, где слика у црквама по околним селима. А. Василиев, *нав. дело*, 215–216, 222. Након Исакове смрти, Кузман је предводио тајфу коју су сачињавали њихови синови – Макарије и Јанко Кузманови и Овентије и Георгије Исакови. Радили су у Бугарској (Добруца, Варна) и Македонији, као и иконе и живопис у цркви Светог Илије у Лесковцу у периоду од 1893. до 1897. године. Д. Корнаков, „Копаничарите од Река“, *нав. дело*, 34.

⁷⁴³ П. Костић, *Црквени живот ...*, 87; А. Василиев, *нав. дело*, 217. Кузман Фрчковски се помиње и као аутор неколико икона у призренским црквама, али није познато у којим. Уп.: Р. Тимотијевић, „Иконопис на територији Призрена“, *нав. дело*, 261.

Јастребову, тадашњем руском конзулу у Призрену.⁷⁴⁴ Његов потпис могао се видети на престоним иконама, на икони Богородице 1888. септ. 12, рукоју К. М. и Христа 1888. септ. 28. написа Кузма М. Фрчковски од Галичник.⁷⁴⁵ Потписана је била и икона Светог Спиридона, где се потписао као К. М. Блаженев, а на иконама са приказом Тајне вечере, Васкрсења и Светог Јована такође је била написана година 1888.⁷⁴⁶ По завршетку овог посла мајстор Кузман отишао је у Бугарску, где се до краја живота, 1899. године, бавио копаничарским и иконописачким радовима, највише на обали Црног мора, у околини Варне.

Дуборесци су често, поред писаних трагова о својој делатности, на дрвету остављали и свој резбарени лик. На иконостас у цркви Светог Спаса у Скопљу, који је израдила тајфа Петра Филиповског око 1824. године, приказани су ликови три мајстора, на скуту испод иконе Светог Спиридона и Светог Николе, на десној страни иконостаса.⁷⁴⁷ На иконостасу који су израдили у цркви Светог Јована Бигорског, приказано је шест копаничара, у два реда, за тезгама како раде. Мајстор који је приказан са руком на слепоочници се идентификује као идеатор иконостаса.⁷⁴⁸

Макарије Фрчковски је свој лик приказао на резбарским радовима у цркви Светог Спаса, у Богородичиној цркви у Пазарцику у Бугарској као и у приштинској цркви. У цркви Светог Николе у Приштини приказани су ликови све тројице мајстора, Макарија, Ђурчина и Трајана.⁷⁴⁹

Димитирје Станишев је на трону за чудотворну икону Богородице у Пећкој патријаршији приказао свој лик. Представљен је као млад и у мијачкој ношњи, како ради за тезгом поред два јеромонаха који су били приложници.⁷⁵⁰ Они су и

⁷⁴⁴ С. Радојчић, „Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *нав. дело*, 4.

⁷⁴⁵ Записи преузети из: А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *нав. дело*, 19.

⁷⁴⁶ А. Николовски, *нав. дело*, 19, напомена 80.

⁷⁴⁷ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 212–213.

⁷⁴⁸ Т. Вукановић, *нав. дело*, 210–212.

⁷⁴⁹ Д. Корнаков, „Развојни пат на резбарството во Македонија“, *нав. дело*, 20.

⁷⁵⁰ Д. Корнаков, „Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско“, *нав. дело*, 80.

сигнирани као јеромонаси Јеротеј и Максим и мајстор Митар, што је јасан знак да је он у то време био на челу тајфе.

На царским дверима које је осликао, и највероватније и рељефно обликовао и обојио Константин Јаковљевић 1890. године у Преображењској цркви у селу Пасјану код Гњилана, копаничар је свој лик приказао на северним вратницама. На дну двери изрезбарен је лик копаничара за тезгом, са длетом и чекићем у рукама, и фесом на глави. На рукавима је записао своје име. Непознати копаничар изрезбарио је свој лик и на царским дверима у цркви Успења Богродице у Ораховцу.

УМЕТНИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ ДРВЕТА

Дела мијачких дуборезаца сврставана су у домен народне уметности, како то наводи Татомир Вукановић: „Обиље сцена из Светог писма спадају у врхунска достигнућа дуборезачке уметности сељачког македонског дуборезбарства, које се темељи на италијанском бароку“;⁷⁵¹ или Димитар Корнаков: „една од најважните и најоригинални појави во народната уметност кај Јужните Словени“.⁷⁵² Раскошни резбарени иконостаси карактеристични су за прву половину XIX века. Након тога, ова врста декорације остаје присутна у обликовању царских двери и тронов.⁷⁵³

Као и у случају зографске уметности, кључни фактори који су обликовали копаничарски израз, потицали су са Свете горе, где су се копаничари сусретали са делима из итало-критских радионица, у духу позновизантијске, барокне уметности.⁷⁵⁴ Дуборезбарство свој деветнаестовековни облик поприма почетком XVIII века, пре свега у географски блиској Грчкој (Метсово и села области Пинда), а под утицајима барокне пластике из Италије, превасходно из Венеције, да би се потом транспоновало на шире подручје Балкана. О томе говоре и предања из предела Долне реке да су Мијаци занат учили у Грчкој код венецијанских мајстора.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu II*, 112.

⁷⁵² Д. Корнаков, *Творештвото на Мијачките резбари ...* 1986.

⁷⁵³ Д. Корнаков, *Македонска резба*, 24.

⁷⁵⁴ Д. Корнаков, „Нови сознанија за иконостасот и мебелот на манастирот Св. Јован Бигорски“, *нав. дело*, 161; Д. Корнаков, *Македонска резба*, 24.

⁷⁵⁵ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 206–207.

Атоски утицај у раду мијачких резбара препознаје се у обликовању флоралних и зооморфних мотива, док се начин приказивања људских фигура и композиција из библијске историје доводи у везу са утицајем италијанских уметника.⁷⁵⁶ Руже, нарциси, нар, смокве, винова лоза, лист акантуса, спадају у вегетабилни репертоар. Приказују се јеванђелисти, серафими, птице, лавови, сцене из библијске историје. Као модел за обликовање дрвених конструкција хиландарских иконостаса, а потом и иконостаса широм Балкана, свакако је послужио протатски иконостас, за чију је израду био задужен монах Неофит још 1611. године.⁷⁵⁷

Копаничари су имали посебну врсту алата за рад, а радили су за столовима који се зову тезга или тезгоф. Као основно средство за рад користили су више врста длета („глета за копаница“): за израду флоралних мотива „глето ружарче“; за назубљивање „зопче“; за обликовање винове лозе и зрнастих облика „глето зрнарче“; за дубље копање и израду шупљина „требаче“; за праве линије „разлачесто“; за округле површине „јолуче“; а за обликовање предмета са оштрим површинама „секирче“. Сва длета су позната под збирним именом „шопотили“ како се зову у Македонији и Бугарској, и према наруџбини израђивали су их ковачи. Копаничари су користили и стругове, „ренде“, тестере „бичкије“ које су биле „големе пиле“ или „пиле рабојлије“, у зависности од величине предмета који се тестерише. Маљ за куцање по делту звао се „токмаче“.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Д. Корнаков, *Македонска резба*, 27.

⁷⁵⁷ М. Љубинковић, „Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори“, *Хиландарски зборник* 1, САНУ, Београд 1966, 126–127; Д. Медаковић, „Манастир Хиландар у XVIII веку“, *нав. дело*, 66–67.

⁷⁵⁸ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 229–230.

ТИПОЛОГИЈА И ПРОГРАМИ ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ У РАШКО-ПРИРЕНСКОЈ ЕПАРХИЈИ

Парохијске и манастирске цркве Рашко-призренске епархије представљале су средиште јавног живота верника. Верска обнова омогућила је њихово подизање и обнављање, као и опремање које је реализовано у складу са симбличком топографијом. О неопходности опремања храма указивали су и литургијски приручници, те се тако у делу *сокрѣвнице христјанскоѣ* наводи да су као „приуготовљење“ неопходно свештеницима да би били достојни свештенодејства, осим моралних врлина, потребне и одежде, свете сасуде, као и украшена цела црква, „нарочито трпеза и предложеније“.⁷⁵⁹ Хаџи Теофило Стевановић у свом делу *Познавање цркве или обредословље* наводи „особите принадлежности“ богослужења, које имају „свој духовни значај и служе верујућима за очигледну поуку“. Ту спадају „крст, иконе, горећа пред њима кандила и свеће, тамњан и одежде, сасуди и друге ствари, које се употребљавају при свештенорадњама, богослужбене књиге, клепало и звона“.⁷⁶⁰

Визуелна култура у сакралном простору има вишеструку намену, која произилази од њеног конкретног места у храму. Предмети и слике, иконе и зидна декорација, смештени у простору олтара имају употребну и илустративну функцију у складу са током богослужења. Визуелни садржаји у простору намењеном верницима функционишу као литургијски наративи, морализаторско-дидактичка средства, као и за одржавање концентрације верника током службе.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ *сокрѣвнице христјанскоѣ, то ѣсть толкованіе свѣтъхъ тѣннъ, свѣтѣхъ храма, сосѣдовъ церкѣвннхъ, ѿ божѣственне ѿ свѣщенне литургіе*, писмены крѣлевскаго всеѣтїанца пѣштансаго, въ бѣдинѣ градѣ 1824, 61.

⁷⁶⁰ Х. Т. Стевановић, *Познавање цркве или обредословље*, Штампарија код Просвете, Београд 1895, 23.

⁷⁶¹ S. Sinding-Larsen, *Iconography and Ritual. A Study of Analytical Perspectives*, Universitetsforlaget AS, Oslo 1984, 29–30.

Такође, слике религиозне садржине играју важну улогу у приватној побожности која је ван оквира литургијског живота цркве.⁷⁶²

Рецепција и употреба визуелних сакралних садржаја у простору храма, гледање, поштовање, целивање, молитве, спадају у домен визуелне побожности.⁷⁶³ Стога је у тумачењу програма и иконографије црквене уметности немогуће заобићи механизме приложничке праксе која је, заснивајући се на религиозним осећањима, обликовала предмете који припадају визуелној култури. Ова пракса утицала је, осим на процес изградње и обнове храма, и на изглед иконостаса, програме зидног сликарства, и снабдевеност цркве потребним утварима.

ТИПОЛОГИЈА ЦРКВЕНИХ ОБЈЕКТА И ОБЛИКОВАЊЕ САКРАЛНОГ ПРОСТОРА

Градитељска пракса на Балкану представљала је хомогену структуру у погледу развоја и основних концепција, као део јединственог балканско-османског културног модела. Тај је модел посебно уједначен у време од успостављања Танзиматских реформи до оснивања Бугарске егзархије 1871. године.⁷⁶⁴ То је евидентно у развоју варошке архитектуре и православних храмова, који у тим већим срединама добијају неке заједничке карактеристике и пре свега габарите веће од дотадашњих. Ова се пракса наставила и касније, а уједначеност градитељске праксе може се пратити и у руралним срединама.

Градитељска делатност у Рашко-призренској епархији примарно је усмеравана на обнову храмова. Вршене су преправке разних облика, у виду мењања дотрајалих елемената, најчешће кровних конструкција, малтерисања зидова, ојачавања објеката. Обнова је била једини могући вид изградње сакралног православног објекта, у складу са традицијом наслеђеном из претходних векова османске владавине.⁷⁶⁵ Зато је и једна од основних ставки у испитивању стања на

⁷⁶² S. Sinding-Larsen, *нав. дело*, 30.

⁷⁶³ D. Morgan, *The Sacred Gaze: Religious Visual Culture in Theory and Practice*, 51.

⁷⁶⁴ Н. Макуљевић, „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *нав. дело*, 139.

⁷⁶⁵ О принципима за обнову и изградњу храмова на територији Пећке патријаршије у време османске власти: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 17–35.

терену, пре него што ће неки градитељски подухват бити предузет, било управо питање да ли је на том месту већ постојао храм. Обнове су се често претварале у комплетну изградњу храмова у складу са тежњама за апсолутним искоришћавањем реформи у османском друштву.

Градитељску делатност у Рашко-призренској епархији карактерисала су два фронта деловања. Са једне стране, епархијска мрежа је ширена и ојачавана обновом верског живота и храмова у селима, док истовремено траје визуелна артикулација урбаних простора у варошима изградњом монументалних храмова. Оба архитектонска решења која су доминирала на подручју Рашко-призренске епархије одговарала су верској обнови, балканском културном моделу, изразу моћи наручилаца, као и литургијским потребама.⁷⁶⁶ То је и разлог зашто се базилике граде у већим срединама са већим бројем верника, и уједно богатијим становништвом. Балканско-османском културном моделу подједнако припадају и обновљени сеоски храмови, као здања која су најчешће грађена у претходним вековима османске власти, и по законодавним принципима веома блиским оним који су владали и у XIX веку.

Свим црквама у Рашко-призренској епархији заједничко је одсуство звоника. Забрана употребе звона у литургијске сврхе може се пратити од времена Мехмеда II, који их је забранио у Галати.⁷⁶⁷ Стога су уместо њих коришћене дрвене даске, такозвана клепала, у које се ударало чекићем. Многим храмовима заједничко је и постојање гробља у непосредној близини.

Типолошки, храмови XIX века у Рашко-призренској епархији могу се поделити на неколико категорија, од којих су две доминантне. У прву спадају тробродни храмови, међу којима има примера са куполом и без, а који се по правилу налазе у већим срединама. У другој категорији су једнобродни храмови који најчешће представљају старија здања на којима су вршене оправке у XIX веку. Осим ових, у епархији срећемо и изузетке који су настајали у складу са посебним жељама наручилаца, као и цркве брвнаре карактеристичне за подручја Горњег Полимља и Старог Влаха. Свим примерима заједничка је јединствена симболика унутрашњег простора.

⁷⁶⁶ Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 32.

⁷⁶⁷ О. Зиројевић, *нав. дело*, 24.

СИМБОЛИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСТОРА

Свим храмовима, без обзира на величину и место, заједничка је традиционална троделна подела на олтар, наос и припрату, при чему се сваки део сакралног простора може симболички интерпретирати. Са друге стране, једнобродни сеоски храмови врло често немају унутрашњу поделу на припрату и наос. Правоугаони облик основе у виду лађе, имао је своју симболичку функцију, јер се сматрало да он „напомиње хришћанима пловeње ка небеском пристаништу“.⁷⁶⁸ Симболичке евокације приписују се и другим црквеним плановима, па тако крстообразна основа какву срећемо у цркви манастира Драганаца указује на Христову искупитељску жртву.⁷⁶⁹

У сакралној топографији храма олтарски простор заузима место оријентисано ка истоку, што је повезано са идејом о рају који је Бог сместио на исток, улед чега је потребно и да верници у молитви буду окренути ка овој страни света.⁷⁷⁰ Црква је оријентисана ка истоку и стога што је Христос био распет окренут ка западу, те верници окренути ка истоку гледају „мисленим очима у распетог Спаситеља као лицем к лицу“.⁷⁷¹ Олтарски простор, као најсветији део храма, углавном се и конструктивно одваја од наоса, подизањем на један или два степеника, истовремено са раздвајањем уз помоћ иконостаса. Симболично се тумачи вишеструко, као „трон и судилиште вечнога Цара“, небо и рај.⁷⁷²

Најсветији део олтара представља часна трпеза конструисана на једном каменом стубу, што је решење својствено храмовима у Васељенској патријаршији.⁷⁷³ Симболично, у зависности од тока литургије, она представља трпезу за којом је одржана Тајна вечера, Христов гроб и божански престо који носе херувими.⁷⁷⁴ Такође, часна трпеза има четири угла, која представљају четири

⁷⁶⁸ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 8.

⁷⁶⁹ Исто.

⁷⁷⁰ *сокрџнице хришћанске*, 96.

⁷⁷¹ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 8.

⁷⁷² Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 13.

⁷⁷³ Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 37. О часном престолу: Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 16–18.

⁷⁷⁴ *сокрџнице хришћанске*, 69. Облачење престола приликом освећења одговара двоструком значењу престола као гроба Христовог и престола Господњег. Ј. Мирковић, *Православна литургија или Наука о богослужењу православне источне цркве, други посебни део*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1967, 209.

стране света и четири јеванђелиста.⁷⁷⁵ Било је пожељно да трпеза буде доступна са свих страна, али у скученим просторима често није било могућности да се то изведе. О томе је писао призренски протојереј у једном извештају састављеном након ослобођења: „Само у цркви мушутешкој и новој призренској, престоли су приступачни са свију страна. У осталим призренским и у округу, престоли су постављени уз зид у полукруг и олтари су мали, да у неким једва има места, да црквењак иза свештеникових леђа пролази с леве на десну страну, ради вршења својих послова у олтару“.⁷⁷⁶ На западној страни стуба часне трпезе у цркви манастира Врачева остављен је запис „1865 г мѣленко томовѣ исписа дїрекцї“.

Олтарска апсида по правилу је изнутра полукружна, и у њеној површини је у неким храмовима конструисана мања ниша. Олтарске апсиде су имале истакнуто место у обликовању и артикулацији простора и фасадних површина. Њихова обрада обично је визуелно била другачија у односу на монументалну структуру храма кубичног волумена. Апсиде су споља обликоване као вишестране, са прислоњеним колонетама, граде се од другачије обрађеног материјала. Тиме се доприносило акцентовању овог најсветијег простора храма.

Протезис и ђаконикон су најчешће конструисани у виду ниша, док се засебна одељења са апсидама на источној страни срећу само у већим храмовима. Као и сви делови храма, и те нише подложне су симболичким интерпретацијама. Тако ниша проскомидије, која се налази у северном делу олтара, истовремено представља пећину Христовог рођења и Голготу.⁷⁷⁷ Ђаконикон је своје име добио према улози ђакона у чувању књига и предмета који су се налазили на том месту, а тумачен је и као друга проскомидија на десној страни олтара.⁷⁷⁸ У неким храмовима постојала је умиваоница у којој је свештеник прао руке пред службу.⁷⁷⁹ Осим две неопходне нише, у неким олтарским просторима наилазимо на више различитих удубљења у зидовима, која су имала одређену намену у богослужбеној пракси.

⁷⁷⁵ *сокрѣвнице христїанскоє*, 111.

⁷⁷⁶ АС, МПС-Ц, 1914, I, 65. Православни протојереј округа призренског, Мин. просвете и црквених дела, 5/18. 7. 1914. год. Призрен.

⁷⁷⁷ *сокрѣвнице христїанскоє*, 109; Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 14.

⁷⁷⁸ *сокрѣвнице христїанскоє*, 109–110. Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 14.

⁷⁷⁹ *сокрѣвнице христїанскоє*, 110.

Наос, као простор намењен верницима, у тробродним храмовима био је издељен стубовима, и одвојен од припрате. У мањим јенобродним храмовима, читав простор западно од иконостаса имао је функцију наоса. За већину храмова у Рашко-призренској епархији карактеристично је засвођавање полуобличастим сводом. Већи храмови добијали су слепе калоте, а у неким је постојала и купола. Примена слепих калота имала је симболичну улогу стварања илузије куполе, која се другачије постизала и нарочитим начином осликавања полуобличастих сводова. Постојање калоте, или сликане декорације која је евоцира, имало је важан симболички смисао јер се сматрало да купола подсећа Хришћане да своје мисли управљају ка небу.⁷⁸⁰

У многим храмовима Рашко-призренске епархије јавља се и галерија конструисана над припратом. У цркви у Гњилану срећемо раскошно решење у виду галерија на западној, северној и јужној страни цркве, својствено храмовима који су потекли из опуса мијачких градитеља. Зидана ограда галерија најчешће је имала неправилну, таласасту форму и била је допуњена дрвеном решетком. Решететкаста дрвена ограда, која се и данас може видети на галеријама, сматра се оставштином исламских утицаја, јер се исти мотив могао видети на галеријама у џамијама, као и на прозорима муслиманских кућа.⁷⁸¹

Претпоставља се да је галерија, као и припрате, имала функцију раздвајања жена и мушкараца у храму.⁷⁸² Овај принцип родне сепарације не проситиче из канонског права, услед чега су приметне варијације у његовом остваривању.⁷⁸³ Посебно одељење намењено женама, такозвана женска црква, притвор, односно припрате, препознато је у литургијским приручницима. Никола Булгарис у делу *сокрџнице хришћанског* раздвајање мушкараца и жена у храму приписује Василију Великом.⁷⁸⁴ Постојање женске „препрате“ (цркве) препознаје и митрополит Михаило Јовановић.⁷⁸⁵ Жички епископ Никанор Ружић у *Номоканону Српске цркве* детаљније описује простор намењен женама: „Одељак за женскиње –

⁷⁸⁰ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 9.

⁷⁸¹ К. Томовски, *Мајстор Андреја Дамјанов (1813–1878)*, 14.

⁷⁸² М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Матица српска, Нови Сад, 1996, 40.

⁷⁸³ И. Зарић-Ђировић, „Женска припрате Николајевске цркве у Земуну“, *Саопштења* XLII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2010, 299.

⁷⁸⁴ *сокрџнице хришћанског*, 99–100.

⁷⁸⁵ Митрополитъ сръбскій Михаилъ, *Ручна свештеничка књига*, У Државной књигопечатњи, У Београду 1867, 207.

препрата одељује се преградом малом, како и жене могу видети иконостас и чути свештеника и читање молитава и појање црквених песама. (...) Иначе, у том одељку вазда при богослужењу стоје жене“.⁷⁸⁶ Да у припрати стоје жене наводи и Хаци Теофило Стевановић у свом приручнику *Познавање цркве или Обредословље*.⁷⁸⁷ Такође, када је „женска црква“ над припратом, припрата се тумачи као предворје храма.⁷⁸⁸

На место жене упућује и сликани програм у којем се ликови светитељки или сцена везаних за Богородицу, сликају у западном делу храма.⁷⁸⁹ Постоје примери, као у цркви Светог Димитрија у Добротину, где се светитељке сликају на северном зиду, не само у западном делу храма, што упућује на родно раздвајање верника лево и десно од улаза.

Бранислав Нушић је у опису приштинске цркве писао: „Хор је преграђен кафезом (решеткама) а тако исто и задњи део на доњем спрату и то је женска црква“.⁷⁹⁰ Овај опис сугерише да жене нису стајале на галерији већ испод ње, у припрати. Са друге стране, Милојко Веселиновић наводи да се црква дели „на мушку, доле, и женску, горе“, односно да је „мушкиње само доле у цркви, а женскиње на галерији (женској цркви)“.⁷⁹¹ Петар Костић је писао да је у Саборној цркви у Призрену зидана и припрата у „којој би женска чељад стајала за време богослужења“.⁷⁹² Наводи да је по жељи митрополита Мелетија „срушен хор за певаче, јер је то, како је он говорио, ’Свабско‘“, указују да је у тој цркви женама био намењен само простор у припрати.⁷⁹³ И адаптирана кућа која је служила као црква до изградње храма Светог Саве у Митровици, имала је одвојени женски простор – „Ова богомоља била је преко средине преграђена дрвеним решеткама и спуштена за једну степеницу, те је тако женски свет био у задњем (северном) делу“.⁷⁹⁴

⁷⁸⁶ Цитирано према: И. Зарић-Ћировић, *нав. дело*, 303.

⁷⁸⁷ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 9.

⁷⁸⁸ *сокрѣвнице христјанске*, 100.

⁷⁸⁹ Уп.: Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена опoштина, Велико Градиште 2006, 144–146; И. Зарић-Ћировић, *нав. дело*, 306–318.

⁷⁹⁰ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 12.

⁷⁹¹ М. В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Панорама, Приштина 2007, 21, 27.

⁷⁹² П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 233.

⁷⁹³ *Споменица 50-годишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871–1921*, 49.

⁷⁹⁴ М. А. Поповић, „Бивша Стара црква у Косовској Митровици“, *Весник*, Главни савез удруженог православног свештенства СФР Југославије, год. XXIII, бр. 520, 15. 2. 1971, Београд, 5.

ТРОБРОДНИ ХРАМОВИ

У варошима које су се постепено развијале у веће градске центре, а ка којима је гравитирало и сеоско становништво, грађени су репрезентативни саборни храмови тробродне основе. Демографски разлози утицали су на висину, пространост и монументалност ових храмова.⁷⁹⁵ Могућности које су проистицале из реформских одредби биле су у овом смислу јасно коришћене, те нарочито у другој половини XIX века ничу високе и простране цркве од камена. Јавна функција црквених здања, поштовање сакралне топографије зависне од литургијских потреба, као и друштвени оквири, условили су изглед балканских саборних храмова.⁷⁹⁶ Као репрезентативно решење, тробродни храм одговарао је изразу моћи наручилаца, што је било врло значајно у визуелном обликовању православне махале у односу на друге делове града.⁷⁹⁷

Изградња базиликалних грађевина пратила је ток црквене архитектуре и барокног историзма од XVII века на Балкану.⁷⁹⁸ Архитектура балканских храмова XIX века потицала је идејно од архитектуре грчких храмова из XVIII и с почетка XIX века. То су биле базиликалне грађевине са аркадним тремовима, чији су бродови засведени полуоблично, равним таваницама или уз примену слепих калота.⁷⁹⁹ Такође, једна од видних карактеристика ових храмова јесу и галерије, које се у мањим црквама налазе у западном делу храма, док у већим обухватају и северни и јужни део. Градске базиликалне цркве, које ће послужити као узор и за храмове у Рашко-призренској епархији, грађене су од XVI до XIX века и у другим деловима османског Балкана – Епир, Бугарска, Македонија, Србија, околина Истанбула.⁸⁰⁰ Такође, поред географски и културно блиских примера, на архитектонски израз балканских градитеља велики утицај је имала и италијанска пракса, на шта упућује поменута Вињолина књига која се налазила у у заоставштини Андреје Дамјанова.

Базиликална основа је омогућавала задржавање подужног облика цркве, и истовремено примање великог броја верника. Тробродност је подразумевала

⁷⁹⁵ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила ...*, 37.

⁷⁹⁶ Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 27.

⁷⁹⁷ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 32.

⁷⁹⁸ Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 29–31.

⁷⁹⁹ Н. Мавродинов, *нав. дело*, 28–30; А. Кадијевић, *нав. дело*, 37.

⁸⁰⁰ Н. Мавродинов, *нав. дело*, 31–36, 138–156; Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 31.

артикулацију простора стубовима на три дела подужно оријентисана у правцу исток-запад. Величајности грађевине доприносила је и вишеспратност, каква је постигнута у гњиланској цркви. Тробродни храмови изграђени у XIX веку у Рашко-призренској епархији могу се поделити у две скупине, у зависности од тога да ли су изграђени са куполом.

Тробродни храмови без куполе

У хронолошком погледу, прва тробродна црква базиликалне основе у Рашко-призренској епархији била је црква Светог Николе у Приштини.⁸⁰¹ Мештани су цркву изградили пре почетка Танзиматских реформи и могућности које су оне донеле, највероватније 1830. године.⁸⁰² Црква је подигнута на остацима храма са истом посветом, који се помиње у турским изворима из XVI века.⁸⁰³

Црква Светог Николе је подигнута на узвишењу у делу Приштине који се звао Варош, у којем су живели само Срби. Грађена је од тесаног камена, укопана у земљу за четири степеника и наткривена двосливним кровом од ћерамиде. Уз помоћ два реда од по пет стубова, који су служили и као носачи крова, ентеријер цркве подељен је на три брода. Најисточнији пар стубова налазио се иза иконостаса. Средишњи део олтарског простора заузимао је апсида која је и споља и изнутра била полукружна, док су нише проскомидије и ђаконикона формиране у удубљењу источног зида, са обе стране апсиде. Над западним паром стубова конструисана је галерија са решеткама. Испод галерије, над припратом, налазила се дуборезно обликована таваница.⁸⁰⁴ Црква је имала два улаза, на западној и јужној страни.

Црква Светог Николе је овако изгледала до 1906. године, када је по налогу митрополита Нићифора откопана чиме је добила изглед веће и више грађевине.⁸⁰⁵ Истовремено је изграђена и спољашња припрата која је обухватала западни и

⁸⁰¹ Црква је страдала у нападима 1999. и 2004. године, када је пао свод цркве, уништено зидно сликарство и изгорео иконостас. Обновљена је у периоду од 2005. до 2007. године.

⁸⁰² Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 221; Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 12.

⁸⁰³ Б. Вранићи, „Црква Светог Николе у Приштини“, *нав. дело*, 138.

⁸⁰⁴ Б. Вранићи, *нав. дело*, 138.

⁸⁰⁵ Ј. Поповић, *нав. дело*, 221–222.

јужни део цркве.⁸⁰⁶ Судаћећи по сачуваном натпису о овим радовима, који се налази над јужним улазом, том приликом је извршено и препокривање цркве. У току 1990. године над наосом је конструисана купола, а у источном делу спољашње припрате која се налазила са јужне стране, изграђена је апсида. Тај део храма служио је као крстионица.⁸⁰⁷

Готово упоредо са изградњом цркве у Приштини, покреће се и иницијатива за подизање Саборног храма у Призрену. Како је седиште митрополита било у малој цркви Светог Ђорђа (Руновића), мештани су још од 1830. године почели са кампањом за изградњу нове, велике Саборне цркве. Међутим, ферман су добили тек 1855. године, а изградња је започета тек десет година касније.⁸⁰⁸ У међувремену, службе су вршене прво у цркви Светог Ђорђа, до 1859. године, а када је обновљена црква Светог Николе, и она је служила.

Пре почетка спровођења иницијативе да се изгради нови Саборни храм у Призрену, Срби су успели да ограде постојећу цркву Светог Ђорђа, која је била без дворишта, и да јој са западне стране дозидају „женску цркву“, која је наводно срушена након што је изграђен нови храм.⁸⁰⁹ У XIX веку је обновљена и црква Светог Николе у насељу Поток-мала, коју је у XIV веку подигао властелин Рајко Киризимић, услед чега је остала позната као Рајкова.⁸¹⁰ Црква је страдала 1795. године када је опљачкана у походу скадарског паше Махмут Бушатлије, а потом је водом из оближњег потока засута песком и земљом.⁸¹¹ Пронађена је приликом рада на уређивању баште Митрополије у време рашко-призренског митрополита Мелетија. Стога су Призренци 1857. године цркву откопали, проширили са северне, јужне и западне стране, и све то препокрили дрвеним кровом и о томе оставили натпис над улазом у цркву. Тако је првобитно једнобродна црква, димензија 4 x 10 m, са три стране проширена за око 3 метра чиме је у унутрашњој структури добила тробродни изглед. Нова црква добила је два портала, западни и северни, као и по два прозора на свакој страни. Проширење је зидано каменом у

⁸⁰⁶ Б. Вранићи, *нав. дело*, 138.

⁸⁰⁷ Исто.

⁸⁰⁸ В. Крстић, Р. Љушић, *нав. дело*, 22.

⁸⁰⁹ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 232.

⁸¹⁰ С. Николић, „Црква Св. Николе – Рајкова у Призрену и њена актуелна заштита и презентација“, *Старине Косова и Метохије* 10, Покрајински завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1997, 111.

⁸¹¹ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 37.

кречном малтеру.⁸¹² Овако уобличена она није одступала од система обликовања сакралних грађевина у виду стамбених кућа по својим спољашњим карактеристикама.

Тробродну основу има и црква Успења Богородице у Ораховцу, који је до обнове ове цркве припадао парохији Велике Хоче.⁸¹³ Овај невелики храм изграђен је, према натпису над јужним улазом, 1852. или 1859. године.⁸¹⁴ Натпис је остављен 1909. године, што указује на време када су највероватније вршене извесне оправке у храму. Такође, над западним улазом је 1914. године подигнута звонара. Црква је зидана од грубо обрађеног камена на старијим темељима.⁸¹⁵

Олтарски простор ораховачке цркве, за два степеника издигнут у односу на наос, има једноставну просторну структуру. Широка олтарска апсида, споља осмострана, на бочним странама има велике нише, као и мање које су у удубљењу источног зида. Наос је уз помоћ четири стуба подељен на три брода, док се још један пар стубова налази иза иконостаса. Стубови у наосу носе слепу калоту која је грађена од опеке, као и све сводне површине. Галерија је над припратом у целисти конструисана од дрвета, и као таква лако је могла настати у некој од каснијих интервенција.

Црква Успења Богородице представља једноставно здање наглашене лонгитудиналности, наткривено двосливним кровом. Њене фасаде нису омалтерисане услед чега се јасно види начин зидања каменом. Има врло мало прозорских отвора, тек по један на свакој страни предолтарског травеја, и један на апсиди, који су малих димензија и заштићени гвозденим решеткама. Има два улаза, на западној и јужној страни. Средишњи део западног прочеља наглашен је двоспратном звонаром из 1914. године, која се ослања на два витка камена стуба.

Црква Светог Николе у Гњилану првобитно је подигнута на месту старије и мање цркве 1861. године, о чему говори и натпис клесан на каменој плочи на

⁸¹² С. Николић, *нав. дело*, 114–115.

⁸¹³ П. Костић, *Црквени живот ...*, 53.

⁸¹⁴ 1852. годину, као време изградње ораховачке цркве наводи Петар Костић. Уп.: П. Костић, *Црквени живот ...*, 99. Милан Ивановић је публиковао натпис у којем наводи 1859. годину. Уп.: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 23. Цифра у натпису заиста може бити и 2 и 9, те се не упуштамо у коначно датовање. Уз цркву је 1866. године, захваљујући Сими Игуманову, изграђена и школа. Уп.: М. Краснићи, „Ораховац. Антропогеографска монографија варошице. Положај насеља и природни услови“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 2, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1957, 133.

⁸¹⁵ М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *нав. дело*, 493.

храму. Црква је два пута горела – први пут 1861. године, у току довршења градитељских радова, и потом 1893. године, када су изгорела два спрата троспратне цркве.⁸¹⁶ Иако се веровало да је пожар био подметнут, цркву је највероватније нехотице запалио мајстор који је поправљао кров услед прокишњавања.⁸¹⁷ Ферман за обнову добијен је тек 1898. године због притужби муслиманског становништва да је црква превисока, да има „авале“, односно, да се са њених прозора види у авлије турских домова. Када је комисија за доделу фермана изашла на терен, утврдила је и да је првобитно изграђена већих димензија него што је то првим ферманом било одобрено.⁸¹⁸ Трговац Јефтимије Катанић, који је од стране црквено-школске општине послат по дозволу, известио је из Цариграда општину да пристану да обнове цркву тако што ће затворити горње прозоре. Међутим, Тодор Станковић, који је у то време поново добио управу над конзулатом, саветовао је да се то не прихвати, јер је црква и пре 40 година тако изграђена са ферманом.⁸¹⁹ Коначно, дозвола за оправку цркве изашла је у форми царске ираде маја 1898. године. Ферман је у вилајет стигао наредног месеца, а оправка је почела у августу.⁸²⁰ Храм је осветио митрополит рашко-призренски Дионисије 1900. године на дан Свете Тројице.⁸²¹

Црква је изграђена је у виду монументалног троспратног и тробродног храма базиликалног типа подужне основе. Са западне, северне и јужне стране простиру се галерије, које су конструисане над спољашњим тремом. Засведене су равним таваницама и имају зидане ограде са аркадним низом, испред којих су додате дрвене решетке. Над западном галеријом конструисана је још једна галерија, на другом спрату. Храм је засведен низом слепих калота, конструисаних међу стубовима који наос деле на три брода. Изградња слепих калота својствена је црквеној архитектури на ширем подручју Балкана, а међу блиским примерима налазе се Богородичина црква у Скопљу, црква Светог Пантелејмона у Велесу,

⁸¹⁶ АС, МИД-ППО, 1893, 179. М. Новичић, Мин. ин. дела, 26. 2/ 11. 3. 1893. год. Приштина.

⁸¹⁷ Исто.

⁸¹⁸ АС, МИД-ППО, 1895, 478. Б. Нушић, С. Новаковићу, 13/26. 10. 1895. год. Приштина.

⁸¹⁹ АС, МИД-ППО, 1897, 227. Т. Станковић, Ђ. Симићу, 26. 7/ 8. 8. 1897. год. Приштина.

⁸²⁰ АС, МИД-ППО, 1898, 98. С. Новаковић, В. Ђорђевићу, 6/19. 5. 1898. год. Цариград; И. Иванић, В. Ђорђевићу, 7/20. 8. 1898. год. Приштина.

⁸²¹ Касније су, у истом маниру, изграђени чесма југоисточно од цркве (1933. године) и звоник западно од цркве (1938. године).

као и црква Свете Тројице у Врању.⁸²² Олтарски простор је формиран троделно, са три апсиде од којих је средишња већа. Зидови олтарског простора су на неким местима разбијени нишама различитих величина, које су имале своју намену у богослужбеним радњама.

Фасаде су хармонично степеноване тако да се прати спратност храма степеновањем сводова и увлачењем сваког спрата, што кулминира уским сводом над средишњим бродом. Са јужне, северне и западне стране простире се отворени трем који почива на лучно повезаним ступцима. Ритмичност која доминира обликовањем фасадних површина постигнута је, осим степеновањем маса, и употребом прозорских отвора различитог профила. Над тремовима, где се налазе галерије првог спрата, прозори су једноставног правоугаоног облика, док се у вишим зонама понављају отвори у облику четворолиста. Такође, у највишој зони, на средишњем делу, конструисан је велики прозор са три лучна отвора. Апсиде су са посебном пажњом обликоване што се види и у начину зидања тесаним каменим квадерицама. На њима се налазе витке прислоњене колонете повезане луковима испод кровног венца. Пажња је посвећена и угловима грађевине, који су акцентовани каменом оплатом и при врху декорисани зооморфним скулпторалним елементима. Каменом оплатом наглашени су и западни и јужни портал, на чијим се доворотницима понавља мотив вазе, док је у угловима надворотника по један херувим.

Тробродни храмови са куполом

На челу скупине тробродних храмова са куполом налази се саборни храм Светог Ђорђа у Призрену као најмонументалнији. Иако је иницијатива за добијање дозволе започета у време изградње приштинске цркве, она је добијена тек 1855. године.⁸²³ Проблеми у добијању дозволе потицали су од много фактора међу којима су прогнанство Махмуд-паше Ротуловића из Призрена, који је био у добрим односима са Србима, и који је могао да им помогне, као и незаинтересованост митрополита да помогну. Према речима Петра Костића,

⁸²² Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 35–36.

⁸²³ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 22.

заложии се једино митрополит Игњатије, који је од стране српске заједнице за то био плаћен.⁸²⁴

Копање темеља је почело јула месеца 1856. године, на гробљу, због чега је њихова дубина била око 4, 5 метара. Било је предвиђено и зидање двоспратне приправе на три стране, као и употреба тесаног камена какав је наводно коришћен и за изградњу Светих Архангела.⁸²⁵ Одустајање од двоспратних галерија највероватније је настало под притиском митрополита Мелетија, који је, како је већ поменуто, тражио да се сруши хор за певаче.⁸²⁶ Црква је имала галерију изнад западног улаза, али није познато када је она изграђена.

Радови су текли врло споро превасходно због финансијских проблема али и сталних борби са Арнаутима, Љумљанима, који су често нападали Србе у Призрену. Црква је грађена захваљујући прилозима остављаним на тасове, али када је постало јасно да на тај начин још задуго неће бити довршена, 1880. године су у Призрену Петар Костић и прота Ђорђе Камперелић основали Друштво Светог Саве. Црква је коначно завршена и освећена 1/13. октобра 1887. године.⁸²⁷ Када је изграђена сматрана је једном од највећих и најлепших нових цркава у околини.⁸²⁸

Црква је добила тробродну основу и куполу над средишњим бродом. Олтарски простор чиниле су три полукружне апсиде, од којих је средишња била знатно већих димензија. Споља су апсиде акценотване прислоњеним колонетама тако да су бочне биле тростране, а средишња седмострана. Храм је конструисан као једноставна кубична грађевина лишена фасадног украса. Сви прозори су једноставни, полукружног профила.

Док је још припадао јурисдикцији рашко-призренског митрополита, у Старом Бару је 1860. године изграђена црква Светог Николе. На месту где је изграђена, у Подграђу, раније се налазила кућа Марка Таљушића у којој се

⁸²⁴ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 232–233.

⁸²⁵ П. Костић, „Призренско друштво Св. Сава“, *нав. дело*, 233; П. Костић, *Просветно-културни живот*, 87; В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 20–21.

⁸²⁶ *Споменица 50-годишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871–1921*, 49.

⁸²⁷ В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 21. И почетком XX века црква је још увек била дужна око 80.000 динара позајмљених за довршење од српских еснафа и бившег друштва Светог Саве у Призрену. П. Костић, *Просветно – културни живот ...*, 29.

⁸²⁸ В. Т., „Срби и Српкиње у Призрену“, *нав. дело*, 355. „Она је у истини, у потпуном смислу, необично велика, колосална и тврда црква; слободно се може рећи: да је то једина на полуострву балканском, између нових цркава, највећа и најтврђа, и да се само, тек у неколико, може нишка и сарајевска упоредити с овом“. Архимандрит дечански Сава, „Призрен“, *нав. дело*, 65.

окупљало православно становништво. Ту је прво 1842. године изграђена мања црква, да би на њеном месту потом мештани подигли тробродни храм.⁸²⁹

Барска црква зидана је тесаним каменим квадерима из Курила, који је нешто грубље обрађен у источном делу.⁸³⁰ Уз помоћ четири стуба простор је подељен на три брода. Средишњи брод, висински истакнут и у спољашњој силуети грађевине, добио је четири следе калоте и куполу између њих. Купола на осмостраном тамбуру конструисана је над средишњим делом наоса. У олтарском простору истакнуто је место полукружне апсиде. Неколико ниша намењених различитим богослужбеним радњама конструисано је са обе стране конхе. Осим прозора на апсиди, црква има још по два прозора на северном и јужном зиду, док се улази налазе на западној и јужној страни.

Фасаде барске цркве су једноставне, са нешто више пажње посвећене западном pročелу. Ту је примењена монументална розета на истуреном делу грађевине који прекрива следе калоте. Такође, западна фасада акценгована је и звоником на преслицу са три звона на самом врху.

Скупини тробродних храмова са куполом припада и црква Свете Тројице изграђена у Новој Вароши у периоду од 1857. до 1869. године.⁸³¹ Нововарошка црква подигнута је захваљујући угледним локалним трговцима, од којих иницијатива потекла још 1842. године.⁸³² Као и у другим већим срединама, црква је изграђена у православној махали, у доњем делу Нове Вароши.

Црква је конципирана као тробродна грађевина са куполом на осмостраном тамбуру. У унутрашњој организацији простора истичу се олтар и наос, који је стубовима подељен на бродове. Олтарски простор чине три полукружне апсиде, које су засведене полукалотама. Стубови који артикулишу простор наоса међусобно су повезани луцима, којима су такође повезани и са пиластрима ослоњеним на бочне зидове храма. Над предолтарским травејем конструисана је купола на пандантифима, чији је октагонални тамбур изнутра кружне форме.

⁸²⁹ Ђ. Вошковић, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962, 173.

⁸³⁰ Ђ. Вошковић, *нав. дело*, 173.

⁸³¹ О изградњи и архитектури нововарошке цркве: И. Ћировић, „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *нав. дело*, 241–247. О архитектури нововарошке цркве видети и: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила ...*, 52.

⁸³² И. Ћировић, *нав. дело*, 242.

Након Божића 1869. године, урушила се горња конструкција храма, на чијој су обнови ангажовани мајстори из тајфе Андреје Дамјанова.⁸³³

У спољашњој обради фасада, каменом оплатом наглашени су зона сокла, углови грађевине, пиластри, прозори и врата. Мотив затупљеног забата, са окулузом у врху, јавља се на западном прочељу, као и са обе стране куполне конструкције. Највише пажње посвећено је спољашњој обради олтарских апсида. Декорисане су витким каменим стубићима који су повезани луковима. Изнад лукова, а испод кровног венца, смештен је декоративни низ аркадица. На средишту сваке апсиде налази се по једна бифора са сараценским луковима. Оваки прозори налазе се на свим фасадама. На западном прочељу, са наглашеном троделном вертикалном поделом, бифора је смештена изнад портала. Са обе њене стране налази се по један једноделни прозор. У обради фасада нововарошке цркве уочава се и употреба сполија у зони сокла, у виду римских надгробника.⁸³⁴

Нововарошки храм представља прву грађевину изведену у духу романтичарског историзма у области Полимља, Старог Влаха и Санцака.⁸³⁵ Својим обликом, и временом изградње, на челу је скупине тробродних храмова са куполом, подигнутих средином XIX века у области Полимља, Старог Влаха и Санцака, међу којима се налазе цркве у Новом Пазару, Пријепољу, Новој Вароши, Сјеници, Штављу, Лопижама.⁸³⁶

Црква Светог Николе у Новом Пазару изграђена 1871/72. године у делу града позантом под називом Варош махала.⁸³⁷ Пре њене изградње, као парохијска црква служила је стара црква Светих апостола Петра и Павла. Нова црква изграђена је новцем добијеним од продаје земљишта изнад махале, османским властима за изградњу касарне.⁸³⁸ Изградња цркве у Новом Пазару поклапа се са боравком митрополита Мелетија у том делу епархије, и постоје јасне визуелне

⁸³³ В. Суботић, *Казивања Борисављевића*, МВ Графика, Београд – Дом културе, Нова Варош, 2002, 64.

⁸³⁴ И. Ћировић, *нав. дело*, 246.

⁸³⁵ А. Кадијевић, *нав. дело*, 52.

⁸³⁶ А. Кадијевић, „О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару“, *нав. дело*, 196; Исти, *Један век тражења националног стила ...*, 52–53; Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах Санцак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 211.

⁸³⁷ О Варош махали: Е. Мушовић, „О Варош махали у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 19, Музеј Рас, Нови Пазар 1995, 21–28.

⁸³⁸ Е. Мушовић, *нав. дело*, 26.

индиције да је он имао великог удела у њеној изградњи.⁸³⁹ Монументални иконостас, на чијој се резби понавља мотив архијерејске митре, и ракошни владичански трон, наручени од браће Ђиноски; као и елементи фасадне декорације, чији је део и рељефни приказ митрополита у камену на западној фасади, такође иду у прилог нереализованој идеји да се у овом месту митрополит трајно задржи.⁸⁴⁰

Новопазарска црква је тробородна, са осмостраном куполом на кубичном постољу и галеријом над припратом.⁸⁴¹ Олтарски простор је за два степеника издигнут у односу на наос. Састоји се од три раздвојене апсиде, између којих се налази по једна ниша. У средишњој апсиди се уочава ниша, док се нише са различитим функцијама налазе и у дубини северног и јужног зида олтара. Наос је артикулисан стубовима распоређеним у виду два реда од по три стуба, чиме је добијена тробродна основа. Занимљиво је да је купола конструисана изнад предолтарског травеја, док западни пар стубова носи балдахинску конструкцију која је осликана уместо куполе. Такође, у наосу се уочава и осликана дрвена проповедаоница, постављена уз северни зид. Галерија је конструисана изнад припрате и носе је два ниска стуба, који припрату од наоса раздвајају тролучном конструкцијом. Галерија има дрвену ограду решеткасте форме и два степенишна прилаза.

Црква је грађена од камена са употребом декоративног трахита у наглашавању одређених елемената на фасади, попут западног и северног улаза, углова грађевине и пиластара.⁸⁴² Пиластри који су у равни фасадне површине носе следе аркадне нише, како на бочним фасадама тако и на три апсиде олтарског простора. Фасадна декорација примењена је у обради портала и пиластера, у виду камених квадера са клесаним антропоморфним мотивима. На рељефима се уочавају

⁸³⁹ П. Костић, *Аутобиографија*, 43; Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санцак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 217–218; И. Женарју, Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *нав. дело*, 522.

⁸⁴⁰ Да је митрополит Мелетије имао контролу над изградњом цркве у Новом Пазару, као и да је његов лик приказан у склопу декорације западне фасаде, упућује: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 217.

⁸⁴¹ А. Кадијевић, „О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару“, *нав. дело*, 195–196.

⁸⁴² Лежиште андезитске лаве од које се добија трахит налази се на Винуку, двадесетак километара северозападно од Новог Пазара. Екстензивно се користио за вертикално и хоризонтално облагање ентеријера и екстеријера, као и поплочавање тргова. В. Пајковић, „Трахит и културноисторијски споменици код Новог Пазара“, *Новопазарски зборник* 15, Музеј Рас, Нови Пазар 1991, 146, 151.

остацн боје, што сугерише на високу декоративност која је била постигнута аплицирањем оваквих сцена на фасади.

У луку северног улаза понавља се мотив херувима, док је на том месту над јужним улазом цвет. На истом месту над западним улазом приказани су цар Константин и царица Јелена са часним крстом, фланкирани анђелима. Такође, на доворотницима западног улаза клесане су две фигуре, на северној страни митрополита а на јужној свештеника. Митрополит је приказан и на каменом квадери који је део пиластра који се налази западно од јужног улаза. Ту је приказана сцена у којој се два верника обраћају митрополиту са архијерејским жезлом у руци.⁸⁴³ Над западним улазом налази се још и лунета са сликаним ликом патрона и над њом рељеф који приказује Исуса Христа са сфером и јеванђељем, који благосиља обема рукама. И над бочним улазима налазе се лунете, и у њима сликани ликови Светих апостола Петра и Павла.

На пиластру који се налази источно од северног улаза, у рељефу су приказана два мајстора која обрађују камен. На камену којим је наглашен северо-источни угао цркве, аплициран је рељеф који приказује људску главу, док је на истом месту на југоисточном углу, глава бика. На неколико места на фасадама се налазе и конзоле са скулптуром лава. У лунетама прозора на бочним зидовима налази се по један цвет, а украс носе и лунете апсидалних прозора. Над северним прозором је исклесан серафим, над централним је цвет, а над јужним крст, при чему су над самим прозорима аплицирани крстови од трахита.

Оно што је заједничко поменутој скупини храмова у области Полимља, Старог Влаха и Санцака, јесу једноставна кубична форма, обрада фасада и начин њихове декорације, тробродна основа и купола на осмостраном тамбуру. Такође, у Пријепољу се јавља и галерија, а тространа апсида карактеристична је и за цркве у Новој Вароши, Сјеници, и Штављу. Рељефни украс, премда много скромнијих размера, јавља се и на западном порталу у Штављу, где је клесана фигура свештеника са кључем у рукама, као и на бочним порталима у Новој Вароши где се јавља мотив винове лозе која излази из ибрика.⁸⁴⁴ Динамичнију декоративну обраду добиле су цркве у Пријепољу и Сјеници, на чијим се фасадама јавља низ

⁸⁴³ О тумачењу овог рељефа: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 218.

⁸⁴⁴ За украс на цркви у Новој Вароши: И. Ћировић, *нав. дело*, 246.

аркадица испод кровног венца, који се уочава и у обради апсидалних конхи у Новој Вароши.

Над свим улазима су остављена правоугаона удубљења намењена смештању записа о изградњи храма. У Новом Пазару је текст био исписан бојом која се до данас у потпуности испрала, док записа нема ни у Сјеници. У Пријепољу је запис урезан и попуњен бојом: *Српско-православна црква посвећена Св. Василију Острошком, почета 22. јула 1890. год.* У храму у Новој Вароши над западним улазом постављена новија табла у којој се наводи да је храм подигнут 1864. године.

Сви ови храмови изграђени су на истакнутим јавним местима, без потребе да буду мимикрисани у постојећу средину, што је једна од најзначајнијих карактеристика верске обнове. У овој области то је омогућено тек од друге половине XIX века, што показује пример некадашње цркве посвећене Покрову Пресвете Богородице која се налазила у Пријепољу. Ову цркву, изграђену 1852. и освећену 1854. године, посетио је руски конзул Гиљфердинг и записао да је изгледала „попут мање куће“.⁸⁴⁵

Већина храмова из ове скупине подигнута је у време када је област Полимља била део Дабробосанске и Мостарске епархије. Од марта 1894. године она је дошла под јурисдикцију рашко-призренског митрополита, и од тог периода довршене су и освећене цркве у Пријепољу, на Илијином брду код Пљевље и у Лопижама 1899. године, као и у Штављу и Сјеници.⁸⁴⁶

Последњи храм који је у Рашко-призренској епархији изграђен као тробродна структура са куполом, и уједно један од најлепших примера црквене архитектуре XIX века на овом подручју, јесте храм Светог Саве у Косовској Митровици, грађен у периоду од 1896. до 1913. године.⁸⁴⁷ Изградња је дуго трајала услед великих трошкова које је изискивао амбициозни план храма, као и техничких потешкоћа у његовој реализацији.

Пројекат за изградњу нове цркве у Митровици, као месту које је након изградње железнице, доживело нагли пораст православног становништва, израдио

⁸⁴⁵ В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства ...*, 84; Н. Макуљевић, *нав. дело*, 212.

⁸⁴⁶ АС, МИД-ППО, 1899, 118. С. Симић, В. Ђорђевићу, 5/18. 4. 1899. год. Приштина; АС, МИД-ППО, 1899, 119. Управник царинарнице Ђ. Радуловић, Мин. ин. дел, 29. 8/ 11. 9. 1899. год. Јавор; АС, МИД-ППО, 1899, 119. телеграм, Н. Петровић, 23. 9/ 6. 10. 1899. год. Ниш.

⁸⁴⁷ Црква је страдала 17. марта 2004. године у нападу Албанаца, када је опљачкана и запаљена.

је Андра Стевановић (1859–1929).⁸⁴⁸ Његов оригинални нацрт није сачуван, али је сачувано писмо Бранислава Нушића упућено Стојану Новаковићу, у којем он тврди да је на његову молбу Стевановић израдио нацрт, али да је исти морао бити потписан од стране турског инжињера, како би план „био употребљив“ за добијање дозволе за изградњу.⁸⁴⁹ Радови на изградњи текли су у неколико етапа, којима су наизменично руководили Михаило Ђорђевић из Тресонча, Даме Андрејев из Дебра и Стојан Јосифовић из Прокупља.⁸⁵⁰

Ентеријер цркве разуђен је стубовима који простор деле на три брода. У средишту наоса конструисана је купола на осмостраном тамбуру. Поткуполни травеј је са јужне и северне стране добио плитке певничке просторе правоугоне основе, чиме је у основи храма трбородна базилика уклопљена са уписаним крстом.⁸⁵¹ Олтарски простор је конструисан као трделан, са са полукружном олтарском апсидом, која је споља тространа, и одвојеним проскомидијом и ђаконикомом. На западној страни налази се припрата, над којом је галерија била изграђена тек 1932. године, за потребе црквеног хора, а залагањем свештеника Момчила Нешића који је уједно био и оснивач хора.⁸⁵²

Црква је грађена тесаним и ломљеним каменом из мајдана оближњих села Кориља и Рудара.⁸⁵³ Декоративност фасада огледа се у употреби две врсте камена у изградњи, при чему су за углове коришћени тесани камени квадери, а за изградњу зидних површина неуједначено ломљени камен. Носачи куполне конструкције форимирали су базиликални тип ентеријера са три брода, која су у спољашњости обликована степеновањем маса бочних бродова у односу на виши централни. Истовремено, у спољашњем обликовању приметни су и истакнути калкански решени кракови уписаног крста над чијом укрснојцом је конструисана купола.⁸⁵⁴

⁸⁴⁸ М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *нав. дело*, 533; А. Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици“, *нав. дело*, 34.

⁸⁴⁹ АС, МИД-ППО, 1896, 590. Б. Нушић, С. Новаковићу, 5/18. 8. 1896. год. Приштина.

⁸⁵⁰ О току изградње цркве у Митровици видети: И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 400–410.

⁸⁵¹ А. Кадијевић, *нав. дело*, 35.

⁸⁵² Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 33–34.

⁸⁵³ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 31.

⁸⁵⁴ О комбиновању лонгитудиналности плана и концепције уписаног крста, такозваном лажном сопоћанском базиликалном решењу, на примеру ове цркве: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила ...*, 65–66; Исти, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици“, *нав. дело*, 37.

Све фасаде су хармонично и врло симетрично обликоване употребом кровних венаца у виду низова слепих аркадица на свим површинама као и монофорама у два нивоа, чиме је створен лажни утисак двоспратности грађевине. Северна и јужна фасада имају по четири прозора на оба нивоа, а између њих истурене кракове крста. На северном краку налази се наглашени улаз и над њим монументална четворолучна прозорска конструкција. На јужној фасади су уместо улаза примењена два прозора налик осталим прозорима на храму. Мотив квадрифоре и монументалног улаза употребљени су и у обликовању западне фасаде. Источна фасада наглашена је тространом апсидом, на чијим је странама аплицирана по једна витка монофора, док су површине ђаконикона и проскомидије решене попут бочних делова западне фасаде, употребом прозора у два нивоа.

Својим обликом, појединачним архитектонским елементима и начином градње, ова црква представља најимпозантније црквено здање XIX века на територији Рашко-призренске епархије. Стилски, она припада корпусу грађевина насталих у духу националног стила.⁸⁵⁵ Овај ће стил свој пуни израз добити изградњом спомен-храма Светог архангела Михаила у Штимљу, завршеног убрзо по ослобођењу.⁸⁵⁶

ЈЕДНОБРОДНИ ХРАМОВИ

Наспрам монументалних храмова у већим срединама, широм Рашко-призренске епархије обнављане су сеоске цркве мањих димензија, што је доприносило ширењу парохијске мреже. Њихова изградња и обнова била је и једна од основних карактеристика обнове Пећке патријаршије, јер је православно становништво традиционално насељавало руралне крајеве у којима су цркве представљале окосницу верског али и свакодневног живота.⁸⁵⁷ Стога и у XIX веку

⁸⁵⁵ А. Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици“, *нав. дело*, 35.

⁸⁵⁶ О архитектури храма у Штимљу: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила ...*, 118–119; А. Кадијевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 23, Музеј Рас, Нови Пазар 1999, 166–169; И. Женарју, „Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу“, *Лесковачки зборник* LIII, Народни музеј, Лесковац 2013, 282–286.

⁸⁵⁷ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, 33.

верска обнова своје упориште има у бризи о сеоским црквама, упоредо са изградњом цркава у градовима и бригом о манастирским комплексима.

Једнобродни храмови у Рашко-призренској епархији имају правоугаону основу и полукружну апсиду на источној страни. Засведене су полубличастим сводом и прекривене двосливним кровом, мрачне и са врло малим и неправилно распоређеним отворима.⁸⁵⁸ Ретки су примери који су изграђени са куполом, и они су углавном грађени као нови објекти на темељима старијег здања.

Једнобродни храмови без куполе

Већина једнобродних храмова изграђена је у време обнове Пећке патријаршије, у XVI и XVII веку. Најчешће је једини извор о томе да су ти храмови били обнављани у XIX веку запис остављен након осликавања ентеријера. Цркве обнављане и грађене у селима Рашко-призренске епархије, баш као и широм Балкана, редом су малих димензија, грађене од камена који се могао наћи у најближем окружењу, често од стране локалног становништва, без већег интересовања за естетику архитектонских концепција.

Њихова основна намена, вршење богослужења и сабирање народа који није био бројан у мањим срединама, испуњавана је једноставном градњом малих објеката прекривених кровом на две воде, који су више подсећали на куће него на храмове. Често су овакве цркве делимично укопане у земљу, што је заоставштина претходног периода пре Једренског мира и повластица које је донео Гилхански хатишериф. Иако се стекла могућност и слобода да се гради замашније, а посебно након Кримског рата 1856. године, ова се пракса прекинула само у градским срединама. Делом се то правда жељом за невидљивошћу, а делом финансијским могућностима. Пре свега, реалне потребе нису захтевале да се граде већи храмови.

⁸⁵⁸ Уп.: М. Шупут, *нав. дело*, 88–89. О црквама које су у XIX веку припадале Рашко-призренској епархији, а које су подигнуте ранијем периоду: П. Пајкић, „Цркве Средачке жупе из турског периода“, *нав. дело*, 51–105; Исти, „Сеоске цркве у долини Белог Дрима“, *Старине Косова и Метохије* 1, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1961, 145–200; Исти, „Цркве у Сиринићкој жупи“, *нав. дело*, 351–366; Р. Станић, „Архитектура и сликарство XVI и XVII века“, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд 1969, 215–237; М. Шупут, *нав. дело*, 90–91; Иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, на више места.

Црква Светог Илије у Вучитрну грађена је у периоду од 1823. до 1833. године.⁸⁵⁹ Конципирана је као пространа једнобродна грађевина подужне основе, у чијем се ентеријеру јасно распознају олтар, наос и припрата. У источном делу храма обликован је олтарски простор који је од наоса одвојен пиластрима и са два широка зидана ступца, на које се ослањала конструкција дрвене иконостасне преграде. Олтарска апсида је наглашена у спољашњој структури храма као полукружна конха у равни источног зида, док су простори проскомидије и ђаконикона означени нишама у равни зида са обе стране ове конхе. Наос је пиластрима артикулисан у виду два правоугаона травеја, и засведен полуобличастим сводом. У западном делу храма, изнад припрате конструисана је дрвена галерија, на коју се стизало степеништем у северном делу цркве. Битна карактеристика вучитрнске цркве је и чињеница да је делимично била укопана у земљу, чиме је скривена њена реална висина.⁸⁶⁰

Вучитрнска црква зидана је од тесаног камена, као једноставно здање са покривачем у виду двосливног крова. На фасадама се уочавају ојачавајући контрафори од опеке постављени на местима на којима се у унутрашњости налазе пиластри. Црква је изграђена са шест прозора – два су се налазила у олтарском простору, један на источној апсиди и један на јужном зиду; док се још по два прозора налазе на северном и јужном зиду цркве. Улази су смештени на главном, западном pročелу и северној страни, док је црква са западне стране и делом северне и јужне фасаде имала и отворени трем артикулисан лучним пролазима.

Једноставну правоугаону основу има и црква Светог Николе која је подигнута (обновљена) 1862. године у Косовској Каменици.⁸⁶¹ У каснијим интервенцијама, уз цркву је дозидана затворена спољашња припрата са троспратним звоником над улазом. У обради ентеријера доминира троделна подела на олтарски простор, наос и припрату. Полукружна олтарска конха споља

⁸⁵⁹ М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *нав. дело*, 419; Црква је преживела бурне догађаје, а у два наврата, 1999. и 2004. године, паљена је и демолирана. Радови на њеној санацији и реконструкцији вођени су 2006. године. Опширније о цркви у Вучитрну: И. Женарју, „Црква Светог Илије у Вучитрну“, *нав. дело*, 383–411.

⁸⁶⁰ Ову чињеницу запазиле су и британске путнице Мекензијева и Ирбијева приликом посете Вучитрну. Оне су приметиле пространост цркве и чињеницу да је укопана да не би била виша од кућа Арнаута. Ц. М. Макензи, А. П. Ирби, *нав. дело*, 217.

⁸⁶¹ Натпис о изградњи је публикован у: М. Ивановић, „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *нав. дело*, 26.

је тространа, док је од употребних ниша конструисана само она у северном делу олтара намењена вршењу проскомидије. Црква је засведена полуобличастим сводом, а врло уски прозорски отвори допринели су њеном мрачном ентеријеру. У западном делу, над припратом, конструисана је и галерија, са високом, дрвеном решеткастом оградом таласасте структуре. Црква има два улаза, западни и јужни.

Мрачни ентеријери представљају појаву приметну и у другим храмовима у Косовском Поморављу, попут оних у Пасјану, Доњем Кормињану, Стражи, Великом Ропотову, Станишору, Могили. Све ове цркве грађене су по истом принципу, као врло једноставна здања правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом, и покривена двосливним кровом који је конструисан над полуобличастим сводом. У истој области, цркве Свете Петке у Витини и Светог Димитрија у Врбовцу добиле су велике и једноставне прозоре лучног профила, чиме су добијени добро осветљени простори. Међу овим храмовима истичу се они у Великом Ропотову и Пасјану, као здања са галеријом у западном делу.

Преображењска црква у Пасјану код Гњилана највероватније је обновљена почетком XIX века. Када је српски конзул Тодор Станковић посетио ову цркву, забележио је да је она била порушена почетком XIX века, као и да се њена каснија обнова доводи у везу са радом Бејас (Бејаз) Хануме, такозване Беле Госпође, жене Рашид-бега Цинића.⁸⁶² Велики радови на уређењу ове цркве извршени су у последњој деценији XIX века, када су израђени живопис и иконостас.

Црква има једноставну правоугаону основу, али доста простран ентеријер који је засведен полуобличастим сводом. Као и остале цркве у својој околини, веома је мрачна, а има два улаза, западни и јужни. Обзиром на димензије, црква је добила несразмерно мали олтарски простор. Полукружна апсида је прилично малих димензија, и часна трпеза је постављена уз њу тако да није могуће проћи са њене источне стране. И нише за проскомидију и ђаконикон такође су малих димензија. Наос је од припрате одвојен са два масивна зидана ступца повезана

⁸⁶² Према његовим речима, она се звала Марија, и била је ћерка свештеника Алексе из Зајечара. У Првом српском устанку Турци су је заробили и довели у Гњилане, где је удата за Рашид-бега. Село Пасјане било је чифлук њеног мужа, и она је, уз његову дозволу обновила тамошњу порушену цркву. Т. П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији*, 41–42. И Григорије Божовић писао је о пасјанској цркви као задужбини Бејаз Хануме. Према његовим речима, ова хришћанка отетаје из Алексинца, и удата за Малић-бега, док је Станковић забележио да је она била мајка Малић-бега. Г. Божовић, „Задужбина Бејаз-Хануме“, *По Гњиланском крају (путписи)*, прир. Јордан Ристић, Скупштина општине Гњилане, Гњилане 1997, 39.

лучном конструкцијом. Над припратом је конструисана галерија, до које се долази степеништем у јужном делу. Зидана ограда галерије и њен дрвени решеткасти део имају таласасту форму, попут галерије у Каменици.

Попут осталих једнобродних храмова у околини, и пасјанску цркву одликују једноставне, малтерисане фасадне површине. Забележено је да је по изградњи црква била веома бела. Према речима Тодора Станковића, када је Јашар-паша из Приштине, приликом боравка у Пасјану видео нову, свеже окречену цркву, он је наредио да се њени зидови запале, од чега су дуго времена били црни.⁸⁶³ Григорије Божовић наводи да је пасјанска црква дуго имала тамну фасаду јер је једном приликом Малић-бег наредио да се уз зидове цркве запали слама како црква не би била толико упадљива из даљине.⁸⁶⁴

У Косовском Поморављу се својим изгледом истиче и црква Успења Богородице у Доњем Кормињану код Косовске Каменице. Није познато када је изграђена, нити када је обновљена, али је уочљиво да су неки њени делови настајали у етапама. Осликана је 1870. године, када су можда вршени и неки грађевински радови. Том приликом живописан је ентеријер као и делови западне и јужне фасаде. Јужни трем који се данас уочава, некада је био у потпуности затворен и спојен са данашњом спољашњом припратом која се налази у западном делу. Тада је црква је изгледала као већа стамбена јединица са кровом на четири воде. Данас је јужни зид пробијен. Сликарство које се налази на јужном зиду спољашње припрате изгледа као да је касније пренето на то место. И сама конструкција тог простора у скоријој прошлости је измењена.

Црква у Доњем Кормињану изграђена је од камена неправилног облика. Има правоугаону основу и простор подељен на олтар и наос, који је засведен полуобличастим сводом. Црква је делимично укопана у земљу, тако да се у храм силази преко три степеника. У олтарском простору налази се полукружна апсида уз коју је смештена часна трпеза, као и две мале и ниско постављене нише за проскомидију и ђаконикон. У спољашњој обради апсида је добила неправилан облик са три плитке нише на средини. Читавом дужином ентеријер ове цркве, чија ширина не прелази 3 метра, артикулисан је прислоњеним луковима који заузимају средишњу зону северног и јужног зида.

⁸⁶³ Т. П. Станковић, *нав. дело*, 41–42.

⁸⁶⁴ Г. Божовић, *нав. дело*, 39.

Оно што данас представља трем уз јужни зид цркве, који је затворен са западне и источне стране, лако је могло бити изграђено непосредно пред осликавање 1870. године. На то упућује изглед источног зида овог трема, на чијем је средишту конструисана ниша. Ниша је, као и површине са њене обе стране, осликана представама архијереја.

Као што је поменуто, Црква у Доњем Кормићану је делимично укопана у земљу. Ова појава приметна је и у изградњи других храмова, попут већ поменутог приштинског, или вучитрнског, као и мањих парохијских цркава у селима попут Добротина и Готовуше. Да је и црква у Ђаковици била укопана у земљу, указује навод М. Велимировића: „Не припада староме добу, направљена је више у земљи“.⁸⁶⁵ У обради простора у цркви Светог Димитрија у Добротину код Липљана такође не постоји подела на припрату и наос. И она има једноставан олтарски простор са једном апсидом, врло мале прозорске отворе услед чега је веома слабо осветљена, као и двосливни кров који покрива полуобличасти свод. Није познато време изградње ове цркве, која је осликана 1862. године. Црква је ојачана утегама највероватније 1910. године. Наиме, током те године, за време службовања свештеника Симе Поповића, покренута је обнова цркве, за коју је свештеник тражио греде. Како су се исте могле наћи тамо где је била развијена железница, оне су и тражене, посредством липљанског пароха Дене Дебељковића, од надзорника пруге у Липљану.⁸⁶⁶

Једноставност форми чије су основне карактеристике правоугаона основа, полуобличасти свод и двосливни кров, као и слабо осветљење, јављају се и у другим деловима Рашко-призренске епархије, као на пример у Сиринићкој жупи, на северним обронцима Шар планине, где су у XIX веку обнављане цркве у Штрцу, Севцу и Беревцу. У Штрцу се налазе две цркве, Светог Николе, која је првобитно изграђена у XVI веку, и Светог Јована, која изграђена 1911. године.⁸⁶⁷ Црква Свете Петке у селу Беревце, изграђена је 1557. године, док за цркву Светог Николе у Севцу није познато време првобитне изградње.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ М. Велимировић, „Васојевићи, Полимље, Метохија“, *нав. дело*, 114.

⁸⁶⁶ АСАНУ, Е-469-II-164, С. Поповић, Д. Дебељковићу 1/14. 8. 1910. год. Добротин.

⁸⁶⁷ М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *нав. дело*, 547.

⁸⁶⁸ П. Костић, *Црквени живот ...*, 95, 105; М. Ивановић, *нав. дело*, 397, 523.

Према истим начелима обнављане су и цркве у Средачкој жупи, у горњем току реке Бистрице, југоисточно од Призрена. У селима ове жупе налазе се цркве, које су припадале средачкој парохији, подигнуте или обновљене у XIX веку на темељима старијих здања – Свети Илија у Локвицама 1866. године и Рођење Богородице у Плањану 1868. године, док је цркви Светог Николе у Средској 1875. године дозидана припрата.⁸⁶⁹ У селу Живињане крајем XIX века изграђена је црква Свете Недеље.⁸⁷⁰

Верска обнова осетила се и у Великој Хочи. Тамо је 1853. године обновљена црква Светог Стефана.⁸⁷¹ На цркви, која је у XIX веку зидана притесаним каменом и сигом, уочавају се три фазе изградње, из XIV, XVI и XIX века.⁸⁷² Приликом обнове из 1853. године изграђена је припрата квадратне основе, са наглашеним западним прочељем на којем се истиче неуобичајени звоник на преслицу, са местима за три звона. Истовремено са изградњом припрате, конструисан је и потпорни лук који се ослања на пиластрима, на месту где се раније налазила западна фасада.⁸⁷³

У Великој Хочи обновљене су и једнобродне цркве мањих димензија, посвећене Светој Ани и Светој Недељи. Црква Свете Ане изграђена је 1912. године на темељима цркве која је такође била посвећена истој светитељки. Пре него што је 1912. године подигнута црква, ту се налазила џамија.⁸⁷⁴ Црква има широку полукружну апсиду која обухвата читав олтарски простор. Засведена је подужним полуобличастим сводом. У време изградње ове цркве обновљена је и црква Свете Недеље, која потиче из XIII века, а која је обнављана и у XIX веку. Она има правоугаону основу, апсиду која је полукружна споља и изнутра и равну дрвену таваницу.⁸⁷⁵

Обнова верског живота у XIX веку осетила се и у областима које се налазе у подножју Копаоника и које су данас део општине Лепосавић. На том простору је

⁸⁶⁹ П. Костић, *нав. дело*, 94–95; П. С. Пајкић, „Цркве Средачке жупе из турског периода“, *нав. дело*, 53.

⁸⁷⁰ Црква у селу локвице срушена је 1999. године, а у Живињану 2004. године. М. Ивановић, *Метохија: споменици и разарања*, 230, 267.

⁸⁷¹ П. Костић, *Црквени живот ...*, 99.

⁸⁷² П. Пајкић, „Цркве у Великој Хочи“, *нав. дело*, 194.

⁸⁷³ С. Смирнов, Ђ. Бошковић, „Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља“, *нав. дело*, 274–275.

⁸⁷⁴ П. Костић, *Црквени живот ...*, 99; М. Миљановић, „Иконе из Велике Хоче“, *нав. дело*, 82.

⁸⁷⁵ С. Смирнов, Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 275.

обновљено неколико храмова, међу којима су две једнобродне цркве без куполе. Црква Светог Николе у селу Земаници обновљена је 1861. године, о чему сведочи запис над улазом, а након годину дана обновљена је и црква Усековања главе Светог Јована Крститеља у Сочаници.⁸⁷⁶

Црква у Земаници грађена је каменом неправилног облика, који је пажљивије обрађен на угловима. Олтарски простор је за један степеник уздигнут у односу на наос и од истог одвојен лучном конструкцијом. Има полукружну основу и три нише распоређене на три стране полукруга. Наос, који је засведен полуобличастим сводом наткривеним двосливним кровом, од припрате је одвојен пиластрима које повезује лук.

Фасаде су обликоване тако да се уочава зона сокла, и над њом пиластри повезани луковима. Док је апсида лишена овакве обраде, више пажње је посвећено западном pročелу које је добило троделну вертикалну поделу. Улаз има оплату од тесаних камених квадера, а над њим се налази и конструкција у виду три мање нише у којима се налази запис о обнови. Претпоставља се да су цркву зидали Цинцари, у народу познатији као мајстори Гоге, који су зидали и цркву у Сочаници.⁸⁷⁷

Сочаничка црква је подигнута на неправилном терену, на узвишењу и својим источним делом уклесана у стену, односно прислоњена уз брдо Сокољачу. Зидана је каменом вађеним са старог града у Сочаници, на месту званом Лука.⁸⁷⁸ Једнобродни храм скромних димензија, на источној страни има апсиду неправилног облика, која је формирана прилагођавањем терену, делимично уклесана у стену, што је условило њене димензије и неправилан унутрашњи простор.⁸⁷⁹ Црква је данас засведена полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом.⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ И. Женарју, „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *нав. дело*, 317.

⁸⁷⁷ Исто.

⁸⁷⁸ И. Женарју, *нав. дело*, 319.

⁸⁷⁹ Четрдесетих година XX века свештеник Младен Раденковић је по доласку у парохију затекао велику стену са јужне стране олтара. Она је онемогућавала обилажење око храма и задржавала земљу која је временом затрпала олтарски прозор. Свештеник је минирао стену, чиме је спречено даље продирање влаге у храм. И. Женарју, *нав. дело*, 319.

⁸⁸⁰ Црква је данас засведена полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом. Првобитно је била покривена шиндром од јасена који је сечен у близини села Церање. За време свештеника Вићентија Симића, који је трагично страдао у Косовској Митровици 1917. године, црква је покривена плочом од цинка, коју је за свог времена заменио ћерамидом свештеник Симеон Виријевић. Свештеник Младен Раденковић је заједно са Милосавом Анђелковићем, чланом

Специфичност храма у Сочаници чини покретна плоча у северном делу олтарског простора. Отварањем те плоче у поду олтара добија се могућност уласка у подземну скривницу. У време формирања манастира, 2002. године, олтарска апсида је са спољашње стране била затрпана до нивоа олтарског прозора. Појава влаге око тог отвора условила је откопавања 2006. године, што је довело до открића још једног пролаза који је водио у скривницу, чиме је она добила функцију капеле.

Једнобродни храмови са куполом

У скупини једнобродних храмова грађених и обнављаних у Рашко-призренској епархији истичу се три примера са куполом, у Кончулићу, на Илијином брду код Пљеваља и у Доњој Гуштерици.

Црква Светог Николе у Кончулићу обновљена је 1861. године.⁸⁸¹ Има правоугаону основу и куполу над наосом. Олтар, са монументалном полукружном конхом, од наоса раздваја зидана тролучна конструкција, испред које је постављен иконостас. Над преолтарским травејем конструисана је купола на витком осмостраном тамбуру. Наос је разуђен зиданим ступцима квадратне основе који чине западне носаче пандантифа, као и стубовима кружне основе, који га раздвајају од припрате. На тај начин је у ентеријеру постигнута нефункционална тробродност, тако да простори између бочних зидова и стубова немају довољно простора да би могли служити верницима. Још једну карактеристику цркве у Кончулићу представља и правоугаони анекс дозидан са јужне стране. Фасаде су једноставне и оmlатерисане, а једини украс примењен је у врху олтарске конхе, где се налази фриз слепих аркадица. Међу прозорским отворима примењене су бифоре, које су се највероватније налазиле на старој цркви.

Црква Светог Илије на Илијином брду код Пљеваља обновљена је из темеља 1897–98. године, и освећена 1899. године, од стране митрополита Дионисија, који је и међу најзаслужнијим личностима за њену изградњу. Црква је изграђена као монументално једнобродно куполно задње од камена.

Црквено-општинског управног одбора из Сочанице, коначно цркву покрио црепом. И. Женарју, *нав. дело*, 320.

⁸⁸¹ В. С. Радовановић, „Записи и натписи“, *нав. дело*, 275.

У просторној организацији цркве на Илијином брду истичу се олтар, наос и припрата. Олтарски простор чине полукружна апсида и нише које носе функцију протезиса и ђаконикона, док је часна трпеза у виду плоче која стоји на једном стубу. Наос је пиластрима са прислоњеним луковима подељен на два травеја. Над западним травејем конструисана је купола на тамбуру кружне форме, са осам прозора. У западном делу храма, над припратом, налази се дрвена галерија са степеништем у северном делу.

У спољашњем обликовању цркве Светог Илије наглашена је њена висина. То је постигнуто пиластрима који прате унутрашњу поделу простора, као и колонетама које су прислоњене на полукружну олтарску апсиду. Такође, и тамбур је витак, и подељен на осам поља истим колонетама, у којима се налазе једноставни уски прозори и над њима по један окулус. Фризовима слепих аркадица наглашени су сви кровни венци. Тесаним каменим квадерима наглашени су и зона сокла, као и углови грађевине. Од пажљиво обрађеног камена конструисани су и прозорски оквири, као и западни и јужни портал, кроз који се улази у западни травеј наоса. Западна фасада је једноставно решена, такође са идејом да се нагласи висина цркве. Над порталом је једноставан правоугаони прозор, попут осталих који се налазе на цркви, над којим је фриз слепих аркадица, те окулус у врху забата. На западној фасади налазе се и две камене плоче са клесаним записима о изградњи цркве. Једна плоча налази се над улазом, док је друга позиционирана изнад прозора.

Црква Светог кнеза Лазара у Доњој Гуштерици, 5 km североисточно од Липљана, грађена је у периоду од 1902. до 1905. године, захваљујући труду Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ из Београда и прилозима верника. Подигнута је на месту цркве Усековања главе Светог Јована Претече, која је била изграђена 1858. године и за чију је градњу и Русија дала новчани прилог.⁸⁸²

Црква у Доњој Гуштерици је изграђена као једнобродна, са куполом на осмостраном тамбуру на кубичном постољу. Простор храма подељен је на олтар, наос и припрату над којом је дрвена галерија. Олтарска апсида је полукружна, док су нише за проскомидију и ђаконикон формиране у дубини источног зида. На средини апсиде налази се један мањи прозор, док се на северном и јужном зиду

⁸⁸² ИАБ, 1084, 72. 2. 17. 8. Српска православна општина Доња Гуштерица, Одбору госпођа 27. 10/ 9. 11. 1907. год. Доња Гуштерица.

налази по један велики полукружно профилисани прозор. Са по два оваква прозора на бочним зидовима, као и прозорима на тамбуру, осветљен је наос. Купола је конструисана над средишњим делом храма, на пандантифима које носе пиластри.

У изградњи цркве коришћени су камени квадери неправилног облика. У обради фасада уочава се низак камени сокл, као и један хоризонтални венац од опеке који опасује цркву непосредно изнад сокла. Унутрашња организација простора уочљива је и у обради зидног платна, постављањем пиластера на бочним зидовима. Олтарска апсида споља је артикулисана пиластрима повезаним двоструким луковима. Западна фасада врло је једноставна и обликована тако да је портал уоквирен тесаним каменом, а над њим се налазе камена плоча на којој су забележени подаци о изградњи храма као и правоугаона ниша у којој је насликан лик патрона. У самом врху прочеље је наглашено мотивом затупљеног забата.

ИЗУЗЕЦИ У ТИПОЛОГИЈИ

Поред доминантних модела тробродне и једнобродне основе, међу храмовима у Рашко-призренској епархији уочавају и се одређени изузеци, како у погледу основе, тако и у виду првобитне намене објекта. Међу тим храмовима истичу се триконхос у Врачеву, као и црква манастира Драганца која има крстообразну основу. Истовремено, верске потребе условиле су сакрализовање и неких профаних простора, у случајевима када заједница није била у могућности, из одређених разлога, да изгради цркву.

Пре изградње цркве Светог Николе у Приштини, православно становништво се окупљало ради молитве у једној кући, а такође су и над местом где се налазио олтар старе цркве направили неку врсту крова како би ту могли да пале свеће.⁸⁸³ У Косовској Митровици је до изградње цркве Светог Саве у богослужбене сврхе коришћена стамбена кућа. Иако је црквено-школска општина у Митровици имала ферман за подизање цркве, добијен 1883. или 1884. године, услед недостатка новца откупљена је кућа извесног Спире Вељковића, у делу града познатом под називом Бунар.⁸⁸⁴ Ова кућа била је грађена од слабог

⁸⁸³ Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 12.

⁸⁸⁴ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 18–19.

материјала, уз коришћење блата као везива и ћерамиде за покривање. Њена спољашњост је након куповине остала иста, али су унутрашње преграде уклоњене како би се добио простор налик црквеном – правоугаона основа дужине око 10 и ширине око 5 метара, са таваницом од шиндра, и слабо осветљена, и са источним делом предвиђеним за хор и олтар удигнутим за један степенник. Овако конципирана црква обликована преуређивањем приватне куће имала је и певницу са десне стране и у њој столове за митрополита и руског конзула.⁸⁸⁵ Како би се испоштовала сва начела обликовања православног сакралног простора, решеткама је конструисан и одвојени простор намењен женама. У овако конципираном простору богослужења су се вршила до Ускрса 1913. године, када се црквени живот сели у новоизграђени храм.

Пећка калуђерица Катарина Симић је 1858. године у својој женској школи у Пећи формирала и капелу, у којој је била крстионица за крштавање деце, као и место за венчавање и опојавање.⁸⁸⁶ У Гусињу није било цркве ни почетком XX века, већ су јутрење и вечерње вршили у једној школској учионици са мало књига и једним епитрахилем, који је био дар Одбора госпођа.⁸⁸⁷ У дугогодишњем ишчекивању дозволе за изградњу цркве, и мештани Сјенице су преуредили једну просторију у школској згради за верске потребе.⁸⁸⁸ Богослужења су и у Феризовићу вршена у капели, за коју се из једног извештаја конзула Аврамовића стиче утисак да се налазила у дому свештеника, јер он дословно говори „да је полиција претресла капелу у дому попа Анте Никшића“.⁸⁸⁹ Са друге стране, постоји податак да је капела била у школској згради. Почетком XX века она је била опремљена утварима које су биле дар Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, али није имала иконостас. Такође, била је тесна да прими све вернике, па је постојао план да се прошири пробијањем зида и спајањем са ходником.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 19.

⁸⁸⁶ „Опис слика“, *Вардар. Календар за преступну годину 1908*, Коло српских сестара, Београд 1907, 88.

⁸⁸⁷ ИАБ, 1084, 72. 1. 25. С. Димитријевић, Одбору госпођа, 2/15. 2. 1903. год. Призрен. Школа је изграђена 1891/1892. године. АС, МИД-ППО, 1893, 104. Гусињска општина, Свештенику Николи и општини Скадарској, без датума; Н. Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у Горњем Полимљу током новог века“, *нав. дело*, 155–156.

⁸⁸⁸ МИД, Пц, Ц-ПП, Ф I, р 28/1893. Јаворски царинар Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 20. 4/ 3. 5. 1893. год. Јавор.

⁸⁸⁹ В. Репуничић, *нав. дело*, 31.

⁸⁹⁰ ИАБ, 1084, 72. 1. 9. С. Димитријевић, Одбору госпођа, 9/22. 7. 1902. год. Призрен.

У црквеној архитектури XIX века у Рашко-призренској епархији, својом основом и организацијом унутрашњег простора истиче се данас манастирска црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву.⁸⁹¹ Изградња триконхоса подужне основе, представљала је израз позивања на прошлост и традицију, и средњовековне српске узоре. Монументалност храма у односу на друге цркве из тог времена, у најближем окружењу (узмимо за пример цркве у Сочаници и Земаници), иде у прилог подацима о масовним окупљањима у храму, првенствено када се ради о врачевској цркви као великом верском средишту.

Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву изграђена је 1860. године поред темеља старијег храма. Зидана је каменом и техникама које се разликују у обради припрате, наоса и конхи. Основа цркве припада скупини храмова изграђених са основом у виду сажетог уписаног крста комбинованог са триконхосом. У таквој комбинацији су бочне конхе придодате централном простору, чију сажету крстообразну основу формирају пиластри. Олтарски простор је од наоса одвојен зиданом преградом са великим лучним отвором на средини, у којем је смештен иконостас. Тако је и улаз у северни део олтара физички одвојен од иконостаса. Олтарска апсида је полукружна и у њеном средишњем делу налази се ниша. Нише са одређеним богослужбеним функцијама смештене су и у северном и јужном делу олтарског простора. Наос као средишњи простор храма артикулисан је пиластрима прислоњеним уз северни и јужни зид, који образују поткуполни травеј. Поткуполни простор је на својој северној и јужној страни проширен конхама, полукружним, како споља тако и изнутра.

О пореклу бочних, певничких конхи у наосу много је речено у постојећој литератури, било да се ради о утицају светогорске богослужбене праксе и архитектонског обликовања, или кулминацији претходног развоја српске средњовековне архитектуре, пре свега рашке градитељске праксе.⁸⁹² Споља осмострани тамбур кружне је основе, образоване помоћу пандантифа. Наглашена вертикалност постигнута је постављањем тамбура на кубично постоље без прозора, такозвани *tambour carré*, који је препознат као специфичност српске

⁸⁹¹ О цркви у Врачеву у: И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *нав. дело*, 457–478.

⁸⁹² В. Ристић, *Моравска архитектура*, Народни музеј, Крушевац 1996, 47–50.

архитектуре.⁸⁹³ Припрата и наос одвојени су пиластрима, као и степеништем којим је централни део храма издигнут у односу на припрату.

Необичан пример црквене архитектуре XIX века у Рашко-призренској епархији представља црква посвећена Сабору архангела Михаила и Гаврила у манастиру Драганац у близини Гњилана. Црква је изграђена 1868. године, у долини Драганачке реке, десетак километара северно до Гњилана, на месту старијег храма, за који се веровало да је задужбина неког српског средњовековног владара. Изградњу храма и формирање манастира Драганца иницирали су кметови околних села, а финансијски помогле српске власти, кнез Михаило Обреновић и митрополит Михаило, као и Русија. Освећење цркве је извршио митрополит рашко-призренски Дионисије 1900. године.

Основа храма је крстообразна, са три изунтра кружне а споља полигоналне конхе. Олтарски простор је за три степеника издигнут у односу на наос. Над средишњим делом наоса конструисана је купола. Кубе је конструктивно необично и димензија које нису у складу са остатком грађевине. Шестострани тамбур са прозорима, постављен је на двоструко степеновано постоље, при чему су и на нижем били постављени прозори. Изнутра је ова конструкција остварена употребом тромпи.

Црква је зидана од тесаних камених квадера, док је читава конструкција кубета изведена ритмичним слагањем опеке. На угловима грађевине примењен је зооморфни скулпторални украс попут оног који је коришћен у декорацији фасада цркве у Гњилану. Западна фасада посебно је брижљиво обликована. Уоквирена је каменим преплетом и украшена монументалном улазном конструкцијом. Централни део pročелја заузима монументална лучна конструкција у коју је смештен портал. Изнад улаза постављен је фриз састављен од три камена квадера на којима је клесани украс. На бочним квадерима клесани су по један орао, грифон и расцветали крст. Између њих, у средини је квадер са украсом у виду двоглавог орла са круном, који је фланкиран серафимима. Изнад ове декорације налази се ниша у којој је била насликана слава храма, и која је такође уоквирена

⁸⁹³ Конструкција овог елемента захтева постојање четири додатна повишена плитка лука, прислоњена на зидове поткуполног простора, односно конзоле позициониране у угловима квадрата који се формира над укрсношћу кракова крста. Оваква конструкција поставља пандантифе на већу висину, доприноси наглашавању вертикалности и степенастом моделовању силуете грађевине. Видети: В. Ристић, *нав. дело*, 163

каменим украсом. Украс нише чине стубићи који носе орлове међу којима је, на врху, мотив круне. Изнад лучне конструкције у којој је портал, при врху затупљеног забата, налази се лучни прозор са отвором у облику крста, и над њим запис о изградњи храма. Данас су фасаде омалтерисане и од украса западног pročelja остала је камена оплата углова и конструкција портала.

Крстообразну основу, али правоугаоне оријетације, има црква посвећена Преображењу у Будисавцима, 17 km источно од Пећи, која је изграђена у XIV веку и темељно обновљена 1568. године за време патријарха Макарија Соколовића.⁸⁹⁴ У XIX веку, 1872. године, претрпела је велику обнову која је подразумевала изградњу припрате, новог крова и иконостаса.⁸⁹⁵

Верска обнова осетила се шездесетих година XIX века и у удаљеним деловима Рашко-призренске епархије, попут Скадра и његове околине. У граду се 1860. године зида црква Александра Невског уз помоћ Русије, а 1869. године у Младом Боричу подиже се црква посвећена Богородици. Новац за њену изградњу донирала је Црна Гора, док је Русија поклонила звоно.⁸⁹⁶ Скадарска православна црква се налазила у новом делу града, такозваној Вароши, коју су још звали и Нови Скадар. Раније су се цркве налазиле у другим деловима града – у Росафу је била црква Светог Стефана коју су Турци по заузећу града претворили у џамију, а такође и Богородичина црква, која је по предању напустила град када су дошла тешка времена.⁸⁹⁷ Варош је била уређена у европском духу, као „европски булевар Скадра“. Ту су се налазили конзулати, као и католичка катедра грађена у периоду од 1840. до 1858. године.⁸⁹⁸ Православно гробље било је удаљено од

⁸⁹⁴ П. Пајкић, „Сеоске цркве XVI и XVII века на Косову“, *Гласник музеја Косова и Метохије* 13/14, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1984, 125; Ивановић, М., „Црква Преображења у Будисавцима“, *нав. дело*, 113–126.

⁸⁹⁵ П. Пајкић, *нав. дело*, 126.

⁸⁹⁶ Г. А. Матановић, *Врака и Врачани: прошлост, обичаји, сеобе и садашњост*, Euro-Giunti, Београд 2011, 88-89.

⁸⁹⁷ Ј. Х. Васиљевић, „Скадар“, *нав. дело*, 195.

⁸⁹⁸ Ј. Х. Васиљевић, *нав. дело*, 201.

Вароши, те је 1899. године изграђена и капела Вазнесења Господњег на гробљу на обали реке Кири.⁸⁹⁹

ИКОНОПИС

Обнова храма условљавала је и опремање његовог ентеријера, пре свега израду иконостаса и целивајућих икона. Иконе су у храму имале своју одређену молитвену функцију, али су истовремено сматране и украсом цркве.⁹⁰⁰ Хаџи Теофило Стевановић илустративно је писао о значају икона: „Иконе представљају невидимо присуство Божје и онога угодника чији је лик на икони. Иконе побуђују верујуће на молитву, на подражавање светим угодницима Божјим. Иконе су као отворене књиге, где су живим бојама насликана богоугодна дела Божјих угодника. Из њих може верујући да чита целу историју земаљског живота Христовог, Богородичиног и осталих светаца. За то, учени и неучени, стари и млади, велики и мали, треба често да долазе у храм Божји, и ту ће свагда наћи обилну храну за свој ум и срце (...) Иконе су дакле као какве књиге, на којима су живо нацртане истине наше вере и правила морала“.⁹⁰¹

Слике религиозне садржине уносе се у простор храма као израз везаности заједнице са светим, утичући, уз реликвије, на остваривање сакралности простора.⁹⁰² Иконе имају важну улогу у комуникацији верника са трансценденталним, представљају извор моћи, посебно када се ради о иконама за које се верује да молитва пред њима доноси исцељење.⁹⁰³ У комуникацијском концепту религије⁹⁰⁴ предмети сакралне визуелне културе препознају се као преносиоци порука, средства изражавања религиозности, сакрални инструменариј према којем се верници односе другачије него према профаним стварима. Специфичан однос према тим предметима најочљивији је на примеру икона, и

⁸⁹⁹ „Има ли наше једноверне браће, православних цркава, школа и свештеника у северној Албанији?“, *Вардар, календар Кола српских сестара за просту 1923. годину*, Београд 1922, 83 (80–85)

⁹⁰⁰ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 25.

⁹⁰¹ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 26.

⁹⁰² D. Morgan, *Visual piety: a history and theory of popular religious images*, 182.

⁹⁰³ D. Morgan, *The Sacred Gaze: Religious Visual Culture in Theory and Practice*, 68.

⁹⁰⁴ D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, ogleđi o narodnoj religiji*, Biblioteka XX vek, Београд 1990, 10–11, 22

честом веровању у њихову моћ исцељења, испуњења жеља и веровању у конкретно присуство приказане свете личности. Такав однос према икони, али и светитељским моштима једнако, указује на метонимијски однос према религиозној визуелној култури, учитавању пренесеног значења на основу стварних односа и конкретних дешавања, као што су излечења и помоћ коју је икона пружила.⁹⁰⁵

Многобројне иконе у храмовима Рашко-призренске епархије имале су првенствено заступничку улогу. Ове иконе најчешће су настајале као приложнички дарови, у складу са побожношћу наручилаца, услед чега су носиле ликове светитеља и приказе празника који су представљали њихове заступнике и заштитнике. Приложници су у складу са приватним интересовањима и религиозним осећањима финансирали велике радове и утицали на репертоар и теме, утичући истовремено и на ширење одређених култова. О томе колико је приложничка пракса обликовала иконопис говоре многобројни записи на иконама. Тако ове иконе сведоче о припадницима локалних заједница, њиховом професионалном и родном идентитету, те њиховој оријентисаности ка цркви.

ИКОНОСТАСИ

У опремању црквеног ентеријера израда иконостаса, уз набавку црквених утвари, заузима најзначајније место.⁹⁰⁶ Иконостас као преграда раздваја олтар од наоса и представља место молитве, али и ограду преко које верник не може да уђе

⁹⁰⁵ Уп.: D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1989, 28–30.

⁹⁰⁶ О изгледу нововековног иконостаса видети: С. Таранушенко, „О Украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, *Зборник за ликовне уметности* 11, Матица српска, Нови Сад 1975, 113–144; Р. Михаиловић, „Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања“, *Зборник Светозара Радојчића*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1969, 203–213; Иста, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београдски универзитет, Београд 1979, 279–321; Иста, „Srpski ikonostas XVIII veka i ogledalo“, *Delo, mesečni časopis za teoriju, kritiku i poeziju* 11–12, Beograd 1982, 106–116; И. Гергова, „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 1991, 3–17; Иста, *Ранният български иконостас: 16.–18. век*, Издателство български художник, София 1993; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996, 51–58; Исти, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 97–120; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 30–36; Исти, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 175–194; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 45–105; Б. Вуксан, *Барокна тематика српског иконостаса XVIII века*, докторска дисертација, Београд 2006; И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Матица српска, Нови Сад 2009, 221–247

у олтар, услед чега је богато декорисана како би привлачила пажњу.⁹⁰⁷ У многим храмовима никада није дошло до живописања зидова, те је иконостас био носилац свих најважнијих идеја које се преносе путем визуелне културе.

Иконостаси настали на територији Рашко-призренске епархије, као и ширег подручја Старе и Јужне Србије и Македоније, припадају балканском културном моделу који у православне храмове уноси интимне конструкције и димензије предмета од дрвета. Кључни фактор у њиховом настанку јесу православност и традиција, а поступак израде дефинисан је као занатски. Ова уметност *из народа*, осим што представља изразе приватне побожности, истовремено је и отелотворење колективног идентитета. За израду икона и иконостаса били су ангажовани зографи, који су из својих сликарских приручника пратили упутства о припреми материјала за рад, иконографији али и распореду икона на иконостасу. Тако иконостаси на тлу Рашко-призренске епархије представљају иконографски заокружене целине настале на основу поука у сликарским приручницима, а у складу са својом симболиком, функцијом и захтевим приложника.

Као конструкција која раздваја олтарски простор од наоса, иконостас носи симболику прочеља раја, небеског Јерусалима, границе између материјалног и духовног.⁹⁰⁸ Ова симболика додатно је наглашена тумачењем олтара као раја, ка којем су верници окренути током богослужења.⁹⁰⁹ Ово општеприхваћено начело усвојио је и Хаци Теофило Стевановић у свом приручнику *Познавање цркве или Обредословље*, које је допунио следећим речима: „Иконостас искићен иконама, напомиње нам: кога да молимо за милост; кога да тражимо за посредника код Бога. Иконостас је као отворена књига, у којој су живо нацртане главне истине хришћанске вере“.⁹¹⁰

Такође, иконостаси су били функционално обликовани у складу са литургијским обредом и симболиком догме о искупљењу грехова.⁹¹¹ Своја

⁹⁰⁷ *сокрвнице хришћанске*, 106–107.

⁹⁰⁸ Г. Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда“, *Зборник за ликовне уметности* 11, Матица српска, Нови Сад 1975, 3; Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 51; М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 98–101.

⁹⁰⁹ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 51.

⁹¹⁰ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 15.

⁹¹¹ Г. Бабић, *нав. дело*, 9.

символичка значења иконостас као целина добија као својеврсно огледало у којем се огледају елементи богослужбених радњи.⁹¹² Приложнички систем који је у великој мери обликовао изглед иконостаса од њега је начино такозвану отворену структуру, у којој су истовремено били помирени социјални, верски и уметнички елементи.⁹¹³

Није било неуобичајено да се у неким храмовима дуже време чекало на постављање иконостаса, те са су они вршили своју функцију и без олтарске преграде. Такав је случај забележен у Вучитрну пар година по освећењу цркве, када ју је посетио руски конзул Гиљфердинг. Он у свом путопису наводи: „У њој нема ни икона, ни свештеничке одеће, изузев белих одежда од платна.“⁹¹⁴ Када је довршавана црква у Сјеници 1903. године, представници црквено-школске општине су, у писму којим су тражили финансијску помоћ од Одбора госпођа, забележили „Иконостас је онако само голе даске без икакве иконе само две престолне друго ништа, двери немамо па ни чирака“.⁹¹⁵ И капела у Феризовићу дуже време није имала иконостас. Ректор призренске Богословије, задужен за кореспонденцију са Одбором госпођа, изложио је идеју какав иконостас им је потребан. „Просторија на коју се има иконостас удесити износи 5,80 м у ширину, а 3,60 м у висину. Иконостас треба да буде само са престоним иконама: десно Спаситеља и Св. Јована Крститеља, а лево Св Богородице и Св. Данила архиепископа српског (њему ће бити капела посвећена). Над дверима треба да буде Тајна вечера, над њом Рапеће, а на самим дверима Благовести. Две побочне престоне иконе (Св Богородице и Св Јована Крститеља) дошле би на јужна и северна врата.“⁹¹⁶

У исто време, митрополит Нићифор је приликом обиласка Полимља забележио да у цркви манастира Милешеве „нема никаква такорећи иконостаса до једине преграде која двоји олтар од доле и средње цркве“.⁹¹⁷ Свештеник Дена Дебељковић из Липљана обратио се два пута Одбору госпођа тражећи иконе за иконостас. Први пут, 1907. године, писао је: „Наша црква оскудева још у овоме:

⁹¹² R. Mihailović, „Srpski ikonostas XVIII veka i ogledalo“, *нав. дело*, 107–116.

⁹¹³ О иконостасу као отвореној структури: Н. Макуљевић, *нав. дело*, 101–105.

⁹¹⁴ А. Ф. Гиљфердинг, *нав. дело*, 185.

⁹¹⁵ ИАБ, 72. 2. 20. М. Павићевић, Одбору Госпођа, 21. 7/ 3. 8. 1909. год. Сјеница.

⁹¹⁶ ИАБ, 1084, 72. 1. 9. С. Димитријевић, Одбору госпођа, 9/22. 7. 1902. год. Призрен.

⁹¹⁷ М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900–1912*, 155.

једно Распјатије, икону Тајне вечере и Св. Ваведења (храмовну икону); дванајест (12) апостолских икона и српских светитељ, јер од последњих немамо ни једну“.⁹¹⁸ Такође, и 1910. године тражио је 6 престоних икона, висине 105 а ширине 61 см. Изнад престоних је била потребна икона Тајне вечере, „и осталих апостола и свештеника којима се тај простор има попунити“.⁹¹⁹

Архитектоника иконостаса

По својој архитектоници, као и иконографском репертоару, иконостаси са територије Рашко-призренске епархије одговарају тенденцијама испољеним у конструисању олтарских преграда у православним храмовима XIX века под јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Као део балканског културног модела развијаног у оквирима православног друштва, готово исти иконостаси могли су се наћи у јужној Србији, Македонији, Бугарској. То су углавном конструкције једноставне форме у чијем изгледу доминира хоризонталност, произашла из конкретних просторних карактеристика храмова са територије Рашко-призренске епархије. Изломљена структура неких већих иконостаса настала је под утицајем италијанске уметности, што је последица рада италијанских мајстора на северу Грчке.⁹²⁰ Истовремено, напуштање праволинијског концепта и увученост средишњег дела конструкције, указује и на приказе прочеља Кувуклије у којој се налази Христов гроб.⁹²¹

Конструкције иконостаса најчешће су биле обојене црвеном и зеленом, бојом, понекад и плавом, често декорисане флоралним мотивима, а каткад и обојене златом. Постоји врло мало примера богате резбарске израде са дубоким рељефом на свим деловима конструкције. Више је иконостаса на којима су само царске двери обликоване на овај начин. Величина конструкције била је условљена димензијама храма, те како је највећи број храмова на овој територији врло скромних димензија, и величина иконостаса је усклађена са њима.

⁹¹⁸ ИАБ, 1084, 72. 1. 44. Д. Дебељковић, Одбору госпођа, 21. 5/3. 6. 1902. год. Липљан.

⁹¹⁹ ИАБ; 1084, 72. 2. 45. Д. Дебељковић, Митрополији, 16/29. 10. 1910. год. Приштина, препис; Митрополит Нићифор, Одбору госпођа, 22. 10/ 4. 11. 1910. год. Приштина.

⁹²⁰ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 46.

⁹²¹ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 48.

Иконостаси се конструишу као трозонски, при чему прву зону чине сокл, престоне иконе и двери, други зону најчешће празнични и апостолски ред, и трећу сликано Распеће на самом врху. Хоризонтални појасеви икона раздвајају се једноставним дрвеним гредама, које су носиле флоралну декорацију или пак у потпуности биле лишене декорације. У цркви у Беревцима су хоризонталне греде бојене у плаву боју и осликане мотивом ружичастих цветова. Иконе су најчешће сликајне на дрвеним даскама вертикалне оријентације. Парапетне плоче су такође начињене од вертикално постављених дасака које се декоришу у складу са потребама.

Иконостаси неизоставно имају двокрилне царске двери, а у зависности од просторних могућности и два пара бочних двери. Иако постоји непосредна веза између протезиса и часне трпезе, пренос хлеба и вина приликом богослужења не врши се тим директним путем већ свештеник са припремљеним даровима излази из олтара кроз северне двери иконостаса, прелази преко доле и враћа се у олтар кроз царске двери.⁹²² Такође, и Јеванђеље се током литургије износи кроз северне и у олтар враћа кроз царске двери.⁹²³ Зато постојање јужних двери није било нужно, јер њихова улога у овим чиновима није била важна.

У црквама у Беревцима, Готовуши, Косовској Каменици, Драганцу, Станишору, Штрпцу и Великом Ропотову иконостаси поред царских имају само северне двери. У призренском округу је примећено да у „свима скоро црквама нема јужних врата на олтару. Нема ових врата ни у мало већим црквама, (...) ни у Дечанима ни у Пећској Патријаршији, - црквама, које су колосалне и по ширини. Сигурно је, у оно време, било правило, да се јужна врата не стављају.“⁹²⁴

Царске двери су најчешће носилац најбогатије дуборезне декорације. Израђиване су од дрвета и обликују резбарским техникама у комбинацији са сликаним пољима. На територији Рашко-призренске епархије присутне су бројне варијације дуборезне декорације, али постоје и врло једноставни примери, као у црквама у Беревцима и Готовуши. Царске двери у овим црквама Сиринићке жупе

⁹²² Ђ. Стричевић, „Баконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Старинар, орган Српског археолошког друштва* 9–10, САНУ, Београд 1958–59, 61.

⁹²³ Н. Гогољ, *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. А. Радојковић, Логос, Ортодос, Београд 1995, 20.

⁹²⁴ АС, МПС-Ц, 1914, I, 65. Православни протојереј округа призренског, Мин. просвете и црквених дела, 5/18. 7. 1914. год. Призрен.

начињене су у облику две једноставне, равне дрвене поче са полукружним горњим профилом, на које је аплицирано платно са насликаном тематиком Благовести.

Богатију дуборезну декорацију носе царске двери које се налазе на иконостасима у црквама у Доњој Гуштерици, Доњем Кормињану, Пасјану, Гњилану, Ораховцу, Великој Хочи, Штиткову, Новом Пазару, манастирима Драганац и Зочиште.⁹²⁵ Већини ових примера заједничко је појављивање афронтираних птица са гроздовима на врху вртаница, као и медаљона на врху њиховог споја. Медаљони, на којима се сликао Бог Отац или Свети Дух, углавном су оперважени флоралним мотивима, а понекад акцентовани и крстом на врху. Уместо медаљона на дверима у Вучитрну јавља се шесторкили серафим, а у Новом Пазару двокрили херувим. Најчешћи дуборезни мотиви на свим дверима су орлови, винова лоза, цветни детаљи и листови акантуса. На дверима у Пасјану и Ораховцу, мајстори копаничари су приказали и своје фигуре за тезгом, са длетом и чекићем у рукама. Својим обликом нарочито се истичу царске двери у цркви у Штиткову. Вратнице, које су крунисане великим архијерејским митрама, обликоване су као велики овални медаљони са сликаним представама, испод којих се налазе листови акантуса.⁹²⁶

Царске двери имају важну улогу у току литургије, а њихово отварање и затварање носи сложено литургијску симболику. Двери се отварају на Малом входу, прилико изношења Јеванђеља, што представља појаву Христа међу верницима, да би по његовом враћању на престо оне биле поново затворене. Непосредно пред Велики вход, док свештеник у себи изговара молитву Херувимске песме, двери се поново отварају, а када процесија Великог входа кроз двери уђе у олтар, оне се затварју попут двери Христовог гроба. У складу са тим, поновно отварање двери, пред читања Символа вере, симболише Христово Васкрсење. Затим, причешћивање свештеника врши се при затвореним дверима, које се отварају када дође ред на причешћивање верника. Након тога, двери се

⁹²⁵ О царским дверима из Доњег Крмињана и Зочишта сазнајемо само на основу сачуваних старијих фотографија.

⁹²⁶ Царске двери у Штиткову су обликоване су по узору на двери из цркве Свете Тројице у Новој Вароши, при чему се на дверима у нововарошкој цркви не појављује мотив митре. Царске двери из нововарошке цркве публиковане су у: И. Ћировић, „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *нав. дело*, 248

поново затварају приликом читања захвалне молитве и постављања путира на престо. Последње отварање царских двери објављује отварање Царства небеског.⁹²⁷

У обликовању бочних двери истичу се два карактеристична типа. Са једне стране су двери са полукружним или правоугаоним профилем, у целости осликане. Такве су бочне двери у Вучитрну, Ораховцу, Добротину, Косовској Каменици, Доњој Гуштерици, Станишору, Великом Ропотову, Готовуши, црквама Светог Николе и Светог Стефана у Великој Хочи. Са друге стране су бочне двери које су подељене на два дела, тако да је доњи део решен као парапетна плоча, и одговара зони скола, а горњи део у форми престоне иконе. Такав је случај у Беревцима, Штрпцу, Штиткову и већини храмова у Косовском Поморављу.

Такође, обавезни део иконостаса, који се конструишу и осликавају у XIX веку, представљало је и сликано Распеће на врху конструкције, које се као такво јавља од XVI века.⁹²⁸ Централни део ове завршне конструкције представљао је дуборезно обликовани крст са тролисним крацима, на којем је насликан распети Исус Христос. Поред крста се конструишу иконе на којима се сликају Богородица и Свети Јован. Монументално Распеће на врху иконостаса најчешће се поставља на две афронтиране аждаје, односно два змаја, чиме добија развијену форму такозваног змајевског крста.

Међу најједноставније типове иконостаса спадају оне олтарске преграде које су поред парапетне и престоне зоне, носиле још само апостолски ред и сликано Распеће, а осим царских имале и северне двери, какав је иконостас цркве Свете Петке у Беревцима. Међу најраскошније иконостасе спадају дуборезни иконостас из Приштине, рад Макарија Фрчковског, који више не постоји, као и монументални иконостас из Новог Пазара, рад браће Ђиноски. Велики иконостаси конструисани у саборним црквама у Гњилану и Косовској Митровици, по својој архитектоници још увек су у домену балканског модела, али једноставност која доминира овим конструкцијама, одсуство декоративних елемената и једноставно

⁹²⁷ О току литургије и литургијској улози царских двери, као и катапетазме која стоји иза двери, видети: Н. Гогољ, *нав. дело*, 19–52; С. Смолчић-Макуљевић, „Хиландарска катапетазма монахиње Јефимије. Иконографија и богослужбена функција“, *Осам векова Хиландара*, САНУ, Београд 2000, 698–700

⁹²⁸ А. Серафимова, „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану (Нека запажања о иконостасном крсту манастира Црна река)“, *Манастир Црна ријека и Свети Петар Коришки* (ур. Д. Бојовић), Приштина, Београд 1998, 149.

монохромно решење, били су усклађени са пикторалном поетиком израженом у сликању икона, које представљају нове уметничке тенденције тог доба.

Распоред и значење икона

Изглед иконостаса на територији Рашко-призренске епархије у великој је мери унификован. Поштована су начела по којима су у парапетној зони сликане старозаветне сцене или флорални мотиви, у престоном реду Исус Христос и Богородица са Христом, као и представе највећих хришћанских светитеља, затим апостолски и често и празнични ред икона, те на врху неизоставно монументално Распеће.

У литургијском смислу, доминантне идеје конципирања ликовног програма иконостаса биле су теме Инкарнације и Искупљења.⁹²⁹ Наративно читање библијске историје омогућено је по хоризонталном нивоу у сваком реду иконостаса, али се идејна, симболичка могућност читања може остварити и у вертикалној оси, пре свега оси централног дела иконостаса који се посматра у равни од царских двери до Распећа.

Сокл

Зона сокла је најчешће била предвиђена за иконе са приказом старозаветних сцена или флоралну декорацију, док постоје и примери иконостаса на којима је овај појас у потпуности лишен ликовног репертоара.⁹³⁰ Сликање икона које чине својеврсни старозаветни циклус среће се у црквама у Пасјану, Новом Пазару, Врачеву, Кончулићу. Ова пракса својствена је многим црквама широм Балкана, у Србији, Македонији и Бугарској.⁹³¹ Морализаторско-дидактички карактер доминира барокним тумачењем старозаветних сцена.⁹³² Духовна и телесна казна за почињење греха и позив на покајање примарне су поруке старозаветних префигурација.⁹³³ Кроз приказивање сцена из Старог завета

⁹²⁹ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *нав. дело*, 279.

⁹³⁰ Данас је то ситуација у већини храмова у Рашко-призренској епархији. Није сигурно колико је то заоставштина првобитног обликовања иконостаса, а колико продукт каснијих интервенција.

⁹³¹ И. Гергова, „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX век“, *нав. дело*, 3–17; Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 81.

⁹³² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 420.

⁹³³ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 82–83.

указивало се на грешну природу људску, при чему се Први грех симболично искупљивао симболичким читањем декорације иконостаса. Искупљење греха прати се вертикално од програма царских двери, односно безгрешног зачећа Богородице и рођења Исуса Христа, до Христовог страдања, односно Распећем на врху конструкције.⁹³⁴

У сликарским приручницима налазила су се конкретна упутства за визуелно уобличавање сцена из Старог завета. У четири цркве у којима су присутне ове сцене, две епизоде су неизоставне, Стварање Адама и Изгнанство из раја. То су уједно и једине старозаветне сцене у Врачеву. У Конучлићу, Пасјану и Новом Пазару, циклус започиње Стварањем Адама, након чега се сликају Стварање Еве, Први грех и Изгнанство из раја. У Пасјану су овом циклусу додате још две композиције, Плач Адама и Еве и Адам обрађује земљу; док је у Новом Пазару он употпуњен са још шест сцена. Тамо се, осим прве четири уобичајене старозаветне епизоде које се односе на рајски живот, срећу и епизоде које илуструју живот Адама и Еве након изгнанства – Адам обрађује земљу, Рођење Каина, Рођење Авела, Каин обрађује земљу и Авел напаса овце, Жртва Каинова и Авелова, Каин убија Авела.

Прва сцена из старозаветног циклуса приказује *Стварање Адама*, сликањем Бога Оца и нагог Адама у природном окружењу које симболише рај. Бог Отац слика се са леве стране, како левом руком држи Адама а десном га благосиља. У већини случајева он стоји на облацима, док је у Пасјану насликан како стоји на земљи поред Адама. Адам се најчешће приказује тако да цвеће прикрива његову наготу, док је у Врачеву приказан без прикривања. Животиње, Сунце и Месец, који се сугеришу у приручницима, на овим иконама нису сликани.⁹³⁵ *Стварање Еве* сликано је такође у рајском окружењу, тако да Бог Отац благосиља на облацима, осим у Пасјану, и гледа ка Адаму и Еви. Адам се приказује у лежећем положају, Ева стоји над њим, створена од његовог ребра.⁹³⁶

Грех Адама и Еве (Преступљеније Адамово и Евино) представља их наге како стоје испред дрвета око којег је обмотана змија. Змија у устима држи

⁹³⁴ И. Гергова, *нав. дело*, 5.

⁹³⁵ Уп.: А. Василиев, *Ермини* ..., 45; М. Медић, *нав. дело*, 557.

⁹³⁶ М. Медић, *нав. дело*, 557.

забрањени плод који Ева пружа Адаму.⁹³⁷ Након ове сцене слика се *Изгнанство из раја*. Композиција се компонује сликањем Адама и Еве у сукњама од смоквиног лишћа, како одлазе на десну страну, гледајући у назад. Изнад њих, на небу, слика се анђео који их истерује пламеним мачем. У Пасјану је анђео насликан у форми шестокрилог серафима, у складу са описом у ерминији „огњено шестокрило оружје које у рукама држи пламени мач“.⁹³⁸ У Новом Пазару и Кончулићу у рајском врту, из којег беже, насликане су и разне животиње. У Пасјану је након сцене Изгнанства из раја насликана и композиција која представља *Плач (Риданије) Адама и Еве*. Уобличена је налик Изгнанству, са разликом у положају Адама и Еве који на овој икони клече.⁹³⁹

У Пасјану и Новом Пазару се на соклу нашла и сцена *Адам обрађује земљу*, на којој Адам мотиком копа, док наспрам њега седи Ева која преде на преслици.⁹⁴⁰ Адам и Ева су насликани одевени у беле хаљине у Новом Пазару, односно прекривени белим драперијама у Пасјану. У цркви Светог Николе у Новом Пазару уобичајени старозаветни циклус допуњен је сценама из живота Каина и Авеља. *Рођење Каиново* смештено је у пећину, у којој седи Ева која га држи у наручју, док Адам, са пуштеном брадом, клечи поред њих. *Рођење Авељево* компоновано је тако да приказује Еву у пећини, и Адама и Каина који купају Авеља пред пећином.

Сцене чије се сликање препоручује одвојено, спојене су у једну под називом *Каин обрађује земљу и Авељ напаса овце*. За њом је приказана *Жртва Каина и Авеља*, на којој су браћа поред два жртвеника, на којима горе овца и сноп жита. Последња икона у новопазарском старозаветном циклусу приказује убиство Авеља, и сигнирана је као *Каин убија Авеља брата својега*. Насликана је драматична сцена у којој је тело Авељево на земљи и из његове главе лије крв, док над њим стоји Каин.⁹⁴¹

Парапетне плоче су често носиле флоралну декорацију, као у црквама у Беровцима, Станишору, Стражи, цркви Светог Николе у Великој Хочи, Ораховцу,

⁹³⁷ А. Василиев, *нав. дело*, 46; М. Медић, *нав. дело*, 557.

⁹³⁸ М. Медић, *нав. дело*, 557–558.

⁹³⁹ Уп.: М. Медић, *нав. дело*, 558.

⁹⁴⁰ Уп.: М. Медић, *нав. дело*, 558.

⁹⁴¹ О иконографији старозаветних сцена које се односе на Каина и Авеља видети: М. Медић, *нав. дело*, 558–559.

Готовуши, Љубижди, Будисавцима.⁹⁴² У Беревцима је постигнута изузетна декоративност сликањем вазе у облику ибрика, у коју су постављене три руже. Ваза је насликана у овалном медаљону око којег су распоређени цветни мотиви. Флорална декорација носила је рајску симболику, у складу са учењем о небеском Јерусалиму као цветном врту и идеји о иконостасу као слици раја.⁹⁴³ Зона сокла је на многим балканским иконостасима добила овакву декорацију, чиме је у наведеној симболици, сокл постао рајска башта.⁹⁴⁴ То је истовремено усклађено и са сликањем старозаветних сцена смештених у рајски врт. Мотиви који се срећу у флоралној декорацији у православним храмовима широм Балкана, истовремено су се могли видети у декоративној обради ентеријера џамија, синагога, па чак и домова.⁹⁴⁵

Двери

Симоблика литургијског ритуала и топографије храма указује на царске двери као двери раја што је одређивало и њихов ликовни програм.⁹⁴⁶ Двери су симбол инкарнације, безгрешног зачећа, двери које воде у рајски живот, чему доприноси неизоставна сцена Благовести.⁹⁴⁷ Благовести се по правилу конципирају сликањем архангела Гаврила на северним и Богородице на јужним вратницама. Међу симболичким мотивима у оквиру ове сцене јављају се крин, као симбол Богородичине чистоте, и голуб, као симбол Светог Духа који се из сегмента неба спушта ка Богородици.⁹⁴⁸

Царске двери, као елемент од суштинске важности за обављање литургијских радњи, истичући значај Богородице, указују и да је она *Figura*

⁹⁴² То је уједно и најчешће решење за украшавање зоне сокла на иконостасима широм Балкана. И. Гергова, *Раннијат български иконостас: 16.–18. век*, 38.

⁹⁴³ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 100; И. Гергова, *нав. дело*, 4

⁹⁴⁴ И. Гергова, *нав. дело*, 4.

⁹⁴⁵ Уп.: Б. Колев, „Стенописната украса на жилишните и обществените сгради през възраждането в Самоков“, *Известия на Института за изобразителни изкуства* 1, Българска академия на науките, София 1956, 119–176.

⁹⁴⁶ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 48–49. О симболици царских двери видети и: Б. Вуксан, *Барокна тематика српског иконостаса XVIII века*, докторска дисертација, Београд 2006, 86–88.

⁹⁴⁷ Истовремено, приликом полагања хлеба и вина на часни престо, двери добијају и улогу двери гроба Господњег. Н. Гогољ, *нав. дело*, 31.

⁹⁴⁸ Врло често, архангел и Богородица у рукама имају развијене свитке са текстовима (код архангела: *дѣхъ стѣи найдѣтъхъ нѣтъ / нѣла вѣшнѣго ѿсѣннѣ* (Лк. 1,35); код Богородице: *ѿ раба гдѣна вѣдѣи мнѣ / поглагѣла твоѣмѣ* (Лк. 1,38)).

Ecclesiae, Templum Dei.⁹⁴⁹ На то указује и ентеријер у који се смештају Благовести, а који представља јерусалимски храм.⁹⁵⁰ Такву евокацију добијају када су затворене, као Богородичин амблем *porta clausa*, чему у корист иде и њихов облик који евоцира мотив тријумфалног лука.⁹⁵¹ Да двери носе првенствено мариолошко значење указује и готово неизоставно аплицирање флоралних мотива као симбола Богородице. Евхаристички слој тумачења благовести указује на Богородицу као „пећницу у којој је припремљен евхаристични хлеб спасења“.⁹⁵² Овакав ниво интерпретације Благовести могућ је када је изнад двери постављена представа Тајне вечере. Када се иза Богородице слика стуб, он је морализаторски амблем Богородичине постојаности и симбол безгрешног зачећа.⁹⁵³

Осим сцене Благовести, на царским дверима се по правилу сликају и медаљони са попрсјима или допојасне фигуре различитих личности које се доводе у везу са симболиком Благовести. Присуство старозаветних краљева и пророка Соломона и Давида, изнад или испод Благовести, означава привилеговани статус Богородице и чину Благовести даје обресе универзалности, истовремено указујући на њихову улогу весника оваплоћења.⁹⁵⁴ Пророчки текстови на свицима са којима се често сликају (Пасјане, Готовуша, Косовска Каменица, Стража, Витина, само су неки од примера), као инструменти профетског објављења, односе се на Богородичино безгрешно зачеће и Христово оваплоћење.⁹⁵⁵ Приказ Соломона и Давида среће се на многим иконостасима, као на пример у Гњилану, Беревцима, Вучитрну, Доњој Гуштерици, Косовској Каменици.

На дуборезним царским дверима у цркви у Ораховцу, сликана поља смештена су у овалне медаљоне, којих има по три на обе вратнице. Први пар медаљона представља Благовести, док су испод приказани старозаветни пророци Давид, Соломон, Језекиљ и Исаија. На иконостасу у Драганцу, на овом месту су пророк Исаија, цар Соломон и цар Давид и пророк Авакум. На гњиланском

⁹⁴⁹ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *нав. дело*, 280.

⁹⁵⁰ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад 1989, 118.

⁹⁵¹ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *нав. дело*, 281.

⁹⁵² М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 119.

⁹⁵³ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 119.

⁹⁵⁴ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *нав. дело*, 284; И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *нав. дело*, 230.

⁹⁵⁵ Уп.: И. Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања“, *Лесковачки зборник XLVII*, Народни музеј, Лесковац 2007, 106.

иконостасу, на царским дверима су испод Благовести у медаљонима насликани Премудри Аполон и пророк Исаија на северним вратницама, и премудра Сибила и пророк Авакум на јужним. Сви у рукама држе развијене свитке са исписаним текстовима. Појава пророка и филозофа на царским дверима у вези је са богословским схватањем које их тумачи као мудраце који су најавили Христов долазак.⁹⁵⁶

Присуство архијереја, најчешће у пољу испод сцене Благовести, имало је сврху истицања литургијског карактера двери.⁹⁵⁷ Свети Николај Мирликијски и Свети Атанасије Александријски насликани су у дну двери у цркви у Косовској Каменици. У цркви Свете Петке у селу Стражи, у дну двери су насликана четворица архијереја – Свети Григорије, Свети Василије, Свети Јован Златоусти и Свети Спиридон. Четири архијереја насликана су и на дверима у црквама у Приштини и Севцу, као и у црквама Светог Николе и Светог Стефана у Великој Хочи. Примећује се да су архијереји сликани на дверима најчешће у црквама које су посвећене Светом Николи, као једном од најпоштованијих и најпопуларнијих архијереја. Такође, у оквиру декорације царских двери често се сликају и јеванђелисти, као у црквама у Кончулићу, Новом Пазару, Штрпцу, Врачеву. Ликови јеванђелиста представљају се на царским дверима услед њихове улоге у извештавању човечанства о доласку Спаситеља.⁹⁵⁸

Сам врх царских двери обликује се најчешће у виду медаљона у којем се слика Бог Отац, као у Гуштерици, Гњилану, Драганцу, Пасјану. У цркви у Ораховцу, у медаљону на врху двери насликан је Свети Дух. Ови медаљони углавном имају и резбарену флоралну декорацију по ободу, док је медаљон са ликом Бога Оца у Стражи обликован од једноставног, плошног комада дрвета без профилације. У срушеној цркви у Зочишту налазиле су се резбарене царске двери са насликаним голубом Светог Духа у медаљону на врху и ликовима Свете царице Јелене испод архангела Гаврила и Светог цара Константина испод Богородице.

Северне двери, сходно установљеној пракси, најчешће имају униформно иконографско решење, према којем се на њима слика архангел Михаил. Ипак, у

⁹⁵⁶ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 36.

⁹⁵⁷ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 72.

⁹⁵⁸ Б. Вуксан, *Барокна тематика српског иконостаса XVIII века*, докторска дисертација, Београд 2006, 87.

обликовању ових бочних двери срећемо и извесна одступања. У манастиру Драганцу је на том месту насликан Сабор архангелски, док је у цркви у Великом Ропотову насликан архангел Гаврил са копљем и сфером. У овим црквама одступања би се могла оправдати посветом цркве која је илустрована на дверима. У цркви Светог Николе у Љубижди, двери су обликоване тако да су подељене на три зоне, при чему најмању површину заузима трећа зона сокла, која је добила флоралну декорацију.⁹⁵⁹ У горњој партији су насликани Богородица са Исусом Христом, и испод ње Свети Георгије као коњаник. У цркви у Севцу, читаве двери носе флоралну декорацију у којој доминира мотив руже. У цркви срушеног манастира Бинач на дверима се налазила икона архангела Гаврила са цвећем у десној руци.

Архангел Михаило се на северним дверима приказује на два начина, као самостална стојећа фигура или у сцени у којој мучи душу богаташа. У оба случаја одевен је у војнички оклоп, и има мач у руци, што је у складу са његовом улогом предводника небеске војске.⁹⁶⁰ Као самостална фигура среће се са мачем и сфером са Христовим монограмом у рукама у Готовуши, Беревцима, Добротину, Косовској Каменици. Уместо сфере, у Новом Пазару држи свитак са речима из Јеванђеља по Луки (12, 16–21) *Божји војвода ...*, док у Штрпцу и Штиткову има теразије.

Мучење душе богаташа, који се слика под ногама архангела, честа је тема ових двери. Архангел тријумфално стоји над телом богаташа, држећи у десној руци мач а у левој теразије за мерење душе праведника, што илуструје параболу о безумном богаташу, на основу Јеванђеља по Луки (12, 16–21) и носи морализаторску подлогу.⁹⁶¹ У оквиру сцене појављује се и свитак са текстом који се уобичајено слика када се приказује узимање душе убогом Лазару, као и приликом сликања архангела са исуканим мачем на улазу у храм.⁹⁶² У црквама Светог Николе у Гњилану и Великој Хочи, као и у цркви Светог Стефана у

⁹⁵⁹ Црква је девастирана 1999. године, те је иконостас демонтиран и његови сачувани делови, укључујући и ове бочне двери, данас се налазе у капели Светог Трифуна у дечанској виници у Великој Хочи.

⁹⁶⁰ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 310.

⁹⁶¹ А. Василиев, *нав. дело*, 141; Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 178.

⁹⁶² „Божји сам војвода; носим мач, високо га дижем, застрашујем страхом Божијим; Презиратеље намах расецам на двоје.“ М. Медић, *нав. дело*, 335, 628.

Великој Хочи, архангел је приказан како мачем пробија демона којег држи везаног ланцима.

Приказ који се слика на северним дверима, истовремено преноси идеје о архангелу Михаилу као анђелу добра који тријумфално стоји над оним ко симболише грех, и архангелу као мерачу људских душа који указује на пут покајања и спасења.⁹⁶³ Архангел Михаило, као предводник небеске војске, традиционално своје место налази у близини улаза у храм као заштитник и чувар цркве, услед чега се јавља и на улазу у олтарски простор.

На јужним бочним дверима, када су конструисане, најчешће се слика архиђакон Стефан. У погледу обликовања јужних двери, одступања срећемо у цркви Светог Николе у Новом Пазару, где су насликани Свети отац Зосим и причешће Свете Марије Египатске; затим у Стражи где је насликан архангел Гаврило са пером и исписаним свитком, и Витини где је насликан Свети Василије.

Архиђакон Стефан најчешће се представља у ентеријеру, као млађи човек у ђаконској одежди, са различитим предметима у рукама. У црквама у Вучитрну и Добротину у рукама држи трикирије и модел храма. У цркви Светог Николе у Приштини архиђакон је насликан са трикиријама и Јеванђељем, а у Штиткову уместо Јеванђеља држи кутију. У Доњој Гуштерици, Гњилану и црквама у Великој Хочи држи само трикирије, док у Пасјану има само јеванђеље. Његово сликање на бочним дверима указује на улогу ђакона у вршењу свештенорадњи, која се наглашава и сликањем ђакона у ниши ђаконикона и јужном делу олтарског простора уопште.

Престоне иконе

Уз царске двери и Распеће, обавезни део сваког иконостаса представљају престоне иконе, на којима се сликају најважнији светитељи и патрони храма. У неким храмовима у Рашко-призренској епрахији, као на пример у Врачеву, Добротину и Будисавцима, где су димензије храма условиле и скромније олтарске преграде, у зони престоних икона нашло се места само за иконе Богородице и Исуса Христа. У неким случајевима срећу се иконостаси на којима се осим ове

⁹⁶³ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 310; С. Габелић, *Циклус арханђела у византијској уметности*, САНУ, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Београд 1991, 17–36.

две, налази још и икона Светог Јована Крститеља. Тиме је створена основна форма Деизиса, и илустрована молитва за спас људског рода. На овај начин обликовани су иконостаси у Штрпцу, Готовуши, Бинчу.

Иако постављање иконе Светог Јована Крститеља јужно од иконе Исуса Христа представља уобичајену праксу у обликовању олтарских преграда, одступања постоје. Тако на том месту у црквама у Кончулићу и Беревцима, наилазимо на икону Светог Саве, а у Вучитрну на двојну икону Светих Георгија и Димитрија. У храмовима Светог Стефана и Светог Николе у Великој Хочи ту се налазе иконе патрона, јер за исте није било места северно од иконе Богородице.

Икона храмовне славе и патрона храма, своје уобичајено место заузима северно од иконе Богородице. Уз ове четири иконе, на неким иконостасима програм је употпуњаван са још икона, на којима су представљани светитељи са израженим култовима у локалној заједници.⁹⁶⁴ У Благовештењској цркви у Штиткову, поред иконе Благовести, Богородице, Исуса Христа и Светог Јована, престони ред фланкиран је иконама Светог Саве на северној и Светог Симеона Мироточивог на јужној страни.

У монументалним храмовима, у којима су постојали услови за развијање архитектонике иконостаса, престони појас носио је велики број икона, чиме је стварана галерија светитеља који су учествовали у молитви за спасење људског рода. У цркви Светог Николе у Гњилану, монументални иконостас краси осам престоних икона: Покров Богородице, Свети Сава, Свети Никола, Богородица са Христом, Исус Христос, Свети Јован, Свети Симеон, Света Тројица. На иконостасу у цркви Светог Николе у Новом Пазару налази се десет престоних икона: Свети Методије, Свети Сава, Свети Петар, Свети Никола, Богородица са Христом, Исус Христос, Свети Јован, Свети Павле, Свети Симеон Немања и Свети Кирил. Највећи ансамбл престоних икона био је остварен још 1843. године у цркви Светог Николе у Приштини: Свети Никола са Козмом и Дамјаном, Вазнесење пророка Илије, Свети Георгије на коњу, Свети Атанасије и Антоније, Свети Никола, Богородица са Христом, Исус Христос, Свети Јован, Свети Петар и Павле, Свети цар Константин и царица Јелена, Свети Димитрије на коњу и Света три јерарха.

⁹⁶⁴ Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *нав. дело*, 32, 34.

Све престоње иконе чине форму Деизиса, и имају молитвени карактер. Значај ових икона и приказаних личности, на неким иконостасима наглашавао се и конструкцијом иконостаса. На неким иконостасима, ове иконе се налазе међу стубићима који су увезани лунетама које наткриљују иконе симболишући небо.⁹⁶⁵ На њима се постављају кандила, која се често каче о конструкцију у облику голуба, чиме симболично Свети Дух потврђује њихову светост. У многим храмовима испод престоних икона постоји гвоздена шина на коју се, испод сваке престоње иконе качи њена умањена реплика. Ове иконе врло малих димензија служе целивању, и јављају се у многим православним храмовима Васељенске патријаршије.⁹⁶⁶ На свом првобитном месту сачуване су у Новом Пазару и Пасјану.

Престоње иконе Богородице у свакој варијанти конципирају се приказом са малим Христом. У храмовима Рашко-призренске епархије доминира приказ исподпојасне Богородичине фигуре, која у својој левој руци држи Христа, на којег указује десном руком. У Штрпцу, Врачеву, Врбовцу, цркви Светог Николе у Великој Хочи и Новом Пазару, она у десној руци држи цветни скиптар што представља иконографски тип Богородице Неувеле руже.⁹⁶⁷ Овај тип, карактеристичан углавном за иконопис, креиран почетком XVIII века, нарочито је био популаран у сликању преносивих икона и триптиха, а у Рашко-призренској епархији реализује се угледањем на Итало-критске примере.⁹⁶⁸ Илуструје химну из Богородичиног акатиста у којој се Богородица назива оном која је родила неувелу ружу, временом и сама бивајући поистовећена са њом.⁹⁶⁹ Скиптар је био усклађен са њеним ликом у виду Небеске Царице, заједно са круном на глави. У складу са овим иконографским типом, у Кончулићу и Новом Пазару Богородица је са Христом насликана на раскошном трону. Приказ Исуса Христа пратио је

⁹⁶⁵ Уп.: И. Гергова, *нав. дело*, 8.

⁹⁶⁶ Уп.: И. Гергова, *нав. дело*, 7; Н. Макуљевић, *нав. дело*, 76–78.

⁹⁶⁷ На престоној икони у Кончулићу, она у руци држи само ружу.

⁹⁶⁸ Т. Gouma-Peterson, "An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context", *Δελτίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 17, Αθήνα 1993/94, 332; Е. Попова, „Богородица – Хестия“, *Проблеми на изкуството* 1, Институт за изкуствовознание при Българска академия на науките, София 2002, 45.

⁹⁶⁹ Т. Gouma-Peterson, *нав. дело*, 334.

приказ Богородице као Небеске Царице, те је и он у рукама имао владарске регалије, скиптар или сферу.⁹⁷⁰

У свим случајевима, она је одевена у зелену хаљину и црвени мафорион, често оперважен златним рубовима, док је и Христова одећа усаглашена са њеном. Једна од карактеристика зографског сликарства јесте и украшавање одеће флоралним мотивима. Исус Христос којег носи Богородица слика се различитим предметима у рукама: отвореним или затвореним јеванђељем, савијеним свитком, скиптором, сфером. Позадина спрам које се Богородица слика могла је бити монохромна, опонашати небеса, употпуњена приказом херувима, барокним картушима који су носили натписе.

Традиционално, у храмовима Рашко-призренске епархије престопа икона Исуса Христа приказује га као Сведржитеља. Његова исподпојасна фигура представља се најчешће у црвеној хаљини са зеленим огртачем. На иконостасима у Новом Пазару, Кончулићу и цркви Светог Николе у Великој Хочи, где је насликан као Велики Архијереј на трону, одевен је у архијерејску одежду. Исус Христос Сведржитељ у рукама најчешће има отворено Јеванђеље у којем је исписан текст „азъ есмь свѣтъ мнрѣ ...“ (Мт. 11, 29; Јв. 8, 12), што је било у складу са упутствима за сликање овог иконографског вида Христа.⁹⁷¹ У другим случајевима користе се различити изводи из 11. главе Јеванђеља по Матеју. Тако у црквама у Штрпцу и Готовуши, Сведржитељ уз Јеванђеље на којем је исписан текст „вса мнѣ предана сѣтъ оцемъ монмъ ...“ (Мт. 11, 27), у руци држи и сферу. У црквама у Добротину, Косовској Каменици и Станишору, где је радио зограф Костадин из Велеса, као и у Кончулићу и Пасјану, на Јеванђељу је исписан Спаситељев позив „прїднѣ ко мнѣ сын трѣждашисан и овремененї...“ (Мт. 11, 28). Овај текст преведен је у цркви у Врачеву „ходнѣ мени сви кон сте ѹморни и натоварени (...)“. У манастиру Драганцу Исус Христос на левој страници Јеванђеља има исписан текст који се слика уз Спаситеља света „навчнтеса ѿ мене ако кротокъ есмъ и смирен ...“ (Мт. 11, 29), док је на десној страници исписан текст који се пише на икони Исуса Христа

⁹⁷⁰ О владарској иконографији Богородице и Христа, те типу Богородице Неувеле руже, видети: Т. Гоула-Peterson, *нав. дело*, 331–334; Љ. Стошић, „Појава иконоарника у градовима и варошима Јужне Србије почетком XIX века“, *Вардарски зборник* 2, САНУ, Београд 2003, 211–218.

⁹⁷¹ Уп.: М. Медић, *нав. дело*, 581.

Животодавца.⁹⁷² У Доњој Гуштерици зограф Јосиф исписао је на јеванђељу „не судите дан судни ...“ (Мт. 7, 2–3; Лк. 6, 37–38).

На престоним иконама Светог Јована Крститеља по правилу се слика иконографски тип крилатог кефалофора. Свети Јован, који се сигнира и као Крститељ и као Претеча, слика се као исподпојасна фигура, одевен у мелот од камиље длаке, са зеленим огртачем. Десно руком благосиља док у левој држи посуду, најчешће у форми путира, са својом декапитираном главом. У истој руци држи и свитак или крст са развијеном траком, на којима се исписују речи „покантеса приближнбоса царство небесное“ (Мт. 3, 2). На икони у Витини, посуда са одрубљеном главом насликана је уз десну ногу светитеља. Оваква иконографска варијација која приказује Светог Јована са крилима, као анђела пустиње и анђеоског весника Христовог оваплоћења, са својом главом у рукама и текстом из Јеванђеља по Матеју, устаљена у XVII веку, била је веома распрострањена на ширем балканском подручју у османској ери.⁹⁷³

Сликање светих архијереја на престоним иконама у храмовима друге посвете приметно је у Доњој Гуштерици, где се на месту иконе патрона налазе Атанасије Александријски и Свети Никола, док је у Витини икона Светог Атанасија, а на јужним дверима икона Светог Василија. Захтеви приложника условили су и појаву иконе Светог Николе у престоном реду на иконостасу у Ораховцу.

У многим храмовима у Рашко-призренској епархији међу престоним иконама сликају се и свети српски владари. У цркви Светог Николе у Новом Пазару у престоном реду се налазе иконе са ликовима Светог Саве првог српског архиепископа на северној страни, и Светог Симеона Немање мироточца српског, на јужној страни, као и у Штиткову. У цркви Светог Николе у манастиру Кончулићу међу престоним иконама, на крајњој јужној страни, нашла се и икона Светог Саве, у форми репрезентативног архијерејског портрета. У гњиланској цркви је Димитрије Андонов Папрадишки насликао Светог Симеона Мироточивог

⁹⁷² Уп.: М. Медић, *нав. дело*, 581.

⁹⁷³ Уп.: М. Татић-Ђурић, „Икона Јована Крилатог из Дечана“, *Зборник Народног музеја VII*, Народни музеј, Београд 1973, 46–50; Л. Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрација*, Държавно издателство Септември, София 1985, 92; С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998, 68–69, 128–129.

са моделом храма, као и архијерејски приказ Светог Саве. Икона Светог Саве налазила се и међу престоним иконама у цркви Светог Саве у Митровици.

Апостолски ред

На иконостасима у Рашко-призренској епархији не постоји униформна схема према којој је тачно одређено место такозваног апостолског реда. Положај апостолских, празничних или пак пророчких икона нема одређено место ни у многим другим храмовима на широј територији Васељенске патријаршије. Апостолски ред се најчешће среће распоређен у средишњем делу обе зоне, измешан са празничним иконама.⁹⁷⁴

У неким црквама је апостолски ред у првој зони изнад престоних икона, као у Доњој Гуштерици, Косовској Каменици, Вучитрну, Штрпцу, Приштини. У неким је пак, први празнични ред, као у Кончулићу, Драганцу, Штиткову, Стражи или Новом Пазару. У Добротину, Ораховцу, Гњилану, све иконе су такоређи измешане. У Беревцима, Севцу, Великом Ропотову постоји само апостолски ред, док у Пасјану, Станишору и Косовској Митровици постоји само празнични ред. Оваква неуједначеност својствена је и другим православним срединама на Балкану.

Формирање апостолског реда имало је вишеструка значења, међу којима је најопштије било истицање установљења и континуитета апостолске цркве, односно хришћанске верске заједнице.⁹⁷⁵ Приказивање Исуса Христа окруженог Богородицом, Светим Јованом и апостолима указивало је на слику Христа на небу окруженог светитељима.⁹⁷⁶ У зависности од решења средишњег дела апостолског реда, око иконе Исуса Христа, зависила су и друга значења.

Уобичајена концепција обликовања апостолског реда подразумева иконе са ликовима апостола и јеванђелиста, које су систематично концентрисане око три средишње иконе на којима су приказани Богородица, Исус Христос и Свети Јован Претеча. Таквим програмским решењем остварује се приказивање Деизиса, сходно традицији поствизантијске сликарске праксе. Овакав концепт заснива се на идеји заступништва људског рода пред Христом, у чему главне улоге имају

⁹⁷⁴ Уп.: И. Гергова, *нав. дело*, 14–15; И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у извору код Босилеграда“, *нав. дело*, 242–243.

⁹⁷⁵ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 115.

⁹⁷⁶ *сокрѡвице христјанске*, 108.

Богородица и Свети Јован Претеча, што иконостасу даје молитвени и истовремено есхатолошки карактер, у складу са литургијском функцијом.⁹⁷⁷ Деизис у апостолском реду среће се у Приштини, Ораховцу, Новом Пазару, Доњој Гуштерици, Драганцу. Деизис је у Новом Пазару формиран око иконе на којој су поред Исуса Христа насликани и архангели Михаило и Гаврило. Христос седи на престолу који чине тронове, огњени точкови са крилима, и у руци држи Јеванђеље са текстом који упућује на Исуса Христа Спаситеља света.⁹⁷⁸

Са друге стране, формирање апостолског реда на олтарским преградама представља симболично формирање Христовог сабора са апостолима.⁹⁷⁹ У том случају изостављају се иконе Богородице и Светог Јована, и апостоли се групишу око иконе Христа Сведржитеља. У идеалној концепцији, апостолски ред је осимшљен тако да се са обе стране три централне иконе налази по шест икона – четири апостола и два јеванђелиста. Такво решење захтевало би и поштовање литургијског распореда апостола, при чему су Христу, као првоврховном апостолу, најближи Свети Петар и Павле.⁹⁸⁰ У идеалној конструкцији, десно од иконе Христа постављају се иконе Светих Павла, Јована, Луке, Јакова, Симеона и Филипа; док су лево Свети Петар, Матеј, Марко, Андреј, Вартоломеј и Тома.⁹⁸¹ Сабор Исуса Христа и апостола обликован на овај начин упућује и на тумачење олтара као простора у којем председава Исус Христос са својим апостолима, у складу са позицијом архијереја у горњем месту окруженог свештеницима.⁹⁸²

У цркви Светог Николе у Севцу је над престоним иконама остварена архаична конструкција у виду једноставне хоризонталне даске која се протеже читавом ширином иконостаса, на којој су насликани апостоли у осликаним аркадицама. У црквама Светог Стефана и Светог Николе у Великој Хочи изнад престоних икона конструисана су два специфична хоризонтална појаса. У првом се налазе резбарени медаљони у врежи винове лозе, са насликаним попрсјима пророка око приказа Свете Тројице. Изнад је ред са резбареним оквирима који

⁹⁷⁷ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 180.

⁹⁷⁸ Уп.: М. Медич, *нав. дело*, 581.

⁹⁷⁹ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 99.

⁹⁸⁰ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 114.

⁹⁸¹ С. Таранушенко, „О Украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, *нав. дело*, 139.

⁹⁸² Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 99–100.

чине аркадни низ у који су смештени ликови апостола око иконе Исуса Христа. И у цркви у Ораховцу су изнад престоних икона постављена погрсја старозаветних пророка, насликана у кружним медаљонима који су уоквирени флоралним мотивима. Идеја о светим апостолима и пророцима доминирала је и обликовањем иконостаса у цркви Светог Николе у Гњилану. Прву зону изнад престоних икона заузели су пророци са свицима, док су апостоли приказани изнад њих.

У сачуваним апостолским редовима срећу се и иконе светитеља са истакнутим заштитничким статусом у локалним заједницама, чијим се сликањем на том месту и они прикључују молитвеном чину за спас човечанства. Тако је у Косовској Каменици, на крајњем северном крају апостолског реда постављена и икона Свете Петке. У цркви у Штиткову, где је апостолски ред изнад празничног, апостоли су насликани у паровима и груписани око иконе Васкрсења. Ова зона започиње иконама Светог Димитрија и Светог Николе, а завршава се иконама Светог Георгија и Светог Максима.

У Приштини је у склопу ове иконостасне зоне своје место нашао већи број икона са приказом светитељских парова – Свете Екатерина и Петка, Свети Јоаникије и Симеон Мироточиви, Свети краљ Урош и краљ Милутин, Свети Стефан краљ Дечаски и архиепископ Арсеније, Свети деспоти Стефан и Јован, Свети Теодори Тирон и Стратилат, Свети Спиридон и Харалампије, Свети Кирил, Атанасије и Максим, Свети Козма и Дамјан, Свети Трифун и Пантелејмон, Свети Сава и Симеон. Такође, ту су се нашле и иконе Светог Наума, Светог кнеза Лазара, Светог Григорија, Светог Јевдокима и неколико празничних икона. Овако богат репертоар морао је бити условљен захтевима приложника, као што је био усклађен и са литургијским прослављањем.

У цркви у Витини налази се иконостас који по својој архитектоници представља новију конструкцију налик иконостасима из Косовске Митровице, Призрена и Гњилана. Он представља еkleктичну структуру састављену од икона различитог порекла, које су дела најмање пет разичитих уметника. Царске двери и неколико престоних икона израдио је Константин Јаковљевић 1889. године; док је Димитрије Андонов Папрадишки аутор икона које се налазе над престолом зоном. Последњу зону чини комбинација различитих, углавном празничних икона, међу којима доминирају иконе руског порекла. Распеће на врху, као и читава дрвена

структура иконостаса настали су највероватније истовремено са иконама које је насликао Папрадишки. Те иконе заузимају зону, која би, обзиром да већ постоје празничне иконе, требала да представља апостолски ред. Међутим, ту се нашао својверсни српски светитељски хор удружен са иконама других поштованих светитеља. Око Тајне вечере која је смештена у средишту зоне, распоређене су иконе Светог пророка Илије, Светог Теодора, Светог цара Уроша и Светог Саве са северне стране, и Симеона Немање, Светог кнеза Лазара (сигнираног као цар), Светог Трифуна и Светог Димитрија са јужне стране.

У цркви Успења Богородице у Ораховцу средиште ове зоне иконостаса представља Деизис, формиран иконама Исуса Христа, Богородице, Светог Јована и апостола. Са обе стране Деизис је уоквирен са по седам икона на којима су представљени различити светитељи и празници. На северној страни се налазе двојна икона са ликовима Светих Тирона и Димитрија, руска икона са приказом Распећа, Благовести, Сретење, Света три јерарха, Свети Сава и Свети Арсеније, као и икона са ликовима Светог Трифуна и Светог Пантелејмона. На јужној страни налазе се Крштење, Улазак у Јерусалим, Васкрсење, Вазнесење, Свети Козма и Дамјан, Распеће и Преображење.

Празнични ред

Празнични ред, састављен од икона са приказом најзначајних хришћанских празника, има јасан литургијски карактер. Ова зона имала је улогу истицања најважнијих догађаја у црквеној историји којима се илуструју епизоде у икономији спасења.⁹⁸³ По правилу, сви празници сликани су на основу описа у сликарским приручницима, а њихове представе најчешће размештене према распореду у црквеном календару. Распоред је ипак у многим црквама измењен, што је последица различитих каснијих интервенција. Међу празничним иконама најчешће су Рођење Богородице, Ваведење, Рођење Христово, Сретење, Крштење, Улазак у Јерусалим, Васкрсење, Вазнесење, Преображење, Успење Богородице.

На иконостасима у Рашко-призренској епархији неизоставне су иконе мариолошког садржаја, односно оне иконе које приказују догађаје из живота Богородице. Тиме се добија сажет Богородичин циклус који је најчешће сведен на

⁹⁸³ И. Гергова, *нав. дело*, 15.

сцене Рођења, Ваведења и Успења. На иконама са сценом *Рођења Богородице* у ентеријеру се слика Света Ана која лежи на кревету који се налази уз постављену трпезу, Јоаким на другом крају стола, те новорођена Марија поред кревета у јаслама. Сцена може обилovati наративним детаљима попут девојака које послужују Ану, купају Марију, љуљају њену колевку или је држе у наручју.⁹⁸⁴ *Ваведење Богородичино* тема је прихваћена из апокрифног Јаковљевог Протојеванђеља. Представља тренутак ступања трогодишње Марије у храм, преласком преко три степеника до свештеника Захарија који је чека на самом улазу. Поред њих, сцени присуствују и Јоаким и Ана, понекад и девојке са свећама. Често се у једном горњем углу слика балдахинска конструкција у коју се смештају Марија и архангел Гаврило који јој даје хлеб и благосиља је.⁹⁸⁵ Прихватање Марије од стране свештеника тумачи се као препознавање будућег спасења Израела.⁹⁸⁶

Иконе са приказом *Успења Богородице*, који потиче из апокрифне епизоде Псеудо Јована Јеванђелисте, представља њену смрт и телесно вазнесење на небо.⁹⁸⁷ Одар са Богородичиним телом се према упутствима из приручника слика у ентеријеру, окружен великим бројем свештеника и апостола.⁹⁸⁸ Код главе Богородице смешта се апостол Петар који кади кадионицом, ту се налазе и Павле и Јован Богослов који је целивају.⁹⁸⁹ У дну композиције сликају се и фигуре Јеврејина Јефоније и анђела који му је одсекао руке, јер је хтео да преврне одар. Сцена је на неким иконама смештена у екстеријер, као на пример у Каменици, Пасјану, и Вучитрну. У врху композиције приказује се Исус Христос који у наручју држи Богородичину душу насликану у виду повијеног новорођенчета.

Идилична пасторална сцена *Христовог рођења* у зографском сликарству представља комбинацију приказа Богородице и Јосифа око јасли смештених у пећину, те готово неизоставно приказивање тројице мудраца у другом плану. То је било препоручено и у сликарским приручницима где се сугерише наративно

⁹⁸⁴ Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 93; М. Медић, *нав. дело*, 438.

⁹⁸⁵ Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 93; М. Медић, *нав. дело*, 439.

⁹⁸⁶ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 124.

⁹⁸⁷ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 125.

⁹⁸⁸ Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 95; М. Медић, *нав. дело*, 440.

⁹⁸⁹ У приручнику Дича Зографа, дат је обрнут распоред, при чему кадионицу држи Павле, а Богородицу целива Петар. Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 95.

компоновање већег броја фигура: Богородица која полаже Христа у јасле, или клечи поред њега, Јосиф који клечи покрај њих, мударци који јашу на коњима и показују на звезду, пастири са стадима, од којих један често свира фрулу, и во и коњ иза Христових јасли.⁹⁹⁰ На врху композиције слика се сегмент неба из ког се „звезда са великом светлошћу спушта до Христа“.⁹⁹¹ На неким иконама јављају се у том делу иконе и анђели или серафими који међу собом држе свитак са речима које се наводе у приручницима „слава въ вишнихъ бѣхъ и на земли миръ въ члвчцѣхъ благоволеніе“ (Приштина, Каменица, Кончулић, Штитково). У црквама у Кончулићу и Стражи у сегменту неба је насликано Сведидеће око, док је на том месту у Штиткову и Штрпцу насликан Бог Отац у ставу благосиљања.

Сретење се према приручницима слика у простору храма, око трпезе, тако да Христа у рукама држи Симеон Богопримац иза којег стоји пророчица Ана, док су наспрам њих Богородица и Јосиф који готово обавезно држи два голуба, било у рукама, или у кавезу.⁹⁹² Голубови су симбол сиромаштва Свете породице и представљају жртву која је принета Богу четрдесет дана по рођењу Христовом, сходно Мојсијевом закону.⁹⁹³ Ова сцена, која илуструје јеванђеоску причу по Луки (II, 22–40), приказује приступање Христово у црквену заједницу, при чему је улога Богопримца и Пророчице истакнута у потврђивању Христове двојне природе.⁹⁹⁴ Једна од најразвијенијих сцена *Сретења* остварена је у цркви у Вучитрну. У раскошном ентеријеру Симеон Богопримац и Исус Христос су са десне стране, наспрам њих су Богородица, Јосиф који у рукама држи кавез са два голуба, пророчица Ана са свитком на ком је исписан текст *сїе ѿ / тро үе / нїбо / њї землѧ / создадѧ*.⁹⁹⁵ На трпези која се налази међу њима насликани су јеванђеље, свећа, рипиде, таблице закона и вероватно сугерисана златна кадионица.

У сцени *Крштења* Исус Христос се слика како стоји у реци Јордану, у плићаку или на подлози која плута на води. Река се слика као средишња вертикала која раздваја композицију на два дела, често раздвајајући и брда у позадини. Са

⁹⁹⁰ М. Медић, *нав. дело*, 588–589.

⁹⁹¹ М. Медић, *нав. дело*, 589.

⁹⁹² Голубови се могу наћи и на трпези. М. Медић, *нав. дело*, 589.

⁹⁹³ Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 134.

⁹⁹⁴ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 102.

⁹⁹⁵ Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 589.

једне Христове стране слика се Свети Јован Крститељ, док се са друге стране слика један до три анђела.⁹⁹⁶ Анђели, понекад и одевени у ђаконске одежде (Добротин, Стража, Вучитрн,) у рукама држе бело платно које пружају ка Христу, вршећи тако улогу ђакона.⁹⁹⁷ Уколико своје место нађу на овој икони, као у Станишору или Стражи, одсечено дрво и секира представљају симболе казне поводом Христовог другог доласка.⁹⁹⁸

На неким иконама са приказом Крштења, у врху композиције слика се сегмент неба и у њему Бог Отац, а испод њега голуб, односно Свети Дух који се спушта ка Христу (Вучитрн, Врачево, Штрпце, Штитково, Кончулић). Ово решење произашло је из сликарског приручника Дича зографа, у којем се сугерише сликање Саваота над Светим Духом.⁹⁹⁹ У већини храмова је насликан само Свети Дух, како је наведено у многокоришћеном и копираном приручнику Дионисија из Фурне.¹⁰⁰⁰ Сликање Бога Оца последица је прослављања овог празника у окриљу православне цркве као празника Теофаније, што подразумева приказивање сва три лица Свете Тројице.¹⁰⁰¹ Икона са представом Крштења Христовог често је сигнирана као Богојављење Христово, што је било у складу са тумачењем Крштења Христовог и свете тајне крштења на празник Богојављења.¹⁰⁰²

Сцена *Преображења* се композиционо дели на два дела представом Таворске горе, у виду брда са три врха на чијем средишњем узвишењу стоји Исус Христос у мандорли, док се око њега приказују пророци Мојсије са таблицама закона са десне стране, и Илија са леве, обојица молитвено окренути Христу.¹⁰⁰³ У дну представе смештају се три апостола, Петар, Јаков и Јован.

⁹⁹⁶ М. Медић, *нав. дело*, 591.

⁹⁹⁷ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 103.

⁹⁹⁸ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 103.

⁹⁹⁹ А. Василиев, *нав. дело*, 104. Дичо Зограф је 1846. године израдио иконе за Вучитрнски иконостас, док је у осталим наведеним црквама, судећи по сликарском маниру, највероватније радио његов син Аврам.

¹⁰⁰⁰ М. Медић, *нав. дело*, 591.

¹⁰⁰¹ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 104.

¹⁰⁰² Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 191.

¹⁰⁰³ Да се Таворска гора слика као брдо са три врха сугерисано је у сликарским приручницима. Уп: М. Медић, *нав. дело*, 599.

Икона са представом *Христовог уласка у Јерусалим* у зографском сликарству најчешће се сигнира народним називом празника као Цвети. Средиште композиције заузима Исус Христос на магарцу, који када у левој руци држи свитак а десном руком благосиља, заправо је приказан као владар и свештеник, те се тако наглашава тријумфалност његовог уласка у Јерусалим (Добротин, Каменица, Стража, Вучитрн).¹⁰⁰⁴ У случајевима када уместо да држи свитак, он управља магарцем, или држи руку на грудима, указује се на ову сцену као почетак његовог страдалног искупитељског пута (Кончулић, Нови Пазар). Иза Христа сликају се апостоли, а испред њега, на капији града, Јудејци. У разрађенијим композицијама сликају се деца која се гурају, ваде трње из ногу, простиру хаљине пред Христа; дрво у чијој је крошњи дечак са секиром којом сече гране (Вучитрн, Стража, Нови Пазар).¹⁰⁰⁵

На иконама са приказом *Тајне вечере* сцена је уобичајено смештена у ентеријер, у којем за трпезом седе Исус Христос и апостоли, од којих је Свети Јован Богослов наслоњен на Христа, ка којем гледа Јуда који пружа руку ка столу. На трпези се налазе посуде са храном, крчаг са вином, чаша и прибор за јело.¹⁰⁰⁶ На иконама, попут оних у црквама у Гњилану и Витини, које су сликане у реалистичном маниру, напушта се зографска традиција распореда у сликању апостола. Такође, на икони која се налази на иконостасу у Витини, Христос је насликан како стоји за трпезом, док су апостоли груписани у две скупине које међу собом разговарају. Икона на којој се слика Тајна вечера, углавном заузима централну позицију на иконостасу, што је у вези са њеним симболичким слојем кроз који се истиче јеванђеоско установљење евхаристије.¹⁰⁰⁷

Сцена *Скидања са крста* ретко се среће на иконостасима у Рашко-призренској епархији, а постојећи примери, у Новом Пазару, Штиткову и Штрпцу, показују две варијације. Сликарски приручници упућују на сцену у којој Јосиф на лествицама скида Христово тело са крста, док се у дну крста налазе

¹⁰⁰⁴ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 109.

¹⁰⁰⁵ А. Василиев, *нав. дело*, 105; М. Медих, *нав. дело*, 604.

¹⁰⁰⁶ А. Василиев, *нав. дело*, 105; М. Медих, *нав. дело*, 606.

¹⁰⁰⁷ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 394. О развоју иконографије и симболици композиције Тајна вечера видети и: Б. Вуксан, *Барокна тематика српског иконостаса XVIII века*, докторска дисертација, Београд 2006, 88–98.

Богородица, Марија Магдалена, мирносице, Никодим и Јован Богослов.¹⁰⁰⁸ На овај начин Скидање са крста обликовано је у Штиткову. Међутим, у Новом Пазару и Штрпцу сцена је уобличена више налик Оплакивању, иако је сигнирана као снитіѣ хрнство, односно снатіѣ хрѣтво са крста, како је записано на овој икони у Новом Пазару. У сва три случаја, икона је постављена непосредно испод Распећа.

Док се сцена *Васкрсења* у средњовековном сликарству приказивала као Силазак у Ад или представом мирносица на Христовом гробу, у традицији зографског сликарства XIX века лежи барокна иконографија Христовог тријумфалног изласка из гроба.¹⁰⁰⁹ На иконама у црквама на територији јужног Балкана гроб у оваквој формулацији најчешће је приказан отворен и често са поломљеним поклопцем. Истовремено, драматична димензија догађаја наглашава се усковитланим облацима који уоквирјују Христа који је већ на небу. Неизоставно, Исус Христос држи заставу са крстом, а на сцени се појављују и мирносице као и заспали римски војници који су покрај гроба били стражари.¹⁰¹⁰

Иконе са тематиком *Вазнесења* најчешће су композиционо подељене на два хоризонтална појаса. На најједноставнијим примерима у горњој партији слика се Исус Христос који се узноси на небесима, док су испод њега Богородица и апостоли, груписани у две групе, и сви гледају горе, а понекад и пружају руке. Богатије композиције употпуњавају се присуством анђела. Тако су на вучитрнској икони насликана два анђела са свицима између Христа, који је приказан као исподпојасна фигура у сегменту неба, и групе у дну иконе. На сличан начин насликани су и у Стражи, где је Христос приказан како седи у мандорли коју придржавају два анђела. На икони из Добротина на том месту насликан је један анђеоски свитком, док су око Христа још два анђела са трубама. И у Штиткову су насликани анђели који свирају трубе, који се иначе приказују на представама тријумфалног карактера, а могу бити симболи небеске музике којом диригује Исус Христос.¹⁰¹¹ На гњиланској икони, која не припада зографском сликарству, композиција је решена другачије. Тамо се Христос узноси међу две скупине

¹⁰⁰⁸ А. Василиев, *нав. дело*, 108; М. Медић, *нав. дело*, 611.

¹⁰⁰⁹ Ј. Тричковска, „Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине“, *нав. дело*, 210.

¹⁰¹⁰ А. Василиев, *нав. дело*, 108; М. Медић, *нав. дело*, 613.

¹⁰¹¹ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 116.

приказаних ликова, који клече и гледају ка њему, при чему је и Богородица померена са средишта. Богородица може бити погледа усмереног ка Христу, када као и апостоли посматра Вазнесење, али, као на пример у Штрпцу и Штиткову, она може гледати ка посматрачу чиме је њено присуство на икони у вези са сведочењем о истинитости догађаја.¹⁰¹²

Силазак Светог Духа на апостоле представља визуелизацију коначног оснивања Христове цркве и царства Божијег на земљи.¹⁰¹³ Класично је приказивање ове сцене у ентерију где су апостоли смештени у форми полукруга, док је изнад њих приказ Светог Духа. Суштина представе приказана је пламеним језицима који се од голуба спуштају ка апостолима, што је иконографски уобличен тренутак силаска Светог Духа.¹⁰¹⁴ Ова је сцена важна и као иницијални тренутак након којег отпочиње мисионарска делатност апостола. У Новом Пазару апостоли су рапорешени на степенастој конструкцији један испод другог, док се испод конструкције налази персонификација Космоса (κόσμος или мир), у лику старца са дванаест свитака у рукама.

На иконостасима у црквама у Драганцу, Пасјану, Штиткову, Стражи и Штрпцу налазе се и иконе са представом *Свете Тројице*, при чему је само у Драганцу она заузела једно од централних места испод Распећа. Обзиром да је на овом иконостасу међан распоред икона, не може се утврдити које је било њено првобитно место. Приказ Свете Тројице укључује сликање композиционе структуре коју чине Исус Христос са леве, Бог Отац са десне стране и голуб као симбол Светог Духа изнад њих. Христос и Бог Отац сликају се у седећем положају, на усковитланим облацима или на троновима (Огњеним точковима са крилима). Бог Отац и Исус Христос се понекад (Стража, Драганац), сликају са Јеванђељима на којима су исписани текстови чији је садржај јасно описан у сликарским приручницима,¹⁰¹⁵ са затвореним Јеванђељима (Штитково), са сфером међу собом (Пасјане, Нови Пазар). У неким случајевима Христос држи Јеванђеље а Бог Отац скиптар, који по правилу има готово увек.

¹⁰¹² М. Тимотијевић, *нав. дело*, 114.

¹⁰¹³ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 117.

¹⁰¹⁴ Уп: М. Медић, *нав. дело*, 615.

¹⁰¹⁵ А. Василиев, *нав. дело*, 89; М. Медић, *нав. дело*, 580.

Поред поменутих празника, на иконостасима у Новом Пазару и Приштини нашле су се и сцене из циклуса Светог Јована Претече – Рођење и Усековање главе. *Рођење Светог Јована* је смештено у ентеријер, у једноставну просторију у Новом Пазару, односно ракошнију у Приштини. На Приштинској икони Јелисавета седи за трпезом, док је дворе две девојке. Јован Претеча лежи у колевци поред које стоји Захарија одевен у раскошну одежду, са свитком у руци, док иза њега, на врата улази још једна девојка. На новопазарској икони, Јелисавета је у постели, а прилази јој девојка са храном у здели. До кревета је сто за којим Захарија седи и пише, одвен у једноставну црвену хаљину, а у доњем десном углу приказано је купање Светог Јована.¹⁰¹⁶

Усековање Светог Јована на обе иконе приказано је са одступањима у односу на иконографска упутства, која се огледају првенствено у одсуству већег броја фигура.¹⁰¹⁷ На приштинској икони приказан је целат у војничкој униформи, са мачем у уздигнутој руци, до њега Иродијада у царској одежди и са празном зделом у рукама. Испод њих је тело Светог Јована, одевеног у хаљину од камиље длаке, и покрај њега одрубљена глава. На новопазарској икони разлике су присутне у скромној Иродијадиној одећи, и гесту војника који одрубљену главу Светог Јована пружа на зделу у њеним рукама.

Приложнички захтеви условили су отвореност иконостасне структуре за прикључење различитих празника. На приштинском иконостасу се, осим већ описаних икона, нашла и скупина икона на којима су приказани Обрезање Христово, Дванестогодишњи Христос у храму, као и илустрација празничних недеља – Недеља Томина, Недеља мироносица, Недеља раслабљеног, Недеља свих светих, Недеља Самарјанке и Недеља слепог. Овим иконама указује се на Христову јавну делатност.

На олтарским преградама у Рашко-призренској епархији често срећу иконе на којима су насликани Уздизање часног крста, Светих четрдесет Севастијских мученика, Свети цар Константин и царица Јелена. Такође, на овим иконостасима наилазимо и на Сабор Светих апостола, Сабор архангела, Вазнесење пророка Илије и Покров Богородице. На неким иконостасима се међу празничним иконама

¹⁰¹⁶ На првој икони догађај је приказан са одступањима у односу на препоруку у приручницима. Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 123; М. Медић, *нав. дело*, 629.

¹⁰¹⁷ Уп.: А. Василиев, *нав. дело*, 124; М. Медић, *нав. дело*, 631.

налазе иконе са ликовима истакнутих архијереја, Светог Јована Златоустог (Добротин), Светиог Атанасија (Кончулић, Стража), Василија (Каменица), Николаја Чудотворца (Штитково).

Такође, врло често се међу празничним иконама на иконостасима у Рашко-призренској епархији налазе и иконе са ликовима светитеља чије је прослављање вероватно представљало велике празнике у заједници. Једно од присутних решења јесте постављање икона светих ратника на почетак и крај празничног реда. Свети Георгије и Свети Димитрије као коњаници фланкирају празничне иконе у црквама у Косовској Каменици и Стражи. У Добротину прва зона започиње коњаничким приказом Светог Георгија, а у Штиткову друга зона иконом Светог Димитрија. У цркви Светог Николе у Кончулићу прва зона започиње приказом Светог Димитрија Мироточца, док се друга зона завршава иконом Светог Теодора Тирона. У цркви у Пасјану се међу иконама над престоним редом налази и коњаничка икона Светог Георгија. Иконе на којима су насликане стојеће фигуре Светог Георгија и Светог Димитрија налазе се и у Штиткову, као и у Новом Пазару.

Истицање светих ратника на овај начин изражавало је идеју о развијеном култу њихове велике заштитничке моћи, а било је акцентовано и визуелном симетријом сличних иконографских образаца.¹⁰¹⁸ Такође, значај ових светитеља у народној традицији и животу, где је годишњи циклус мерен од Светог Ђорђа до Митровдана, такође је морао имати утицаја на популарност њихових визуелних представа.¹⁰¹⁹ Захтеви приложника допринели су и постављању двојне иконе Светог Трифуна и Пантелејмона у Стражи и Ораховцу. Изражена женска побожност у Рашко-призренској епархији довела је и до сликања мученица на иконостасима. Тако икону Свете Петке срећемо у Драганцу, Каменици и Пасјану. У Пасјану и Стражи су насликане и Света Недеља и Света Екатерина; а у Станишору Света Недеља.

На иконостасу у Кончулићу, у реду изнад престоних икона, у који су смештене неке празничне и иконе са ликовима Светог Јована Крститеља и Светог

¹⁰¹⁸ О иконографији Светих ратника као коњаника видети: Т. Gouma-Peterson, *нав. дело*, 340–343.

¹⁰¹⁹ Л. Ботушаров, „Календарното делене на годината и свети Георги и свети Димитър като народни светци. Към иконографията на светците като конници“, *Проблеми на изкуството* 4, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 2000, 41–45.

цара Константина и царице Јелене, нашли су се и Симеон Мироточиви и Свети краљ Милутин. Српски владари, Свети краљ Милутин и Свети Симеон Миротоцац налазе се и на почетку празничног реда у цркви Светог Николе у Штрпцу. У цркви у Штиткову српски светитељи, владари и архијереји, налазе се у обе зоне. Празнична зона започиње иконом Светог Арсенија, који је сигниран као патријарх и завршава се иконом Светог Стефана Дечанског. На крају апостолске зоне налази се икона Светог Максима. На иконостасу у манастиру Драганцу, у првој зони изнад престоне, налази се икона Светог Арсенија који је сигниран као патријарх, а приликом каснијих интервенција, постављен је и приложнички дар, икона Светог Симеона.

У цркви срушеног манастира Бинач налазио се иконостас мањих димензија, са иконама уобличеним према принципима академског сликарства. Састојао се од царских двери, четири престоне иконе, пет икона у другој зони и Распећа на врху. Међу иконама изнад престоне зоне налазили су се Васкрсење Христово, архангел Михаило, Тајна вечера, Свети Никола и Свети Сава.

Централне иконе на иконостасу су иконе које се постављају изнад царских двери, односно испод Распећа. У неким црквама то је по једна икона у сваком реду, као у Кончулићу, Гњилану и Штиткову, где су то Тајна Вечера и Васкрсење. У Штиткову и Штрпцу је изнад ових икона и икона са приказом Скидања са крста, у конструкцији издвојеној на архитравној греди, и постављеној у виду основе за Распеће. На истом месту у цркви у Ораховцу налазе се Света Тројица. На монументалном иконостасу у Новом Пазару истакнуте су чак четири иконе – Тајна вечера, Васкрсење, Христос окружен архангелима и Света Тројица. Тамо где су иконе биле знатно мањих димензија наглашено је место две или три иконе у једном реду, као у Добротину Цвети и Васкрсење, Косовској Каменици Преображење, Васкрсење и Вазнесење, и у Драганцу Васкрсење, Света Тројица и Четрдесет Севастајских мученика, изнад којих је Деизис.

Свака од ових комбинација икона које се постављају између царских двери и Распећа носи одређену симболику. Тако на пример, икона Свете Тројице указује на физичку реалност божанског присуства чину Инкарнације.¹⁰²⁰ Икона са представом Васкрсења истиче литургијску улогу иконостаса у прослављању славе

¹⁰²⁰ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *нав. дело*, 309.

Божије.¹⁰²¹ Само у Приштини је на једној од централних позиција била постављена икона на којој је приказан Мандилион, као део икона празничног реда. Као слика настала одразом, Мандилион у хришћанској уметности има вишеструку улогу, а постављен изнад царских двери, у спреси са сценом Благовести, он допуњује идеју о Инкарнацији.¹⁰²² То је лик на којем се уобичајено Исус Христос представља безболног и мирног лика, дуге раздвојене косе и браде.¹⁰²³

На иконостасу у Новом Пазару, који представља најмонументалнију олтарску преграду на територији Рашко-призренске епархије, осим апостолског и празничног реда формиране су још две зоне са приказима различитих светитеља. Између престоних икона и икона са приказом Великих празника, формиран је појас са 40 медаљона на којима су насликани мученици. У оквиру ове зоне нашле су се и иконе *Гостољубље Аврамово*, *Тајна вечера* и *Христос благосиља пет хлебова и две рибе*. Међу мученицима постоји одређена схема приказивања и њиховог груписања према заједничком прослављању. Тако су, између осталих, један до другог насликани Светих седам младића, без Светог Константина; затим Петозарни мученици Орест, Мардарије, Евксентије, Евгеније и Евстратије; Свети Теодор Тирон и Теодор Стратилат; Свети Мина, Виктор и Викентије; Свети Евстатије Плакида и његови синови Агапије и Теопист; Свети Маркијан и Мартирије; као и Свети Кирик и Јулита. Изнад овог мученичког појаса налази се празнични ред, изнад којег су још две зоне посвећење светитељима. Апостолски ред обликован је у форми Деизиса, са Богородицом и Светим Јованом Претечом, док је изнад њега формиран такозвани пророчки ред. У њему је деветнаест икона са ликовима пророка постављено око три иконе на којима су Скидање са крста у северном делу иконостаса, Света Тројица у централном делу, и Оплакивање Христа у јужном делу.

¹⁰²¹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 191.

¹⁰²² О Мандилиону видети: С. Пејић, „Мандилион у послевизантијској уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 34–35, Матица српска, Нови Сад 2003, 73–94. Уп. и: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 73.

¹⁰²³ Уп: В. Милошевић, „Шаинце. Црква Светог Јована Богослова. Нерукотворени убрус“, *Иконопис Врањске епархије*, 156.

Крст са Распећем

Распеће, најчешће дуборезно обликовано, доводило се у везу са жртвеним карактером литургије и подсећањем на Христово страдање.¹⁰²⁴ Раскошно обликовање конструкције сликаног Распећа на врху иконостаса, какво се често среће на тлу Рашко-призренске епархије, било је у складу и са тумачењем да је крст „чувар васељене, цркве красота и православних похвала“.¹⁰²⁵ Његова флорална декорација симболизује Васкрсење Христа и победу хришћанске вере над смрћу.¹⁰²⁶ Афронтирани змајеви који представљају постоље конструкције Распећа, имају симболичко значење тријумфалне хришћанске вере и побеђеног зла, и доводе се у везу са Апокалипсом (12,9).¹⁰²⁷ Змајеви се обично праве од дрвета, док су у Беревцима и Готовуши насликани на архитравној греди.

Крци крста на којем се слика распети Исус Христос, у највећем броју случајева имају тролисне завршетке у којима се сликају јеванђелисти или њихови симболи. Према Ерминијама, лик човека симболише оваплоћење, лик лава царско деловање и рад, телета свештенослужење и свештенојављање и орла силазак Светог Духа.¹⁰²⁸ Крст најчешће у подножју има Адамову лобању, као обележје Голготе, места на којем је смрћу Христос искупио прародитељски грех.¹⁰²⁹ Поред крста се конструишу иконе на којима се сликају Богородица и Свети Јован Богослов, као најважнији сведоци Христовог страдања. Врло често, држачи за ове иконе излазе из уста афронтираних змајева. Такође, уз сликано Распеће често се постављају и амблематски пиктограми који представљају оруђа страдања, средства којима је мучен распети Исус Христос.

Чест мотив на Распећу био је и дрвени голуб на самом врху крста, кроз чији се кљун монтирао канап на који се качило кандило. Ове конструкције сачуване су у многим црквама, а могле су се наћи и над престоним иконама, као у цркви у Новом Пазару. На овакав начин светлосно акцентовани делови

¹⁰²⁴ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 49. О сликаном распећу видети и: Стошић Љ., *Српска уметност 1690–1740*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2006, 180–181.

¹⁰²⁵ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 49.

¹⁰²⁶ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 50.

¹⁰²⁷ А. Серафимова, „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану (Нека запажања о иконостасном крсту манастира Црна река)“, *нав. дело*, 152.

¹⁰²⁸ М. Медић, *нав. дело*, 507.

¹⁰²⁹ И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *нав. дело*, 240.

иконостаса доприносили су величајности богослужења а прапорци окачени о крила голуба, који су се чули приликом спуштања и подизања кандила, указивали су верницима да обратe пажњу на молитву.¹⁰³⁰

Последња зона иконостаса, осим Распећа углавном је носила читав симболични репертоар атрибута који представљају Стари и Нови завет. Таблице закона, ковчег завета, свећњак евоцирају Стари завет, док су путир и јеванђеље најчешћи симболи Новог завета.¹⁰³¹

У Доњем Кормињану створена је живописна конструкција бојена јарким бојама, у којој се, осим икона Богородице и Светог Јована појављују и дрвене анђеоске фигуре које стоје на устима змајева. Анђео на северном змају приказан је како свира трубу, док је анђеоска фигура на јужном змају приказана са крстом у руци. Такође, између иконе Богородице и Распећа, постављен је путир у којем се налази петао. Мотив петла појављује се и на иконостасима у Стражи и Штиткову.

У Пасјану се на врху иконостаса налазе Јеванђеље на северном крају, и таблице закона на јужном. Уз Распеће су постављена још два распећа, са северне стране Христово распеће мањих димензија, са тролисним завршецима, и још једноставнији крст са друге стране.

У Новом Пазару се над северним делом иконостаса налазе ковчег завета и шестокраки свећњак, крст са трновим венцем, копљем и сунђером, те иницијалима ИНЦИ, као и таблице закона. На врху архитравне греде, на месту раздвајања бочних и централног дела иконостаса налази се по један бокал. Над централним делом се налази монументално Распеће на афронтираним змајевима из чијих уста излазе носачи за иконе Богородице и Светог Јована. Са обе стране Распећа постављена су распећа разбојника распетих на Голготи заједно са Христом. Над јужним делом иконостаса налазе се Јеванђеље обликовано и осликано тако да подражава оков са уобичајеним иконографским репертоаром; још један крст налик оном над северним делом, као и путир на самом јужном крају.

У цркви Светог Николе у Штрпцу на архитравној греди иконостаса сликано Распеће постављено је на сферу обмотану змијом, испод које се налази

¹⁰³⁰ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 101.

¹⁰³¹ Уп.: И. Гергова, *нав. дело*, 15–16.

икона са приказом Скидања са крста. Ова икона део је завршне конструкције, заједно са иконама Богородице и Светог Јована, Светих пророка Соломона и Давида, те таблицама закона и Јеванђељем. Икона са приказом Скидања са крста служи као постамент Распећа и у Штиткову.

КАТАПЕТАЗМЕ

Иконопис је у XIX веку примењиван и у декорацији катапетазми, које имају функцију завесе која се навлачи иза царских двери, како би одређене богослужбене радње биле сакривене од очију верника. У току литургије катапезама има важну улогу обзиром да се неколико пута у одређеним тренуцима навлачи и повлачи са двери, при чему ти потези прате отварање и затварање двери, и прожети су конкретном литургијском симболиком.¹⁰³² Како су погледу верника на овај начин недоступни часна трпеза и претварање светих дарова у тело и крв Христову, иконографски образац по којем се сликају катапетазме у XIX веку илуструје њихову улогу у богослужењу.¹⁰³³ У неким храмовима у области Косовског Поморавља сачуване су катапетазме сликане у XIX веку, од којих се неке и данас користе. Већина их је начињена сликањем на платну, које је навучено на блинд рам, који се качи о шину конструисану на полеђини иконостаса.

На сачуваним катапетазмама у Косовској Каменици, Пасјану, манастиру Драганцу, Штрпцу, цркви Свете Ане у Великој Хочи, насликан је Исус Христос Хлеб животни.¹⁰³⁴ Иконографски приказ допојасног Христа у путиру, који благосиља обема рукама, чест је мотив програма зидног сликарства у проскомидији, што је у складу са функциојм тог простора, као и функциојм катапетазме. Са обе стране путира сликају се анђели, чије ђаконске одежде, и предмети које држе у рукама, кадионице, путири, указују на вршење Проскомидије. Приказ је често употпуњен и сликањем херувима. Ова сцена представља визуелизацију происхођења Светих дарова, чина Проскомидије који се одвија у северном делу олтара, а који се сакрива катапетазмом. Овако

¹⁰³² О литургијској функцији катапетазме видети: С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 698–700.

¹⁰³³ М. Лазић, „Бујановац. Црква Светих Петра и Павла. Исус Христос Хлеб животни“, *Иконопис Врањске епархије*, 106–107.

¹⁰³⁴ Овај иконографски тип назива се још и Животодавцем, како је сигниран на једној катапетазми која се приписује Дичу Зографу. Уп.: С. Цветковски, „Икони на платно во опусот на Дичо зограф и Аврам Дичов“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студији и прилози*, 169.

обликованим катапетазмама наглашава се жртвени карактер богослужења и прославља Христово евхаристично тело, чиме су оне у директној симболичкој вези са местом за које су предвиђене.

Катапетазму која се налази у цркви Светог Николе у Косовској Каменици осликао је 1876. године зограф Зафир Василков.¹⁰³⁵ Осим Христа у путиру, насликани су анђели, од којих један држи кадионицу, а други путир, док је око путира насликано и још шест херувима. На катапетазми је сачуван приложнички запис: „приложїи нїкола њ васїлна хажїѡ ѡсїфѡ нїколовнѣ за двшєвно спасєннє“. У дну катапетазме осликано је правоугаоно поље у којем је исписан текст тропара и за њим име сликара: тропар глас ѡ. мнлосєрдїѡ двєрн ѡвєрзн намѡ бл҃гословєннаѡ вѡдє, надѣющїѡса на тѡданє погїбнємѡ, но да нзбѡвнмса тобїѡ ѡ вѡдѡ: тѡ бо єсї спасєнїє рѡда хрїтїанскагѡ. на 1876 лєтѡ нзѡ рѡкї зафїрѡ васїлковѡ.

У цркви Светог Николе у Штрпцу је сачувана катапетазма, на којој анђели држе кадионице, али на њој нема сачуваног записа који говори о сликару или поручиоцу. Сигурно је само да ју је насликао зограф који је на иконостасу насликао празничне иконе и Распеће на врху. Без записа и потписа сликара је и катапетазма која се налази у Преображењској цркви у Пасјану. На њој је приказан Исус Христос у путиру који обема рукама благосиља, и око њега по три анђела у ђаконским одеждама који у рукама држе путире у које се слива крв из Христових рана.¹⁰³⁶ Иако нема записа о сликару, можемо са сигурношћу рећи да је њен аутор Константин Јаковљевић који је осликао цркву и насликао већину икона на иконостасу.

У манастиру Драганцу на платну су са обе стране путира насликана по два анђела у молитвеном ставу, док су испод путира наликана три херувима, који се јављају и као мотив за украшавање чаше. У угловима катапетазме насликани су једноставни медаљони и у њима јеванђелисти. Катапетазма је приложнички дар, о чему сведочи запис у доњем десном углу: „поклоннїкѡ максїмѡ сѡвѡ мнтроѡ вєє стагѡ

¹⁰³⁵ Катапетазма је публикована у: И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 225.

¹⁰³⁶ О пореклу представе Христа који крвари из рана видети: М. Тимотијевић, „Хлеб животни у ниши проскомидије манастира Бојана“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 18, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1996, 151–156; Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 113–114.

нжвоноснаго гроба 1893“ . Није сачувано име сликара, али се ради о некоме које је у црквеном сликарству примењивао поетику академског реализма.

Христос у путиру окружен са по два анђела у ђаконској одежди, као и херувимима, приказан је на једној катапетазми која се чува у цркви Свете Ане у Великој Хочи. У цркви у Великом Ропотову и данас је у употреби катапетазма насликана на великом платну, на којој је приказана сцена Христовог Крштења.

ИКОНЕ

Осим у обликовању иконостаса иконопис је у Рашко-призренској епархији био развијен и у погледу израде икона. Кључни принцип који је утицао на њихову израду јесте приватна побожност наручилаца, који су иконе прилагали храмовима и чували у домовима. Иконе су у сфери приватне побожности имале најистакнутије место, као дела визуелне културе која су пратила све важне догађаје животног циклуса. Стога се оне наручују и чувају у сакралном простору храма али и посебним деловима приватних кућа, такозваним иконарницима, као и у другим приватним и јавним просторима.¹⁰³⁷

У Рашко-призренској епархији два најкарактеристичнија примера приватне побожности представљају дрвени триптиси и такозване хаџијске иконе. Поред ових, у храмовима се срећу различите иконе са приказима светитеља и празника, које су верници поклањали из различитих есхатолошких и сотериолошких побуда. У храмовима Рашко-призренске епархије очуван је знатан број икона из XIX века, међу којима су најбројнији приложнички дарови настали од стране македонских зографа.

Занимљива су иконографска решења и заједничко приказивање различитих светитеља на иконама. У Саборној цркви у Призрену налазила се икона на којој је централна тема Неверовање Томино, док су испод ове композиције, у барокним картушима насликане три сцене из живота овог апостола. Икону је 1827. године поручио један еснаф.¹⁰³⁸ Еснаф туфегџија (пушкара) поклонио је 1838. године старој цркви Светог Ђорђа (Руновића) у Призрену једну икону занимљивог

¹⁰³⁷ О екстензивној употреби икона у складу са принципима приватног и јавног испољавања побожности видети: V. Shevzov, "Iconic Piety in Russia", *A People's History of Christianity, Vol. 6, Modern Christianity to 1900*, ed. A. Porterfield, Fortress Press, Mineapolis 2007, 178–208.

¹⁰³⁸ П. С. Пајкић, „Мало познате збирке икона из Призрена“, *нав. дело*, 280.

садржаја. На њој су приказани Свети Стефан Дечански, архиепископ Арсеније, кнез Лазар, Антоније Велики и Алексије брат Божији.¹⁰³⁹ О утицају приватне побожности на тематику икона XIX века говори и једна икона из Велике Хоче коју је насликао Сергије из Козана 1858. На њој су у горњој половини приказани архиђакон Стефан, фланкиран фигурама Свете Петке и Свете Недеље, а у доњој Каменовање архиђакона Стефана.¹⁰⁴⁰

Петру Дебарлији приписује се икона на којој су приказана три светитеља – Свети Јован Претеча, Свети Никола и Свети Стефан Дечански као краљ.¹⁰⁴¹ У Доњој Гуштерици сачуване су две иконе, Сабор дванаест апостола и Свети цар Константин и царица Јелена, које су од зографа Јосифа из Лазаропоља наручили удружени чланови неколико еснафа који су били пореклом из Гопеша код Битоља, а који су живели у Липљану.¹⁰⁴² Зограф Јосиф је насликао и икону Свете Тројице коју наручили чланови еснафа житарских трговаца из Липљана, а која се налазила у цркви Светог Уроша у Урошевцу.¹⁰⁴³ Све три иконе настале су током лета 1896. године, и занимљиве су по томе што се на њима налазе записи дати упоредно на грчком и црквено-словенском, односно румунском и црквено-словенском језику.¹⁰⁴⁴

У цркви Светог Николе у Гњилану налази се необична икона која представља спој дубореза и зографског сликарства. На дрвеној дасци правоугаоне основе изрезбарена су три удубљења намењена сликању сцена. У горњој половини иконе насликано је Христово Васкрсење у форми тријумфалног изласка из гроба. Испод овог поља налазе се два мања у којима су насликани Благовести Богородици и Христово Крштење. Поља су уоквирена дуборезним украсом са позлатом, у виду листова акантуса, док и зелено бојени оквир иконе има таласасту форму. Ова икона представља заокружену уметничку целину, чији аутор на жалост није познат.

¹⁰³⁹ П. С. Пајкић, *нав. дело*, 293.

¹⁰⁴⁰ М. Миљановић, „Иконе из Велике Хоче“, *нав. дело*, 96, икона публикована на VI-19.

¹⁰⁴¹ Р. Д. Петровић, *нав. дело*, 116.

¹⁰⁴² И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *нав. дело*, 215–216.

¹⁰⁴³ М. Ивановић, *нав. дело*, 178.

¹⁰⁴⁴ Натписи са икона Сабора дванаест апостола и Свете Тројице публиковани су у: М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *нав. дело*, 178–179.

Триптиси

Иконе у форми триптиха, такозване преклапаче, са бочним страницама које се преклапају, осим што су биле приложнички дарови, своје су место најчешће имале у домовима као „кућне“ иконе.¹⁰⁴⁵ Не могу се са сигурношћу датовати нити атрибуирати одређеној зографској школи, премда се у Бугарској њихово порекло приписује особеној „школи триптиха“, и претпоставља се да су сликане током XVIII и у првој половини XIX века.¹⁰⁴⁶ Такође, претпоставља се и постојање призренске радионице „зографа занатлија“ за израду оваквих триптиха.¹⁰⁴⁷ Сликане су на тањим дрвеним даскама мањих димензија, а репертоар је зависио од личних афинитета наручилаца.

На оваквим конструкцијама, на централној икони је најчешће насликана Богородица са Христом. Иконографски, преовлађује тип Богородице Небеске Царице, са Христом који стоји на јастуку, у њеном наручју. Приказ Богородице са епитетом Ружа која не вене, карактерише скиптар у виду гранчице са пупољцима руже, у руци Богородице или поред ње, а што је било у складу са 3. и 7. икосом Богородичиног акатиста.¹⁰⁴⁸ Централна икона најчешће има рам, у горњем делу полукружног профила, а у доњем у виду једноставног испуста. Профилисање рама, којим је икона добијала врсту удубљења, имало је функционалну улогу, за фиксирање склопљених бочних крила.

Ликовно решење бочних крила триптиха зависило је од жеље наручилаца, услед чега постоји велика разнородност у њиховом обликовању.¹⁰⁴⁹ На крилима су најчешће сликане стојеће фигуре светитеља. То је могла бити по једна стојећа фигура, или две исподпојасне фигуре насликане једна испод друге. На неким бочним крилима било је и више светитеља. На једном примерку из цркве Светог Стефана у Великој Хочи, који је највероватније из XVIII века, на једном бочном крилу насликани су архангел и испод њега Свети Георгије на коњу, док су на другом Свети Никола и Свети Димитрије на коњу.

¹⁰⁴⁵ Уп.: Е. Попова, „Богородица – Хестия“, *нав. дело*, 45.

¹⁰⁴⁶ Н. Мавродинов, *Изкуството на българското възрождение*, 60–63. О триптисима у Бугарској видети и: Л. Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрация*, 20, 170, 188.

¹⁰⁴⁷ М. Ђоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска икописна школа од XIV до XIX века*, Народни музеј, Београд 1955, 16–17.

¹⁰⁴⁸ Уп.: Е. Попова, *нав. дело*, 45; Љ. Стошић, „Појава иконоарника у градовима и варошима Јужне Србије почетком XIX века“, *нав. дело*, 214.

¹⁰⁴⁹ Уп.: М. Миљановић, „Иконе из Велике Хоче“, *нав. дело*, 97–98.

Крхка конструкција разлог је зашто није сачуван велики број ових триптиха. Врло често они су очувани само у деловима, било да је у питању централна икона, или једно од бочних крила. Највише триптиха, тачније њихових делова, сачувано је у Сиринићкој жупи, посебно у цркви Светог Николе у селу Готовуши. У доброселичкој цркви у Старом Влаху постоји већи број оваквих икона, а већина их је решена сликањем Богородице са Христом на средњој табли, док су на бочним Света Недеља и Света Петка.¹⁰⁵⁰ У ризници манастира Милешеве налази се један триптих, на чијем је средишњем делу насликан непознати светитељ са мученичким крстом, док је по једна светитељка насликана на бочним крилима.

Ходочасничке иконе

Важно место у корпусу религиозне визуелне културе у Рашко-призренској епархији у XIX веку заузимале су иконе доношене са поклоничких путовања у Свету земљу.¹⁰⁵¹ Поход у Јерусалим или Хиландар представљао је врхунски израз побожности пре свега економски снажнијег дела становништва, трговаца и припадника црквене јерархије. Истовремено, ходочашће је било прилика за потврђивање и формирање сопственог социјалног статуса у окружењу.¹⁰⁵² Одржавање вере у условима живота какав је био живот Срба у Османском царству, утицало је на популарност поклоничких путовања.¹⁰⁵³ Верује се да је управо то и разлог зашто многи градови у Јужној и Старој Србији, као на пример Врање, Штип, Призрен, Приштина, Тетово, Скопље, готово да нису никада били без хаџија.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁰ Ј. Караматијевић, *Кроз Стари Влах*, 123.

¹⁰⁵¹ Поклоничка путовања представљала су важан део религиозног живота хришћана у XIX веку, а подразумевала су посету хришћанским светињама, како српским манастирима, тако и Светој земљи или Светој гори. О утицају поклоничких путовања на визуелну културу видети: Н. Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 807–837.

¹⁰⁵² Н. Макуљевић, *нав. дело*, 808; М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Слио, Београд 2006, 54.

¹⁰⁵³ На поклоничка путовања углавном се ишло о највећим празницима, најчешће о Ускрсу. Често су ова путовања била повезана и са ратовима, било да се на иста ишло након рата или се у рат ишло по доласку са хаџилука.

¹⁰⁵⁴ Д. Давидов, „Поклонници Јерусалима – ‘хаџије’ из Јужне Србије“, *Вардарски зборник* 4, САНУ, Београд 2005, 9.

Један од кључних феномена поклоничких путовања било је доношење религиозних меморабилија, те су у XVIII и XIX веку православни верници из Јерусалима доносили иконе и предмете реликвијарног карактера.¹⁰⁵⁵ Посебно атрактиван религиозни „сувенир“ са путовања у Свету земљу, уједно најважнији и најпоштованији, представљале су хаџијске иконе такозвани *Јерусалими*.¹⁰⁵⁶ Њихова се атрактивност, осим у монументалним димензијама, огледа и у чињеници да су сликане на платну као опсежна слика хришћанске историје посредством представа њених најзначајнијих личности. Познати хроничар живота у Призрену, Петар Костић, даје жив опис *Јерусалима*: „јерусалимска икона, израђена на мушеми по метар и по дужине и ширине. На њој је по средини изображена унутрашњост патријаршијске цркве; изнад ове на једној страни како Свети апостол Петар једном руком отвара кључем рајска врата, а за њим неколико праведника са ореолом око главе као у светитеља; на другој страни аждаја (знак пакла), у чијим се чељустима виде грешници; по крајевима лево и десно пророци, а на осталом простору слике из Христовог живота, из живота свете Богородице и неколико других светитеља.“

Иконографски, већина *Јерусалима* има елементе из Костићевог описа, што показују примери из Босне, Србије и Македоније.¹⁰⁵⁷ Сматра се да су овакав свој облик, као и назив *Јерусалим*, ове ходочасничке иконе стекле крајем XVII века.¹⁰⁵⁸ Иконографија познатих примера *Јерусалима* указује на њихов меморијални и молитвени карактер. Њихова ликовна решења уклапају се у општепознати концепт представљања библијских ликова и догађаја – „све оно чега су ходочасници требали бити свијесни у свом обиласку Свете Земље“.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Финансијске могућности условљавале су величајност купљених предмета – могле су то бити скромније графичке репродукције, монументалне хаџијске иконе, црквени предмети, свеће, бројанице, покрови за сахрану, као и материјали за шивење одеће. Поклоници су са собом често доносили и „по који камичак са гроба Христовог“, јер се за овакво камење углавном веровало да чува децу од урока. У репертоар предмета који су се доносили са путовања спада мноштво ходочасничких симбола: вода са Јордана, као и са бунара крај кога су се сусрели Христ и Самарјанка, земља са освећеног тла, лист палме као симбол победе над гресима, или *palmae victorales* и *insignia peregrinationis*, како је овај симбол био познат међу ходочасницима из Западне Европе. П. Костић, *Црквени живот ...*, 43, 45; В. Хан, „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII–XVIII столеће)“, *Зборник 5*, Музеј примењене уметности, Београд 1959, 47; Н. Макуљевић, *нав. дело*, 835.

¹⁰⁵⁶ О Јерусалимима видети: В. Хан, *нав. дело*, 48–52.

¹⁰⁵⁷ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 835.

¹⁰⁵⁸ В. Хан, *нав. дело*, 48.

¹⁰⁵⁹ С. Ракић, *нав. дело*, 296–298.

Централно место на платну заузима приказ цркве Христовог гроба и сцене везане за појаву Светог огња.¹⁰⁶⁰ Уобичајена представа храма Светог гроба, односно Христовог Васкрсења приказује се у попречном вертикалном пресеку, што се сматра утицајем руске уметности у Палестини од средине XVII века.¹⁰⁶¹ Сликање ликова Богородице и Христа, са обе стране централне композиције, углавном окружених бројним свецима, даје овој монументалној сликаној представи молитвени карактер.¹⁰⁶² Тако је верник, постављајући *Јерусалим* на истакнуто место у свом дому, могао свакодневно да се подсећа на свој поклонички поход, као и да пред истим испуњава своју религиозну потребу молитвом.

Познато је да су *Јерусалими* имали врло важно место у домовима поклоника. Постављани су на видна места као највреднији предмети у кући, јасно визуелно означавајући побожност поклоника, али и његов социјални положај.¹⁰⁶³ И о месту ове иконе у дому сазнајемо од Костића: „За ту икону ископа се место у зиду и најлепшој гостинској соби. Она се уоквири стаклом. Пред њом виси кандило, које се врло често прислужује. Та соба, у којој се јерусалимска икона налази, зове се јерусалимска соба. У оквиру те иконе чувају се и све свеће намењене за сахрану.“¹⁰⁶⁴ Такође, *Јерусалими* су своје место налазили и у православним храмовима.

На многим *Јерусалимима* били су исписани подаци о имену поклоника и години путовања. Анализа тих података указује и на полну структуру поклоника, односно положај жене у XIX веку. *Јерусалим* који се данас чува у цркви манастира Врачева донела је са путовања 1865. године извесна Хаџи Елка.¹⁰⁶⁵ И Јана, жена Хаџи Спасе Хаџи Лазића – Чемериџића из Призрена, са својим је супругом походила Јерусалим.¹⁰⁶⁶ Хаџи Лена из Пећи донела је из Јерусалима

¹⁰⁶⁰ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 835.

¹⁰⁶¹ Видети: В. Хан, *нав. дело*, 49.

¹⁰⁶² Н. Макуљевић, „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, *нав. дело*, 92.

¹⁰⁶³ Н. Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 836.

¹⁰⁶⁴ П. Костић, *нав. дело*, 45.

¹⁰⁶⁵ И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *нав. дело*, 470.

¹⁰⁶⁶ П. Костић, *Просветно-културни живот ...*, 154.

црквене стегове које је поклонила цркви Ваведења у Белом Пољу код Пећи 1908. године.¹⁰⁶⁷

Међу ретким сачуваним примерима налазе се *Јерусалим* из цркве у Станишору, као један од старијих, из 1820. године; два *Јерусалима* у капели Светог Трифуна у Великој Хочи; *Јерусалим* из цркве из села Стража из 1908. године; Доњег Коримњана, из 1909. године; старији и врло оштећени *Јерусалим* у цркви у Бистрици, у близини Пријепоља. Током 1905. године, док је у Грачаници још управитељ био поп Димитрије Ивић, поред великог броја црквених сасуда и богослужбених књига, налазио се и већи број икона, а међу њима и три *Јерусалима* на мушеми.¹⁰⁶⁸

Ходочасничке иконе које су верници доносили током XIX и почетком XX века најчешће су сликали локални иконописци. Ипак, пикторална поетика којом су остваривани у складу је са општим трендом у црквеној уметности XIX века на Балкану. Припадајући домену зографског сликарства, ове иконе упућују и на чињеницу да су неки зографи извесно време у својим каријерама проводили управо у Јерусалиму, као месту живе производње визуелне културе.¹⁰⁶⁹

ПРОГРАМИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА

Осликавање црквених зидова представљало је један од видова опремања ентеријера, остваривано у складу са начелима приватне побожности и патронажног механизма, догматских значења и потребама богослужења.¹⁰⁷⁰ Функција зидног сликарства у православним храмовима проистицала је из структуре, симболике и намене простора.¹⁰⁷¹ Сликани програм представљао је

¹⁰⁶⁷ М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 355.

¹⁰⁶⁸ ИАБ, 1084, 72. 3. 5.

¹⁰⁶⁹ Познато је да је Захарије Доспевски тамо провео пет година, те да је, пре него што се вратио 1882. године, извео живопис у трпезарији манастира Свети Сава. Стога није неосновано мислити да су и мијачки зографи имали прилику да тамо бораве. Уп.: П. Вокотопулос, „Фреските на Захариј Доспевски в лаврата Св. Сава в Йерусалим“, *Проблеми на изкуството 2*, Институт за изкуствовознание при Българска академия на науките, София 1995, 28–30.

¹⁰⁷⁰ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложност: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 45.

¹⁰⁷¹ О зидном сликарству на подручју Балкана у доба Османског царства: Н. Мавродинов, *Изкуството на българското възраждане*, 189–224; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*; А. Божков, *Българската историческа живопис, прва част*.

визуелизацију основних догматских питања, у складу са актуелним тумачењима и схватањима, истовремено бивајући зависан од жеље наручилаца. То је допринело да слика религиозне садржине носи сложена догматско-литургијска, верско-политичка и морално-дидактична значења.¹⁰⁷² Коришћење зидног сликарства у пропагандне сврхе, ради слања конкретних порука, било је општеприхваћено начело од најранијих времена.¹⁰⁷³ Међу основним принципима у реализацији програмске структуре зидног сликарства, а у складу са општим развојем црквене уметности XIX века, било је поштовање наслеђене традиције.¹⁰⁷⁴

Храмови у Рашко-призренској епархији осликавани су углавном у другој половини XIX века. Нововековно зидно сликарство прекривало је, у целости или делимично, зидове цркава у Вучитрну, Врачеву, Косовској Каменици, Стражи, Доњем Кормињану, Стаништору, Великом Ропотову, Пасјану, Приштини, Новом Пазару, Гњилану, Добротину, Беревцима, Севцу, Великој Хочи, Белом Пољу, Готовуши, Могили, Штрпцу, Љубижди.¹⁰⁷⁵

У осликавању храмова најчешће је поштован принцип прекривања свих зидних површина сликаним програмом, што је било у складу и са упуствима из Ерминија.¹⁰⁷⁶ У складу са тим начелом остварени су програми, и данас сачувани, које је извео Аврам Дичов у Косовској Каменици и Доњем Кормињану,

Минијатюри, икони, стенописи, Български художник, София 1972, 117–252; исти, *Българската историческа живопис, втора част. От възраждането до 1944. година*, Български художник, София 1978, 25–77; Л. Прашков, *Монументалната църковна живопис в България през XVIII–XIX век*, Университетско издателство Св. Кирил и Методий, Велико Търново, 1998; Ц. Грозданов, „Фрескоживописот на Аврам Дичов во олтарот на црквата Свети Никола во село Вранештица кај Кичево“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје 2004, 143–154; Исти, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *нав. дело*, 155–176; Исти, „Мачениците од XV–XIX век во живописот на Македонија“, *нав. дело*, 282–303; С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Петријаршија“, *нав. дело*, 177–190; С. Цветковски, Г. Келић, „Сликарство XIX века у црквама Пећке патријаршије“, *нав. дело*, 547–572; И. Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања“, *нав. дело*, 112–117; Иста, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 111–157; В. Цамић, „Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму“, *Саопштења XLIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2012, 191–206; И. Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана“, *нав. дело*, 315–343.

¹⁰⁷² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 46.

¹⁰⁷³ С. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Variorum Publications LTD, London 1982, 164.

¹⁰⁷⁴ Уп.: Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *нав. дело*, 193–211.

¹⁰⁷⁵ Цркве у Љубижди и Вучитрну биле су осликане али су њихови ентеријери запаљени.

¹⁰⁷⁶ Уп.: М. Медич, *нав. дело*, 575.

Константин Јаковљевић у Пасјану, Костадин из Велеса у Добротину, зограф Јосиф у цркви Светог Стефана у Великој Хочи, Сегије из Козана у Беревцу. У неким црквама зидови су покривени фрескама до одређеног дела, при чему нису осликани западни делови храма, као на пример у Стражи и Великом Ропотову, где су осликани само олтар и предолтарски простор, и Станишору, где су без програма остали припрата и галерија. Постоје и цркве у којима су живописане само највише зоне као у Старом Бару, Гњилану и Новом Пазару. Живописом нису прекривани само унутрашњи, већ и спољашњи зидови храмова, и остатке зидног сликарства на фасадама срећемо у Косовској Каменици, Штрпцу и Доњем Кормињану.

Зидно сликарство конципирано је зонски, тако да се идеје визуелизују сликањем фигура и сцена у неколико хоризонталних зона, уз обавезно осликавање свода. У малој цркви Успења Богородице у Доњем Кормињану сликарство је остварено у две зоне, пратећи структуру простора артикулисаног прислоњеним луцима. У првој зони преовлађују јеванђелисти и свети ратници, односно мученици, док су у другој зони Велики празници. У цркви у оближњем Пасјану су такође изведене две зоне – у првој су стојеће фигуре, док у другој преовлађују сцене из циклуса Страдања. Сликањем фигура и сцена у два хоризонтална појаса, остварено је и зидно сликарство у цркви у Станишору.

Програм зидног сликарства у цркви Светог Димитрија у Добротину развија се у три зоне, тако да су у првој зони стојеће фигуре светитеља, у другој исподпојасне фигуре, а у трећој сцене из Христовог живота. Три зоне осликане су и у цркви у Севцу, у западном делу храма, који је од источног одвојен дволучним пролазом. Изнад стојећих фигура ратника и мученика, смештене су сцене Страдања, а над њима фигуре старозаветних пророка са свицима. Три зоне насликане су, уз декоративно обрађен сокл, и у цркви Свете Петке у Стражи. Такође, програм зидног сликарства обухвата три зоне и у цркви Светог Николе у Косовској Каменици – две зоне са приказима стојећих фигура и Страдања Христова у трећој зони.

Распоређивање фигура и сцена по хоризонталним појасевима у зидном сликарству могло је обухватати и четири хоризонталне зоне, као на пример у црквама у Великој Хочи и Великом Ропотову. У цркви Светог Стефана у Великој

Хочи у првој зони су насликане стојеће фигуре светитеља, у другој допојасне фигуре са свицима, у трећој сцене из библијске историје и медаљони са свецима у четвртој. У Великом Ропотову зидови су прекривени живописом у олтарском простору и предолтарском травеју. Програм је рализиован тако да су у првој зони стојеће фигуре, у две зоне су сцене које илуструју Христов живот, јавну делатност и страдање, а у четвртој су старозаветне личности.

Сликани програми зидног сликарства на тлу Рашко-призренске епархије продукт су поштовања традиционалних начела у осликавању и у складу су са конкретним наменама одређених делова сакралног простора. Тако се уочавају две основне програмске целине, у олтару и наосу. Сводне површине носиле су сликани програм традиционално намењен куполама, те су биле осликане тако да подражавају постојање калота. Евентуална одступања од уобичајене праксе, јављала су се у складу са конкретним жељама наручилаца, што се огледало у сликању само одређених ликова или сцена, или увођењу неуобичајених решења.

ОЛТАРСКИ ПРОСТОР

У симболичној црквеној топографији најсложеније значење и највећи значај носио је олтарски простор. Сликани програм у олтарском простору представљао је визуелизацију основних догматских питања, у складу са актуелним тумачењима и схватањима. На расположивим примерима уочавају се одређене карактеристике у визуелном обликовању најсветијег дела храма. Оне су у великој мери зависиле и од просторне структуре у којој је у храмовима Рашко-призренске епархије доминирао принцип обликовања са наглашеном олтарском апсидом и нишама протезиса и ђаконикона.

Идеја о литургији у храму као одразу небеске литургије, допринела је уобличавању ликовног програма у олтарском простору, на начин који примарно евоцира Христово оваплоћење и икономију спасења. Литургијске теме, одређене сцене из Старог и Новог завета, свете личности попут ђакона и архијереја, приказани у овом простору сликани су у функцији тока литургије. У сликарским приручницима постојале су поуке о украшавању зидова цркве, па се за

осликавање олтару сугерисало сликање Богородице више од небеса окружене арханђелима, а испод Божанствена литургија и Причешће апостола.¹⁰⁷⁷

Олтарска апсида

У темену олтарске апсиде је најчешће сликан монументални приказ Богородице Знамења у ставу Оранте. Она је сигнирана као Шира од небеса, док се испод ње сликала литургијске сцена Служба архијереја.¹⁰⁷⁸ На примере апсида у којима су једине теме Богородица Знамења и Служба архијереја наилазимо у већини храмова, и овакво решење представља модификовано наслеђе усклађено са просторним могућностима и жељама наручиоца. Често ограничени простор у црквама XIX века допринео је да се тек понекад се између ове две композиције слика и Причешће апостола, као још једна традиционална тема у овом простору, на коју наилазимо у цркви Свете Петке у селу Беревци.

Сликање Богородице Знамења, сигниране као „Шира од небеса“, у врху олтарске конхе, носи вишеструка симболична значења. Њено сликање често указује на Христово оваплоћење, као и на Богородицу као цркву која се моли за спас људског рода.¹⁰⁷⁹ Пренесено значење цркве у приказу Богородице знамења своје упориште има и у богослужењу, односно песмама које се певају из Осмогласника.¹⁰⁸⁰ На овакво значење упућује се и у химни Јована Дамаскина „О тебе радујет се“, која је део литургије Василија Великог.¹⁰⁸¹ Директније евоцирање Христовог оваплоћења постиже се сликањем Благовести у непосредној близини Богородице Шире од Небеса.

Богородица Шира од небеса приказује се као исподојасна фигура високо подигнутих руку у ставу благосиљања. На њеним грудима налази се велики, округли медаљон у којем се слика Исус Христос младенац који такође благосиља обема рукама. У црквама у Гњилану и Станишору су око Богородице насликани херувими, док њену представу у цркви у Добротину фланкирају старозаветни

¹⁰⁷⁷ М. Медић, *нав. дело*, 564–570.

¹⁰⁷⁸ На сликање Богородице Шире од небеса у олтару упућују и сликарски приручници: М. Медић, *нав. дело*, 575

¹⁰⁷⁹ Б. В. Поповић, „Програм живописа у олтарском простору“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд 1995, 77.

¹⁰⁸⁰ Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека, Универзитет у Приштини, Приштина 1999, 150.

¹⁰⁸¹ И. Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 124.

цареви Давид и Соломон. Такође, у цркви у Гњилану Богородица је приказана са круном на глави, чиме је наглашена њена улога Небеске Царице.

Традиционално приказивање истакнутих архијереја и литургичара хришћанске цркве у виду Службе архијереја у храмовима Рашко-призренске епархије углавном се сводило на избор од две или четири стојеће фигуре у самој конхи, који је потом допуњаван стојећим фигурама у првим зонама преосталог дела олтарског простора. Најчешће примењивани фронтални приказ архијереја доприносио је наглашавању њиховог угледа и конструкцији идеалних архијереја као модела припадницима свих свештеничких чинов.¹⁰⁸² Фронтални приказ најугледнијих архијереја хришћанске цркве, који нису окренути ка трпези, затворене књиге у њиховим рукама, одсуство агнеца на престолу, може указивати и на то да идеја њиховог сликања није била приказивање Службе архијереја, већ сликање хора ових светитеља у циљу истицања њихових заслуга и врлина.¹⁰⁸³ Фронтални приказ архијереја среће се у већини храмова, а цркве у Добротину, Доњем Кормињану, Гњилану, Стражи, само су неки од примера.

У самом простору конхе најчешће су сликани Свети Василије Велики и Свети Јован Златоусти. Највећи ансамбл светих архијереја налазимо у олтарском простору Преображењске цркве у Пасјану, где их је насликано укупно десет, али оштећења бојеног слоја онемогућавају њихову идентификацију. На јужном зиду олтарског простора у цркви у Великом Ропотову приказани су и Свети Сава и Свети Арсеније. Приказивање Светог Саве као архијереја, у оквиру Службе архијереја у олтарском простору, прати се од средњег века, када се међу ликове великих црквених отаца инкорпорирају и ликови српских архиепископа. Укључивање фигура локалних, односно националних архијереја у програм живописа, део је актуелне стратегије истицања континуитета и легитимитета националне цркве.¹⁰⁸⁴ Овакав избор допуњен је и избором светих српских владара у наосу, који се готово по правилу налазе и у осталим осликаним црквама Рашко-призренске епархије.

¹⁰⁸² Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 113.

¹⁰⁸³ Уп.: М. Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *Саопштења* XXVI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994, 68.

¹⁰⁸⁴ Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 113. О појави укључивања локалних архијереја у олтарском простору: С. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, 221–225.

Између светих архијереја најчешће је сликан часни престо, али је овај део зида у већини храмова је пропао услед влаге, а често је ту пробијен и прозор, те је мало сачуваних примера. Један од њих налази се у апсидалној конхи у цркви Светог Николе у Косовској Каменици, где се Свети Јован Златоусти и Свети Василије Велики клањају часној трпези на којој су две свеће, дискос са звездицом, Јеванђеље и путир. Часна трпеза са сличним инвентаром и флорално декорисаном драперијом налази се и у црквама у Доњем Кормињану и Стражи. У неким црквама, као у Великом Ропотову, између архијереја није насликано ништа, што је било условљено просторном организацијом услед које се на том месту нашао прозор.

Тријумфални лук око олтарске апсиде такође носи сликану декорацију, коју најчешће чине сцене Благовести и Силаска Светог Духа на апостоле. Благовести се на овом месту у олтару конципирају тако да је архангел сликан северно од конхе, а Богородица са јужне стране, као у Доњем Кормињану, Косовској Каменици, цркви Светог Стефана у Великој Хочи, Стражи. Сцена Благовести заузима важно место у олтарском простору у складу са својим значењем које истовремено указује на Христову инкарнацију и Богородичино безгрешно зачеће, али и као новозаветна слика евхаристије.¹⁰⁸⁵ Благовести су имале директну везу са чином вађења просфоре, која је према богословским схватањима представљала „утробу деве“, при чему свештеник има улогу Светог Духа, а ђакон архангела Гаврила. Тако је истовремено евоцирано Христово зачеће и страдање.¹⁰⁸⁶

Приказ Силаска Светог Духа на апостоле у форми лучне композиције заузима сам врх тријумфалног лука. Такво решење остварено је у црквама у Стражи и Великом Ропотову. Апостоли седе на столицама са високим наслонима, распоређени полукружно, док су на њихове главе већ сишли пламени језици. У Стражи су апостоли распоређени око прозора, док су у Великом Ропотову над њима насликана и Света Тројица. Такође, сцена је у оба примера употпуњена и приказом старца са круном на глави и убрусом са дванаест свитака у рукама. Он

¹⁰⁸⁵ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 119; Исти, *Српско барокно сликарство*, 393

¹⁰⁸⁶ Уп.: *сокрџнице хришћанске*, 76–77.

представља персонификацију света, односно, према Делима апостолским (II, 5), побожне људе „из сваког народа који је под небом“.¹⁰⁸⁷

Силазак Светог Духа на апостоле, заснован на опису из Дела апостолских, заузима истакнуто место у олтарском простору као илустрација једног од најзначајнијих тренутака у црквеној историји, оснивање Христове цркве и царства Божјег на земљи.¹⁰⁸⁸ У XIX веку ова сцена се у храмовима често сликала и на своду.¹⁰⁸⁹

Нише проскомидије и ђаконикона

Програм зидног сликарства у нишама проскомидије и ђаконикона служио је илустрацији њихове намене. Ниша проскомидије у северном делу олтара служи за припремање богослужбених дарова. Сходно значењу проскомидије као првог дела Божанствене литургије у којем се припремају хлеб и вино за свету тајну евхаристије, у овом простору се по правилу слика Исус Христос.¹⁰⁹⁰ Постоји неколико варијација у приказивању Христа, при чему он може бити приказан у путиру како благосиља, као Хлеб животни (Станишор), у путиру везаних руку (Добротин), са хлебом и путиром (Гњилане), или као Велики Архијереј (Стража). У Ерминији Дионисија из Фурне сликари се упућују да у „куполи над проскомидијом“ насликају Исуса Христа Великог Архијереја, а на луку проскомидије Скидање с крста.¹⁰⁹¹

У Косовској Каменици Аврам Дичов је насликао Исуса Христа како благосиља пред часном трпезом, налик решењу које је применио још 1879. године у цркви Светог Николе у селу Вевчани.¹⁰⁹² Ова илустрација у вези је са благосиљањем и освећењем светих дарова, што представља најузвишенији моменат литургије.¹⁰⁹³ Приказ Христа који врши свештеничку дужност, илуструје део текста Херувимске песме, у којој се Христос назива оним „који приноси и

¹⁰⁸⁷ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 117

¹⁰⁸⁸ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 117.

¹⁰⁸⁹ Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 126.

¹⁰⁹⁰ О вршењу богослужбених радњи у проскомидији: *сокрџнице хришћанске*, 74–95; Н. Гогољ, *нав. дело*, 6–14.

¹⁰⁹¹ М. Медић, *нав. дело*, 529.

¹⁰⁹² Изглед нише из Вевчана публикован у: С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Никола, с. Браждани, Кичевско“, *нав. дело*, 276.

¹⁰⁹³ С. Цветковски, *нав. дело*, 258.

који се приноси, који прима и који се раздаје“.¹⁰⁹⁴ Приказивање Христа у свештеничкој улози, како благосиља дарове, указује на њега као свештеника по реду Мелхиседековом, што потиче од идеје јерејства која је наговештена у Старом завету (Исаија, 53, 10) и псалму пророка Давида (Пс. 110, 4), и описана у Посланици апостола Павла Јеврејима.¹⁰⁹⁵ Ова идеја изражена је и у представи Исуса Христа Архијереја, која се јавља у темену нише проскомидије у цркви у Стражи.

У цркви у Стражи је у ниши проскомидије Исус Христос насликан два пута, тако да је осим Христа Великог Архијереја у темену, у ниши Христос приказан како стоји у свом гробу. Ово решење, које се често среће у опусу Дича зографа и Аврама Дичова, доводи се у везу са Тропаром *въ грѣбѣ плѣтски* који се чита на Велику Суботу.¹⁰⁹⁶ Тако је у Стражи усвојено и модификовано упутство из Ерминије Дионисија из Фурне, прилагођено облику нише и смислу проскомидије. У селу Беревце приказан је распети Христос око којег стоје Богородица и Свети Јован, што је решење које такође следи логику указивања на Христову искупитељску жртву кроз симболичне радње које се врше приликом припремања светих дарова. Са друге стране, у Великом Ропотову је насликан у једноставној црвеној хаљини, са штапом и везаних руку и сигниран као *се чавк*. Сви ови видови приказивања Христа указују на симболичка значења чина проскомидије.¹⁰⁹⁷

У цркви Светог Димитрија у Добротину је у самој ниши и око ње насликан поменик, у којем су наведена имена верника која се читају приликом богослужења. Исписивање имена у близини нише проскомидије, као део сликаног програма, представља, уз Парусије и дрвене диптихе и триптихе, један од три вида поменика који се срећу на Балкану.¹⁰⁹⁸ Исписивање имена у простору протезиса указује на време читања имена, приликом припремања Светих

¹⁰⁹⁴ С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 697.

¹⁰⁹⁵ С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 697.

¹⁰⁹⁶ С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Никола, с. Браждани, Кичевско“, *нав. дело*, 256–257.

¹⁰⁹⁷ Ове варијације примењују се и у декорисању поменика, који се чувају у ниши проскомидије, какви се, на пример, срећу на тлу Бугарске. Уп.: И. Гергова, „Иконографиа на помениците през поствизантијски период в Бѣлгария“, *нав. дело*, 63–66.

¹⁰⁹⁸ Уп.: И. Гергова, *нав. дело*, 61–70.

дарова.¹⁰⁹⁹ У Добротину су највероватније исписана имена верника који су активно суделовали у обнови и/или опремању храма.¹¹⁰⁰ Запис о осликавању цркве Свете Петке у Стражи исписан је на северном зиду олтарског простора, уз нишу проскомидије. Обзиром да у себи садржи списак имена приложника, вероватно се нашао баш на том месту у функцији поменика.

Иако је традиционално ниша проскомидије резервисана за приказ Христа, у цркви Светог Стефана у Великој Хочи, наилазимо на одступање у виду представе архиђакона Стефана. Ово решење је највероватније имало за циљ истицање улоге ђакона у чину проскомидије, као и у вршењу богослужбених радњи уопште. То потврђују и прикази ђакона Венијамина у другој зони на северном зиду у цркви у Добротину, ђакона Кирила у првој зони северног зида у Великом Ропотову, као и друга решења која ће бити поменута.

У јужном делу олтарског простора конструише се ниша ђаконикона, у којој, сходно намени ђаконикона у чувању предмета о којима се стара ђакон, најчешће наилазимо на приказ Светог ђакона и првомученика Стефана. У ниши ђаконикона у цркви у Стражи, Светом Стефану је придружен и Свети ђакон Роман. Улога ђакона у вршењу литургије и симболично место ђаконикона наглашавани су и сликањем ђакона као стојећих фигура на месту на којем је била предвиђена ниша која није конструисана.

Такође, у складу са улогом ђакона који „поседује англеску брзину и спремност на служење“,¹¹⁰¹ приказе ђакона налазимо и на другим местима у олтарском простору. Тако је у Доњем Кормињану, где није била конструисана ниша проскомидије, на њеном уобичајеном месту насликан ђакон Кирил, док је ђакон Стефан насликан изнад нише ђаконикона. У Косовској Каменици, у којој није постојала ова ниша, на њеном месту је насликан ђакон Никанор, док је над нишом проскомидије насликан ђакон Роман, а на северном зиду олтара ђакон Прохор. У првој зони на јужном зиду олтара у Стражи насликане су фигуре ђакона Венијамина и Лаврентија. Уобичајено поређење ђакона и анђела видно је и у сликању ђаконске одежде, као на пример у Стражи, која се састоји од стихара и

¹⁰⁹⁹ Н. Гогољ, *нав. дело*, 10–11; И. Гергова, *нав. дело*, 62–63.

¹¹⁰⁰ То се претпоставља и за један поменик насликан у цркви села Вранештица: Ц. Грозданов, *нав. дело*, 151.

¹¹⁰¹ Н. Гогољ, *нав. дело*, 6.

орара на којем је исписано *сѣ сѣ сѣ*, чиме ђаконске радње изображавају служење анђела.¹¹⁰²

Светитељи и сцене у олтарском простору

У неким храмовима у Рашко-призренској епархији, у олтарском простору су се могли наћи и ликови светих пророка, апостола и других светитеља, што је било условљено идејама које су уређивале програм зидног сликарства у олтару, као и посебним захтевима приложника. У цркви у Стражи и цркви Светог Стефана у Великој Хочи, на северном и јужном зиду олтара нашли су се и ликови старозаветних пророка са свицима. У цркви Светог Георгија у Станишору, ту су се нашли апостоли Петар и Павле, предводећи сликани низ светих апостола који је приказан у наосу. Такође, на крајње неуобичајеном месту у истој цркви, са обе стране апсидалне конхе, насликани су Свети Козма и Дамјан са северне стране, и Свети Прохор Пчињски и Света Петка са јужне стране.

У црквама Рашко-призренске епархије, које су осликане у XIX веку, у вишим зонама олтарског простора наилазимо и на сцене које припадају циклусима развијеним на бочним зидовима храма. Као део истицања историјско-догматских извора евхаристије и одбране његовог тумачења, у олтарском простору могле су се наћи и старозаветне и новозаветне префигурације овог чина.¹¹⁰³

У олтару цркве у Косовској Каменици остварен је Старозавети циклус сачињен од сцена Жртва Аврамова, Гостољубље Аврамово, као и Жртве Авелова и Каинова на тријумфалном луку. Жртва Аврамова и Гостољубље Аврамово насликани су и у олтару цркве у Великом Ропотову. Гостољубље Аврамово среће се и у олтару цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији, где ју је насликао Аврам Дичов 1875. године.¹¹⁰⁴

Приказивање старозаветних сцена у олтарском простору било је утемељено и у почетку вечерњег богослужења које је посвећено сећању на

¹¹⁰² *сокрѡвнице христјанске*, 57–58; Н. Гогољ, *нав. дело*, 6.

¹¹⁰³ Уп.: Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 105–110.

¹¹⁰⁴ С. Цветковски, „Живописот на Аврам дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Петријаршија“, *нав. дело*, 185–186.

историју Старог завета.¹¹⁰⁵ Старозаветене сцене носе евхаристолошко значење и представљају префигурације Христове жртве, евхаристије и Тајне вечере, услед чега се и сликају у олтару.¹¹⁰⁶ Истовремено, Гостољубље Аврамово представља и старозаветну префигурацију Светог Тројства.¹¹⁰⁷

Евхаристолошке основе препознају се и у новозаветним догађајима који илуструју најважније догађаје хришћанске историје. Благовести, Рођење Христово, Сретење, Преображење, Тајна вечера, Распеће, Васкрсење и Вознесење могу се тумачити као новозаветне слике евхаристије.¹¹⁰⁸ Рођење Христово срећемо у Великом Ропотову и цркви Светог Стефана у Великој Хочи. Сцена Васкрсења јавља се на северном зиду у великом Ропотову, Доњем Кормињану, Стражи и у цркви Светог Стефана у Великој Хочи. У олтарском простору у цркви у Добротину налазе се Васкрсење, Вознесење, Сила Вишњег и Благовести Богородици. Целивање Јелисаветино приказано је у олтару цркве у Доњем Кормињану.

Визија Светог Петра Александријског слика се често на северном зиду олтарског простора, где се приказује и у XVI и XVII веку, када је била готово неизоставна.¹¹⁰⁹ Своје место наследила је из XIV века, када се често сликала у протезису.¹¹¹⁰ Ова композиција представља илустрацију дијалога Светог Петра Александријског са Исусом Христом, и коришћена је против аријанске јереси која је била осуђена на Првом васељенском сабору.¹¹¹¹ Видимо је у првој зони у Доњем Кормињану, Стражи, Великом Ропотову.

Свод олтарског простора

Интегрални део сликаног програма у олтарском простору представљају и ликовна решења која се примењују у осликавању свода над олтаром. Поштовање хијерархијске логике позиционирања ликова, условило је програмска решења над

¹¹⁰⁵ М. Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *нав. дело*, 73.

¹¹⁰⁶ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 86; Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 80.

¹¹⁰⁷ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 301.

¹¹⁰⁸ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 393.

¹¹⁰⁹ С. Петковић, *нав. дело*, 66, нап. 2.

¹¹¹⁰ С. Walter, *нав. дело*, 213.

¹¹¹¹ С. Петковић, *нав. дело*, 73.

источним делом храма. Стога се на своду олтара најчешће слика Бог Отац као космократор, као у црквама у Великој Хочи, Беревцу, Пасјану, Доњем Кормињану, Станишору, Великом Ропотову, Косовској Каменици. Постоје и изузеци, као у цркви у Добротину, где је Бог Отац насликан на своду предолтарског простора. На овај начин лик Бога Оца заузима најважнију позицију у организацији црквеног простора уједно указујући на његову светост.¹¹¹² Позиција лика Бога Оца над олтарским простором даје јој и конотацију литургијског значаја у тумачењу Евхаристије као приношења новозаветне жртве Богу.¹¹¹³

Бог Отац Саваот слика се у XIX веку са троугаоним нимбом и ознакама ѿот. Приказује се са дугом седом брадом и одевен у белу хаљину са огртачем. Руке су му раширене, подигнуте и у ставу благосиљања. Иконографско решење којим се представља антропоморфна представа Бога Оца усваја се у барокном сликарству, преко руске и украјинске уметности XVII века, где се прихвата лик старца, Ведхи Денми, из визије пророка Данила.¹¹¹⁴ Уколико просторне могућности дозвољавају, око приказа Бога Оца сликају се серафими, херувими, престоли, а често и фигуре пророка.

У неким црквама, као у Гњилану и оближњој Стражи, уместо лика Бога Оца на своду олтара насликана је представа Свете Тројице. Исти приказ је, са друге стране, у цркви у Косовској Каменици насликан над средишњим делом наоса, између ликова Исуса Христа Сведржитеља и Светог Николе. Христос, са округлим, и Бог Отац, са троугаоним нимбом, сликају се како седе на облацима, тако да је Христос са десне стране Бога Оца. Док Бог Отац у рукама држи скиптар, Христос може имати затворено Јеванђеље и масивни крст, чиме се указује на његову улогу искупитеља.¹¹¹⁵ Тиме је истовремено исказана и идеја милосрдног Бога и економије спасења.¹¹¹⁶ Такође, у оквиру ове композиције слика се и земни шар, који стоји или у рукама Бога Оца, или између њега и Исуса

¹¹¹² И. Зарић, *нав. дело*, 226.

¹¹¹³ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 117; И. Зарић, *нав. дело*, 116.

¹¹¹⁴ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 297.

¹¹¹⁵ Сликање Христа са скиптром, са друге стране, указује на њега као владара васељене. М. Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *нав. дело*, 83.

¹¹¹⁶ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 294.

Христа. Изнад њих је голуб као симбол Светог Духа и трећег лица Свете Тројице. Голуб је у Каменици и Стражи приказан главе окренуте ка Христу, чиме је илустровано његово произилажење и из Бога Оца и из Бога Сина.¹¹¹⁷

У склопу промишљеног и сложеног сликаног програма у Добротину, над олтарским простором је чак насликан само голуб Светог Духа. Приказан је спрам златне позадине, раширених крила, главе и погледа усмереног ка верницима.

НАОС

У већини осликаних храмова у Рашко-призренској епархији у сликаном програму, који је био условљен просторном организацијом, није постојала јасна разлика између наоса и припрате. Стога је најчешће сликани програм у храму представљао јединствену целину од самог улаза у храм до иконостаса. Зидови храма осликани су тако да зидна декорација у неким примерима почиње већ у зони сокла, да би се изнад низале стојеће фигуре светитеља и сцене из библијске историје. Такође, програму зидног сликарства у наосу припадају и решења примењена у сликарству на сводним површинама.

У неким храмовима била је осликана и зона сокла, као у Стражи, Беревцима, Добротину, Пасјану. У Стражи је ова зона била усклађена са истом зоном на иконостасу, те је ту примењен декоративни образац према којем је приказана аркада лукова на стубовима унутар којих су насликани флорални мотиви. У истој цркви, у олтарском простору је у зони сокла примењен мотив беле драперије са цветним мотивима. У цркви у Беревцима сокл је осликан једноставним линијама којима је добијена геометријска мрежа, док је у Добротину сликар покушао да изведе имитацију мермене оплате. У Преображењској цркви у Пасјану, сокл је обојен у црвену боју, а над њим је појас жуте боје дуж којег се понавља исти мотив цвета плаве боје.

Светитељски ликови

У сликаном програму наоса, прва зона традиционално је резервисана за стојеће фигуре светитеља, које заједно са ликовима сликаним на иконостасу

¹¹¹⁷ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 302.

учествују у молитви за спас људског рода.¹¹¹⁸ Велики број светитељских фигура представљао је хорове небеских заступника, међу којима су верници препознавали личне посреднике за опроштај грехова.¹¹¹⁹ Сликање стојећих фигура светитеља служило је и морализаторско-дидактичком истицању лика светитеља, што је представљало одраз поштовања хијерархијског устројства светих представа у сликаним програмима.¹¹²⁰ Све светитељске представе служиле су и указивању на херојско жртвовање за веру и „поштовање моралног кодекса“.¹¹²¹ Такође, истицање мученичке смрти светитеља, као и сликање других светитељских видова, попут монаха, било је повезано са пропагирањем активне побожности.¹¹²² Приказивање ликова светих српских владара и архијереја, представљало је истовремено и део верско-политичке стратегије доказивања легитимитета идентитета цркве и верника. Многи светитељски ликови били су повезани и са свакодневним животом и обичајима верника, те су сликани као њихови заштитници и исцелитељи.

Поштовање појединачних личности хришћанске историје изражавало се и сликањем светитеља у форми допојасних или исподпојасних портрета, или попрсја у кружним медаљонима. Таква решења примењивана су често у вишим зонама. У цркви у Добротину јављају се између празничног циклуса и стојећих фигура. У овој цркви се налази најобимнији ансамбл светитељских ликова, јер су све површине прекривене живописом, а светитељи сликани свуда где је било места испод и изнад зоне Великих празника. У цркви у Станишору су изнад стојећих фигура истакнутих архијереја, светих ратника и српских владара, у медаљонима била насликана попрсја светих апостола.

Међу фигурама светитеља најчешће су сликани светитељски парови, свети ратници, лекари, архијереји, пустиножители и свети српски владари. Њихови прикази представљали су део традиционалног начина украшања црквеног ентеријера као и допринос ширењу њихових култова. Истовремено, бирани су у

¹¹¹⁸ Г. Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда“, *нав. дело*, 26.

¹¹¹⁹ О светитељским фигурама као посредницима за опроштај грехова: Р. Михаиловић, „Црква Вавдења Богородице манастира Бођани (Иконографија „женске цркве“ – припрате)“, *Зборник за ликовне уметности* 21, Матица српска, Нови Сад 1985, 210.

¹¹²⁰ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 367.

¹¹²¹ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 367.

¹¹²² М. Тимотијевић, *нав. дело*, 363.

складу са верским животом у парохији, у зависности од верских обичаја и приватне побожности.

У зависности од величине простора, на зидовима наоса могле су се наћи и светитељске фигуре апостола и пророка. Свети апостоли сликани су као допојасне фигуре у медаљонима у цркви у Ропотову, као целе фигуре у другој зони у Каменици, док су Свети Петар и Павле у Севцу насликани како међу собом држе модел храма. Апостоли су насликани и у декоративном аркадном низу у четвртој зони, на бочним зидовима у западном делу храма Светог Стефана у Великој Хочи. У Доњем Кормињану су четворица јеванђелиста насликани у првој зони, премда је њихово уобичајено место било на сводовима. Ово решење било је условљено применом прислоњених лукова у артикулацији простора, при чему су јеванђелисти насликани на луковима, испод представе Сведржитеља на своду.

Пророци, такође традиционално везани за сводне површине, насликани су као стојеће фигуре у највишој зони у Севцу. Насликани су и у медаљонима уклопљеним у врежу у највишој зони у предолтарском и олтарском простору у Великој Хочи. Значај пророка Илије у верском животу наглашен је истицањем његовог лика у оквиру сцене Вазнесење пророка Илије, која се среће у првој зони живописа у црквама у Доњем Кормињану и Добротину, односно у другој зони у Стражи. Минијатурна представа Светог Илије у огњеним кочијама среће се изнад прозора на северном зиду у западном делу храма у Великој Хочи.

Светитељски парови

Често мотив зидног сликарства у Рашко-призренској епархији представљају светитељски парови, међу којима су најчешћи свети ратници и лекари. Најчешћи светитељски пар представљају Свети Георгије и Свети Димитрије.¹¹²³ Ови светитељи припадају групи небеске војске, као свети мученици који су пострадали као ратници и војници, слављени због своје заштитничке улоге и апотропејских моћи.¹¹²⁴ Сви свети ратници истовремено су слављени и као великомученици што је указивало на њихово страдање за хришћанску веру, чиме су представљали дидактички пример врлине.

¹¹²³ У цркви у Косовској Каменици, у којој преовлађују прикази светих српских владара, апостола, врача и пустиножитеља, није насликан ни један свети ратник.

¹¹²⁴ C. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington 2003, 41.

Обојица се сликају на два начина. Са једне стране, приказују се као фронтално позициониране стојеће фигуре, одевене у војничке униформе, са копљима, и често мученичким крстовима и палмовим гранчицама у рукама.¹¹²⁵ Са друге стране, у сликарству XIX века негован је и приказ светих ратника као коњаника у карактеристичним сценама које величају њихове најпознатије подвиге. Овакав начин приказивања најпоштованијих светих ратника био је веома популаран у доба обнове Пећке патријаршије, особито у сеоским храмовима.¹¹²⁶ Иконографија коњаничких приказа светих ратника великомученика била је у складу и са препорукама у сликарским приручницима. Могу се видети у црквама у Могили, Добротину, Доњем Кормићану, Станишору, Севцу, Великој Хочи. У Станишору, где су насликани један наспрам другог, до олтарске преграде, Свети Георгије је и сигниран као победоносац. Осим што су те сцене илустровале конкретне епизоде из светитељских житија, њихова проширена значења упућивала су на свете ратнике који побеђују зло.¹¹²⁷ Сликање уз улаз, као у Севцу и Великој Хочи, или уз олтарску преграду, као у Станишору, реферише на њихову улогу ратника и заштитника.

Оба светитеља се приказују као голобради младићи у војничкој униформи, на пропетом коњу, како копљем пробадају непријатеља. Композиција у којој се слика Свети Георгије као коњаник у себи сажима два подвига, пробадање аждаје копљем и спасавање младића из Митилене. Као уобичајени прикази у оквиру ове сцене сликају се минијатурна фигура митиленског младића који седи на коњу иза светитеља и ћерка цара града Вирита, док се у позадини слика палата. Инкорпорирање два чуда која су се десила у различито време представља устаљену нововековну праксу која је служила истицању светитеља као заштитника православаља. На исти начин се врло често сликао Свети Димитрије као коњаник, који истовремено убија цара Калојана и спасава епископа Кипријана из Бизацине.¹¹²⁸ У цркви у Добротину над његовом главом насликан је анђео који га овенчава мученичким венцем, што је био чест мотив у иконопису XIX века.

¹¹²⁵ О настанку иконографског типа мученика-ратника видети: М. Марковић, „О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима“, *нав. дело*, 568–585.

¹¹²⁶ С. Петковић, *нав. дело*, 67–68.

¹¹²⁷ И. Зарић, „Извор. Црква Свете Тројице. Свети Димитрије“, *Иконопис Врањске епархије*, 190.

¹¹²⁸ Уп.: И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *нав. дело*, 232–233.

У цркви у Добротину, Свети великомученик Димитирје, коме је и посвећен храм, насликан је на северном зиду као коњаник. Ова црква је редак пример храма у којем није приказан и Свети Георгије, али јесу Свети Теодор Тирон и Свети Мина, као исподпојасне фигуре у другој зони.

У цркви Светог Стефана у Великој Хочи, прва зона западног зида остављена је за свете ратнике-заштитнике. Северно од улаза насликана је стојећа фигура Светог Прокопија, док су Свети Георгије и Димитрије насликани као коњаници изнад самог улаза. Врло мали простор предвиђен за њихове афронтиране представе, доринео је минималистичкој интерпретацији теме. Минијатурне фигуре светитеља насликане су спрам монохромне позадине, у тренутку победе над непријатељем, док је међу њима схематизовано здање које представља заједничке архитектонске кулисе. Овим ратницима придружена је и необична фигура Светог Мине који је такође приказан на коњу у покрету, иза Светог Димитрија. У истој цркви је најпознатији ратнички пар приказан и међу стојећим фигурама на северном зиду наоса.

У цркви у Доњем Кормињану, Свети Георгије и Свети Димитрије приказани су као коњаници један наспрам другог. Осим њих, у храму су насликане и стојеће фигуре светих Теодора Тирона и Прокопија на северном зиду, Светог Христофора кинокефала на западном зиду, као и Светог Јакова Персијанина и још једног светог ратника на јужном зиду. Неидентификовани светитељ је насликан уз прозор на јужној страни, али је простор око прозора прекречен, тако да се виде само његове ноге и делови војничке униформе, те се не може рећи о ком светом ратнику се ради.

Међу приказима светих мученика ратника посебно се истиче иконографски приказ Светог Христиофора (Христоносца) као кинокефала. На територији Рашко-призренске епархије за сада су позната два таква лика. Један је насликан у цркви у Доњем Кормињану, а други се налазио у цркви у Севцу. Лик Светог Христифора је у каснијим интервенцијама измењен, највероватније намерно, стога се претпоставља да је имао лик пса који је касније пресликан.¹¹²⁹

¹¹²⁹ О култу овог светитеља, иконографији, и публиковане примере видети у: *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë*, ed. Anastasia Tourta, European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, 2006, 197; Д. Ђорѓијевски, „Култот на Свети Христофор во Р. Македонија“; *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 3–4, Каламус, Скопје 2008, 117–125; Љ.

У Преображењској цркви у Пасјану су Свети Георгије и Свети Димитрије насликани на северном зиду као стојеће фигуре окренуте једна ка другој, док су у Великом Ропотову насликани су један наспрам другог, уз олтарску преграду, а уз њих су приказани и Свети Прокопије и Теодор Тирон. У цркви у Севцу доминирају фигуре светих ратника, као и у Стражи где су насликани Свети Георгије, Јаков Персијанин и Христофор на северном зиду, и наспрам њих Свети Димитрије, Свети Теодор Стратилат и њима прикључени новомученик Георгије Јањински.

Осим ратничких светитељских парова, међу често приказиваним паровима налазе се и Свети врач, Козма и Дамјан, којима се повремено прикључује и Свети Пантелејмон. Као и у осталим сеоским црквама у којима доминирају свети ратници, и свети врач су, као и у време обнове Пећке патријаршије, имали истакнуту улогу као помагачи и заштитници.¹¹³⁰ Свети врач заузели су прву зону у црквама Каменици, Великом Ропотову и Пасјану, док се у Добротину налазе у другој зони. У цркви Светог Стефана у Великој Хочи и у цркви Свете Петке у Стражи, насликани су на потрбушју потпорних лукова који наос деле на два дела.

У храмовима Рашко-призренске епархије често се среће светитељски пар који чине Свети цар Константин и царица Јелена, чије је приказивање у средњем веку обавезно било у вези са сликањем ктитора који су истицали своје породичне везе са цариградским двором.¹¹³¹ Хришћанска црква Константина и Јелену, као царева и равноапостоле, прославља од IX века, када је и састављена служба за њихов празник који се слави 21. маја, а у народу је познат као Света Јела.¹¹³² У XIX веку заједничке представе цара Константина и царице Јелене налазимо у Беревцима, Великој Хочи, Великом Ропотову и у другој зони међу исподпојасним фигурама у Добротину. Између светитеља по правилу се слика монументални часни крст који је царица Јелена пронашла 326. године у Јерусалиму.¹¹³³ Због

Стошић, „Култ Светог Христофора кинокефала на Балкану“, *Патримониум. МК: Списание за културно наследство – споменици, реставрација, музеи 7–8*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2010, 393–403

¹¹³⁰ С. Петковић, *нав. дело*, 68.

¹¹³¹ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1996, 35.

¹¹³² Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, 244.

¹¹³³ Исто.

монументалних димензија крста, светитеља који га фланкирају и додирују у знак поштовања, часни крст се заправо може тумачити као централна тема.¹¹³⁴

Свети јерарси

Осим што се сликају у склопу олтарске апсиде, фигуре архијереја своје место налазе и на зидовима наоса у рашко-призренским храмовима. У сликању светих јерарха уобичајено се примењује фронтални приказ, који служи иситцању њиховог угледа.¹¹³⁵ Сликају се у архијерејским орнатима, одевени у сакос и омофор, са надбедреником, као и митром на глави.

На јужном зиду у наосу цркве у Станишору насликано је шест архијереја који су сликаним оквиром подељени у две групе. Једну групу чине Света Три Јерарха, Свети Василије Велики, Јован Златоусти и Григорије Богослов. Другу групу чине прикази Светог Атанасија Александријског, Николаја Мирликијског и Спиридона. Сви су одевени у пуни архијерејски орнат, са митрама, и затвореним јеванђељима у рукама. Једино Свети Јован Златоусти у руци држи жезло са две змије на врху, као симбол Христове мудрости коју поседује,¹¹³⁶ док Свети Спиридон на глави има карактеристичну штрикану капу са којом се увек слика.¹¹³⁷

Свети Спиридон и Свети Атанасије Александријски приказани су један до другог и у црквама Светог Стефана у Великој Хочи и Светог Димитрија у Добротину. У Добротину су осим њих насликане и друге јерејске исподпојасне фигуре, попут Светог Игњатија, Амвросија, Светог Саве и Арсенија. Такође, и у цркви у Великој Хочи насликано је још осам исподпојасних јерејских фигура у западном делу храма.¹¹³⁸ Три архијереја насликана су и у наосу у цркви у Могили.

Сликање архијереја није служило само наглашавању њихове улоге у историји цркве. Њихове представе могу се довести у везу и са верским животом

¹¹³⁴ N. Teteriatnikov, "The True Cross flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross", *Δελτίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 18, Αθήνα 1995, 169–188.

¹¹³⁵ Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 113.

¹¹³⁶ М. Тимотијевић, „Портрети архијереја у новијој српској уметности“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 162.

¹¹³⁷ Уп.: Н. Макуљевић, „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Свети Спиридон“, *Иконопис Врањске епархије*, 66–67.

¹¹³⁸ Услед оштећења бојеног слоја, није могуће прочитати имена насликаних архијереја, због чега избегавамо и њихово препознавање на основу иконографије.

заједнице, као у цркви Свете Петке у Стражи, где су један до другог у архијерејским орнатима приказани Свети Харалампије и Модест. Веровање у заштитничке моћи Светог Харалампија допринело је да се на његовим иконама често приказује персонификација чуме (куге) у виду скелета или црне или смеђе фигуре са ђавољом главом.¹¹³⁹ У Стражи је, уз његову леву ногу, приказана персонификација чуме (чума вѣзана ѿ стаго харалампіа) везане ланцима, као мотив који су користили мијачки зографи.¹¹⁴⁰ Популарност Светог Харалампија на Балкану проистацала је и од веровања да он штити животиње од заразних болести.¹¹⁴¹ Стога је он у Стражи и насликан заједно са Светим Модестом који се традиционално сматра заштитником стоке, и за којег се верује да помаже при обради земље.¹¹⁴²

Пустиножители и преподобни

У храмовима Рашко-призренске епархије у XIX веку често се срећу ликови истакнутих преподобних монаха и пустињака, што није био случај и у време обнове Пећке патријаршије.¹¹⁴³ Често приказивање ових светитељских видова у парохијским храмовима указује на свест о значају монашког живота за одржање верског живота уопште, а посебно у тренутним околностима. Прикази преподобних, заједно са текстовима на њиховим свицима, имали су морализаторски значај и промовисали су моралне врлине, активну побожност, праведни живот, жртвовање за веру и искупљење греха.

Сликање јужнословенских анахорета Светог Јована Рилског, Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског, широко распрострањено у православним срединама под османском влашћу у XIX веку, представљало је

¹¹³⁹ T. Gouma-Peterson, *нав. дело*, 340; E. Drakopoulou, "Catalogue. Icon with two zones, with the Virgin enthroned and Child, angels and saints", *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë*, ed. Anastasia Tourta, Ministry of Culture, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki 2006, 178–181.

¹¹⁴⁰ Уп.: Н. Макуљевић, „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Свети Харалампије“, *Иконопис Врањске епархије*, 68–69; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 72.

¹¹⁴¹ Уп.: М. Варунић, „Култ светих у грчкој традицијској култури“, *Култ светих на Балкану I*, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2001, 176.

¹¹⁴² Исто. Обзиром да је сточарство у Стражи представљало примарно занимање становништва све до бугарске окупације, не изненађује укључивање ових светитеља у програм зидног сликарства. Уп.: А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић, Приштина, Београд 2009, 72.

¹¹⁴³ Уп.: С. Петковић, *нав. дело*, 69.

стратегију истицања најзначајнијих јужнословенских монашких култова.¹¹⁴⁴ Четири пустиножитеља славе се интензивно од XVI века када се њихови култови, захваљујући чудотворењу моштију и јужнословенском пореклу, шире на територији Пећке патријаршије.¹¹⁴⁵ У *Општој стихири*, која се налазила у *Параклису Светом Стефану Дечанском*, а коју је саставио Јован Георгијевић, осим припадника владарских кућа, помињу се и чувени јужнословенски пустиножитељи, што објашњава њихово често приказивање уз свете владаре.¹¹⁴⁶ Иконографски обрасци за сликање ових пустиножитеља наслеђени су из средњег века, а налазили су се и у сликарским приручницима које су зографи користили у XIX веку.¹¹⁴⁷ У необјављеном приручнику Дича Зографа опис лика Светог Јована Рилског нашао се уз свете српске владаре, а у истом приручнику дати су и описи Светог Прохора, Гаврила и Јоакима.¹¹⁴⁸

Култ Светог Прохора био је наглашен у областима географски блиским Пчињском манастиру. Стога се његова стојећа фигура среће у Косовском Поморављу, у Каменици где је насликан уз српске владаре, и у Доњем Кормињану где је насликан на западној фасади.

На територији Рашко-призренске епархије култу пустиножитеља придружује се и јак култ Светог Јоаникија Девичког. У складу са чињеницом да извориште и централну тачку сакралног простора храма представљају мошти светитеља, центар култа Светог Јоаникија Девичког био је манастир Девич који се налази у Рашко-призренској епархији.¹¹⁴⁹ Такође, јачању култа доприносила је и Служба Светом Јоаникију Девичком, коју је саставио непознати монах из овог

¹¹⁴⁴ О монашким култовима: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа)*, Народни музеј, Смедерево 1965, 253–255. О представама пустиножитеља: А. Василиев, *Български светци в изобразителното изкуство*, 78–80, 107–130.

¹¹⁴⁵ Свети Прохор се прославља два пута годишње, 15. јануара са Светим Гаврилом Лесновским, и 19. октобра са Светим Јованом Рилским. Л. Павловић, *нав. дело*, 25, 28.

¹¹⁴⁶ М. Тимотијевић, „Serbia Sacra и Serbia Sancta у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије“, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 395.

¹¹⁴⁷ О иконографији светих пустиножитеља: Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1983, 159–180.

¹¹⁴⁸ Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *нав. дело*, 276–277.

¹¹⁴⁹ О гробовима и моштима као центрима култа: Л. Павловић, *нав. дело*, 278–286. У овом манастиру, који је подигао уз помоћ деспота Ђурђа, налази се његов гроб, који је смештен у посебном одељењу, слично гробу Светог Прохора у Пчињском манастиру.

манастира.¹¹⁵⁰ Свети Јоаникије насликан је међу стојећим фигурама у црквама у Станишору и Добротину где је прикључен хору српских светих владара. У истој цркви је Свети Јован Рилски приказан уз Светог Саву и Светог Арсенија у другој зони. Светог Јована Рилског срећемо и у другој зони на јужном пиластру у наосу цркве Светог Стефана у Великој Хочи.

Култу монашког живота доприносе и прикази светих столпника. Свети Симеон и Алимпије насликани су на пиластрима у цркви у Стражи, као и на западном зиду, око улаза у цркви у Добротину. То су уједно и уобичајена места на којима се у зидном сликарству приказују свети столпници.¹¹⁵¹ Обојица су насликани као допојасне фигуре у монашким ризама, на високим стубовима на којима су се подвизавали, а који се састоје од базе, стабла и балустраде.¹¹⁵² Такође, обојица у рукама имају жезло и бројаницу. Свети Симеон Столпник живео је у V веку, као сиријски монах који је последње године живота провео на стубу, бивајући тако први који подузео такав подвиг. Следећи његов пример, Свети Алимпије је у VII веку провео 66 година подвизајући се на овај начин.¹¹⁵³ У Добротину је насликан и Свети Данило Столпник.

И други преподобни монаси налазили су своје место у сликарним програмима на тлу Рашко-призренске епархије. Тако су у Стражи насликани Свети Онуфрије као наги старац, са седом косом до бокова и дугачком брадом која додирује земљу, и Свети Антоније, са краћом седом брадом и одевен у монашку ризу. У цркви у Пасјану су на јужном зиду, до олтарске преграде, насликани Свети Стилијан Памфлагонијски са бебом у наручју и Свети Стефан Нови са иконом Христа. Иконографски Лик Светог Стилијана у Пасјану, који се спорадично јавља и у иконопису, могао је потицати од чињенице да је био поштован не само због свог строгог подвижништва, већ и због чудотворних исцелитељских моћи којима је помагао болесној деци и људима који нису могли имати потомство.¹¹⁵⁴

¹¹⁵⁰ Д. Милошевић, „Срби светитељи у старом српском сликарству“, *О Србљаку*, Српска књижевна задруга, Београд 1970, 222.

¹¹⁵¹ И. Ђорђевић, „Свети столпници у српском зидном сликарству средњег века“, *Зборник за ликовне уметности* 18, Матица Српска, Нови Сад 1982, 44.

¹¹⁵² Уп.: И. Зарић, „Извор, црква Свете Тројице. Свети Симеон Столпник“, *Иконопис Врањске епархије*, 194–195. А. Василиев, *нав. дело*, 81; М. Медић, *нав. дело*, 551–552.

¹¹⁵³ С. Ракић, *нав. дело*, 233; И. Зарић, *нав. дело*, 194.

¹¹⁵⁴ Стошић Љ., *Српска уметност 1690–1740*, 101, *нап.* 88.

У цркви Светог Стефана у Великој Хочи насликан је хор преподобних монаха, у другој зони северног и јужног зида у наосу. Као исподпојасне фигуре, многи са исписани свицима, насликани су Свети Алексије човек Божији, Свети Теодосије началник обштежитија, Свети Иларион Велики, Свети Преподобни Пахомије, Свети Атанасије Атонски, Свети Арсеније Преподобни, Свети Сава Освећени, Свети Евтимије, Свети Антоније Велики. Већи број преподобних монаха насликан је и у цркви у Добротину, где се као исподпојасне фигуре у другој зони јављају, поред већ поменутих Гаврила Лесновског и Данила Столпника, и Свети Евтимије, Блажени Максим, Свети Сава Освећени и Свети Алексије.

Светитељи из лоза Немањића и Бранковића

Истакнуто место у живопису на територији Рашко-призренске епархије заузимали су портрети припадника лозе Немањића и деспота Бранковића, сликани у форми поворке, односно хора одабраних светитељских ликова.¹¹⁵⁵ На тај начин је прослављање прошлости државе и цркве свој одраз у црквеном сликарству добило кроз обликовање програма зидног сликарства.¹¹⁵⁶ Истовремено, њихово увођење у сликани програм представљало је вид рецепције националног средњовековног наслеђа.¹¹⁵⁷ Такође, српски светитељи виђени су и као национални хероји.¹¹⁵⁸ Тако су управо ови култови и њихово ликовно прослављање допринели јавном преплитању верског и националног идентитета, односно „национализовању вере“ и „сакрализовању нације“.¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁵ Српски свети владари често се срећу и у храмовима ван Рашко-призренске епархије, захваљујући делатности дебарских и самоковских зографа. Уп.: Ц. Грозданов, „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *нав. дело*, 217–224; Исти, „За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов“, *нав. дело*, 95–119; Ј. Тричковска, „Српските владателски портрети од нартексот на црквата Св. Ѓорѓи победоносец во с. Рајчица“, *нав. дело*, 61–73.

¹¹⁵⁶ Легитимитет цркве, верски и национални идентитет њених поданика доказивани су ликовним програмом уобличеним са идејом прослављања светих српских владара и архијереја. О креирању српског светитељског хора и његовој верско-политичкој улози у Карловачкој митрополији: М. Тимотијевић, „Serbia Sacra и Serbia Sancta у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије“, *нав. дело*, 387–431.

¹¹⁵⁷ Уп.: Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *нав. дело*, 193–211.

¹¹⁵⁸ О култу светитеља као националних хероја: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 101–106.

¹¹⁵⁹ М. Тимотијевић, „Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку“, *нав. дело*, 113.

Култови светитеља имали су упориште у житијама и службама, те је прослављање српских канонизованих владара било утемељено *Србљаком*, богослужбеном књигом са службама националним светитељима.¹¹⁶⁰ Иконографски образац за сликање српских светитеља, преузима се у XIX веку преко светогорских модела из *Стематографије* Христифора Жефаровића.¹¹⁶¹ Као што је већ изнето у претходном поглављу, зографи су имали упутства за сликање српских владара у својим приручницима. Такви подаци налазили су се у непубликованом приручнику Дича Зографа из 1851. године, који је користио и зограф Јосиф из Лазаропоља;¹¹⁶² приручнику зографа Георгија Доневог из села Гари, насталом 1888. године;¹¹⁶³ приручнику Павела Стојановића из Галичника, из 1869. године;¹¹⁶⁴ као и у приручнику породице Ђиноски.¹¹⁶⁵

Светитељи се сликају као стојеће фронтално приказане фигуре. Док се Свети Симеон Мироточиви слика као великосхимник, а Свети Сава у архијерејској одежди, остали српски светитељи приказују се у владарским орнатима. Имају круну и скиптар, као инсигније власти барокног типа и хермелински плашт, а врло често и мученички крст. И мученички крст и скиптар указују на владарску оданост вери и држави и избор светитеља да се за исте боре,

¹¹⁶⁰ Свест о литургијском прославању српских светитеља стечена је употребом руских богослужбених књига у којима су прослављани руски светитељи. Помињање српских светитеља уношено је у такве књиге рукописним интерполацијама, све до појаве богослужбене књиге *Правила молебнаја свјатих сербских просветитељеј*. Захваљујући арадском епископу Синесију Живковићу у Римнику 1761. године, на основу рукописа раковачког игумана Теофана, и Димитрију Теодосију 1765. године у Венецији, обликован је *Србљак*, као богослужбена књига у којој су биле сабране службе свим српским канонизованим светитељима. О овом процесу детаљније: М. Тимотијевић, „Serbia Sacra и Serbia Sancta у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије“, *нав. дело*, 389–395. Убрзо су, на сабору у Сремским Карловцима, 1769. године, ови светитељи проглашени за заповедне празнике, и установљен је празник Сабор српских просветитеља. Л. Павловић, *нав. дело*, 299. По наређењу царице Марије Терезије, Синод је 1775. године као заповедни празник задржао само дан Светог Саве. М. Грујић, „Култ Светог Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века“, *Богословље*, год. X, св. 2–3, Београд 1935, 13. Такође, састављена је *Опита стихира* за заједничку службу свих светитеља, коју је саставио Јован Георгијевић као вршачки епископ, а која се нашла у познатом *Параклису Стефану Дечанском*. М. Тимотијевић, *нав. дело*, 395.

¹¹⁶¹ Српски светитељски хор створен у оквирима Карловачке митрополије у *Стематографији*, и потом транспонован у програме зидног сликарства, постао је темељ формирања барокне представе националног светитеља. Ц. Грозданов, „За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов“, *нав. дело*, 102; М. Тимотијевић, *нав. дело*, 387–431.

¹¹⁶² Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *нав. дело*, 276–277

¹¹⁶³ М. Георгиевски, „Опис на три новооткриени еминии од XIX век“, *нав. дело*, 218.

¹¹⁶⁴ М. Георгиевски, „Опис на новооткривената ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановиќ од Галичник од 1869. година“, *нав. дело*, 130.

¹¹⁶⁵ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике ...*, 286–287.

при чему крст наглашава њихово верско херојство, а скиптар владарско достојанство.¹¹⁶⁶

Стефан Немања, канонизован као Свети Симеон, са својим сином Светим Савом сматра се једним од утемељивача Српске православне цркве.¹¹⁶⁷ Снага његовог култа, осим на историјским чињеницама и његовом значају као великог жупана Рашке и родоначелника светородне лозе Немањића, почивала је и на мироточењу његових моштију, услед чега се редовно сигнира као Мироточиви.¹¹⁶⁸ На самом крају XIX века, на територијама које су још увек биле под Османском влашћу, организована је прослава његовог рођења. Путем јавних гласила препоручивало се да се 13. фебруара 1899. године слави 700 година од рођења овог светитеља, литургијом у цркви и поменом у школи. Истовремено се апеловало да се нове цркве посвећују српским светитељима.¹¹⁶⁹

Иконографски је развијен образац приказивања Светог Симеона Мироточивог као великосхимника са моделом Студенице у рукама, чиме се истиче његова ктиторска улога у оснивању овог манастира.¹¹⁷⁰ У цркви у Добротину, где је сигниран као Свети преподобни Симеон Мироточиви краљ српски, насликан је у монашкој ризи, откривене главе, са бројаницом у левој и свитком у десној руци. У Пасјану и Станишору је насликан у пару са Светим Савом. Сигниран је као Свети Симеон, и приказан са штапом у левој и бројаницом у десној руци. Као монах са моделом храма приказан је у Косовској Каменици и Станишору. Иако је до монашења био велики жупан, Свети Симеон се увек приказује као великосхимник, чиме се првенствено слави његов монашки подвиг. Томе је од најранијих портрета овог светитеља свакако допринела *Служба Светом Симеону*, коју је саставио Свети Сава, а у којој се наглашавају његови

¹¹⁶⁶ Н. Макуљевић, Црква, 136.

¹¹⁶⁷ Гроб Светог Симеона налазио се у манастиру Студеници одакле се ширио његов култ, који је подстицајне импурсе добијао и из Хиландара. О формирању култа Светог Симеона: Д. Поповић, „О настанку култа Светог Симеона“, *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 347–369.

¹¹⁶⁸ Л. Павловић, *нав. дело*, 42. о коришћењу његовог култа у Карловачкој митрополији: М. Тимотијевић, „Стефан Немања у барокном верско-политичком програму српске цркве“, *нав. дело*, 395–407.

¹¹⁶⁹ „Поштујмо своје светитеље“, *Цариградски гласник*, год. V, бр. 5, 28. 1. 1899, Цариград, бп.

¹¹⁷⁰ О иконографији у приказивању Светог Симеона: С. Петковић, „О иконографији Светог Симеона Српског у доба турске владавине“, *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 383.

духовни подвизи.¹¹⁷¹ На тај начин истицана је улога и уздизан углед монаштва као окоснице црквене организације и верског живота под Османском влашћу.¹¹⁷²

Заједничко приказивање Светог Саве и Симеона потицало је од њихове улоге оснивача самосталне државе, односно независне цркве, и темељило се на њиховом заједничком прослављању кроз Доментијаново *Житије Светог Саве* и Теодосијево *Житије Светог Симеона*, као и заједничку службу, а значај подстрек добијало је и из Хиландара.¹¹⁷³ У живопису на територији Рашко-призренске епархије ови светитељи приказују се један до другог, фронтално; Свети Симеон у ризи великосхимника и Свети Сава као архијереј. Ово традиционално решење јавља се и код Теодосија у визији српских војника – „Видесмо Светога Симеона и Светога Саву пред нама у пуку, како језде на коњима, и то онога у смерном иначком оделу, а овога украшена светлом светитељски“.¹¹⁷⁴ У периоду након обнове Пећке патријаршије 1557. године, прикази ове двојице истакнутих представника куће Немањића сликају се редовно међу стојећим фигурама у западном делу наоса.¹¹⁷⁵ За XIX век је карактеристично њихово померање ка иконостасу.

Оснивач Српске православне цркве и први српски архиепископ, Свети Сава, у XIX веку приказује се као део светитељског пара, уз оца, али и самостално. Култ Светог Саве ширио се из манастира Милешеве, наглашено је евоциран приликом обнове манастира у XIX веку, док је још био део Дабробосанске епархије. Такође, снажни центри његовог култа формиран су и у Студеници, Жичи и Хиландару.¹¹⁷⁶ У XIX веку Свети Сава се прославља и као

¹¹⁷¹ Д. Милошевић, *нав. дело*, 155.

¹¹⁷² С. Петковић, „Иконографија Светог Симеона Српског у доба Турске владавине код Срба“, *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*, 80.

¹¹⁷³ М. Ђоровић-Љубинковић, „Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве“, *Старинар, Орган Археолошког института VII–VIII, САН, Београд 1956–1957*, 80; Д. Милошевић, *нав. дело*, 179. С. Петковић, „О иконографији Светог Симеона Српског у доба турске владавине“, *нав. дело*, 391. О њиховом заједничком приказивању видети и: Д. Милошевић, *нав. дело*, 178–186.

¹¹⁷⁴ М. Ђоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 80.

¹¹⁷⁵ Видети: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, 69, 161–214.

¹¹⁷⁶ Постоји податак да се у манастиру Дубоки Поток налазио реликвијар са приказом цркве са три кубета, у којем се налазила рука Светог Саве. Лева рука Светог Саве чувана је у пљеваљском манастиру Свете Тројице. Л. Павловић, *Култови лица*, 65–68. Култ Светог Саве био је рапспрострањен и у Русији, као и у Бугарској, у којој је и преминуо. С. Петковић, „Свети Сава Српски у старом руском сликарству“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад 2007, 7–31; Исти, „Представе Светога Саве Српског у бугарској уметности XVI и XVII века“, *нав. дело*, 32–43. У XIX веку је у Рилском манастиру, у параклису

заштитник школства, чиме се истиче његова просветитељска улога. Првом представом Светог Саве као просветитеља, којом је у потпуности издвојен и наглашен његов самостални култ, сматра се она у зидном сликарству цркве Светих Петра и Павла у Тутину, насликана крајем XVI века.¹¹⁷⁷

У цркви Светог Николе у Косовској Каменици, инсистрање на легитимитету и континуитету Српске православне цркве свој визуелни одраз добило је сликањем Светог Саве и Светог Арсенија, патријарха српског. Највероватније се ради о архиепископу Арсенију, оснивачу манастира Пећке патријаршије. Сигнирање Светог Арсенија као патријарха не одговара историјским чињеницама, и вероватно се ради о грешци сликара. Архиепископ Арсеније је сахрањен у Пећкој патријаршији, а у XIX веку манастир је често називан манастиром Светог Арсенија. Његов култ је био поштован у народу услед многобројних чудотворних исцељења која су се десила над његовим гробом.¹¹⁷⁸ Његов лик среће се и у иконопису на тлу Рашко-призренске епархије.

Култ Светог Стефана Првовенчаног, великог жупана и краља Рашке, у XIX веку интензивно се развијао из манастира Студенице.¹¹⁷⁹ На територији Србије мошти овог светитеља посебно су поштоване, како у верском, тако и у политичком контексту, од стране припадника династија Обреновић и Карађорђевић.¹¹⁸⁰ Ипак, на територији Рашко-призренске епархије, култ Светог Стефана Првовенчаног није у XIX веку имао великог одјека. Његов лик насликан је у цркви Светог Димитрија у Добротину, где је приказан као монах, са скиптром и крстом, сигниран као Свети Симеон Првовенчани краљ српски.

Култ Светог краља Милутина развијао се из његове гробне цркве у манастиру Бањска, од 1324. године када се појављују различита знамења и виђења

Светог Саве и Светог Симеона, био насликан циклус о животу светог Саве састављен од 8 композиција. Уп.: Л. Павловић, *нав. дело*, 66.

¹¹⁷⁷ М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 81, нап. 24.

¹¹⁷⁸ Л. Павловић, *нав. дело*, 71–76. Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu III*, Nova jugoslavija, Vranje 1986, 23–24.

¹¹⁷⁹ За време Првог српског устанка мошти Светог Стефана Првовенчаног налазиле су се у манастиру Враћевшници, након чега су пренете у манастир Фенек. По заповести кнеза Милоша Обреновића враћене су у Србију 1815. године, када су смештене у манастир Каленић, где су се налазиле до 1839. године, када су свечано пренете у обновљену Студеницу. Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *нав. дело*, 199. О формирању култа Светог Стефана Првовенчаног видети: Л. Павловић, *нав. дело*, 51–56.

¹¹⁸⁰ Л. Павловић, „Коришћење култа Стефана Првовенчаног у XIX веку у политичке сврхе“, *Неки споменици културе. Осврти и запажања III*, Народни музеј, Смедерево 1964, 65–94.

на његовом гробу.¹¹⁸¹ Управо захваљујући ктиторској делатности, кроз коју је подигао велики број цркава, али и болница, краљ Милутин је веома брзо канонизиран. По доласку Турака његове мошти пренете су из Бањске у Трепчу, а након што су средином XV века пренете у Софију, развија се његов култ у Бугарској. Тамо се током XVIII и XIX века лик краља Милутина често среће у живопису и иконопису.¹¹⁸²

У раскошном владарском орнату са хермелинским огртачем, са скиптром у десној и крстом у левој руци, Свети краљ Милутин насликан је у Косовској Каменици. У Добротину је насликан такође са скиптром и крстом, у пару са својим сином, Светим Стефаном Дечанским. У цркви Светог Николе у Новом Пазару, његов лик насликан је на необичном месту, на западном носачу следе калоте, те се може видети само са галерије. На том месту налазе се два сликана поља, и у другом пољу је представљена Света мати Ангелина.

Култ Стефана Дечанског ширио се из манастира Дечана, као његове задужбине и маузолеја, и нарочито је био поштован у Метохији и Повардарју.¹¹⁸³ Захваљујући везама карловачких митрополита са братством манастира, распрострањен је и на тој територији, а одјека је имао и у Русији захваљујући путовањима дечанских монаха.¹¹⁸⁴ Успостављен је врло рано, већ у XIV веку, а временом је добио одлике народног култа, што је подразумевало страхопоштовање према моштима и вршење ритуалних радњи над њима, а које су доносиле исцељење; као и црквеног култа поштованог кроз службе у цркви.¹¹⁸⁵ Тако је од канонизације Стефана Дечанског до сликања његовог лика на зидовима храмова у Османском царству, његов култ добијао обресе који су га, у складу са конкретним потребама, прослављали као светитеља чудотворца, мученика и српског националног хероја.

¹¹⁸¹ Л. Павловић, *Култови лица*, 92, 96.

¹¹⁸² Уп.: И. Гергова, „Култът към св. Крал Милутин 'Софийски' в България“, *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Центар за црквене студије, Ниш, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Манастир Бањска, 2007, 259–265.

¹¹⁸³ Т. Вукановић, „О култу Стевана Дечанског у Метохији“, *Хришћанско дело, часопис за хришћанску културу и црквени живот* 5, Скопље 1937, 371 (371–389). О култу Светог Стефана Дечанског видети и: Л. Павловић, *нав. дело*, 99–109; Д. Поповић, *Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, САНУ, Балканолошки институт, Београд 2006, 143–183; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Балканолошки институт САНУ, Слио, Београд 2007.

¹¹⁸⁴ Л. Павловић, *нав. дело*, 109; Д. Поповић, *нав. дело*, 175.

¹¹⁸⁵ Т. Вукановић, „О култу Стевана Дечанског у Метохији“, *нав. дело*, 384.

Међу канонизованим владарима рода Немањића, Стефан Дечански је на територији Рашко-призренске епархије био најпопуларнији, највероватније услед великог духовног значаја и утицаја манастира Дечана у Османској ери.¹¹⁸⁶ На то указује и чињеница да се његов лик среће од XVI века, најчешће на територији на којој су радили сликари мајстори из пећко-дечанских радионица.¹¹⁸⁷

Врло су мала одступања у приказивању Светог Стефана Дечанског у Добротину, Каменици, Великом Ропотову, Пасајну и Великој Хочи. На већини приказа слика се у владарском орнату и са хермелинским огртачем, како у десној руци држи мученички крст и грану палме, док у левој држи скиптар.¹¹⁸⁸ Само у Косовској Каменици није приказан са палмовом граном. Најзанимљивије идејно решење остварено је у цркви Светог Стефана у Великој Хочи, где је поред Светог краља насликана царица Јелена, која се „објавила“ приликом једног покушаја Турака 1692. године да Дечане претворе у џамију, када је одбранила цркву.¹¹⁸⁹ Њен гроб се налазио у Дечанима, те не зачуђује што се њена представа нашла у дечанском метоху.¹¹⁹⁰ Култ краљеве сестре Јелене јавља се први пут у XVIII веку, поменом у Трношком родослову. Веровало се да је она сахрањена испод мањег каменог саркофага у западно делу дечанског храма.¹¹⁹¹

Култ цара Уроша у основи је почивао на његовој мученичкој смрти, онаквој каква је преовлађивала у народним предањима.¹¹⁹² Као и Свети Стефан Дечански, и цар Урош слављен је превасходно као мученик и чудотворац. Жариште култа било је у Неродимљи, где је његово тело почивало од 1371. до 1583/84. године. Тада су његове мошти пренете у дрвени кивот и похрањене у

¹¹⁸⁶ Поред Светог Саве, Свети Стефан Дечански је, од свих српских светитеља, био најпоштованији и у Русији, првенствено захваљујући житију које је саставио Григорије Цамблук. С. Петковић, „Живот Светог Стефана Дечанског у руском сликарству XVI и XVII столећа“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, 92.

¹¹⁸⁷ М. Ћоровић-Љубинковић, „Иконостас цркве у Великој Хочи. Прилог проучавању култа Стефана Дечанског“, *Старинар, Орган Археолошког института IX–X*, САНУ, Београд 1958–1959, 175.

¹¹⁸⁸ О неким приказима Светог Стефана Дечанског видети: Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu III*, 56–58.

¹¹⁸⁹ Ј. Павловић, *нав. дело*, 190.

¹¹⁹⁰ Њихов заједнички портрет налази се и на једном бакрорезу, који је 1849. године израђен у Београду као издање дечанског јеромонаха Серафима Ристића и епитропа Живе Максимовића. Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu III*, 57.

¹¹⁹¹ О конструкцији култа краљеве сестре Јелене: Б. Тодић, „Историја и старине манастира“, *Манастир Дечани* (ур. Б. Тодић, М. Чанак-Медић), Музеј у Приштини, Београд 2005, 61.

¹¹⁹² О култу цара Уроша: Т. Вукановић, *Култ цара Уроша*, Немања, Скопље 1938.

манастиру Успења Богородице у Неродимљу.¹¹⁹³ Током XIX века Неродимља је и даље представљала окосницу култа, што је посебно истицано приликом настојања да се обнови манастир и у њега врате мошти. Истовремено, култ цара Уроша, био је преношен и из Фрушке горе, из манастира Јаска, који у то време постаје место ходочашћа. Када је 1901. године у школи у Феризовићу почело да се врши богослужење, формирана је капела посвећена Светом Урошу. Тако је након ослобођења Косова 1912. године, Феризовић преименован у Урошевац, а 1930. године ту је изграђена монументална црква Светог Уроша.¹¹⁹⁴

Иконографски тип по којем се слика цар Урош представља одјек традиције о нејаком Урошу која се рађа у XVI веку.¹¹⁹⁵ Утицај народне поезије и предања, легенде о његовој смрти, истицање његове младости у летописима, допринели су начину на који је патријарх Пајсије саставио службу и житије цара Уроша 1642. године. Његово наглашавање да је цар усмрћен млад, као и постојећи портрети Уроша као детета уз оца, допринели су уобличавању касније устаљеног иконографског решења.¹¹⁹⁶ Стога се цар Урош на територији Рашко-призренске епархије, у црквама у Добротину, Великој Хочи, Косовској Каменици, Станишору, Великом Ропотову, слика као голобради младић у владарској одежди.

Култ кнеза Лазара развија се након Косовске битке, захваљујући деловању патријараха Данила у Раваници, а услед његове мученичке смрти и улоге у измирењу српске и цариградске патријаршије.¹¹⁹⁷ Кнез Лазар укључује се у хор српских светитеља у обновљеној Пећкој патријаршији, од XVII века.¹¹⁹⁸ Иако није директан потомак светородне лозе српских краљева, као добар христов војник чији се земаљски живот завршава декапитацијом и жртвом за небеско царство, својом славном смрћу досегао је до статуса најпоштованијег српског средњовековног владара (поред Стефана Дечанског).¹¹⁹⁹ Експанзија култа у XIX

¹¹⁹³ На самом почетку XVIII века, мошти су пренете у манастир Јазак, одатле у Врдник, потом у Крушедол и поново у Јазак. За време Другог светског рата пренете су у Саборну цркву у Београду, а данас се поново налазе у манастиру Јазак. Л. Павловић, *нав. дело*, 114.

¹¹⁹⁴ Т. Вукановић, *Srbi na Kosovu III*, 106; Т. Вукановић, *Култ цара Уроша*, 34–35.

¹¹⁹⁵ Л. Павловић, *нав. дело*, 114.

¹¹⁹⁶ С. Петковић, „Лик Светог цара Уроша у српском сликарству XVI и XVII века“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, 112–113.

¹¹⁹⁷ Л. Павловић, *нав. дело*, 126.

¹¹⁹⁸ С. Петковић, „Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века“, *Зборник за ликовне уметности* 7, Матица српска, Нови Сад, 1971, 86.

¹¹⁹⁹ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 64. У Римничком Србљаку служба кнеза Лазара, која има два канона, наглашава његова вишеструка похвална својства – истиче се као

веку била је подстицана из манастира Врдника у којем су почивале кнежевe мошти, које су за Србе у Аустрији представљале окосницу верског и националног живота.¹²⁰⁰

Свети кнез Лазар најчешће се приказује како у руци држи своју одрубљену главу, чиме се представља иконографски тип декапитираног косовског страдалника, кефалофора. Овакав приказ, са атрибутом који непосредно указује на начин његове погибје, јавља се под утицајем представе светог Јована Претече кефалофора која се прати у српској уметности од XIII века.¹²⁰¹ Гравира настала након Велике сеобе, на којој је први пут кнез Лазар приказан у владарској одори са одрубљеном главом, послужила је и као узор за *Стематологију*, која ће, као и у случајевима сликања других српских владара, представљати основу за његово приказивање у XIX веку.¹²⁰² На овај начин Свети кнез Лазар насликан је у Косовској Каменици. Са друге стране, у цркви Светог Стефана у Великој Хочи приказан је са сфером у подигнутој десној руци и крстом и палмовом гранчицом у другој руци.

Култ Светих деспота Бранковића чудотвораца, деспота Стефана, његове жене Ангелине и синова Максима и Јована, ширио се у обновљеној Пећкој патријаршији и након Велике сеобе 1690. године, из манастира Крушедола, у којем су сахрањени.¹²⁰³ У ликовним програмима зидног сликарства приказују се уз Немањиће од времена поновног осликавања Крушедола, чиме се њихови култови спајају, по принципу такозване хоризонталне лозе.¹²⁰⁴ Култ Бранковића и њихова појава у црквеном сликарству на тлу Карловачке митрополије

праведник, велики ктитор, наглашава се да је као нови Давид победио другог Голијата, и да је због чињенице да му је одсечена глава у Косовском боју постао нови мученик. Л. Павловић, *нав. дело*, 120.

¹²⁰⁰ Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *нав. дело*, 198. Такође, култ Светог кнеза Лазара био је развијен и у Русији од XVI века. Л. Павловић, *нав. дело*, 126.

¹²⁰¹ В. Хан, „Прилог познавању иконографије кнеза Лазара“, *Рад Војвођанских музеја* 7, Нови Сад 1958, 69.

¹²⁰² С. Петковић, „Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века“, *нав. дело*, 92–93.

¹²⁰³ Ј. Радовановић, „Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића“, *Зборник за ликовне уметности* 7, Матица српска, Нови Сад 1971, 293. О култу Светих Бранковића видети: Л. Павловић, *нав. дело*, 133–139, 146–155; М. Тимотијевић, „Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку“, *нав. дело*, 113–144; исти, *Манастир Крушедол. Књига II*, Драганић, Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Београд 2008, 61–97.

¹²⁰⁴ Л. Шелмић, „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века“, *нав. дело*, 194–195.

представљали су део верско-политичког програма који је изражавао идеју о историјским аргуменита за организовано деловање Срба северно од Саве и Дунава.¹²⁰⁵

Цела породица Бранковић насликана је у цркви Светог Димитрија у Добротину, где су на северном зиду приказани Свети Стефан деспот и Свети Јован деспот у владарским одежама, као и Света преподобна мати Ангелина, док је на јужном зиду Свети Максим као српски архиепископ. Приказивање целе породице, чији су сви чланови канонизовани убрзо по упокојењу, било је у складу и са њиховим заједничким прослављањем приликом служења *Заједничке службе св. Деспотима Бранковићима*, који су такође прослављани и појединачно.¹²⁰⁶

Света мати Ангелина и њен син владика Максим били су, услед чињенице да су били замонашени, у црквеним круговима, а тиме и у ликовној уметности, популарнији и поштованији.¹²⁰⁷ Овај тренд који је био приметан првенствено у Карловачкој митрополији, може се пратити на подручју Рашко-призренске епархије, превасходно када је реч о мајци Бранковића. Популарност преподобне мати Ангелине, потиче и од њеног порекла, али такође и од њеног значаја у домену женске побожности.¹²⁰⁸ Култ Свете мати Ангелине, као мајке и националне хероине, постао средиште женске побожности након што је њена рука издвојена од честица моштију осталих Бранковића и изложена у засебном кивоту у другој половини XVIII века.¹²⁰⁹

Свете жене

У живопису на територији Рашко-призренске епархије истакнуто место заузимају представе светих жена. У верској пракси, њихово сликање било је повезано са женским молитвеним потребама и ритуалним радњама, јер су им се

¹²⁰⁵ М. Тимотијевић, „Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку“, *нав. дело*, 115.

¹²⁰⁶ Д. Милошевић, *нав. дело*, 223; Ј. Радовановић, „Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића“, *нав. дело*, 298–299.

¹²⁰⁷ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 123–124.

¹²⁰⁸ Ангелина је била ћерка албанског великаша Ђорђа Аријанита, и свастика Скендербега. Удајом за тада већ слепог Стефана Бранковића, прешла је у православну веру. Касније се замонашила у манастиру који је основала. Л. Павловић, *нав. дело*, 152.

¹²⁰⁹ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 127.

најчешће обраћале жене као заштитницама и чудотворкама чије мошти имају исцелитељска својства.¹²¹⁰

Иако припадница свете лозе деспота Бранковића, Света мати Ангелина популарност пре свега стиче захваљујући женској побожности. Тако је, поред цркве у Добротину, сликана и у Станишору, у хору српских светитеља, као и у Пасјану, на једном стубу, као пандан представи Свете Петке на другом стубу, са којом је у пару насликана у Косовској Каменици. Већ је поменуто да је заједно са краљем Милутином насликана у храму у Новом Пазару. Такође, Свету мати Ангелину насликао је Аврам Дичов у припрати манастира Пећке патријаршије приликом обнове зидног сликарства 1875. године.

Као мученица и чудотворица, Света мати Ангелина се слика у монашкој ризи. У Добротину је приказана са кутијом у десној и бројаницом у левој руци. У Каменици је насликана како у десној руци држи Јеванђеље, док у левој руци, о коју јој је окачена бројаница, има мученички крст и пламову грану. Крст и бројанице атрибути су са којим је насликана у Пасјану и Станишору. У Новом Пазару је насликана са крстом у руци, док су инсигније њеног владарског достојанства, круна и скиптар, одложени на столу поред.

Популарност култа Свете Ангелине у XIX веку може се поредити само са култом Свете Петке са којом се и слика у Каменици и Пасјану. Њихово приказивање којим се визуелно и идејно представљају као пандани, није необична појава у црквеном сликарству XIX века.¹²¹¹ Њихово заједничко истицање проистекло је из великог поштовања светитељки међу женама, пре свега према принципу родне идентификације. Истовремено, истиче се и национално, српско порекло Свете Петке. Сликање две светитељке доприносило је на тај начин јачању оба култа.¹²¹² У Каменици је женски светитељски пар приказан на северном зиду у западном делу храма, док им се у Пасјану даје истакнуто место на источном пару стубова. Постављене су наспрам иконостаса, тако да су погледу верника тешко доступне за време богослужења, али су насликане близу најсветијег дела храма.

¹²¹⁰ S. E. J. Gerstel, "Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 52, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1998, 89.

¹²¹¹ Уп.: И. Зарић-Ђировић, „Женска припрата Николајевске цркве у Земуну“, *нав. дело*, 307.

¹²¹² Уп.: И. Зарић-Ђировић, *нав. дело*, 307–312.

На територији Рашко-призренске епархије, светитељке се најчешће приказују у западном делу храма, традиционално намењеном женама које присуствују служби. Изузетак свакако представља црква у Станишору, у којој је Света Петка насликана у олтарском простору, заједно са Светим Прохором Пчињским, што је вероватно имало своје оправдање у захтевима приложника. У осталим храмовима, као на пример у географски блиским местима попут Косовске Каменице, Доњег Кормињана, Станишора, светитељке су приказиване у западном делу храма, припрати или пак на западној фасади.

У Доњем Кормињану, на западној фасади заједно су насликане Света Екатерина и Петка, док су на западној фасади у Косовској Каменици са мученичким крстовима и крунама на глави насликане Света Недеља и Света Варвара. У Добротину су на северном зиду распоређене Света Ангелина, Света Петка, Свете Екатерина, Недеља и Ана, а појављује се и Света царица Јелена уз Светог цара Константина. Позиционирање свих женских ликова на северном зиду, у једнобродном храму у којем није постојала физичка подела на припрату и наос, такође може указивати на место жена. Од најранијих времена у црквеном ентеријеру су жене и мушкарци стајали раздвојени, тако да су жене стајале у северном, односно левом делу храма. То је допринело и сликању женских светитељских фигура на северном зиду, премда је увек било одступања у оним храмовима у којима није постојало строго правило, и у којем су приликом различитих церемонијалних радњи припадници заједнице стајали заједно.¹²¹³

Нови мученици

За епоху османске власти и развој православног верског живота карактеристична је појава такозваних новомученика. У храмовима Рашко-призренске епархије, у Доњем Кормињану и Стражи, среће се приказ Светог Георгија Јањинског. Овај народни мученик рођен је у селу Чурли у југозападној Македонији, близу Епира, а страдао је у својим тридесетим годинама, 17. јануара 1838. године, под оптужбом да је иступио из ислама и примио хришћанство.¹²¹⁴

¹²¹³ S. E. J. Gerstel, *нав. дело*, 92–94.

¹²¹⁴ Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *нав. дело*, 156. Био је коњушар, а у Габрову је постојала легенда да је био измећар код неког Турчина, те да се противио могућности да буде потурчен – „Метали му и воденички камен на груди и нудили му Туркињу за жену и да буде голем војвода. Он није пристајао и под каменом је издахнуо. Кад би

Сахрањен је у параклису цркве Светог Атанасија у Јањини, одакле се његов култ проширио читавим Балканом. Једна од најзначајнијих личности у стварању култа овог мученика био је патријарх Григорије који је у септембру 1839. године послао циркуларно писмо епархијама са упутством да се 17. јануара обележава дан овог мученика.¹²¹⁵ Пар година по његовој мученичкој смрти, култ је ширен по Балкану пре свега захваљујући делатности путујућих зографа. Подржавани од стране патријарха Григорија, зографи Михаил и Данаил из Самарине, који се сматрају идеаторима његовог иконографског лика, преносили су славу овог новог мученика сликајући га широм Македоније.¹²¹⁶ Такође, као један од могућих извора за сликање Светог Георгија Јањинског јавља се двојезична светогорска графика настала 1840. године.¹²¹⁷

Слика се у годинама страдања, као млад човек, често са танким брковима повијеним на доле и краће, тамне косе. Увек је одевен у карактеристичну епирску ношњу – фустанелу. Има јелек, широку сукњу до колена, дугачке чарапе до колена и ципеле, а на глави фес. Врло често се приказује са црвеним огртачем пребаченим преко леђа, или још чешће преко левог рамена. У десној руци има крст, а у левој палмову гранчицу као симбол мучеништва. Иконографски образац за сликање Светог Георгија Јањинског налази се у непубликованој Ерминији Дича зографа из 1851. године.¹²¹⁸

Циклуси

Програми зидног сликарства у Рашко-призренској епархији били су осмишљени тако да поред ликова светитеља приказују и сцене из циклуса

Турци дошли, а над њим кандило и слика над телом у ваздуху, а тело на земљи.“ Уп.: М. С. Филиповић, „Записи и натписи“, *нав. дело*, 296.

¹²¹⁵ Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *нав. дело*, 157.

¹²¹⁶ Ц. Грозданов, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *нав. дело*, 36. Ц. Грозданов, „Мачениците од XV-XIX век во живописот на Македонија“, *нав. дело*, 298. У три сеоске цркве у близини Велеса налазе се и сликани циклуси његовог мучеништва. Његов лик могао се видети, између осталог, на зидовима цркве Светог Георгија у селу Рајчица, цркве Свете Петке у мариовском селу Бештишта, у близини Скопља у селу Раштак, у Саброном храму у Врању. Истовремено, сликан је и на иконама, а био је популаран и на Светој гори где се среће на бакрорезима. Уп.: Л. Павловић, *нав. дело*, фус. 39, на стр. 143–145; Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *нав. дело*, 170–174; И. Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 153–154

¹²¹⁷ Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *нав. дело*, 277.

¹²¹⁸ Е. Мутафов, *нав. дело*, 277.

Великих празника и Христових страдања. Такође, уз њих се у неким храмовима сликају и одабране сцене из живота Богородице и Светог Јована. Сцене које припадају циклусима Великих празника и Христових страдања сликају се у истој зони, углавном тако да се прати хронологија догађаја, стога ове сцене неће бити анализирани према циклусима као одвојене целине. Од Духова до Великог поста читају се текстови из сва четири Јеванђеља, који се односе на Христове проповеди, јавну делатност и чуда, услед чега и у зидном сликарству често долази до комбиновања сцена из циклуса Христових учења и чуда.¹²¹⁹ Све наративне композиције које се сликају у храму настале су преузимањем решења из сликарских приручника, услед чега не одступају од оних које су приказиване на иконостасу.

Указивање на моралне врлине и неопходност активне побожности остваривало се одабиром сцена које су сликане у припрати, када је као таква била јасно одвојена од остатка храма. У Преображењској цркви у Пасјану, у припрати је осмишљен управо такав програм који вернике подучава хришћанским врлинама кроз слику греха. У форми фриза који тече дуж западног, јужног и северног зида, приказана је иконографска конструкција јединствена на тлу Рашко-призренске епархије, Тајна исповедања и приказ страдања грешника.¹²²⁰ Исповедање је насликано делимично се ослањајући на сликарски приручник, тако да је приказан стари свештеник, покривене главе, и са епитрахилем, како седи за столом док је изнад његове главе икона Исуса Христа. Пред свештеником стоји жена одевена у народну ношњу, којој из уста излази једна змија, док их је поред ње насликано још четири, при чему број змија сугерише на број њених грехова. Иза жене стоје анђео и ђаво са свицима, чији су текстови потпуно нечитљиви. Иза њих се назире и мушка фигура у народној ношњи и још један анђео.¹²²¹

Иза ове ређају се сцене са мучењем различитих категорија грешника, али степен оштећености сликаног слоја онемогућава тачан опис сцена. Испод сваке сцене био је написан опис греха, тако да можемо разазнати да су, између осталог,

¹²¹⁹ Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, 119.

¹²²⁰ На подручју Македоније и Бугарске ова тема била је знатно популарнија. Уп.: Ј. Чокревска-Филип, „Пробивот на темата 'Праведно и грешно исповедање' во сликарството во Македонија“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 3–4, Каламус, Скопје 2008, 219–232.

¹²²¹ Уп.: А. Василиев, *Ерминии ...*, 120–121.

били приказани лажљиви, човекоубице, прељубници и блудници. Све сцене, у којима доминира црвена боја којом су представљени ватра и пакао, приказују наге грешнике које муче ђаволи.¹²²² На овај програм у припрати надовезује се и монументална и сложена композиција која приказује Страшни суд, насликана на северном зиду западног травеја.¹²²³

Представа жене која се исповеда у наведеној сцени може указивати на место жене у храму у припрати као „женској цркви“. Међутим, у Пасјану је над припратом конструисана и галерија, која у случају када постоји преузима улогу женске цркве док припрата тада остаје предворје.¹²²⁴ У већини храмова у Рашко-призренској епархији у којима постоје галерије, простор испод њих није осликан, као што ни неке галерије нису осликане. Такође, у многим мањим једнобродним храмовима нема физичке границе између припрате и наоса, и самим тим ни јасног диференцирања сликаног програма.

На галерији пасјанске цркве зидно сликарство је интегрални део сликаног програма у целом храму у којем се инсистира на Христовим чудима и страдањима. Галерија цркве у Косовској Каменици добила је засебан програм, којим се прослављају Богородица и Свети Јован Претеча. У западном делу галерије су, једна наспрам друге, насликане сцене Рођење Светог Јована Претече на северном и Усековање главе на јужном зиду. Обе сцене насликане су око приказа Светог Јована на своду. Око приказа Богородице на своду, насликани су Ваведење Богородице на северном и Рођење Богородице на јужном зиду, док је на западном зиду насликан Покров Богородице.¹²²⁵

У цркви Светог Стефана у Великој Хочи сцене које чине опсежан циклус о Христовом животу и страдању заузимају трећу зону сликаног програма. Овај појас започиње уз иконостас на јужном зиду, где је насликано Бекство у Египат. Затим се ређају Обрезивање Христово, Крштење, Улазак у Јерусалим и Васкрсење Лазарево. Циклус се наставља у западном делу храма, после пиластера, сценама

¹²²² О неким врстама грехова и начинима приказивања грешника видети: А. Василиев, *нав. дело*, 121–122.

¹²²³ А. Василиев, *нав. дело*, 117–120.

¹²²⁴ *сокрѡвнице христјанскоѡ*, 100.

¹²²⁵ Богородичин покров илуструје последњи кондак Богородичиног акатиста, а као тема у програме зидног сликарства у српским срединама стиже преко Русије. М. Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у припрати манастира Крушедола“; *Саопштења XIX*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1987, 122.

које приказују Христа у храму, Искушавање од стране ђавола и Исцељење ослабљеног. У истој зони на западном зиду су Христос и Самарјанка на бунару, Исцељење слепог и Тајна вечера. На северном зиду је наставак: Молитва у гори, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Закивање Христа за Крст, Распеће и Оплакивање. На западном зиду, у другој зони, насликане су још три сцене: Свети Никола избавља бродоломнике из мора, Успење Богородице и Каменовање Светог Стефана.

У цркви Светог Димитрија у Добротину сцене из Христовог живота заузимају трећу зону сликаног програма. Ова зона се чита од јужног зида олтарског простора: Благовести, Сила Вишњег, Рођење Христа, Бекство у Египат, Покољ витлејемске деце, Сретење, Крштење, Христос на Јордану позива апостоле, Преображење, Свадба у Кани. Циклус се наставља на западном зиду где се налазе Наука Христова и Васкрсење Лазарево. На северном зиду су, од запада ка истоку, Улазак у Јерусалим, Тајна вечера, Молитва Христова, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Распеће и Вазнесење које је смештено у олтар.

У цркви Успења Богородице у Доњем Кормињану Велики празници и сцене из циклуса Страдања насликани су у другој зони. Циклус почиње на јужном зиду олтара сценом Целивање Јелисаветино у којој је приказан Сусрет Марије и Јелисавете, Јосифа и Захарија,¹²²⁶ затим следе Рођење Христово, Обрезање, Крштење, Васкрсење Лазарево и Улазак у Јерусалим. Затим на западном зиду следи Тајна вечера, док су на северном зиду насликани Прање ногу, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Распеће, Васкрсење и Вазнесење у олтару. Преображење је насликано у првој зони на северном зиду, јер није било довољно места у скућеном простору да се циклус развије на уобичајени начин.

У цркви Свете Петке у Стражи су осликани само олтарски простор и предолтарски травеј, између иконостаса и лука који раздваја храм на два дела.¹²²⁷ Зидне површине нису дале много могућности за развијање опсежног циклуса, услед чега је направљен избор различитих сцена које су постављене у другу и трећу зону. У трећој зони јужног зида је Ваведење Богородице у храм, док је пре ове сцене, у олтару насликано Уздизање часног крста. На северном зиду, у другој

¹²²⁶ А. Василиев, *нав. дело*, 123; М. Медић, *нав. дело*, 588.

¹²²⁷ О зидном сликарству у цркви у Стражи видети: И. Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стражи код Гњилана“, *нав. дело*, 319–336.

зони Вазнесење Светог пророка Илије и изнад њега Силазак у ад, а до ове сцене је у олтару насликано Васкрсење.

У Преображењској цркви у Пасјану сцене из Христовог живота су у другој зони. Циклус почиње на јужном зиду али су сцене у великој мери у лошем стању, те се препознају само Свадба у Кани и композиција у којој Христа искушава ђаво у западном травеју. На северном зиду су Тајна вечера, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Распеће, Васкрсење. Успење Богородице насликано је на спољашњем зиду оградне галерије. Западни травеј добио је посебну тематку, две монументалне сцене, Страшни суд на северном зиду и Недремано око на јужном зиду.

У цркви Светог Николе у Косовској Каменици циклус Страдања заузима трећу зону, која представља део полуобличастог свода. Почиње од иконостаса на северном зиду, где су насликане сцене Тајна вечера, Молитва Христова и Издајство Јудино. Циклус се затим наставља сценама на јужном зиду где су насликани Пут на Голготу, Христос пред Аном и Кајафом, и Христос пред Пилатом.

Сводови

Саставни део програма зидног сликарства у наосу представља и живопис којим су прекривани сводови. У храмовима у којима нису конструисане куполе, бачvasti сводови су добијали декорацију која је евоцирала њихово постојање.¹²²⁸ Средњовековно тумачење куполе као места сусрета земаљског и небеског, при чему, у њеном одсуству, свод постаје небески свод и слика Небеског царства, условило је извесну стандардизацију ликовног програма у овом делу храма.¹²²⁹ Стога су на сводовима сликани Христ Сведржитељ, Богородица, Свети Јован Крститељ, најчешће у кружним пољима која подсећају на куполу.¹²³⁰ Поштована је хијерархија према којој су Бог Отац и Света Тројица сликани над олтарским простором, Исус Христос над наосом, и Богородица над крајњим западним делом

¹²²⁸ Уп.: И. Зарић „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 120.

¹²²⁹ С. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, 165.

¹²³⁰ Украшавање свода приказом Христа Сведржитеља „у кругу“, као и Богородице и Светог Јована, препоручено је и у сликарским приручницима. М. Медић, *нав. дело*, 575.

храма. Уколико је сликана фигура Светог Јована, она је смештана између Богородице и Христа.

Над средишњим делом наоса у XIX веку неизоставна је била представа Христа Сведржитеља. Овакво решење настало је под утицајем учења о Христу као владару васељене, који као небески цар надгледа људе на земљи, и на врху је небеске хијерархије.¹²³¹ И у цркви манастира Грачанице крајем XIX века насликана је представа Христа Пантократора у калоти, о чему говори и натпис над улазом у нартекс, са унутрашње стране.¹²³²

Исус Христос Сведржитељ најчешће се слика у седећем ставу како благосиља обема рукама или само једном руком, док у другој држи отворено Јеванђеље.¹²³³ Уколико је насликан како благосиља обема рукама, Јеванђеље се слика у његовом крилу или на грудима. У сликарским приручницима сугерисана је уобичајена концепција текста који се исписује на страницама тог Јеванђеља, које представља део Јеванђеља по Јовану: „азъ / ѿсмъ / свѣт, ходи / помѣ / нен / матѣ“ (Јов. 8,12).¹²³⁴ У цркви у Станишору у своду над наосом насликан је Христ Сведржитељ који у левој руци држи сферу, као један од видова приказивања овог иконографског типа који указује на Христа као владара васељене. Око његове главе често се могу наћи, као у црквама у Стражи и Доњем Кормињану, Сунце, Месец и звезде.

Око кружног поља у којем се приказује Христос Сведржитељ, најчешће се сликају херувими. У цркви у Пасјану насликани су херувими и серафими, док су им у цркви у Великом Ропотову придружени и престоли. У Добротину су око представе Сведржитеља насликани јеванђелисти за пултовима, док у Каменици, где није било толико места, стоје симболи јеванђелиста.

У неким црквама у Рашко-призренској епархији једини елемент зидног сликарства управо је представа Христа Сведржитеља. У цркви Успења Богородице у Готовуши можда је постојао обимнији ликовни програм који је потом прекречен. Данас је сачуван само лик Христа Сведржитеља на своду,

¹²³¹ М. Марковић, „Програм живописа у куполи“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд 1995, 99; Б. Тодић, *нав. дело*, 138.

¹²³² Б. Вуловић, „Манастир Грачаница“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1968–71, 171.

¹²³³ Јеванђеље може бити затворено, као што је насликано у Стражи, цркви Светог Стефана у Великој Хочи.

¹²³⁴ М. Медић, *нав. дело*, 581.

уобличен према већ објашњеним принципима. У цркви Светих Козме и Дамјана у Врачеву, представа Христа Сведржитеља, уквирена ликовима пророка, као једина сликана сцена, заузела је неуобичајено место у средишту полуобличастог свода припрате.¹²³⁵

Осим лика Исуса Христа Сведржитеља, у неким црквама јавља се и иконографски тип Христа Емануила. Овакав приказ налазимо на западном делу свода цркве у Беревцима и у цркви Светог Николе у Старом Бару. У цркви Свете Петке у Беревцима насликан је у квадратном пољу, младог лика, у црвеној хаљини са плавим огртачем. Такође, насликан је са крилима и обема рукама подигнутим у ставу благосиљања. Младолики Исус Христос Емануил у Бару одевен је у белу хаљину декорисану флоралним мотивима, и приказан са отвореним Јеванђељем у руци.¹²³⁶

Представа Богородице заузима најзападнији део свода наоса или припрате, а уобичајен је иконографски тип који се слика и у темену олтарске апсиде. Богородица у ставу Оранте слика се раширених руку са Христом Младенцем у медаљону и сигнира као Шира од небеса. Овај епитет био је широко распрострањен захваљујући црквеној поезији и богослужењу, и указивао на позицију Богородице као владарке света.¹²³⁷ Стога је дословно схватање ове идеје интерпретирано сликањем Богородице као небеске царице у Доњем Кормињану, Косовској Каменици и Старом Бару.

У цркви у Доњем Кормињану Богородица је сигнирана као Небеска Царица (всѣ цѣрнца) и насликана у облацима, са Христом Младенцем у левој руци. Статус небеске царице исказан је приказом владарских инсигнија, круном на глави и скиптром у десној руци. Истовремено, тај статус потврђен је и сликањем круне на глави Христа. Аутор овог живописа је Аврам Дичов, који је након 35 година осликао и цркву у Косовској Каменици, где је применио исти иконографски тип, сликајући Богородицу на своду над галеријом. Као Небеска Царица Богородица је насликана и у цркви Светог Николе у Старом Бару. Тамо је

¹²³⁵ Представа је публикована у: И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *нав. дело*, 468.

¹²³⁶ Представа је публикована у: Н. Дамјановић, *Православна саборна црква Светог Николе у Старом Бару*, 39.

¹²³⁷ И. Зарић „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 123.

остварен сложенији програм у оквиру којег је Богородица насликана на раскошном бароку престолу, са круном на глави.¹²³⁸

У цркви Светог Димитрија у Добротину прстен са ликом Богородице Шире од небеса допуњен је приказом старозаветних царева, Соломона и Давида као весника оваплоћења. У цркви Преображења у Пасјану уз Богородицу су насликана четири старозаветна пророка. У гњиланској цркви уз Богородицу Ширу од небеса насликана су и два анђела која придржавају медаљон са приказом Христа Емануила.

Лик Светог Јована Крститеља насликан је на сводовима цркава у Доњем Кормињану, Косовској Каменици, Пасјану, Старом Бару. Светитељ је сликан као исподпојасна фигура, одевен у мелот од камиље длаке, са зеленим огртачем. Овим приказима заједничко је сликање Светог Јована са крилима и крстом о који је окачена трака на којој је најчешће исписано „агнец божји“, или пак „Покајте се, приближило се царство небеско“ (Мт. 3, 2). Приказивање Светог Јована са крилима подједнако је заступљено у иконопису и живопису, чиме се илуструје идеја о Светом Јовану као анђелу пустиње и анђеоском веснику Христовог оваплоћења.¹²³⁹ У Косовској Каменици и Бару приказан је иконографски тип Светог Јована кефалофора, који у руци држи своју декапитирану главу.

Као део сликаног програма на своду, у црквама у Косовској Каменици и Старом Бару, јавља се и лик Светог Николе у архијерејској одежди. Претпоставља се да је његовог инкорпорирања међу личности хијерахијски најзначајније у Небеском царству дошло услед чињенице да је Свети Никола био патрон ових храмова, чиме је истакнута његова посредничка улога.

Конструктивне особености храмова у Гњилану и Новом Пазару допринеле су и другачијем третману највише зоне. Црква Светог Николе у Гњилану конструисана је као тробродна базилика чији бочни бродови имају по шест слепих калота, док се над средишњим бродом налазе три веће следе калоте. Над средишњим бродом насликани су Богородица Шира од небеса у западној, Исус Христос Сведржитељ у централној и Света Тројица у источној калоти која се

¹²³⁸ На крилу држи Христа Младенца који у руци држи земни шар. Са обе стране престола насликан је по један анђео. Представа је публикована у: Н. Дамјановић, *нав. дело*, 39.

¹²³⁹ Л. Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрация*, 92; С. Ракић, *нав. дело*, 68–69, 128–129.

налази над олтаром.¹²⁴⁰ Над јужним бродом насликани су Свети Тома, Свети Симон, Свети Марко, Свети Матеј, Свети Вартоломеј и Свети Павле, док су над северним насликани Свети Јаков, Свети Филип, Свети Лука, Свети Јован, Свети Андреј и Свети Петар. У свим калотама сачувани су приложнички записи, док је потпис сликара остављен у калоти са приказом Сведржитеља, а година осликавања написана у калоти над олтаром.

Монументална црква Светог Николе у Новом Пазару конструисана је са куполом над предолтарским травејем, али се сликана декорација, изведена 1901. године, налази у слепој калоти над централним травејем. Ту је у темену калоте, насликан Христос Сведржитељ уоквирен са шест овалних медаљона у којима су насликане сцене из циклуса Христових страдања: Молитва Христова, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Ношење крста, Неверовање Томино и Васкрсење Христово. Приказивање ових сцена носило је морализаторска и есхатолошка значења, у складу са васпитањем верних кроз евоцирање Христових мука.¹²⁴¹ У угаоним пољима насликани су пророци Јеремија, Гедеон, Варух и Исаија, сви са свицима у рукама. На унутрашњој страни лукова који конструишу калоту налазе се нерукотворени Христови образи, Мандилион и Керамион, као и серафими.

Својим програмским решењем издваја се и полуобличасти свод цркве Светог Стефана у Великој Хочи. Изнад олтара је насликан Бог Отац, западно од њега Исус Христос Сведржитељ и Покров Свете Богородице. Између приказа Христа и Богородичиног покроба насликани су јеванђелисти Марко и Матеј. Наос од приправе раздваја лук са фигурама светих Козме и Дамјана и сценом Душе праведника у руци Божијој која је насликана у темену. Западно је насликан Исус Христос у мандорли у сцени Преображења, док су око њега у облацима пророци Мојсије и Илија. На крајњем западном делу свода насликане су две стојеће светитељске фигуре, Свети Стефан првомученик и Свети Никола Мирликијски са отвореним и исписаним Јеванђељима.

¹²⁴⁰ На калотама је направљена жута бордура која уоквирује плаву позадину на којој су насликани усковитлани облаци у којима су приказани ликови. Жута бордура и плава позадина решење је изведено и у бочним калотама у којима је насликано дванаест апостола.

¹²⁴¹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, 148–149.

СЛИКАРСТВО НА СПОЉАШЊИМ ЗИДОВИМА ХРАМА

На територији Рашко-призренске епархије зидно сликарство је у XIX веку примењивано и на спољашњим зидовима храма, али је сачуваних примера веома мало услед изложености атмосферским утицајима. Лунета над улазом у храм представља уобичајено место намењено сликању патрона храма. На већини храмова више не постоји сликарство на овом месту, а сачувани су прикази Светог Димитрија у Добротину, Светог кнеза Лазара у Доњој Гуштерици, Свете Петке у Витини, као и декорација над улазима у храм Светог Николе у Гњилану. Тамо је над западним улазом насликан патрон Свети Никола, а над јужним улазом Света Тројица.

Декорација западног улаза није подразумевала само сликање лика патрона у лунети, већ и осликавање зидних површина око улаза. Овакви примери сачувани су у храмовима који су у каснијим периодима претрпели измене у свом првобитном облику. У црквама у Беревцима, Доњем Кормињану, Косовској Каменици и Штрпцу, дограђена је спољашња припрата услед чега је сачувана сликана декорација западне фасаде.

У цркви Светог Николе у Штрпцу на луку над улазом у наос насликане су три светитељске фигуре. Архијерјска фигура је приказана над улазом, у сликаном пољу које евоцира нишу. Са обе стране лучног пролаза насликане су стојеће фигуре Свете Варваре са северне стране, и Свете Петке са јужне стране.

У цркви Светог Николе у Косовској Каменици, у лунети у којој се налазе и подаци о изградњи и осликавању храма, насликана је стојећа фигура Светог Николе. Са обе његове стране насликана су још по два светитеља. Са северне стране налазе се Света Недеља и Архистратиг Михаило, док су на јужној страни Архангел Гаврило и Света Варвара.

У цркви Свете Петке у Беревцима у лунети је насликана светитељка којој је посвећен храм. Испод лунете, а изнад улаза, налазио се дужи запис који је данас нечитљив, док су око улаза биле насликане две фигуре, од којих је сачувана само она на јужној страни која представља неидентификованог светог ратника.

У цркви Успења Богородице у Доњем Кормињану осим спољашње припрате новија је и конструкција на јужној страни храма, која данас има форму

отвореног трема. То је сачувало сликане сцене које се налазе на западној и јужној фасади. Иако на западној фасади постоји лунета, она није добила декорацију, већ је осликана површина испод ње. Изнад улаза насликан је Свети Прохор Пчињски, док је са његове северне стране Света Екатерина, а са јужне стране Света Петка и Богородица са Христом у заједничком оквиру. Испод њих насликана је декорација барокног типа, у виду стубова са коринтским капителима, међу којима је драперија са флоралним мотивима. До ових фигура налази се још једна светитељка, приказана са круном на глави. На неочекиваном месту, на јужном зиду спољашње припрате насликане су две светитељке. Једна је Света Марина (Огњена Марија) приказана са чекићем у руци и везаним демоном, а друга је светитељка са круном на глави, чије је име оштећено.

Представа празника Успења Богородице, којем је посвећена црква, насликана је у лунети над јужним улазом. Сликана декорација налази се и у источном делу трема. На јужном зиду цркве насликан је Свети Атанасије у архијерејском орнату, у оквиру који чине два стуба са коринтским капителима, које повезује лук, испод ког је насликан пиктограм Свевидеће око.¹²⁴² До њега, на источном зиду, насликане су три фигуре. Свети Сава и Свети Спиридон приказани су по истом принципу, око фигуре Светог Николе који је насликан у ниши.

КИВОТИ И ТРОНОВИ

Налазећи своје место на кивотима и троновима, црквена уметност добија централну улогу у конструкцији, очувању и преношењу култа. Поштовање култа светитељских реликвија и чудотворних икона, уз изузетан духовни значај манастира, допринели су уметничком обликовању кивота који се налазе у Дечанима, а међу којима се истиче кивот за мошти Светог краља Стефана Дечанског, и трона за чудотворну икону Богородице у Пећкој патријаршији. Приложнички механизам њихове израде имао је истовремено верски, идеолошки и национални карактер. Са друге стране, црквена уметност у функцији култа у

¹²⁴² У дну представе уочава се већи број фрагмената зидног сликарства који су невешто, и на погрешним местима уклопљени у слику.

сеоској цркви у Пасјану, служила је потреби породице да конструише локални култ своје трагично пострадале сроднице.

ДЕЧАНСКИ КИВОТИ

У конструкцији сакралности простора храма значајну улогу имају реликвије које се чувају у нарочитим кутијама за мошти, такозваним кивотима. Кутије за мошти израђиване су најчешће од сребра или од дрвета. У ризници манастира Дечана налази се чак шеснаест кивота од сребра, од којих већина потиче из XIX века. Они потичу из радионица из Крушева, Ниша и Сарајева, а како се морфолошки уклапају у контекст верске обнове и балканског културног модела, слични кивоти могу се видети широм Балкана.¹²⁴³ На пет кутија приказан је лик Светог Стефана Дечанског, премда се у једној, која је у форми руке, чувају мошти руке Светог Теоктиста, краља Драгутина.¹²⁴⁴ Четири кутије, које поред лика Светог краља, употпуњавају и ликови разних светитеља и вегетабилни мотиви, највероватније је израдио кујунција Георгије Николајевић из Крушева средином XIX века.¹²⁴⁵ На њима су на бочним странама приказани Богородица окружена пророцима Исајом и Давидом, и Соломоном и Данилом; као и Деизис са Христом, Богородицом, Светим Јованом, светим јеванђелистима и Свети Алимпије Столпник.¹²⁴⁶ На кивоту за мошти Светог Мартирија, који је припадао манастиру Карпину код Куманова, поклопац је био украшен приказом Агнеца на путиру, односно Покрова Богородице са унутрашње стране.¹²⁴⁷ Из чувене петроградске фабрике Морозова потекао је кивот за мошти руке Светог Никите, са унутрашњим капком од позлаћеног филиграна.¹²⁴⁸ Међу дечанским кутијама намењеним за чување крстова или моштију, као пример конструкције култа Јелене, сестре Светог краља, истичу се три кутије на којима су они заједно приказани.¹²⁴⁹

¹²⁴³ М. Шакота, *Дечанска ризница*, 177–178.

¹²⁴⁴ Овај кивот рад је нишких кујунција Тасе и Јове. М. Шакота, *нав. дело*, 178, 199–200.

¹²⁴⁵ М. Шакота, *нав. дело*, 178, 200.

¹²⁴⁶ М. Шакота, *нав. дело*, 201.

¹²⁴⁷ М. Шакота, *нав. дело*, 178.

¹²⁴⁸ М. Шакота, *нав. дело*, 179.

¹²⁴⁹ Б. Тодић, „Историја и старине манастира“, *нав. дело*, 61.

Осим кивота који у себи садрже честице моштију или делове тела одређених светитеља, у Дечанима се налази и кивот за нетељиве мошти Светог краља Стефана Дечанског. Црква је окупљала вернике око светих моштију владара имајући у виду њихов вишеструки значај. Мошти су биле предмет популарне, приватне и народне побожности а имале су и важну националну улогу. Као мошти српских средњовековних владара, оне су биле оличење славне српске прошлости, указивале на место српске државе и цркве у устројству хришћанске цркве и давале цркви национални карактер.¹²⁵⁰ Настојањем манастирског братства, у Дечанима су истовремено рађена два кивота, један за мошти Светог краља Стефана Дечанског, а други, недовршен, за мошти његове сестре, царице Јелене.¹²⁵¹

Иницијатива за израду кивота за мошти Светог краља потекла је од дечанских монаха, који су се за помоћ обратили српским властима.¹²⁵² За обнову кивота братство је финансијску помоћ у износу од 10 000 гроша добило од кнеза Милоша 1836. године.¹²⁵³ Овај је новац, највероватније утрошен у довршење конака, чију је изградњу финансирао дечански игуман Теофило, и на шта указује запис у такозваној Шареној соби. Навод да је кивот завршен и позлаћен 1849. године трошком кнеза Александра Карађорђевића, упућује на могућност да он заправо и био израђен као прилог кнеза Милоша.¹²⁵⁴ На то сугерише и молба митрополиту Петру за помоћ да се изради кивот „који су од неког времена градити започели“.¹²⁵⁵ Чињеница да су кнез Александар и митрополит Петар финансирали његово довршење, као и династички односи Обреновића и Карађорђевића, довели су до тога да се на кивоту налази приложнички запис из којег је изостављен кнез Милош.

За израду дрвеног, дуборезно обрађеног кивота ангажовани су копаничар Димитар Станишев и зограф Анастас Константиновић.¹²⁵⁶ Кивот је обликован у

¹²⁵⁰ Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *нав. дело*, 210.

¹²⁵¹ М. Шакота, *Дечанска ризница*, 289.

¹²⁵² Н. Макуљевић, *нав. дело*, 197, као и напомена 22.

¹²⁵³ М. Целебић, *Архивска грађа за историју Народног музеја*, 226–229.

¹²⁵⁴ Г. И. Јуришић, *Дечански првенац*, Нар. Књигопечатња Дан. Медаковића, Нови Сад 1852, 34. На ово упућује: М. Шакота, *Дечанска ризница*, 288–289.

¹²⁵⁵ М. Шакота, *нав. дело*, 289.

¹²⁵⁶ Д. Ћорнаков, *Творештво на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, 155.

форми саркофага, са горњом страницом у виду поклопца, постављеног на ногаре које се ослањају на греду украшену фигурама лавова. Дуборез је конципиран у виду густе мреже флоралних, зооморфних и антропоморфних мотива, при чему је задња страница необрађена. На унутрашњој страни поклопца наведен је приложнички запис у којем се помињу имена приложника, међу којима на првом месту кнез Александар и митрополит Петар, као и година 1849.¹²⁵⁷

Богата резба приказује на спољним странама кивота ликове чланова Немањићког дома и српску војску, коњицу и пешадију, као приказ Битке код Велбужда.¹²⁵⁸ Изнутра, на кивоту, извајани су патријарси, архјереји и остало духовништво, у сцени Успења и опела Светом краљу.¹²⁵⁹ Осим тога, у богатим преплетима уочавају се „разне птице по разним гранама и грождју, зечићи по горама“.¹²⁶⁰ У сложеном декоративном програму кивота издвајају се сцене на којима је приказано страдање Стефана Дечанског, у виду композиција које представљају његово ослепљење, смрт и успење. Такође, приказан је и Стефан Дечански на престолу, као и бројне светитељске фигуре, међу којима и Свети краљ Милутин. Одабри сцена којим је украшен кивот, а особито Успење као „апотеоза и хришћанска глорификација светитеља“, истичу мученички карактер Светог Стефана Дечанског.¹²⁶¹

Како би се указало на значај овог дара и његову велику вредност, као поклон владајуће династије српској царској лаври, читав кивот је обојен златном бојом. И Јастребов бележи лепоту овог кивота, говорећи да свако ко храм походи пре свега „тражи својим радозналим погледом ћивот Краља Дечанскога“.¹²⁶² Додаје и да би кивот био лепши без позлате, „али побожно усрђе ктитора и приложника није штедело ни сувишнога трошка на позлату“.¹²⁶³

На Петровдан 1849. године, мошти светог краља свечано су пренете у нови кивот који је положен на место где се и раније налазио стари кивот, лево од царских двери. Наспрам њега постављен је недовршени кивот у који је смештен

¹²⁵⁷ Запис је публикован у: М. Шакота, *нав. дело*, 297.

¹²⁵⁸ Т. Вукановић, „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *нав. дело*, 222.; Т. Вукановић, *Srbi na Kosovu III*, 28.

¹²⁵⁹ С. Ристић, *Дечански споменици*, Државна штампарија, Београд 1864, 61.

¹²⁶⁰ Г. И. Јуришић, *нав. дело*, 34.

¹²⁶¹ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 197.

¹²⁶² И. Јастребов, „Манастир Дечани“, *Братство* 12–13, 162.

¹²⁶³ И. Јастребов, *нав. дело*, 163.

позлаћени крст Стефана Дечанског са честицом Часног дрвета. И израду другог кивота, који је био намењен моштима Јелене, сестре Стефана Дечанског, финасирао је кнез Александар Обреновић.¹²⁶⁴

Томанија Обреновић поклонила је 1861. године покров за кивот Стефана Дечанског. Био је то дар за покој душе супруга Јеферма и сина Милоша, са јасним националним обележјем. На средини покрова од црвеног плиша извезеног златним и разнобојним нитима, налази се грб Србије окружен звездама и приказима серафима.¹²⁶⁵

ТРОН ЧУДОТВОРНЕ ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ ПЕЋКЕ

Чудотворна икона Богородице која се налазила у Пећкој патријаршији сматрана је заштитницом Пећи, и поред гроба Светог Арсенија, представљала је централну тачку сакралног простора. Веровало се да је ова икона један од три образа Богородице који је начинио јеванђелист Лука, а коју је у Пећ из Јерусалима донео Свети Сава.¹²⁶⁶ Раскошни дрвени трон за чудотворну икону Богородице, начинио је Димитар Станишев, док су сликане партије извели велешки зографи Костадин Крстев и Игњатије. О томе сведочи запис на унутрашњој страни трона, где се дознаје и да је настао 1863. године захваљујући јеромонасима Максиму Тетовцу и Еротеју Пазарцу, духовнику Кирилу и јеромонаху Рафаилу, који је био игуман у време осликавања цркве Светих Апостола.¹²⁶⁷

Странице трона постваљене су на масивну базу коју чине лавови, над њима људске фигуре, потом још једна фигура лава и анђели. Канелирани стубови са ружиним цветовима носе балдахин, док су над капителима стубова постављени орлови, а над њима, на сваком углу по један јеванђелист са својим симболом. Странице између стубова у овој зони такође су богато резбарене. На чеоној страни је приказано Вазнесење, на левој страни Рођење Богородице, док је десна страница је остала без композиције. Трон је крунисан са пет купола, централном већом и четири бочне, мање.

¹²⁶⁴ Г. И. Јуришић, *нав. дело*, 33; М. Шакота, *нав. дело*, 289.

¹²⁶⁵ М. Шакота, *Дечанска ризница*, 268, 271.

¹²⁶⁶ АС, МИД-ППО, 1906, 932. архимандрит Мирон, митрополиту Нићифору, 27. 6/ 10. 7. 1906. год.

¹²⁶⁷ Д. Корнаков, *нав. дело*, 154.

Овај је трон, је поред богатства украса, специфичан и због тога што је уметник на њему оставио поред свог имена и свој лик, али и ликове наручилаца, јеромонаха Јеротеја и Максима. Они су приказани за мајсторским столом, у картушу на десној бочној страници трона. Јеротеј је приказан са бројаницом, до њега је Максим, а на другом крају стола мајстор Митар са чекићем, одевен у мијачку ношњу и са фесом на глави.¹²⁶⁸ У складу са овим приказом обликована је и друга страна трона, где се налазе ликови Светог Никодима и Светог Арсенија, и два дечака.

Унутрашња страна трона, на којој је предвиђено место за смештање иконе, решена је комбиновањем техника. Тако су на резбареном наслону своје место нашле две сликане површине. У барокном картушу, испод иконе, насликана је сцена Сreteње чудотворне иконе (срѣтеніе чудотворніа ікони). Композиција је конципирана тако да је са десне стране приказан Свети Сава са свитом, у архијерејској одежди, док у рукама држи чудотворну икону. Наспрам њега је Свети Арсеније, такође са свитом, у ставу благосиљања. Ова сцена, највероватније настала по идеју наручилаца, представља ликовну конструкцију уверења о традицији према којој је чудотворна икона доспела у манастир. У самом дну наслона исписан је запис о ауторима и ктиторима овог трона, уоквирен фигурама Светог Данила и Светог Саве II, чије су се мошти налазиле у манастиру.

Чудотворна пећка икона је свој раскошни трон напуштала у одређеним приликама, најчешће у доба великих и дугих суша и епидемија заразних болести. Она би тада у пратњи народа, монаха и свештеника била ношена у свечаним процесацијама. У време Великог поста, икона је уношена и у домове верника.¹²⁶⁹ По налогу митрополита Нићифора, чудотворна пећка икона је у свечаној пратњи пропUTOвала Рашко-призренску епархију, чиме су прикупљени добровољни прилози којим је манастир одужио дугове у које је запао 1907. године.¹²⁷⁰

¹²⁶⁸ Д. Корнаков, *нав. дело*, 153.

¹²⁶⁹ Икона се у дом уносила увече, у посебно опремљену собу у којој би био само велики сто окићен цвећем, на ком су се налазила кандила. Обзиром да се овај догађај сматрао великом чашћу и свечаношћу, домаћице би том приликом спремале храну којом су у току ноћи служиле народ. Д. Петровић, „Пећка чудотворна икона Мати Божје“, *Вардар, независан привредно-културни преглед*, 1933, 6

¹²⁷⁰ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912*, 183, 188; М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900–1912*, 154, 168.

ТРОН МУЧЕНИЦЕ БОСИЉКЕ У ПАСЈАНУ

У време када је Константин Јаковљевић радио на украшавању Преображењске цркве у Пасјану код Гњилана, 1892. године, чланови породице Рајичић поручили су сликање две иконе и сажетог циклуса мученице Босиљке, своје сроднице. Босиљка је, према предању, отета у својој седамнаестој години, када је са оцем и братом пошла ван села по дрва за огрев.¹²⁷¹ Да би прихватила прелазак у другу веру и брак са отимачем, била је излагана разним врстама насиља и мучења, да би коначно била и погубљена. Њено тело је искасапљено а посмртни остаци су били сахрањени поред сеоске цркве. Према предању, када је црква обновљена у облику какав и данас постоји, они су узидани у храм.¹²⁷²

Визуелне представе мученице Босиљке сконцентрисане су на северозападни стуб који дели наос и припрату. Уз западну страну овог стуба озидана је конструкција висине 1m, приближно кавдратне основе, страница ширине око 60 cm. Конструкција је зидана опеком и малтерисана, као и плоча којом је покривена. На спојевима стуба и ове конструкције уочава се бојени слој, који представља део сликаног програма у храму. То указује на изградњу ове конструкције након осликавања храма. Верује се да је она изграђена како би послужила смештању Босиљкиних посмртних остатака. Истовремено, смештањем Босиљкиних икона на ову конструкцију, она добија функцију молитвеног места, проскинитара или трона.

На овом трону је насликан сажети циклус мученице Босиљке, док се и Босиљкина икона већих димензија, на којој је приказан њена стојећа фигура, налази на њему. Друга икона, мањег формата, са допојасном представом, данас стоји окачена о југозападни стубац, премда је највероватније и она стајала на трону. Да су ове две иконе стајале заједно на трону, указују пре свега димензије мање иконе које одговарају форми целивајуће иконе. Овако уобличене иконе, од

¹²⁷¹ Забележено је да је отета код Белог Камена на Стружинама, где је извесни Арнаутин из Децца са својом дружином пуцао на њих и потом је одвео у правцу према Карадак(г)у. Након тога уследила је уобичајена процедура у таквим, честим, случајевима када је породица уз помоћ сеоског свештеника покушала пред властима у Гњилану да докаже да је девојка насилно отета а не отишла својом вољом. С. Костић, „Мученица Босиљка пасјанска“, *Православно дело, Саборник за православу словесност* 16, Манастир Бањска 2007, 138.

¹²⁷² Насиље је укључивало забрану конзумације хране и воде, као и спавања, чупање косе, жарење стопала, ударање, гажење, одевање у традиционалну муслиманску ношњу и покривање главе заром. С. Костић, *нав. дело*, 139–140.

којих је једна већа, репрезентативна, док је друга мања и служи клањању и целивању, морале су бити предвиђене за посебно конструисани трон.¹²⁷³ Стога је ту функцију понела зидана конструкција у којој су похрањене Босиљкине мошти, која је тако постала фокусна тачка њеног култа у храму.

Са северне, западне и јужне стране овог трона, насликане су сцене које представљају Босиљкин страдални пут. Сцене су смештене у сам врх торна, правоугаона поља уоквирена црвеним рубом. На западној страни трона сачувана је сцена отмице мученице Босиљке, чију хоризонталну композицију чине мушке и женске фигуре одевене у народну ношњу. Над фризом са јужне стране трона сачуван је натпис *вспѣние светаа мученица босилка*. Сцена је у великој мери оштећена, али се може разазнати исти екстеријер који је приказан и на западном фризу. У левом делу сцене насликана је Босиљка у лежећем положају, како лебди над земљом успињући се на небо, док је над њеном главом анђео који у рукама држи венац. Десно од ње насликане су три мушке фигуре које клече. Одабир ове сцене за сликање кратког циклуса Босиљкиног страдања упућује на тежњу за указивањем на њену праведну смрт и избор небеског царства. Приказ Успења уз присуство анђела са венцем, има функцију наглашавања њеног мучеништва као категорије која ће је сврстати у ред светитеља. На северној страни трона сликано поље је у потпуности уништено, а уништен је и део у којем је стајао натпис.

О овим сценама је, након посете Пасјанској цркви, и са свешћу о значају свог „открића“, писао Григорије Божовић. Он наводи да се на том месту налазе „две такорећи филмске серије галичанске побожне и српске кичице: Грабление, и мучение свјатија Босилки и Успеније Свјатија мученици Босилики“ (1997: 41). Он затим описује сцене: „На неком пропланку стале три девојке Пасјанке. Једну од ове три вуче за косу Арнаутин са пиштољем у руци, а гурају је друга двојица, један опет са пиштољем у обичном оделу, а други у долами и са сабљом, од прилике неки првак арнаутски. Слика се завршава тиме што је Арнаутин клеао на колено као у заседи, пали из пиштоља и убија ту Босиљку“ (1997: 41). Његов опис не подудара се у целости са оним што је данас сачувано на овим сценама. Делом због оштећења која су сада приметна, као и због чињенице да је пропао један цео сликани појас на северној страни.

¹²⁷³ Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 78.

Смештање представа мученице Босиљке у сакрални простор имало је примарну улогу у конструкцији њеног култа и њене светости. Уношењем лика мученице Босиљке у пасјански храм она је пред верницима поистовећена са галеријом различитих светитеља насликаних на зидовима цркве. Изузетан значај у конструкцији њеног култа има и похрањивање посмртних остатака у простору храма, у складу са чињеницом да извориште сваког култа представљају гробови и мошти.¹²⁷⁴ Истовремено, овај потез, макар и у виду легенде, за циљ је имао јачање позиције у процесу канонизације. Снази култа мученице Босиљке једнако доприноси и чињеница да се у храму чува стара шкриња са одевним предметима који су јој припадали. Делови народне ношње који су највероватније представљали мираз, у процесу конструкције култа добили су значај реликвије. Гроб, мошти, реликвије, визуелне представе, као основни елементи сваког култа, употребљени су и у пасјанској цркви као центру култа мученице Босиљке.

БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ

Осим изградње и обнове храмова, верску обнову карактерисале су и активности усмерене ка опремању црквених ентеријера. Функционисање храма било је немогуће без поседовања богослужбених предмета.¹²⁷⁵ Сви предмети имали су јасну функцију и место у топографији сакралног простора, као и симболику условљену током вршења богослужбених радњи. Величајност црквеног ритуала, богословска схватања о употреби одређених материјала у обликовању инструмената за вршење Светих тајни, развој занатске праксе али и процес индустријализације, као и приложништво утицали су на изглед богослужбених предмета.¹²⁷⁶

Митрополит Михаило у *Ручној свештеничкој књизи* наводи упутства о изгледу светих сасуда: „Антиминс не треба да је поцепан, изгорео, ни покапан да

¹²⁷⁴ Л. Павловић, *Култови лица ...*, 278.

¹²⁷⁵ О богослужбеним предметима видети: Д. Друмев, *Златарско изкуство*, Българска академия на науките, Институт за изкуствовознание, София 1976, 85–342; В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 159–217; Исти, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *Лесковачки зборник XLIX*, Народни музеј, Лесковац 2009, 385–418.

¹²⁷⁶ Уп.: В. Даутовић, „Путири од филиграна у српској црквеној визуелној култури XIX века“, *Шумадијски записи VI*, Народни музеј, Аранђеловац 2012, 240.

се ни ликови ни писмена на њему познати не би могла (...). Тако исто и дарци и одежде или чаршави који покривају престол и жртвеник и св. сосуди треба да су чисти цели и по могућству од отличитије материје. (...) изискује се од свештеника да и оне свештене одежде у које се он облачи буду чисте, целе, не изношене сасвим и по могућству од скупље материје, да се не би непристојним и издртим одеждама понизио Христос (...).¹²⁷⁷ И о врсти материјала постојале су јасне одредбе, те је било нужно корисити сасуде од сребра, или изузетно у „крајњој бедности“ од олова, док је потребно да путир изнутра буде позлаћен.¹²⁷⁸ Митрополит указује на то да „треба те св. ствари да се чувају у највећој чистоти, да не буду прашљиве, ни овлажене, да не зарђају и побуђају“.¹²⁷⁹

ОПРЕМАЊЕ ХРАМОВА БОГОСЛУЖБЕНИМ ПРЕДМЕТИМА

Богослужбени предмети израђивани су од различитих материјала. Крстови, путири, дискоси и прибор за причешће су били начињени од легура метала попут месинга и такозваног кина сребра. Развој индустријске производње условио је популарност алпаке или новог сребра, док су најбољи и најрепрезентативнији комади традиционално израђивани од чистог сребра.¹²⁸⁰ Уметничком обрадом сребра и злата, те израдом накита, црквених сасуда, употребних предмета као и украшавањем оружја бавиле су се кујунције, односно златари, као и ковачи.¹²⁸¹ Предмети који су се могли наћи у храмовима у Рашко-призренској епархији, у зависности од механизма њихове набавке, потицали су из Србије, Русије, као и из локалних радионица.

Извесно је да се нешто од богослужбених предмета сачињених од метала може приписати и радионицама у Јањеву. У овом месту, насељеном претежно католичким верницима, једно од основних занимања било је управо ливење метала. Крстови, кадионице, кашичице, чираци од месинга који су се производили

¹²⁷⁷ Митрополитъ србскій Михаилъ, *нав. дело*, 22–23.

¹²⁷⁸ Исто, 23.

¹²⁷⁹ Исто.

¹²⁸⁰ *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 2. књ. Ж-К, Матица српска, Нови Сад – Матица хрватска, Загреб, 1968, 708. О овим легурама видети и: Ђ. Поповић, *Познаванъ робе или наука о роби трговачкој*, Београд 1852, 164–165, 167–168.

¹²⁸¹ Љ. Младеновић, „Уметничка обрада метала у Босни и Херцеговини од доласка Турака до данас“, Музеј примењене уметности, зборник, *Музеј примењене уметности*, Београд бр. 3-4/ 1958, 91; Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu II*, 114. О уметничкој обради метала видети и: Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Матица српска, Нови Сад 1966; Д. Друмев, *нав. дело*.

у Јањеву били су дистрибуирани и у Србији, Бугарској, Влашкој и Молдавији,¹²⁸² а путујући трговци који су их продавали, највише успеха имали су у Нишком округу.¹²⁸³ Осим предмета од метала, у храмовима су се налазили и предмети од платна, антиминси, плаштанице, барјаци, катапетазме, као и одела за свештенике и монахе.

Већина предмета у храмовима Рашко-призренске епархије представља приложничке дарове из Србије и Русије. Један од најпродуктивнијих видова опремања цркава било је деловање Одбора госпођа „Књагиња Љубица“. Захваљујући њиховом деловању готово све цркве у Рашко-призренској епархији добиле су неку врсту помоћи. Осим своје јасне литургијске функције, предмети су имали посебну врсту намене која је била условљена сотериолошким и есхатолошким жељама приложника.¹²⁸⁴ У спомен на умрле чланове породице, за здравље лично и породично, са жељом да се њихово име помиње у богослужењу, верници су храмовима који су се налазили у њиховим парохијама поклањали богослужбене предмете. Поклони су стизали и у удаљене храмове, а захваљујући трговачким везама са Босном и Херцеговином, верници, махом трговци, често су прилагали за храмове у Рашко-призренској епархији. Док је епитроп вучитрнске цркве био трговац Хаџи Ђока Микић Ђамиловић, у периоду од 1866. до 1872. године, ова је црква често добијала прилоге из Сарајева.¹²⁸⁵ У ризници манастира Милешеве налази се једна старија итали-критска икона са представом Светог Спиридона коју је 1894. године даровала Даша Т. Танасић из Сарајева, за спас душе свог сина.¹²⁸⁶

Бројни предмети које су храмовима поклањали верници потицали су из фирме *Марковић, Павловић и друг*, основане 1884. године. Била је то прва српска трговачко-занатлијска кућа у којој су се могле наћи све црквене утвари, одјејања и свештеничка одела, као и својеврсни „Завод за црквени живопис, позлату,

¹²⁸² Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, 53.

¹²⁸³ Ђ. Микић, *нав. дело*, 242.

¹²⁸⁴ О мотивима ктиторског и приложничког чина видети: М. Лазић, „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, *нав. дело*, 633–659; О систему приложничке праксе видети: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 45–109.

¹²⁸⁵ М. И. Ракић, „Јужна Србија од Карађорђевог устанка до данас“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 234.

¹²⁸⁶ Д. Милосављевић, *Изгубљена ризница манастира Милешеве*, Службени гласник, Београд 2010, 128; Н. Макуљевић, „Милешева у српској култури и уметности 19. века“, *нав. дело*, 427.

дрворез, постављање иконостаса и све што у ред црквених украса и утвари спада“. Бројним предметима из ове радње, а који су увезени из Русије, снабдеване су и цркве у Краљевини Србији.¹²⁸⁷

У једном од њихових огласа наводило се: „У потпуно снабдевом стоваришту налазе се готова и израђују разна црквена одјејања као: одежде, стихари, епитрахиљи, наруквице, појасеви, дарци, воздуси итд; Свештеничка одела као: антерије, цубета, капути, расе, полурасе, капе, појасеви од разних материја; Књига свију црквених у кожном повезу и на разном колу; Евангелија у кадифи позлаћена и окована са еванђелистима; Престол. Крстова за часну трпезу, рипида чирака, кадионица, петохлебница, кутија за крштења, дарохранилница; Плаштаница као и свију православних светих икона православног стила, на платну руком живописане, на дрвету, плеху и позлаћених руских; Литија разних златотканих, свилених; Барјака свилених, вунених, као и црних за погребне; неба црквена златом и свилом извежена као и све остало што у делокруг ове радње спада. Радња је златном медаљом одликована на Балканској изложби у Лондону 1907. године.“¹²⁸⁸

Многи предмети у овим храмовима потекли су и из београдских радњи. Од поменутог Одбора „Књагиња Љубица“ 1913. године послати су ускршњи дарови из радње Јована Гагића.¹²⁸⁹ Специјализовану „Кројачку радњу српског женског и свештеничког одела и трговину црквених потреба“, Јован Гагић основао је 1863. године у Београду.¹²⁹⁰ Гагић је поседовао стовариште тканина из Француске и Венеције, као и разних вунених тканина за свештеничка одела. Такође, у његовој радњи продавале су се и црквене утвари, „престолни чираци свих величина, престолни крстови фино дрворезани и позлаћени, петохлебнице, путири од сребра, кина сребра и алпака, плашчанице у строго православном духу, све црквене књиге: Јеванђеља, Минеји итд“.

¹²⁸⁷ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, 70.

¹²⁸⁸ У. Рајчевић, „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, *Саопштења ХХIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1992, 287.

¹²⁸⁹ ИАБ, 1084, 74. 5. 79. Списак ускршњих дарова

¹²⁹⁰ Информације из меморандума радње. ИАБ, 1804. 74. 5. 78.

За проучавање богослужбених предмета на територији Рашко-призренске епархије најкориснији је инвентар дечанских непокретности састављен 1902. године, из којег сазнајемо о коришћеним предметима, као и о многим предметима који се више не налазе у манастиру.¹²⁹¹ Дечанска ризница представља репрезентативан пример корпуса богослужбених предмета који су се могли наћи у рашко-призренским храмовима. Многи предмети из Дечана, а међу њима најчешће одежде, нашли су се у другим црквама, где су завршили као поклони дечанских монаха. Овакви поклони често су завршавали у црквама у којима су свештеници били бивши дечански ђаци.¹²⁹² Такође, велики број предмета је из Дечана нестао у време када је манастиром управљао архимандрит Јоаникије, којег је на то место поставио митрополит Дионисије. Архимандрит је преко једног јеврејског трговца у Нишу продавао богослужбене предмете од сребра.¹²⁹³

Након писаније у Русији пећки архимандрит боравио је привремено у манастиру Студеници, где је и преминуо 19. марта 1879. године.¹²⁹⁴ Том приликом, међу његовим стварима нађено је „317 гроша и 20 пара чаршијских, а у монети 10 мецебија бели и 2 цесарска дуката.“¹²⁹⁵ Такође, међу његовим стварима налазили су се и два позлаћена крста од сребра, једна сребрна кутија са светим моштима, двокрилна икона са ланчићем, два окована Јеванђеља, епитрахил од златоткане материје.¹²⁹⁶ Овај инвентар показује распон предмета које је монах, поред новца, могао добити као поклон и милостињу.

Црквени фондови покретних ствари постепено су формирани прилозима верника, али исто тако и пражњени у нападима и пљачкањима храмова, који нису били ретка појава у XIX веку. Тако су богослужбени предмети сачувани у изузетно малом броју, првенствено због тога што су цркве, иако поштеђене рушења, често биле мета пљачкашких похода. У кратком временском интервалу

¹²⁹¹ М. Шакота, *Дечанска ризница*, 437–439.

¹²⁹² Г. И. Јуришић, *Дечански првенац*, Нар. Књигопечатња Дан. Медаковића, Нови Сад 1852, 44.

¹²⁹³ М. Шакота, *нав. дело*, 74.

¹²⁹⁴ АС, МПС-Ц, 1881, III, 82. Архимандрит Атанасије, Конзисторији епархије Ужичке, 20. 3/ 2. 4. 1879. год. манастир Студеница; Епископ Ужички, Митрополиту 22. 3/ 4. 4. 1879. год. Карановац.

¹²⁹⁵ АС, МПС-Ц, 1881, III, 82. Извештај Митрополији, 21. 4/ 4. 5. 1879. год. Карановац.

¹²⁹⁶ АС, МПС-Ц, 1881, III, 82. Реверс за предмете које је примила монахиња Екатерина из Пећи 30. 5/ 12. 6. 1879. год. манастир Студеница.

опљачкано је неколико цркава у Косовском Поморављу. У августу 1895. године опљачкана је црква у Косовској Каменици, а недуго затим, и црква у Шипашници – разбијена су врата, однета кандила и књиге, „покрхане“ иконе. Ова црква опљачкана је и у наредне године. Након месец дана иста је судбина задесила и цркве у Божевцу и Ранилугу, а затим и у селима Петровце и Велико Ропотово.¹²⁹⁷

Када је црква у Белом Пољу код Пећи 1864. године била покрадена из ње је однето „40 ока воска, црквене књиге, кандила од срме 18 комада и 350 гроша“.¹²⁹⁸ Црква Светог Спаса у Призрену је била два пута опљачкана, те су се представници црквено-школске општине обратили за помоћ у виду два пара хаљина за свештеника као и светих утвари међу којима путир, блудо (тацница), звезда и покровци Христови.¹²⁹⁹ Представници села Кузмичева и Ђурице, у Новопазарском округу, тражили су за своју цркву Светог оца Николе у Кузмичеву богослужбене књиге и утвари, за шта је било потребно 30 цесарских дуката.¹³⁰⁰ Молбу су саставили чланови Дежевске општине, јер у њиховој цркви није било готово ничега обзиром да су „под тешким јармом“.¹³⁰¹ Током Српско-турског рата 1876. године похарана је црква Светог Николе у селу Земаници, те је свештеник Спасоје Јовановић тражио помоћ од Министарства просвете и црквених дела, како би цркву поново опремио потребним утварима.¹³⁰² Из цркве у Ораховцу, на трећи дан Ускрса 1898. године, украдени су плаштаница, сребрни крст, три путира, свети дарови, фелон, срачица, бакарни суд за водицу, кандила и свећњаци који стоје на жртвенику и светој трпези и још неке ствари.¹³⁰³

И манастир Црна Река био је у лошем положају и бивајући честом метом крађа, временом је остао без најпотребнијих ствари за обављање богослужења. Стога је 1902. године свештеник Павле Станић од Одбора госпођа „Књагиња

¹²⁹⁷ В. Рeгuнићић, *nav. delo*, 186–187, 190–191; АС, МИД-ППО, 1896, 171. Б. Нушић, С. Новаковићу, 10/23. 3. 1896. год. Приштина.

¹²⁹⁸ М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 352.

¹²⁹⁹ АС, МПС-П, 1866, II, 390. Кореспонденцију о овом проблему водили су митрополит рашко-призренски Мелетије и митрополит београдски, а „црковни дарови“, путир, дискос, звезда, копље, ложица, дарци са воздухом, као и неколико књига послати су преко трговца Илије Тодоровића. АС, Митрополија Београдска (МБ), 1866, 939. Митрополит рашко-призренски Мелетије, Митрополиту београдском, 22. 7/ 4. 8. 1866. год. Призрен

¹³⁰⁰ АС, МПС-П, 1869, V, 1128. Архиепископ београдски и митрополит српски Михаило, Мин. просвете и црквених дела, 12/25. 8. 1869. год. Београд.

¹³⁰¹ АС, МПС-П, 1869, V, 1128. Општинари и свештеници, Митрополиту, 8/21. 8. 1869. год.

¹³⁰² 1877. године МПС-П, 1877, V, 7. С. Јовановић, Мин. просвете и црквених дела, 4/17. 4. 1877. год. Казновић.

¹³⁰³ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. VI, бр. 51, 14. 12. 1899. год., Цариград, бп

Љубица“, преко Министарства иностраних дела, тражио готово све основне богослужбене предмете – пар црквене одежде, стихар, епитрахил, појас, ваздух, путир и остало што уз путир иде, петохлебницу, дискос, као и богослужбене књиге, међу којима апостол, триод, типик, месечне минеје, часловац, два октоиха, те покров за Свету Трпезу и две завесе за двери.¹³⁰⁴

Црквени прописи налагали су поседовање црквених утвари за вршење службе и добијање архијерејског благослова за исту. Њихово непостојање доводило је до затварња храмова који су без служитеља и службе често били годинама. Иако је широм епархије постојао велики број храмова, у многима од њих служба није вршена управо због недостатка богослужбених утвари. Из тог разлога и црква Светог Јована у Сочаници није служила у периоду од 1876. до 1892. године. Стога је вицеконзул Станковић молио да се преко друштва Светог Саве, или новцем из Министарства, набаве књиге и једно црквено одело.¹³⁰⁵ Ствари су од митрополита Михаила, преко приштинског конзулата, послате митровачком пароху Срећку Остојићу који их је даље проследио. Били су то одежа, ваздух, два дарка за путир и дискос, путир, дискос са звездицом, Велики Псалтир, два Октоиха, једна Литургија (Служебник), Општи минеј, Ирмологија и Триод. И црква Свете Тројице у Брезојевници је четири године била затворена, због рањавања свештеника и пљачке црквеног инвентара.¹³⁰⁶

У многим црквама под јурисдикцијом Васељенске патријаршије службе су вршене и без основних предмета, или су исти позајмљиване из оближњих цркава. У Берову, где су у цркви служила два свештеника, и где све до 1907. године никада никаква помоћ није стигла, одежа је позајмљивана. Заправо, када је свештеницима била потребна, они су били приморани да сваке недеље и о празницима моле бугарске свештенике да им узајмљују одежду која је одвећ била исцепана и прљава.¹³⁰⁷ За освећење цркве у Лопижама 1913. године, црква је снабдевена позајмљеним утварима из сјеничке цркве.¹³⁰⁸ Врло брзо Одбор „Књагиња Љубица“ је послао све што је потребно, што је изазвало велико

¹³⁰⁴ ИАБ, 1084, 72. 1.8.

¹³⁰⁵ АС, МИД-ППО, 1892, 562. Т. Станковић, Ј. Ђаји, 15/ 28. 7. 1891. год. Приштина; С. Остојић, признаница 11/24. 7. 1892. год. Митровица.

¹³⁰⁶ ИАБ; 1084, 72. 2. 17. 24. Ђ. Шекуларац, П. Костићу, 16/29. 10. 1909. год. Гусиње.

¹³⁰⁷ ИАБ, 1084, 72. 2. 17. 12. М. Димитријевић, Митрополиту Нићифору, 15/28. 5. 1907. год. Берово. АС, МИД-ППО, 1900, 260. Митрополиту Фирмилијану, 13/26. 1. 1899. год. Берово.

¹³⁰⁸ ИАБ, 1084, 74. 5. 120. Н. Цвијетић, Одбору госпођа, 5/18 2. 1913. год. Сјеница.

одушевљење у народу – „Сви они који су имали прилике да виде поменуте св. утвари, просто су очарани богатим прилогом и немају довољни речи, да поменути Одбор нахвале.“¹³⁰⁹

Постоје примери који показују на истрајност у одржавању верског живота, упркос неиспуњавању свих прописаних услова за вршење богослужења. У Гусињу, где је као сакрални простор служила капела Светог Ђорђа на спрату школске зграде, 1909. године свештеник је обављао своје дужности иако није имао антиминос, као ни благослов рашко-призренског митрополита, нити је било икона, књига и других богослужбених предмета.¹³¹⁰

Када је на место свештеника у цркви Успења Богородице у Готовуши дошао Димитрије Вулић, у цркви није било средстава за рад. Проблем је настао након зато што је његов претходник добио службу у другом селу, које је припало другој парохији, а са собом је понео књиге, предмете и свештеничко одело.¹³¹¹

БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ У ХРАМУ

Несразмерно мали број предмета је сачуван у Рашко-призренској епархији, узевши у обзир њену велику територију, честе ратове и пљачке, те девастације православних храмова које се настављају и до данас. Изложена архивска грађа заокружује стварну слику о опремљености епархијских храмова, док малобројни сачувани и обрађени предмети пружају увид о конкретном изгледу и топологији самих објеката. Као што је речено, канонски су били утврђени место и врста предмета који су се налазили у храму. Путир, дискос, звездаца, копље и ложица, као прибор за проскомидију имају су своје место у протезису. Часна трпеза је опремљена према јасно утврђеним правилима, тако да се на њој налазе срачица, индителија, антиминос, илтон за чување антиминоса, јеванђеље, крст, свеће и дарохранилница.¹³¹²

Прибор за проскомидију

¹³⁰⁹ ИАБ, 1084, 74. 5. 120. Н. Цвијетић, Одбору госпођа, 23. 3/5. 4. 1913. год. Лопиже.

¹³¹⁰ ИАБ; 1084, 72. 2. 17. 24. Ђ. Шекуларац, П. Костићу, 16/29. 10. 1909. год. Гусиње.

¹³¹¹ АС, МИД-ППО, 1904, 149. Д. Вулић, Конзулату Србије у Приштини, 24. 1/ 6. 2. 1904. год. Готовуша.

¹³¹² Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 19; Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 37; В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 388

Чин Проскомидије у себи сажима симболику Оваплоћења и икономије спасења, при чему узимање хлеба од хлеба симболише Рођење Исуса Христа, хлеб представља јагње које се приноси на жртву, док нож за вађење хлеба представља копље, што је уклађењно са речима пророка Исаије које се у том тренутку изговарају. Истовремено ђакон у путир улива вино и воду, који се касније сједињавају у крв и тело Христово.¹³¹³

Путир представља чашу на коју је Исус Христос показао ученицима на Тајној вечери, али и његово ребро из којег је потекла крв.¹³¹⁴ Дискос истовремено симболише јасле у којима је лежао Исус Христос, камен на који је положен по скидању са крста, његов гроб и небески престо.¹³¹⁵ Звезда, у форми два златна лука са звездом на врху, користи се да означи место место агнеца и спречи додир честица и покровца, а представља звезду која је сијала над Младенцем.¹³¹⁶

У храмовима Рашко-призренске епархије преовлађују једноставни прибори за причешћивање, од јефтиних материјала, серијске производње, који су као мање драгоцени преостали након бројних похара. Велики губитак црква у Рашко-призренској епархији претрпела је доласком руског конзула Гиљфердинга у те крајеве. Он је из тамошњих цркава узимао старе путире, са намером да их пошаље у Русију, а из Русије замени новим од метала.¹³¹⁷ У Дечанима је највероватније као путир за причешћивање болних служила једна чаша у форми пехара, израђена 1860. године у Москви. Чаша је начињена од позлаћеног сребра ливењем и украшена техником нијела. Истог је порекла и времена настанка путир са медаљонима на чаши у којима су приказани крст са инструментима мучења, Богородица и Јован око Исуса Христа, док су на бази приказани јеванђелисти.¹³¹⁸

¹³¹³ *сокрџнице хришћанске*, 61–62; Н. Гогољ, *нав. дело*, 9–10, 30–31. Честице се из просфоре ваде и у част и спомен других светитеља, као и верника, и спуштају на дискос, чиме се Исус Христос истовремено јавља на небу, али и на земљи међу људима. Н. Гогољ, *нав. дело*, 10–11.

¹³¹⁴ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 43.

¹³¹⁵ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 43. О функцији дискоса видети: М. Сантова, „Дискосът: функции, иконография, семантика“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София, 2002, 3–4.

¹³¹⁶ *сокрџнице хришћанске*, 62–63; Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 44.

¹³¹⁷ В. Т., „Срби и Српкиње у Призрену“, *нав. дело*, 341.

¹³¹⁸ М. Шаkota, *нав. дело*, 192, 194. О обликовању путира: Д. Друмев, *нав. дело*, 125–128; В. Даутовић, „Путири од филигран у српској црквеној визуелној култури XIX века“, *нав. дело*, 239–250; В. Даутовић, *Уметничко обликовање и симоличка декорација путира код Срба у XIX веку*, мастер рад, Београд 2009.

У храму Светог Саве у Митровици налазио се један сребрни дискос, рад извесног Давчетовића, поклоњен 1892. године.¹³¹⁹ Дискос се уобичајено обликује у виду тањира, на којем се налази просфора, а истог облика су и тасови који служе за прикупљање прилога у храму.¹³²⁰ И остали предмети везани за евхаристију, а који потичу из XIX века, данас се ретко срећу на тлу Рашко-призренске епархије. Један од изузетака представља копље из цркве манастира Врачева, сачињено од црног дрвета и гвожђа. У вези са чином проскомидије су и анафорници везани за праксу дељења нафоре. Хаџи Живко Шантрић је 1883. године израдио и поклонио Дечанима анафорник од калајисаног бакра, кован и гравиран. Овај анафорник, који има форму чаше са стопом, декорисан је мотивима лозе и палмете.¹³²¹ Исте године Шантрић је поклонио репрезентативан сребрни анафорник, украшен техником нијела, цркви у Митровици.¹³²²

Часна трпеза

Антиминси представљају литургијске предмете од тканине, које освећује владика и дарује храму у знак благослова за вршење светих радњи у цркви.¹³²³ Антиминс има облик четвороугаоног платна, углавном свиленог или ланеног, у којем је садржана честица светих моштију. На њему се налази сликана или штампана представа Полагања Христа у гроб.¹³²⁴ Тиме ово платно има симболичну улогу плаштанице у које је увијено Христово тело по скидању са крста и сахрањивању.¹³²⁵ Како антиминс симболише епископов благослов, на

¹³¹⁹ Ове дарове помиње Љ. С. Пантовић, *нав. дело*, 40.

¹³²⁰ О дискусу: Д. Друмев, *нав. дело*, 129–130; М. Сантова, *нав. дело*, 3–8.

¹³²¹ М. Шакота, *нав. дело*, 202.

¹³²² И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 412.

¹³²³ Поседовање антиминса омогућавало је богослужење без постојања трпезе, чиме је антиминс заправо постајао покретна трпеза, а временом је остало обавезан део црквеног мобилијара. Антиминси су посебну улогу имали као средство за обављање свештенорадњи тамо где није било цркве, најчешће у рату, као и у ситуацијама кад није било могуће подићи цркву. С. Душанић, „Антиминс као научни објекат“, *Црква, календар Српске православне патријаршије за просту 1947. годину*, Штампарија Раденковић, Београд, 60.

¹³²⁴ О иконографском обрасцу примењиваном на антиминсима: В. Хан, „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII–XVIII стољеће)“, *нав. дело*, 53–59; Ј. Чокревска-Филип, „Антиминси од збирката на Музејот на Македонија“, *Зборник Средновековна уметност 1*, Музеј на Македонија, Археолошки, Етнолошки и Историски, Скопје 1993, 175–180.

¹³²⁵ Х. Т. Стефановић, *нав. дело*, 20.

њему су обавезно исписани подаци који се односе на цркву којој су намењени, као и име епископа и година даровања.¹³²⁶

У Рашко-призренској епархији срећу се штампани антиминоси са утврђеним иконографским репертоаром. Појава штампаних антиминоса у складу је са верском обновом и оправдана практичним потребама, јер је масовна производња била једини начин да се они брзо и јефтино набаве за велики број цркава.¹³²⁷ Мало је сачуваних старих антиминоса у српским црквама, чему има неколико разлога. Са једне стране, сирћетна киселина која је остајала у сунђеру након брисања путира, разједала је платно и уништавала штампу на антиминосу. Такође, постојала је пракса да се стари антиминос спали када се појави нови, али се претходно изваде честице моштију.¹³²⁸ Занимљиво је да је, након ослобођења, када су прављени извештаји о храмовима у Рашко-призренској епархији, у призренском округу пронађен само један антиминос са ушивеним моштима на којем се служи, у цркви (вероватно саборној) у Призрену.¹³²⁹

Може се претпоставити да су се у XIX веку у храмовима Рашко-призренске епархије налазили антиминоси васељенских патријарха који се срећу у храмовима суседне Врањске епархије.¹³³⁰ Међутим, антиминоси који су стизали у храмове у другој половини XIX века, махом су потицали из Београда. За потребе цркава у Старој Србији и Македонији, митрополит Михаило је 1893. године из Србије послао десет освећених антиминоса преко Министарства спољних послова.¹³³¹ То је представљало део програмског деловања и дуготрајних напора да на чело епархије дође митрополит који није фанариотског порекла. Такође замена

¹³²⁶ Чин освећења новоизграђеног храма врши архијереј, који, уколико је спречен да дође, цркви шаље освећени антиминос, над којим се могу вршити исте радње као над престолом. Зато што су престоле могли освећивати само архијереји, а они нису могли увек бити присутни, освећени антиминос је задржан као вид њиховог присуства. Х. Т. Стефановић, *нав. дело*, 21; Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве, други посебни део*, Београд 1967, 202, 208, 216–218.

¹³²⁷ И појава првог српског штампаног антиминоса, након Велике сеобе била је условљена овим потребама. М. Тимотијевић, „Први српски штампани антиминоси и њихови узорци“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 23, Матица српска, Нови Сад 1987, 40. О штампаним антиминосима и: Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 75–80, 93–96

¹³²⁸ С. Душанић, *нав. дело*, 61.

¹³²⁹ АС, МПС-Ц, 1914, I, 65. Православни протојереј округа призренског, Мин. просвете и црквених послова, 5/18. 7. 1914. год. Призрен.

¹³³⁰ Уп.: В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 390.

¹³³¹ АС, МИД-ППО, 1893, 357. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 3/16. 1. 1893. год. Београд.

дотадашњих антими́нса новим, који су били српског порекла, симболично је остваривана тежња за канонским јединством које ће бити постигнуто након ослобођења, припајањем Рашко-призренске епархије Српској православној цркви.

Зато је и једна од првих активности новопостављеног рашко-призренског митрополита Дионисија била набавка већег броја антими́нса. Након што је рукоположен, митрополит Дионисије је наручио да се у Србији штампа њих педесет, са текстом у којем се наводи да су освећени у Призрену.¹³³² Убрзо је митрополиту Дионисију послато још 150 антими́нса, које је добио преко јаворске царинарнице, односно поште у Ивањици, јер је у том периоду био у канонској визитацији новопродатој области епархије.¹³³³ Један од ових антими́нса сачуван је у ризници манастира Милешеве. То је монохромно штампано ланено платно чији средишњи део чини визуелно доминантна сцена Полагања Христа у гроб. Композиција је уоквирена угаоним картушима са представама јеванђелиста, те низом амблематских пиктограма оруђа Христовога страдања, као и текстом који одваја мање сцене од главне. У бордури која уоквирује сцену Полагања Христа у гроб налази се текст тропара који се пева уочи Великог петка: благообразнын носнѣ съ дрѣва съндѣ прѣѣнстоѣ / тѣло твоѣ, плащаницею / знстою обѣвнѣ, и кониамн, въ гробѣ / новѣ покрывѣ положи. Испод саме сцене налази се штампани запис.¹³³⁴

¹³³² АС, МИД-ППО, 1896, 9. М. Ристић, С. Новаковићу, 26. 6/ 9. 7. 1896. год. Скопље. Митрополит Михаило је суделовао и у овоме, поручивањем штампања, које је финансирало Министарство иностраних дела. Пакет са антими́нсима је прво стигао у Скопље, одакле је послат у Приштину, при чему је у беа-намету писало да се ради о канцеларијском материјалу.

¹³³³ АС, МИД-ППО, 1896, 9. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 30. 8/ 12. 9. 1896. год. Београд; Мање пошиљке, каква је била ова са антими́нсима, преносиле су жене, а овом приликом је из Нове Вароши послат човек који се оглушио о савет да путује увече јер је сигурније, и који је и био ухваћен са пошиљком. На пошиљкама су стајали српски печати, али је, како би се избегли проблеми, митрополит Дионисије наредио да се каже да су ти антими́нси стигли из Београда као дар трговца Косте Николића из Београда, који је потом дао изјаву у новинама да је учинио овакав дар митрополиту. АС, МИД-ППО, 1896, 9. Јаворски царинар Ђ. Радуловић, Мин. ин. дела, 27. 9/ 10. 10. 1896. год. Јавор; исти истом, 28. 9/ 11. 10. 1896. год. Јавор.

¹³³⁴ На каснијим антими́нсима, који су иконографски идентични милешевском, је испод сцене штампан текст посвете, у којем су остављена празна поља која су се попуњавала руком, а која се односе на имена свештених лица као и њихових храмова, те годину поклона. То сведочи о омасовљеној производњи антими́нса који су штампани по шаблону а потом уношењем конкретних података на изврстан начин персонализовани. Такви су на пример, антими́нси пећког митрополита Јеротеја за цркве Светог Илије на Илијином брду и Свете Тројице код Пљеваља из 1926. године, и антими́нси рашко-призренског митрополита Михаила, за цркве у Врачеву и Буковику, из 1928. године. Овакав тип антими́нса, који су се масовно штампали и дистрибуирали, сачуван је у многим црквама, па се тако, на пример може наћи и у ризници Саборне цркве Свете Тројице у Врању, где га је даривао владика Доситеј 1928. Видети илустрацију у: В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 182.

Овакав однос према Васељенској патријаршији, уједно и према употреби грчког језика у вршењу богослужења, на територији Рашко-призренске епархије очигледан је и кроз масован импорт руске богослужбене литературе. Хаџи Кирил Андрејевић је 1861. године из Москве донео у Дечане једно оковано Јеванђеље и један оковани Апостол. Оков Јеванђеља је аплициран на црвени плиш, тако да се у средишту налази приказ Христовог Васкрсења, а у угловима јеванђелисти у медаљонима израђени нијело техником. На Апостолу је у средини приказан Христ који благосиља, а у угловима медаљони и у њима Свети Никола, Свети Петар, Свети Павле и Свети Јован Богослов.¹³³⁵

Повези већине богослужбених књига били су тврди, често од дрвета, пресвучени сомотом или плишом.¹³³⁶ На корице је аплициран украсни оков, који је био типизиран и серијски произвођен, најчешће од месинга. Овакав вид коричења, осим декоративног својства имао је изражену утилитарну функцију у настојању да спречи пропадање папира.¹³³⁷ Углавном је на предњој корици у средишту било приказано Васкрсење, и јеванђелисти у угловима, док је на задњој корици био крст са оруђима страдања. Овакве књиге и данас се могу наћи у скоро свим храмовима Рашко-призренске епархије.¹³³⁸ Међу њима највећи значај свакако имају натпрестона Јеванђеља која су се налазила на часној трпези која свештеник и ђакон целивају по уласку у олтар, „као да целивају самог Господа који седи на Престолу“, као и у чину малог входа, током литургијског ритуала када се Јеванђеље износи из олтара и показује верницима.¹³³⁹

Обавезан део инвентара часне трпезе представљају престони крстови који представљају оруђе искупитељске, бескрвне жртве која се понавља приликом сваке литургије.¹³⁴⁰ Крстови који се срећу у храмовима Рашко-призренске

¹³³⁵ М. Шакота, *Дечанска ризница*, 198.

¹³³⁶ Уп.: Ј. Радовановић, „Руска и грчка штампана јеванђеља са оковима од 1801. до 1905. године у манастиру Хиландару“, *Зборник* 28–29, Музеј примењене уметности, Београд 1984/1985, 153.

¹³³⁷ О оковима богослужбених књига видети: Д. Друмев, *нав. дело*, 87–115; Ј. Радовановић, „Руска и украјинска штампана четворојеванђеља XVIII века са оковима у библиотеци манастира Хиландара“, *Зборник* 26–27, Музеј примењене уметности, Београд 1982/1983, 25–45; Исти, „Руска и грчка штампана јеванђеља са оковима од 1801. до 1905. године у манастиру Хиландару“, *нав. дело*, 153–177.

¹³³⁸ Овако обликоване богослужбене књиге срећу се у свим српским православним храмовима. Уп.: В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 399.

¹³³⁹ То је у складу са тумачењем часне трпезе као херувимског престола, на којем седи Христ као небески цар. *сокрѣвнице хриѠанске*, 69; Н. Гогољ, *нав. дело*, 6.

¹³⁴⁰ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 23.

епархије најчешће су сличног облика, и својом формом донекле подсећају на вредну манастирску реликвију, крст цара Душана који се налазио у Дечанима. И Серафим Ристић, који је био један од приложника овакве форме крста, наводи да се само у Дечанима налазило таквих седам крстова који су израђени у „новије време“ на подобије Душановог крста.¹³⁴¹

Дечански престони крстови били су оковани сребром, позлаћени, богато декорисани и приложени манастиру од стране припадника црквене јерархије – Хаџи Захарија и Хаџи Данила, архимандрита Василија, духовника Пајсија, Хаџи Мелетија, Хаџи Симеона, архимандрита Калиника и архимандрита Серафима.¹³⁴² Новцем прикупљеним у писанији у козничком и јошаничком срезу, дечански архимандрит Кирил Андрејевић је 1849. године наручио израду крста.¹³⁴³ Крст има филигранске гране са црвеним и зеленим камењем и мерџанима, што својствено сарајевским радионицама, док се пећким радионицама приписује његова стопа са плетеницама и густим филиграном. У Пећи је 1850. године израђен сребрни крст са позлатом који је припадао Серафиму Ристићу.¹³⁴⁴ Израђен је техником филиграна, као и крст који је вероватно иста радионица извела 1855. године. У Пећи је кујунџија Јеврем Шантрић израдио сличан крст 1896. године за јеромохана Мелентија.¹³⁴⁵ У Дечанима највећи број крстова израђен је у пећкој радионици половином века.¹³⁴⁶ Оваква форма крста била је популарна и касније, што се види из поменутог примера у манастиру Врачеву где се чува крст који је настао у пећкој радионици 1909. године.¹³⁴⁷

Крстови сличног облика, на којима је комбинован филигран са камењем, налазили су се и у ризници Пећке патријаршије.¹³⁴⁸ У цркви у Белом Пољу се налазио филигрански сребрни крст, дар Стане Радованов из тог села.¹³⁴⁹ Богато декорисани крст, са густим гранулама, камењем и филиграном, налазио се и у цркви у Косовској Каменици.

¹³⁴¹ С. Ристић, *Дечански споменици*, 63.

¹³⁴² С. Ристић, *нав. дело*, 63.

¹³⁴³ М. Шакота, *нав. дело*, 206.

¹³⁴⁴ Б. Тодић „Историја и старине манастира“, *Манастир Дечани* (ур. Б. Тодић, М. Чанак-Медић), Музеј у Приштини, Београд 2005, 58.

¹³⁴⁵ М. Шакота, *нав. дело*, 183, 206–207.

¹³⁴⁶ М. Шакота, *нав. дело*, 179.

¹³⁴⁷ И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *нав. дело*, 469.

¹³⁴⁸ М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Туристичка штампа, Београд 1966, 26.

¹³⁴⁹ М. Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *нав. дело*, 355.

Сви ови крстови формирани су од округле стопе, дршке и резбареног крста окованог сребром, и израђивани техникама филиграна, гранулације, искуцавања, цизелирања и гравирања.¹³⁵⁰ Крст, резабери неом меком дрвету, обликован је најчешће тако да се на украсници кракова крста са једне стране приказује Христово Крштење, а са друге стране Распеће. Такође, на крајевима кракова резани су ликови јеванђелиста, најчешће на обе стране крста. Преко дрвеног крста се поставља скупочени сребрни оков, са отворима кроз које се могу видети резбарене сцене. На окуву се комбинују различите технике израде, са доминантним филиграном и украшавањем перлама црвеног корала, такозваним мерцанима и тиркизом.¹³⁵¹

Такође, у декорацији окова јављају се и флорални мотиви, крстови, змије, као и голуб на врху крста. Дршке су такође пажљиво обрађене, филигранским ткањем сребрних нити, и са неизоставном јабуком на средини. Украс се протеже и на стопу, која осим филиграна и гранула може бити декорисана и каменчићима који се јављају и на окуву крста. На раскошним дечанским примерцима, као и на крсту који је сачуван у Врачеву, битна карактеристика јесте постојање украса у виду архитектонског облика куполе међу крацима, који евоцира облик храма.¹³⁵² Истовремено, овај елемент указује на цркву Христовог гроба и одјек је значаја сакралних топоса Јерусалима у православљу.¹³⁵³

На сличан начин, али знатно скромније, декорисани су и крстови мањих димензија, каквих је било у већини храмова. Они су ливени у калупу, понекад са тенденцијом имитације филигранског крста, чиме су представљали јефтиније и једноставније решење. Неки од тих крстова, као на пример у Липљану или Драганацу, добијали су изливене окове готово лишене декорације, на којима су преовлађивале глатко полиране површине. Димезије дрвеног крста и остатка окова, укључујући дршку и стопу, у већини примера представљају усклађену целину. Крст у цркви Светог Стефана у Великој Хочи, представља изузетак. Мали крст постављен је на дугачку стопу састављену од четири стубића и три јабуке, и

¹³⁵⁰ М. Шакота, *нав. дело*, 179. О овим техникама видети: Љ. Младеновић, *нав. дело*, 95–98.

¹³⁵¹ О уметничком обликовању престоних крстова видети: Д. Друмев, *нав. дело*, 123–125.

¹³⁵² Е. Генова, „За някои особености на декоративната система на кръстовете с миниатюрна дърворезба от пост-византийския период“, *Изкуство, Месечно списание за изобразително изкуство* 33–34, София 1996 63.

¹³⁵³ В. Хан, *нав. дело*, 71.

масивно кружно постоље. Овакав вид производње псеудофилигранских крстова, који понављају форму старијих филигранских био је распрострањен на ширем простору јужне Србије.¹³⁵⁴

Иза Часне трпезе своје место имали су запрестолни крстови, чији је иконографски садржај обликован са циљем истицања Христове жртве.¹³⁵⁵ Ова улога наглашавана је њиховим померањем о Великом четвртку, када су изношени у простор доле. Иконографски, запрестолни крст понавља формулацију која се остварује на сликаном Распећу на врху иконостаса. Прави се од дрвета и осликава тако да се састоји од крста на којем распети Исус Христос, док се око њега постављају Богородица и Свети Јован Богослов.

Запрестолни крстови у Новом Пазару и Врачеву представљају високе, самостојеће дрвене конструкције, обликоване у форми треножног уског стола, на који су постављена три елемента: Распеће у средини, Богородица са леве и Свети Јован Богослов са десне стране. Сличан запрестолни крст чува се и у Саборној цркви у Врању.¹³⁵⁶

На новопазарском запрестолном крсту, дару цинцарских верника из 1890. године, стоје упоредни записи на грчком и српском. По наруџбини неколико верника, крст је израдио зограф Коста Анасташиев из Крушева. Док крст из Новог Пазара обилује писаним подацима, на крсту у Врачеву осим натписа нема других информација. Интересантан мотив на врачевском крсту представља мач забоден у стомак Богородице. Овај симбол, својствен западноевропском концепту приказивања туге за распетим Христом, у складу је са поетиком жалости која је визуелно наглашена на овом Распећу. У том смислу истиче се трнов венац на Христовој глави и став Светог Јована, који брише сузе својим зеленим огртачем.

У литургијском ритуалу употребљавају се и рипиде. У Дечанској ризници налазе се две руске рипиде од месинга, чије је средишње поље декорисано приказом серафима око којег је исписан текст Свајт, Свјат, Свјат Господ Саваот.¹³⁵⁷ У цркви у Плањану су се налазиле занимљиве дрвене рипиде, које

¹³⁵⁴ В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 402–403.

¹³⁵⁵ Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 37.

¹³⁵⁶ Крст је публикован у: К. Митровић, „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Запрестолни крст.“, *Иконопис Врањске епархије*, 72–73; Н. Макуљевић, „Црква Свете Тројице“, *нав. дело*, 38.

¹³⁵⁷ М. Шакога, *нав. дело*, 196.

конструктивно понављају уобичајени изглед овог предмета. На два примера, се на дрвеној дршци налази кружни медаљон у којем је постављена икона Богородице са Христом на једној, односно сцена у којој Свети Георгије убија аждају, на другој рипиди. Трећи пример на дршци има једну врсту четворолиста састављеног од преплета и кругова на којима су неспретно црном бојом нацртани херувими. Све рипиде су у целости обојене у неколико боја. На рипидама се често приказују херувими и серафими јер оне представљају управо ове анђеоске видове.¹³⁵⁸ Стога је мотив шестокрилог серафима резбарен у дрвету на примеру који се чува у цркви Светог Стефана у Великој Хочи.

ЦРКВЕНЕ ТКАНИНЕ

Верска обнова у Рашко-призренској епархији утицала је на опремање храмова црквеним предметима различите богослужбене намене. Њихова важност и симболичка значења огледају се и у избору материјала и уметничкој обради. Раскошне црквене тканине одговарале су величајности литургијског ритуала и доприносиле торжественој церемонијалној естетици важној за истицање хришћанске вере.¹³⁵⁹ Осетљива природа ових материјала и начин употребе условили су њихову слабу очуваност. Стога готово да нема сачуваних свештеничких одежди, али извори пружају јасну слику о изгледу свештеника у XIX веку, и утиску који су својим оделом остављали међу верницима.

Плаштанице

У симболичном истицању Христове жртве у празницима уочи Васкрсења важну улогу има плаштаница, платно које се током Страсне седмице поставља на конструкцију Христовог гроба, представљајући мртвог Исуса Христа.¹³⁶⁰ Свечано се износи из олтар на Велики петак, ради целивања, и „јасног представљања како су Јосиф и Никодим сахранили Христа“.¹³⁶¹

Међу драгоценим богослужбеним предметима у цркви Светог Саве у Косовској Митровици налазила се и плаштаница коју је 1905. године приложио

¹³⁵⁸ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 45.

¹³⁵⁹ В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 214.

¹³⁶⁰ В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 182–183.

¹³⁶¹ Т. Х. Стевановић, *нав. дело*, 47.

руски конзул.¹³⁶² Истоветна плаштаница данас се може видети у ризници манастира Милешево. На плаштаници је представљено Христово тело положено на одру, сликано на комаду коже, који је постављен на средишњи део плаштанице. Овакво иконографско решење проистекло је из функције овог предмета у прослављању Васкрса, као и текст Васкршњег тропара исписан златовезом на рубним деловима у виду бордуре.¹³⁶³ У угловима су аплицирани сликани ликови јеванђелиста. Такође, ова раскошна руска плаштаница била је обрубљена срменим ресама и сребрним кићанкама.

И у Дечанима се налазила једна руска плаштаница из XIX века од црвеног плиша. Ликови који су приказани на плаштаници сликани су на металним плочицама аплицираним на платно, које је везено златним и сребрним нитима и декорисано перлама.¹³⁶⁴ Две плаштанице с краја XIX века налазиле су се и у ризници манастира Грачанице.¹³⁶⁵

Барјаци

Међу црквеним предметима у чијој се изради користио и иконопис, налазе се и барјаци (хоругве), који су били сачињени од икона сликаних на платну и аплицираних најчешће свилу или плиш, и потом качени о дугачак штап. Барјаци се носе о литијама, дајући им свечани тон, а сматрало се и да међу верницима имају значај какав имају заставе за војнике.¹³⁶⁶ О њиховом симболичком значењу писао је пећки игуман Рафаил: „А барјаци – ови носиоци црквених знамења – зар ови тако исто неподжиже веру Србинову, и зар га неодушевљава, да веру своју свето чува и да га крепи у уверењу да ће доћи време када ће ова света знамења бити извор слободе и среће Србинове?”¹³⁶⁷

Многи храмови су оскудевали са барјацима, а из црква у којима су постојали често су се позајмљивали. Министарство просвете је 1871. године манастиру у Пећкој патријаршији, на молбу игумана и братства, послало два

¹³⁶² И. Женарју, „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *нав. дело*, 412–413.

¹³⁶³ О уобичајеним видовима украшавања плаштаница: Вук Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 391–393.

¹³⁶⁴ М. Шакота, *нав. дело*, 272.

¹³⁶⁵ М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 27.

¹³⁶⁶ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 45.

¹³⁶⁷ АС, МПС-П, 1871, X, 105. игуман Рафаил, 9/ 22. 3. 1871. год. Београд.

барјака и једно звоно. Били су то барјаци од свиле и са „фронцлама“, које је израдио мајстор Максим Протић по цени од 60 дуката цесарских.¹³⁶⁸

Ректор призренске Богословије Стеван Димитријевић тражио је од Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, за цркву у Муштутишту, два црквена барјака са иконама Успења и Рођења Богородице.¹³⁶⁹ Обућарско удружење из Приштине, које је славило Светог Спиридона као свога заштитника наручило је црквену заставу са иконом тог светитеља. То је било у време када је Аврам Дичов, 1903. године, био ангажован у цркви Светог Николе у Приштини.¹³⁷⁰

Црква у Љубижди је имала два барјака са иконама светог Николе на оба, и Васкрсењем на једном и Вазнесењем на другом. Они су кориштени и у околним црквама у селима Дојинце и Врбичане. Стога су се барјаци лако исцепали, те су у име сељана та три села, представници тражили од Одбора госпођа два нова барјака.¹³⁷¹ Барјаке са ликом кнеза Лазара исчекивали су и мештани Доње Гуштерице, јер је њихова нова црква била посвећена управо њему. И црква у Дубоком Потоку добила је 1904. године барјак од fine свиле са златним ресама, а 1905. године за цркву у Феризовићу Извозна банка из Београда даривала је црвени барјак.

Застава је била предмет који није био потребан само црквама, па се тако по оснивању друштва „Дечански“ у Ђаковици, исто обратило Одбору са молбом да им се пошаље једна „друштвена застава“ са ликом светог Стефана Дечанског са једне стране и Четрдесет мученика са друге, како је то била слава друштва.¹³⁷²

Свештеничке одежде

Неометано вршење службе у храму било је, осим светим сасудима, условљено и постојањем прописног свештеничког одела. Било је пожељно да одежде буду од скупљих материјала, а неопходно да буду чисте и целе „да се не би непристојним и издртим одежама понизио Христос“.¹³⁷³ Сматрало се да оне

¹³⁶⁸ АС, МПС-П, 1871, X, 105. митрополит Михаило, мин. просвете, 24. 4/ 7. 5. 1871. год. Београд; исти, истом, 16/29. 10. 1871. год. Београду.

¹³⁶⁹ ИАБ, 1084, 70. 1. 23. С. Димитријевић, Одбору госпођа, 9/22. 1. 1901. год. Призрен.

¹³⁷⁰ „Наши дописи“, *Цариградски гласник*, год. IX, бр. 2, 10. 1. 1903., Цариград, бп.

¹³⁷¹ ИАБ, 1084, 72. 2. 17. 3. Т. Декић и Т. Татица, Одбору госпођа, 30. 5/ 12. 6. 1907. год. Београд.

¹³⁷² ИАБ, 1084, 73. 4. 64. Ј. П. Ђесаревић, Одбору госпођа, 29. 8/ 11. 9. 1912. год. Ђаковица.

¹³⁷³ Митрополитъ србскій Михаилъ, *нав. дело*, 23.

доприносе свечаности богослужења, побуђивању побожности и поштовања према свештенорадњама, једнако међу свештенослужитељима и верницима.¹³⁷⁴ Врло мали број одежди или њених саставних делова сачуван је до данас, услед неотпорности тканине на различите утицаје.¹³⁷⁵ Чак и у скромној дечанској ризници тканина, из XIX века сачуван је само појас од црквеног броката, дар мајора Мише Анастасијевића из 1857. године.¹³⁷⁶

У многим путописима сачувана су сећања на изглед свештенка из Рашко-призренске епархије. Свештеник Захарије Поповић из Грачанице, на пример, облачио се врло скромно, често носећи закрпљене антерије, правдајући то речима „нека је само опрана и чиста, а што је закрпљена, и народ иде у закрпама“.¹³⁷⁷ Свештеници Ђорђе Поповић из Грачанице, Вукајло Божовић из Колашина и Стојан Поповић из Феризовића, били су познати по томе што су јахали коње и носили оружје.¹³⁷⁸ У околини Плава и Гусиња свештеник се у народу могао препознати једино по бради.¹³⁷⁹ Када је умро кнез Михајло, извесни калуђер Мартирије је у цркви у Гњилану вршио службу. „Њега су слушаоци више гледали но слушали: видели га у опанцима, у најобичнијем калуђерском оделу, његов поглед жив, лице одаје мушку снагу, речи као да теку брзином бујне реке. И зато се о њему мислило да неје калуђер, већ неки преобучени српски паша.“¹³⁸⁰

И након Балканских ратова и ослобођења, у неким крајевима Рашко-призренске епархије свештеници нису изгледали прописно. Вршећи контролу у парохији, окружни протојереј затекао је следеће стање: „У Сиринићкој жупи у селу свештенство још носи гуњове и чакшире. Када сам им приметио изговарали се, да су тако морали од зулума ранијег да носе, а сада немају чиме да купе одело за које им треба најмање 100 динара. Многи од својих парохија немају годишње по 500–600 динара. Због тога је прека потреба да им се пружи што пре материјална помоћ. Ово тим пре, што се је на многим местима између свештеника

¹³⁷⁴ Х. Т. Стевановић, *нав. дело*, 30.

¹³⁷⁵ Уп.: В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *нав. дело*, 394.

¹³⁷⁶ М. Шакота, *нав. дело*, 271.

¹³⁷⁷ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, 119.

¹³⁷⁸ Ј. Поповић, „Манастир Грачаница на Косову“, *нав. дело*, 35, нап. 4; М. Јагодић, *нав. дело*, 180.

¹³⁷⁹ М. Велимировић, „На Комовима“, *Братство* 5, Друштво Светог Саве, Београд 1892, 50.

¹³⁸⁰ З. Р. Поповић, „Пола столећа“, *нав. дело*, 38.

и народа развио антагонизам који их одстрањује, јер је сасвим појмљиво, кад гладан тражи од гладнога, да му нема милости и љубави.¹³⁸¹

У извештају из Призренског округа о оделу свештеника наводи се: „Сви се од ослобођења, а по наредби Митрополије, одевају у свештеничко одело са камилавкама, кратким, до испод колена антеријама испод које стрче панталоне. Севачки и сретачки свештеници не носе свештеничко одело, већ сељачко – гуњ и чакшире, са шубаром на глави и опанцима без кајиша на ногама а сви носе савијену косу испод својих капа. Ручавао сам у њиховим кућама – ножа немају; ноћивао сам у њиховим кућама – кревета немају. Селски свештеници ожењени су сељанкама које се одевају као и остале сељанке. Жене призренских и већине сеоских свештеника још и сада носе шалваре и не изгледа да ће тако скоро збацили са себе ову ношњу турскога женскиња, јер нико на томе и не ради.“¹³⁸²

Када су обновили цркве у Кормињану и Ранилугу, верници који су извршили тај подухват више нису имали средстава да их опреме сасудима, књигама и одеждама. Како би могли видети своје „свештенике у св. одеждама обучене, и чути слово Божије на нашем матерњем славенском језику“, они су се за помоћ обратили српском Министарству просвете.¹³⁸³

Једна приложница из Русије послала је 1892. године игуману Софорнију у Пећку патријаршију пакет у којем се налазила индигија за часну трпезу и ново свештеничко одјејање које се састојало од фелона, стихара, појаса, епитрахиља и наруквица.¹³⁸⁴ Већа количина црквених одежди стигла је из Русије за цркве у Старој Србији и Македонији 1893. године. Оне су преко митрополита Михаила и Министарства иностраних дела послате у Скопље, Призрен и Приштину. Ту се налазило по 10 одежди, стихара, епитрахиља, наруквица, дарака са воздусима, једна плаштаница и један чаршаф.¹³⁸⁵ Када су предмети и одежде стизали из Русије, то су углавном били поклони, који се као такви нису плаћали, али се

¹³⁸¹ АС, МПС-Ц, 1914, I, 60. Д. А. Пејовић, Мин. просвете и црквених дела, 30. 5/ 12. 6. 1914. год. Приштина.

¹³⁸² АС, МПС-Ц, 1914, I, 65. К. П. Јовановић, Мин. просвете и црквених послова, 5/18. 7. 1914. год. Призрен.

¹³⁸³ АСАНУ, ЈР, XII/7, лист 438. Житељи Изморника, Православном правитељству, 21. 9/ 4. 10. 1870. год. Изморник.

¹³⁸⁴ АС, МИД-ППО, 1892, 541. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 31. 12. 1891/ 13. 1. 1892. год. Београд; Игуман Софроније, уверење од 5/18. 5. 1892. год. Пећ.

¹³⁸⁵ АС, МИД-ППО, 1893, 357. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 2/ 15. 11. 1893. год. Београд; Исти, истом, 5/18. 11. 1893. год. Београд.

плаћао њихов транспорт, од руске границе, као и царине и такозвани обртни порези. Тако је, када је 1897. године из Русије за цркве у Старој Србији и Македонији стигло три товара поклона, Министарство иностраних дела за те потребе платило 26 наполеона у злату.¹³⁸⁶

Стеван Димитријевић, свештеник и ректор Богословије у Призрену, обратио се за помоћ удружењу Кнегиња Љубица: „Већини манастира чињени су прилози из Србије, али већина парохијских цркава у таквом су убогом стању, да је немогуће описати немаштину цркава и представити изглед свештеника оденутог у старе и тако замашћене и испрљане одежде од цица, да је немогуће разазнати првобитну каквоћу и боју њихову.“¹³⁸⁷ Прописно и достојанствено одевени свештеници имали су свест да остављају у народу бољи утисак, да показују да Србија мисли на њих и да нису потпуно напуштени. Тако је свакако било у Неродимљи када је народ окупљен у цркви угледао свог свештеника у новој одежди.¹³⁸⁸ Стога је и црква у Приштини 1905. године добила два епитрахила од старинске свиле, као и делове свештеничке одежде изведене у црвеној свили: фелон, епитрахил, појас, наруквице, стихар од жуте материје, ваздух од свиле и свете дарове за путир и дискос.

Ни после пар година ситуација није била боља. Миливоје Милетић, свештеник и председник општине Гораждевац, писао је Одбору 1910. године како у Гораждевцу постоји само једна мала капела у којој „особито пада у очи кад се наш свештеник обуче у оно поцепано одјејање, висе дроњци свештеничког одјејања а висе од светих икона а певач претура поцепане књиге и допуњаје од себе поједине речи поцепаних листова.“¹³⁸⁹

¹³⁸⁶ АС, МИД-ППО, 1897, 750. Митрополит Михаило, Мин. ин. дела, 11/24. 1. 1897. год. Београд; исти, истом, 16/29. 1. 1897. год. Београд.

¹³⁸⁷ ИАБ, 1084, 70. 1. 23. С. Димитријевић, Одбору госпођа, 9/22. 1. 1901. год. Призрен.

¹³⁸⁸ ИАБ, 1084, 70. 1. 80. А. Вулић, Одбору госпођа, 2/15. 1. 1905. год. Неродимља.

¹³⁸⁹ ИАБ, 1084, 72. 2. 61. М. Милетић, Одбору госпођа 24. 12. 1910/6. 1. 1911. год. Гораждевац.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Као део Васељенске патријаршије, и у саставу Османског царства, сакрална топографија Рашко-призренске епархије обликована је од 1839. до 1912. године у складу са општом верском обновом и балканским културним моделом. Танзиматске реформе довеле су до видног испољавања верске припадности и идентитета, коришћењем кодова визуелне културе. Стога током XIX века, а особито у његовој другој половини, траје изградња, обнова и украшавање православних храмова. Тиме је креирана парохијска мрежа, док истовремено континуирано траје обнова манастирских комплекса, изградња нових конака, ограђивање, као и успостављање просветних центара у истим.

Верска обнова и црквена уметност на територији Рашко-призренске епархије развијају се у XIX веку захваљујући сложенем патронажном механизму у којем су важну улогу имали припадници различитих слојева друштва. Као носиоци овог развоја јављају се представници цркве и народа, српска и руска државна и црквена власт. Уместо појединачних случајева имућних ктитора који самостално сnose трошкове изградње и опремања црквених објеката, на подручју Рашко-призренске епархије доминантан је модел приложништва у којем сви верници учествују у складу са могућностима.

Црквена обнова и верске потребе локалних заједница утицале су на покретање иницијатива за обнову и опремање парохијских храмова. По стицању дозвола за почетак радова, парохијани окупљени у црквено-школске општине започињали су процес прикупљања новца и материјала. Храмови су обнављани захваљујући добровољним прилозима локалног становништва, али и прилозима добијаним у писанији. Такође, захваљујући активном одржавању контакта са представницима српских власти и слању молби, велику финансијску помоћ добијали су и од Србије. Средствима из буџета Министарства просвете и

црквених дела намењеног вандредним трошковима, омогућен је велики број акција усмерених на обнову парохијских храмова и манастира, и њихово опремање неопходностима.

Захваљујући позивању монаха на славну српску прошлост и ктиторе, у писмима упућиваним српским властима, највише је, ипак, пажње посвећивано одржавању манастирског живота. У том се погледу истичу манастири Пећка патријаршија, као манастир Светог Арсенија, и Дечани, као манастир Светог краља, који су сваке године добијали финансијску помоћ усмерену за различите потребе. Један од најинтересантнијих примера односа владарског идеолошког програма и црквене уметности представљају прилози кнеза Милоша Обреновића, а потом и кнеза Алкесандра Карађорђевића, намењени изради кивота за мошти Светог Стефана краља Дечанског, као највеће светиње манастира.

Прилози су такође повремено стизали и из Русије, како захваљујући активности српских монаха у тој земљи, тако и захваљујући делатности руских конзула у Призрену, Скадру и Митровици. Обнове манастира Бинча и Драганца, као и обнова и изградња црква у Бару, Скадру, Белом Пољу, Призрену, Косовској Митровици, Доњој Гуштерици, извршена је захваљујући руској помоћи. Истовремено, масовно се импортују руска богослужбена литература и богослужбени предмети.

На самом почетку XX века, сви радови усмерени на омогућавање неометаног литургијског живота у Рашко-призренској епархији, били су олакшани кроз помоћ коју је пружало хуманитарно удружење „Књагиња Љубица“. Кроз рад овог удружења становништво Србије било је омогућности да материјално помогне верски живот у неослобођеним крајевима, и њихови су дарови храмовима у Рашко-призренској епархији представљали део сложеног система верског и националног деловања.

У развоју сакралне визуелне културе велики је био допринос и рашко-призренских митрополита. Осим храмова који су изграђени њиховом иницијативом, или захваљујући њиховом залагању, сачувани материјални докази архијерејског утицаја на овај процес веома су оскудни. Ипак, изузетно развијен систем приложништва на тлу Рашко-призренске епархије, као и деловање архијереја у другим епархијама Васељенске патријаршије на Балкану, упућују на

њихову велику улогу у развоју црквене уметности. Реализоване и нереализоване жеље митрополита Мелетија, Дионисија и Нићифора, да се седиште епархије измести из Призрена, утицале су на изглед храмова у Новом Пазару, Приштини и Косовској Митровици.

Црквену уметност обликовали су градитељи, зографи и дуборесци, који су најчешће долазили из околине Дебра и Велеса. Изградња монументалних храмова често је трајала дуго, у етапама за које се везују одређени мајстори. Такав је случај са саборним храмовима у Призрену и Косовској Митровици. Даме Андрејев доводи се у везу са изградњом оба храма, при чему се као инжењер у једној етапи градње призренске цркве појављује и Михаило Илић. Са друге, стране, на изградњи митровичке цркве, коју је пројектовао српски архитекта Андра Стевановић, радили су, осим Андрејева, и дебарски мајстор Михаило Ђорђевић, архитекта српског Министарства грађевина Пера Поповић, архитекта Вардарске дивизије Глигорије Томић, и други. Једну од највећих непознаница представља аутор Саборног храма у Гњилану. Док је познато да је Георгије Новаковић Џонгар радио на другој обнови ове цркве, није јасно ко је био њен првобитни градитељ. Ипак, сличности у општем изгледу овог и других здања из опуса тајфе Дамјанових, упућује да је и она могла бити њихово дело.

Велики број храмова на територији Рашко-призренске епархије је у XIX веку добио нове иконостасе и црквени мобилијар, а многи су истовремено и осликани. У храмовима се срећу радови зографа из дебарског села Галичника, браће Ђиноски, Евгенија Поп Кузманова, Константина Јаковљевића, Теофана Исаиловића Буцароског, Зафира и Вена. Такође срећу се и радови Дича зографа, Аврама Дичова и Блаже Дамјанова из Тресонча, као и Јосифа и Јакова из Лазаропоља. У црквеном сликарству XIX века у Рашко-призренској епархији трага су оставили и велешки зографи Костадин Крстев, Игњатије и Димитрије Андонов Папрадишки из Папрадишта.

Познати мијачки дуборесци израдили су у првој половини XIX века неколико дуборезних предмета, који својим значајем заузимају истакнуто место у нововековном дуборезу на Балкану. Својом обрадом, међу њима се нарочито истичу дуборезни иконостас у Приштини, рад Макарија Фрчковског, као и дела

Димитрија Станишева, трон чудотворне Богородице у Пећи, и кивот за мошти Светог Стефана Дечанског у Дечанима.

Делатност македонских тајфи у Рашко-призренској епархији представља део опште слике верске обнове у Васељенској патријаршији. Бивајући ангажоване широм Балкана, оне су креирале визуелни идентитет верске обнове у складу са балканским културним моделом. Обзиром да се развијала према истоветним принципима, друштвеним, али и унутрашњим, уметничким, оквирима и тенденцијама, сакрална визуелна култура у Рашко-призренској епархији интегрални је део нововековне црквене уметности на Балкану.

Изградња храмова и њихово опремање текли су у складу са захтевима наручилаца али и времена, те су одређене ликовне форме биле подложне променама. Градитељска пракса је у Рашко-призренској епархији текла у виду обнове старијих здања, чији је једнобродни облик најчешће остао неизмењен, као и у виду обнове храмова и култних места, која се претварала у изградњу монументалних саборних храмова. У складу са побољшаним положајем становништва, велики подухвати карактеристични су за другу половину века, а нарочито се интензивирају пред његов крај. Обнова храмова изражавала је моћ локалне заједнице, док се у већим срединама њиховом изградњом стварају визуелно најдоминантнији маркери квартава у којима живи православно становништво, чиме се доприносило махалском карактеру града.

Сеоски храмови грађени у претходним вековима османске власти, задржавали су приликом обнове своја главна обележја. Стога у селима Рашко-призренске епархије преовлађују једнобродне цркве од камена, често делимично укопане у земљу и врло мрачних ентеријера. Монументалнија здања у мањим срединама слика су тежње да се идентитет заједнице јасно визуелно изрази, јер је њихова изградња често текла упркос недовољно економски развијеној парохији. Са друге стране, саборни храмови граде се као велелепне тробродне базилике, са галеријама, што упућује на масовност локалне православне заједнице, богослужбене потребе и тежњу ка истицању достојанства православне вере.

Црквена архитектура у Рашко-призренској епархији, постепено се кретала од балканског ка националном стилу. Саборни храмови грађени су у духу градског балканског стила, који се одликовао еkleктичним уклапањем различитих

историјских елемената, при чему је резултат углавном био романтичарски. Кулминацију постепеног напуштања ове тенденције представља храм Светог Саве у Косовској Митровици, довршен 1913. године. Он својим обликом наговештава ново раздобље у црквеној архитектури, раскидање са нововековном балканском традицијом, и приближавање корпусу грађевина насталих у духу националног стила. Овај ће стил свој пуни израз добити изградњом спомен-храма Светог архангела Михаила у Штимљу, завршеног убрзо по ослобођењу.

Црквену обнову у Васељенској патријаршији обележиле су зографске концепције црквеног сликарства, доминантне и на територији Рашко-призренске епархије у XIX веку. Зографско сликарство представљало је одраз традиционалности, као кључног параметра у литругијском животу цркве, верском животу парохијана, а тиме и обликовању сакралне визуелне културе. Стога зографи као основу за иконографско обликовање светитељских ликова и композиција, користе сликарске приручнике. Настали на основу угледања на упутства Дионсија из Фурне, и Манојла Панселиноса као врхунског узора, ови приручници представљали су извор правоверности иконографије.

На самом крају XIX века, у време када је Рашко-призренском епархијом управљао митрополит Дионисије, црквено сликарство доживљава промену под утицајем савременијих сликарских тенденција и историјског модела православног иконописа. Нова пикторална поетика, која на територију Рашко-призренске епархије долази са делатношћу руског ђака Димитрија Андонова Папрадишког, почеће прогресивније да потикује зографско сликарство у време митрополита Нићифора. На тај начин је црквено сликарство у Рашко-призренској епархији почело да се обликује према концепцијама које су већ биле актуелне у суседним епархијама Васељенске патријаршије.

Развојем црквене уметности тежило се, осим обликовања сакралне топографије епархије и стварања услова за неометано служење у храму, и очувању заједничких карактеристичних вредности. Црквена уметност у XIX веку имала је функцију уобличавања приватног и јавног идентитета у оквиру дозвољених законских норми. Идентитетско самоодређивање у Османском царству испољавано је кроз коришћење јасних визуелних верских симбола,

изградњу и коришћење верских објеката, њихово опремање и украшавање сликама и предметима религиозне садржине.

Визуелна култура је у сакралном простору имала вишеструку намену, која је произилазила од њеног конкретног места у храму. Предмети и слике, иконе и зидна декорација, смештени у простору олтара имали су употребну и илустративну функцију у складу са током богослужења. Визуелни садржаји у простору намењеном верницима функционисали су као литургијски наративи, морализаторско-дидактичка средства, за одржавање концентрације верника током службе, као што су и доприносили узвишености литургијског чина.

Принципи на којима су обликовани програми иконостаса и зидног сликарства проистекли су од богослужбених потреба и приватне побожности верника. Осим сцена чије је место било догматски одређено у складу са богослужбеном наменом, у овим програмима преовлађују празници и светитељи који су прослављани и поштовани због свог одређеног значаја у животу појединаца и заједнице. Верници су поручивали израду икона својих заштитника и потом их прилагали цркви, чиме су учествовали у њеном украшавању. Они су, у складу са својим религиозним осећањима финасирали сликање икона и осликавање одређених делова зидног сликарства, утичући тако и на ширење култова.

Мерење годишњег циклуса од Светог Георгија до Светог Димитрија, као и веровање у њихове заштитничке моћи, допринели су чињеници да су ликови ова два светитеља били неизоставни у иконопису и зидном сликарству. И други светитељи, попут светих ратника, лекара, пустиножитеља и светих српских владара, осим што су чинили део традиционалног начина украшавања црквеног ентеријера, бирани су у складу са јачином култова и верским обичајима у парохији. Особито када се говори о канонизованим владарима, њихово приказивање представљало је и вид прослављања прошлости државе и цркве, као и израз индивидуалног и колективног идентитета. Такође, близина великих духовних центара, попут манастира Пећке патријаршије, Дечана, Грачанице, Девича или Светог Прохора Пчињског, који се налазио на самој граници са Рашко-призренском епархијом, утицали су на поштовање светитеља који су били

њихови ктитори, као и оних чије су мошти представљале централна култна места у тим манастирима.

Да су слике религиозне садржине играле важну улогу у приватној побожности, показују занимљива иконографска решења на такозваним приватним иконама, на којима су различити светитељи сликани заједно као лични заштитници. Побожност је такође утицала и на популарност триптиха и хаџијских икона. Поклоничка путовања, као врхунски израз побожности, допринела су развоју сакралне визуелне културе као и обогаћивању црквених и манастирских ризница. Продукција и размена *Јерусалима* и графичких листова доприносила је ширењу утицаја важних духовних центара, а верницима пружала могућност поседовања особених религиозних меморабилија.

Верски, друштвени и политички оквири у којима се у XIX веку развијала црквена уметност у Рашко-призренској епархији измењени су од 1912. године, захваљујући Балканским ратовима, и потом и Првом светском рату. Када је Рашко-призренска епархија ушла у састав нових гео-политичких граница Србије, њена сакрална топографија почела је да се обликује у складу са принципима на којима је функционисала Српска православна црква.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Непубликована архивска грађа:

Архив Србије (АС)

- Митрополија Београдска (МБ)
- Министарство просвете и црквених дела (МПС-П)
- Министарство просвете, црквено одељење (МПС-Ц)
- Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (МИД-ППО)
- Конзулат у Приштини (КП)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

- Историјска збирка, Јован Ристић (ЈР)
- Етнографска збирка, Фонд Дене Дебељковића (Е-469)

Историјски архив Београда (ИАБ)

- Фонд Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ (1084)

Публиковани извори, текстови и књиге:

Abu-Manneh, B., “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, *Die Welt des Islams*, New Series, Brill, Vol. 34, Issue 2 (Nov. 1994), 173–203.

Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, прир. С. Милеуснић, Београдски издавачко-графички завод, Музеј СПЦ, Београд 1993.

Алексијев, Е., *Дичо Зограф: иконопис*, НИП Ѓурѓа, Скопје 1997.

Aral B., “The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire”, *Human Rights Quarterly*, vol 26, No. 2 (May, 2004), The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004, 454–482.

Архимандрит дечански Сава, „Призрен“, *Братство 2*, Друштво Светог Саве, Београд 1888, 30–84.

Бабић, Г., „О живописаном украсу олтарских преграда“, *Зборник за ликовне уметности* 11, Матица српска, Нови Сад 1975, 3–41.

Bal M., Bryson N., “Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders”, *The Art of Art History: A Critical Anthology*, ed. By D. Preziosi, Oxford University Press, Oxford 1998, 242–256.

Балабанов, К., *Велешките зографи иконописци во XIX век*, Рацинови средби, Титов Велес 1970.

Балабанов, К., „По повод сто години од смрта на Дичо Крстев Зограф од село Тресанче“, *Музејски гласник* 2, Историскиот музеј на Македонија, Скопје 1973, 7–18.

Bandić, D., *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, ogledi o narodnoj religiji*, Biblioteka XX vek, Beograd 1990.

Bandić, D., *Narodno pravoslavlje*, prir. L. Radulović, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.

Барјактаровић М., „Чувари (туђих) богомоља (манастирски војовде)“, *Новопазарски зборник* 20, Нови Пазар 1996, 131–136.

Батаковић Д. Т., *Дечанско питање*, Историски институт, Просвета, Београд 1989.

Биорац, С., „Иконостас цркве Св. Никола у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 24, Музеј Рас, Нови Пазар 2000, 43–49.

Бобчев С. С., „Поглед на правно уређење Балкана под турском управом“, *Књига о Балкану I*, Балкански институт, Београд 1936, 159–167.

Богдановић Д., „Записи и натписи XIII–XIX в.“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд 1987, 301–310.

Božinović N., *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Devedesetčetvrti, Žene u српном, Beograd 1996.

Божков А., *Българската историческа живопис, прва част. Миниатюри, икони, стенописи*, Български художник, Софија 1972.

Божков А., *Българската историческа живопис, втора част. От възраждането до 1944. година*, Български художник, Софија 1978.

Божовић Г., „Задужбина Бејаз-Хануме“, *По гњиланском крају*, ур. Ј. Ристић, Скупштина општине Гњилане, Гњилане 1997, 38–43.

Ботушаров Л., „Календарното делене на годината и свети Георги и свети Димитър като народни светци. Към иконографията на светците като конници“, *Проблеми на изкуството* 4, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, Софија 2000, 41–45.

Бошковић, Ђ., „Осигуравање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи“, *Старинар, орган Српског археолошког друштва* 8–9, Београд 1933–34, 91–162.

Đ. Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962.

Bredenkamp H., “A Neglected Tradition? Art History as Bildwissenschaft”, *The Art Historian: National Traditions and Institutional Practices*, ed. By M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2003, 147–159.

Walter C., *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Variorum Publications LTD, London 1982.

Walter C., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington 2003.

Van Alphen E., “Strategies of Identification”, *Visual Culture: Images and Interpretation*, ed. by Norman Bryson, Michael Ann Holly, P. F. Keith, Wesleyan University Press, University Press of New England, Hanover 1994, 260–271.

Варвунис М., „Култ светих у грчкој традицијској култури“, *Култ светих на Балкану I*, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2001, 175–190.

Василиев, А., *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София 1965.

Василиев, А., *Ерминии, технологи и иконография*, Септември, София 1976.

Василиев А., *Български светци в изобразителното изкуство*, ДИ Септември, София 1987.

Васиљевић Ј. Х., Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до српско турских ратова 1876–78), Друштво Светог Саве, Београд 1928.

Васиљевић, Јован Хази, „Записи и натписи“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (ур. Р. Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље 1936, 283–286.

Васиљевић, Ј. Х., „Скадар“, *Братство* 16, Друштво Светог Саве, Београд 1921, 191–210.

Васић П., „Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку“, *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)*, књ. 1, Балканолошки институт, Београд 1984, 221–239.

Велимировић М., „На Комовима“, *Братство* 5, Друштво Светог Саве, Београд 1892, 15–106.

Велимировић М., „Васојевићи, Полимље, Метохија“, *Годишњица Николе Чупића* 18, Задужбина Николе Чупића, Београд 1898, 53–189.

Веселиновић М., „Митрополит Мелетије, Рашко-призренски и Скендеријски (1854–1895)“, *Годишњица Николе Чупића* 22, Задужбина Николе Чупића, Београд 1903, 274–311.

Веселиновић М. В., *Поглед кроз Косово*, Панорама, Приштина 2007.

“Visual Culture Questionnaire”, *October*, The MIT Press, Cambridge, Vol. 77, Summer 1996, 25–70.

Војводић, М., *Друштво Светог Саве: документи 1886–1891*, Архив Србије, Београд 1999.

Војводић М., *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Слио, Београд 2003.

Вокотопулос П., „Фреските на Захарий Доспевски в лаврата Св. Сава в Йерусалим“, *Проблеми на изкуството* 2, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 1995, 28–30.

Вранићи Б., „Црква Светог Николе у Приштини“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, Друштво конзерватора Србије, Београд 1993, 138–142.

Вујовић Б., *Уметност обновљене Србије, 1791–1848*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986.

Вукановић Т., „О култу Стефана Дечанског у Метохији“, *Хришћанско дело, часопис за хришћанску културу и црквени живот* 5, Скопље 1937, 371–389.

Вукановић Т., *Култ цара Уроша*, Немања, Скопље 1938.

Вукановић Т., „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *Врањски гласник* 7, Народни музеј, Врање 1971, 204–272.

Vukanović T., *Srbi na Kosovu II*, Nova Jugoslavija, Vranje 1986.

Vukanović T., *Srbi na Kosovu III*, Nova Jugoslavija, Vranje 1986.

Вуксан Б., *Барокна тематика српског иконостаса XVIII века*, докторска дисертација, Београд 2006.

Вуловић Б., „Манастир Грачаница“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1968–71, 165–175.

Вучковић В., *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Рi-press, Пирот 2007.

Габелић С., *Циклус Арханђела у византијској уметности*, САНУ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1991.

Гаговић З., *Црногорски иконостаси и њихови творци*, Републички завод за заштиту споменика културе, Цетиње 2007.

Гагулић П., *Метох манастира Високих Дечана у Нишу*, Вук Караџић, Ниш 1968.

Генова Е., „За някои особености на декоративната система на крстовете с миниатюрна дърворезба от пост-византийския период“, *Изкуство, Месечно списание за изобразително изкуство* 33–34, София 1996, 61–64.

Георгиевски, М., „Опис на новооткриената ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановиќ од Галичник од 1869 година“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 123–130.

Георгиевски, М., „Опис на три новооткриени еминии од XIX век“, *Зборник Средновековна уметност* 1, Музеј на Македонија, Скопје 1993, 211–220.

Гергова И., „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 1991, 3–17.

Гергова, И., *Ранният български иконостас: 16.–18. век*, Издателство български художник, София 1993.

Гергова И., „Иконография на помениците през поствизантийския период в България“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад 2003, 61–70.

Гергова И., „Култът към св. Крал Милутин 'Софийски' в България“, *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Центар за црквене студије, Ниш, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Манастир Бањска, 2007, 249–265.

Gerstel S. E. J., “Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 52, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1998, 89–111.

Гилфердинг А. Ф., *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, друго, измењено издање, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд 1996.

Гогољ Н., *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. А. Радојковић, Логос, Ортодос, Београд 1995.

Горѓиевски Д., „Култот на Свети Христофор во Р. Македонија“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 3–4, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2008, 117–125.

Gouma-Peterson T., “An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context”, *Δελτίου της Χριοτιавικης Αρχαιολογικης Εταιρείας* 17, Αθήνα 1993/94, 331–346.

Грипић В., „Манастир Св. Тројице у призренском округу“, *Годишњица Николе Чупића* 28, Задужбина Николе Чупића, Београд 1909, 173–183.

Грозданов, Ц., *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1983.

Грозданов, Ц., „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *Прилози XXV* 1–2, Одеделение за општествени науки, МАНУ, Скопје 1994, 33–39.

Грозданов Ц., „Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 217–224.

Грозданов Ц., „За македонската ликовна уметност од XIX век и мијачката школа“, *Цивилизации на почвата на Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Књ. 2*, МАНУ, Скопје 1995, 191–208.

Грозданов, Ц., „Дичо зограф и неговите ученици во црквата Свети Илија во Стенче, Гостиварско“, *Културно наследство* 26–27, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 2001, 7–13.

Грозданов, Ц., „Белешки на Дичо Зограф по повод сто и триесет години од неговата смрт“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски, МАНУ, Скопје 2004, 9–29.

Грозданов, Ц., „За влијанието на Христофор Жефарович врз делата на Дичо Зограф и Аврам Дичов“, *Уметноста и културата на XIX век во Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски, МАНУ, Скопје 2004, 95–119.

Грозданов Ц., „Фрескоживописот на Аврам Дичов во олтарот на црквата Свети Никола во село Вранештица кај Кичево“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје 2004, 143–154.

Грозданов Ц., „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје 2004, 155–176.

Грозданов Ц., „Мачениците од XV–XIX век во живописот на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје 2004, 282–303.

Грујић, Р. М., „Култ Светог Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века“, *Богословље* 2–3, Београд 1935, 3–40.

Грчев К., *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Институт за фолклор Марко Цепенков, Скопје 2003.

Давидов, Д., „Позновизантијски и 'барокни' манир у светогорској графици XVIII и XIX века“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 137–146.

Давидов Д., *Димитар Крстевич Дичо – зограф: иконе Саборне цркве у Врању*, Православна епархија Врањска, Врање – САНУ, Београд 2001.

Давидов Д., „Поклоници Јерусалима – „хације“ из Јужне Србије“, *Вардарски зборник* 4, САНУ, Београд 2005, 3–11.

Давидов Д., *Српска графика XVIII века*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

Davison R. H., “Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *The American Historical Review*, Vol. 59, No. 4, The University of Chicago Press, Chicago 1954, 844–864.

Дармановић М., „Јевреји у Приштини“, *Баштина* 1, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина 1991, 204–209.

Дамјановић Н., *Православна саборна црква Светог Николе у Старом Бару*, Православна црквена општина, Бар 1996.

Дашић М., „Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санџак“, *Области Старе Рашке крајем XIX и почетком XX века*, Установа за културу и образовање „Дом револуције“, Пријепоље 1994, 13–36.

Даутовић В., „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 159–217.

Даутовић В., „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије“, *Лесковачки зборник XLIX*, Народни музеј, Лесковац 2009, 385–418.

Даутовић В., „Путири од филиграна у српској црквеној визуелној култури XIX века“, *Шумадијски записи VI*, Народни музеј, Аранђеловац 2012, 239–250.

Даутовић В., *Уметничко обликовање и симболичка декорација путира код Срба у XIX веку*, мастер рад, Београд 2009.

Дентон В., *Кристијани у Турској*, Епископска књигопечатња, Нови Сад 1864.

Deringil S., *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Dikovitskaya M., *Visual Culture. The Study of the Visual after the Cultural Turn*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge 2005.

Димитријевић С., „Богословско-Учитељска Школа у Призрену (поводом њене педесетогодишњице)“, *Братство* 17, Друштво Светог Саве, Нови Сад 1923, 201–214.

Димон П., „Период Танзимата (1839–1878)“, *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, Clio, Београд 2002, 555–630.

Drakopoulou E., „Catalogue“, *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë*, ed. Anastasia Tourta, Ministry of Culture, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki 2006, 30–202.

Друмев Д., *Златарско изкуство*, Българска академия на науките, Институт за изкуствознание, Софија 1976.

Дучић, Н., „Јепископије Зетска и Дабарска“, *Гласник Српске краљевске академије* 57, Државна штампарија, Београд, 1884, 71–103.

Дучић Н., *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Државна штампарија Краљевине Србије, Биоград 1896.

Душанић С., „Антиминс као научни објекат“, *Црква, календар Српске православне патријаршије за просту 1947. годину*, Штампарија Раденковић, Београд, 60–61.

Билас Ј. К., *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912.*, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2000.

Ђорђевић И., „Свети столпници у српском зидном сликарству средњег века“, *Зборник за ликовне уметности* 18, Матица Српска, Нови Сад 1982, 41–52.

Елезовић Г., *Речник косовско-метохијског дијалекта*, свеска прва, Српска краљевска академија, Београд 1932.

Женарју И., „Сакрална топографија манастира Сочанице“, *Баштина* 30, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2011, 313–329.

Женарју И., „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић 2012, 457–478.

Женарју И., „Црква Светог Илије у Вучитрну“, *Баштина* 33, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић 2012, 383–411.

Женарју И., „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *Саопштења XLIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2012, 207–227.

Женарју, И., „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)“, *Баштина* 34, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2013, 393–417.

Женарју И., „Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу“, *Лесковачки зборник LIII*, Народни музеј, Лесковац 2013, 277–292.

Женарју И., „Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности 2*, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Београд – Универзитет у Приштини, Косовска Митровица 2013, 519–534.

Женарју И., „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана“, *Баштина* 35, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2013, 315–343.

Женарју И., „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији“, *Косовско-метохијски зборник 5*, САНУ, Београд 2013, 169–196.

Зарић И., „Извор, црква Свете Тројице. Свети Димитрије“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 190–191.

Зарић И., „Извор, црква Свете Тројице. Свети Симеон Столпник“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 194–195.

Зарић И., „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања“, *Лесковачки зборник XLVII*, Народни музеј, Лесковац 2007, 103–120.

Зарић И, Станковић М., „Црква Вазнесења Господњег у селу Краље“, *Милешевски записи 7*, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 177–198.

Зарић И., „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 111–157.

Зарић И., „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 37*, Матица српска, Нови Сад 2009, 221–247.

Зарић-Ћировић И., „Женска приправа Николајевске цркве у Земуну“, *Саопштења XLII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2010, 299–318.

Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд, 1984.

Иванић И., *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Издање Друштва „Рада“, Београд и Нови Сад, 1902.

Ивановић, М., „Црква Преображења у Будисавцима“, *Старине Косова и Метохије* 1, Обласни завод за заштиту споменика културе, Приштина 1961, 113–126.

Ивановић, М., „Неки подаци о иконостасу цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији“, *Зборник* 26–27, Музеј примењене уметности, Београд 1982–83, 105–117.

Ивановић, М., „Црквени споменици, XIII–XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска Призрен 1987, 387–547.

Ивановић, М., „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој годишњици Косовског боја 1389–1989*, (ур. В. Стојанчевић), Свети архијерејски синод српске православне цркве, Београд 1989, 350–360.

Ивановић М., „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век“, *Косовско-метохијски зборник* 2, Српска академија наука и уметности, Београд 1998, 13–36.

Ивановић, М., „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *Вардарски зборник* 3, Српска академија наука и уметности, Београд 2004, 169–174.

Ивановић М., „Црквени споменици Ибарског Колашина“, *Косовско-метохијски зборник* 3, САНУ, Београд 2005, 135–152.

Ивановић М., *Метохија: споменици и разарања*, Прометеј, Нови Сад – Службени гласник, Београд 2013.

„Извори и сведочанства. Документа XVI–XIX века“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд 1987, 611–612.

Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë, ed. Anastasia Tourta, European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, 2006.

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009.

Јагодић М., *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд 2013.

Јастребов И., „Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима на српском и турском језику“, *Гласник Српског ученог друштва* 40, Државна штампарија, Београд 1874, 182–257.

Јастребов И. С., *Податци за историју српске цркве из путничког записника*, Државна штампарија, Београд 1879.

Јастребов И., „О православним српским старим и новим црквама у Старој Зети, садашњем Скадарском округу“, *Гласник Српског ученог друштва* 48, Државна штампарија, Београд 1880, 358–389.

Јастребов И., „Манастир Дечани“, *Братство* 12–13, Друштво Светог Саве, Београд 1908, 158–199.

Јастребов И., „Нешто о Горњој Морави“, *Гласник Српског ученог друштва* 60, Државна штампарија, Београд 1885, 123–135.

Јастребов И. С., *Стара Србија*, НИП „Нови свет“, Народна и Универзитетска библиотека, Приштина 1995.

Јовановић Ј. М., *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1990.

Јуришић, Г. И., *Дечански првенацъ*, Нар. Књигопечатња Дан. Медаковића, Нови Сад 1852.

Кадијевић А., „О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 19, Музеј Рас, Нови Пазар 1995, 193–202.

Кадијевић А., „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник* 23, Музеј Рас, Нови Пазар 1999, 163–185.

Кадијевић А., „О архитектури храма Св. Саве у Митровици“, *Косовско-метохијски зборник* 3, САНУ, Београд 2005, 33–39.

Кадијевић А. *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 2007.

Кадијевић А., „Градитељска делатност Андреје Дамјанова: правци истраживања и заштите“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 31, Београд 2007, 134–137.

Kadijević A., „Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclesiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balcanic Regions under Turkish Rule“, *XV Türk Tarih Kurumu Kongresi*, Ankara 2010, 2126–2135.

Кадијевић А., „Саборна црква Св. Тројице у Мостару. Остварење српског градитељства друге половине деветнаестог века“, *Срби у Мостару: расправе и огледи*, Свет књиге, Београд 2001, 471–481.

Кадијевић А., „О архитектури нишке Саборне цркве Силаска Светог Духа на апостоле“, *Ниш и Византија* 1, Просвета, Скупштина града, Ниш 2003, 125–139.

Кадијевић А., „О архитектури цркве Светих апостола у Турековцу“, *Лесковачки зборник* 43, Народни музеј, Лесковац 2003, 129–137.

Капетановић С. Н., Црква „Цар Лазар“ на Косову Пољу („Мала Грачаница“), *Српско Косово, лист за српску омладину и народно просвећивање*, Скопље 28/15. јуни 1923, год. IV, бр. 13, 10–13.

Караматијевић Ј., *Кроз Стари Влах*, Заслон, Шабац 2007.

Karpat K. H., “The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3, Cambridge University Press, Cambridge 1972, 243–281.

Ковачевић Љ., „Синђелије попова Максима и Јова Варнице“, *Споменик СКА* 10, Државна штампарија, Београд 1891, 35–38.

Колев Б., „Стенописната украса на жилишните и обществените сгради през възраждането в Самоков“, *Известия на Института за изобразителни изкуства* 1, Българска академия на науките, София 1956, 119–176.

Константиновски, Г., *Градителите во Македонија: XVIII–XX век*, Табернакул, Скопје 2001.

Корнаков Д., „Иконостасот во црквата Св. Богородица Болничка во Охрид“, *Културно наследство* 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 15–18.

Ќорнаков, Д., „Ќопаничарите од Река“, *Културно наследство* 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 31–34.

Ќорнаков, Д., „Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско“, *Културно наследство* 6, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1975, 79–80.

Ќорнаков Д., „Нови сознанија за иконостасот и мебелот на манастирот Св. Јован Бигорски“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 159–163.

Ќорнаков Д., *Творештвото на Мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Институт за истражување на старословенската култура, Прилеп 1986.

Ќорнаков Д., „Развојни пат на резбарството во Македонија“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 5–20.

Ќорнаков Д., „Резултати од евиденцијата и стручната документација на спомениците на културата – цркви и манастири во мариовскивиот, тиквешкиот и гевгелискиот крај“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 149–174.

Ќорнаков Д., *Македонска резба*, Мисла, Скопје 1988.

Ќорнаков Д., Кајдамов К., *Црквите и манастирите во Јужновардарска долина*, Матица македонска, Скопје 1991.

Костић П., „Призренско друштво Св. Сава“, *Братство* 16, Друштво Светог Саве, Београд 1921, 231–237.

Костић П., „Српска православна црквено-школска општина у Призрену“, *Јужна Србија* 29, Стара Србија, Скопље 1923, 361–375.

Костић П., *Споменица педесетогодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1924.

Костић П., „Ќинцарска насеобина у Призрену и црква Светог Саса“, *Братство* 19, Друштво Светог Саве, Београд 1925, 294–301.

Костић П., *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1928.

Костић П., „Европски консули у Призрену“, *Јужни преглед* 5, год. II, јануар, Скопље 1928, 207–213.

Костић П., *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писца)*, Скопље 1933.

Костић П., *Аутобиографија*, прир. В. Митровић, Архив Србије, Београд – Призренски округ, Призрен 1997.

Костић, С., „Мученица Босиљка пасјанска“, *Православно дело, Саборник за православно словесност* 16, Манастир Бањска 2007, 137–140.

Костић А., „Храм Светог Георгија у Сурдулици“, *Лесковачки зборник* 50, Лесковац 2010, 137–151.

Костић А., „Црква Светог Илије у Ковилову“, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, (прир. Н. Макуљевић), Музеј Крајине, Неготин 2012, 102–111.

Краснићи М., „Ораховац. Антропогеографска монографија варошице. Положај насеља и природни услови“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 2, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1957, 87–139.

Краснићи М., „Манастирске војводе у Косовско-метохијској Области“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 3, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1958, 107–128.

Крестић В., Љушић Р., Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса 1856–1878, књ.1 1856–1866, САНУ, Београд 1983.

Лазих М., „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 611–654.

М. Лазих, „Бујановац, црква Светих Петра и Павла. Исус Христос Хлеб животни“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 106–107.

Looizides N. G., “Religious Nationalism and Adaptation in Southeast Europe”, *Nationalities Papers*, vol. 37, No. 2, March 2009, 203–227.

Љубинковић М., „Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори“, *Хиландарски зборник* 1, САНУ, Београд 1966, 119–134.

Мавродинов Н., *Изкуството на българското възраждане*, Наука и изкуство, София 1957.

Макуљевић, Н., „Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском“, *Милешевски записи* 3, Музеј у Пријеполу, Пријеполје 1998, 119–133.

Mađujević, N., „The ‘Zograph’ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870“, *Balkanica* 34, Балканолошки институт, Београд 2003, 385–405.

Макуљевић Н., „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *Поствизантијска уметност на Балкану, I том, Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад 2003, 193–211.

Макуљевић Н., „Визуелна култура национализма и конституисање приватног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју* 2–3, Филозофски факултет, Катедра за општу савремену историју, Београд 2004, 47–63.

Макуљевић Н., „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (приредио Александар Фотић), Слио, Београд 2005, 72–111.

Макуљевић Н., „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 11–42.

Макуљевић Н., „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Свети Спиридон“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 66–67.

Макуљевић Н., „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Свети Харалампије“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 68–69.

Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

Макуљевић, Н., *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште 2006.

Макуљевић Н., „Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 17–53.

Макуљевић Н., „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 807–837.

Макуљевић Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007.

Макуљевић Н., „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *Милешевски записи 7*, Музеј у Пријеполу, Пријеполје 2007, 147–175.

Макуљевић Н., „Црква Свете Тројице“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 23–44.

Макуљевић, Н., „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање 2008, 45–105.

Макуљевић Н., „Визуелност и култура сећања у Горњем Полимљу“, *Милешевски записи 8*, Музеј у Пријеполу, Пријеполје 2009, 195–209.

Макуљевић Н., „Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 38*, Матица српска, Нови Сад 2010, 137–150.

Mađujević N., „Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, zbornik radova 2, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 213–227.

Mađujević N., „State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina“ / *Država, društvo i vizuelna kultura u Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, Centres and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*, Hartmuth, Sarajevo 2011, 118–121.

Макуљевић Н., „Геофан Исаиловић Буџароски“, *Српска енциклопедија*, том 1, књ. 2, Београд–Буштрање, Нови Сад – Београд 2011, 686–689.

Макуљевић Н., „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *Милешевски записи 9*, Музеј у Пријеполу, Пријеполје 2012, 211–226.

Макуљевић Н., „Милешева у српској култури и уметности 19. века“, *Осам векова манастира милешеве, Међународни научни скуп Осам векова манастира Милешеве*, Епархија милешевска, манастир Милешева, Пријеполје 2013, 421–430.

Макензи Џ. М., Ирби А. П., *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, прев. Ч. Мијатовић, Luxphoto: Rotary club, Београд 2007.

Манастир Драганац, прир. М. М. Филић, Логос, Ваљево 2006.

Марјановић-Душанић С., *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Балканолошки институт САНУ, Слио, Београд 2007.

Марковић М., „Програм живописа у куполи“, *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд 1995, 99–105.

Марковић М., „О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд 1995, 567–630.

Марковић Новаков А., *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Епархија рашко-призренска, Епархија нишка, Ниш 2011.

Матановић Г. А., *Врака и Врачани: прошлост, обичаји, сеобе и садашњост*, Енго-Giunti, Београд 2011.

Мацан, Е., „Македонскиот иконопис во XIX век, хронологија и стилски развток“, *Културно наследство 7*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1961, 61–64.

Медаковић Д., *Путеви српског барока*, Нолит, Београд 1971.

Медаковић Д., „Манастир Хиландар у XVIII веку“, *Хиландарски зборник 3*, САНУ, Београд 1974, 7–72.

Медаковић Д., *Трагом српског барока*, Матица српска, Нови Сад 1976.

Медић, М., *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културне, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд 2002.

Ментовић М., „Начин живота и обичаји новопазарских Јевреја“, *Новопазарски зборник 30*, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2007, 173–180.

Микић Ђ., „О обнављању манастира Драганца“, *Гласник Музеја Косова и Метохије 10*, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1970, 393–407.

Микић Ђ., „Трговачке везе Косова са Србијом, Аустријом и Влашком у XIX веку“, *Зборник филозофског факултета у Приштини 8*, Приштина 1971, 419–445.

Микић Ђ., *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века, од чифчијства до банкарства*, САНУ, Београд 1988.

Милосављевић, Д., *Изгубљена ризница манастира Милешеве*, Службени гласник, Београд 2010.

Милошевић, Д., „Срби светитељи у старом српском сликарству“, *О Србљаку*, Српска књижевна задруга, Београд 1970, 143–268.

Милошевић В., „Шаинце, црква Светог Јована Богослова. Нерукотворени убрус“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 156–157.

Миљановић М., „Иконе из Велике Хоче“, *Старине Косова и Метохије 10*, Покрајински завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1997, 77–100.

Миљковић-Пепек, П., Николовски, А., „Состојбата и валоризацијата на црковните споменици на културата од XIV век до денес на територијата на собранието на општина Тетово“, *Културно наследство 6*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1975, 83–92.

Мирковић Ј., *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1961.

Мирковић Л., *Православна литургија или Наука о богослужењу православне источне цркве, други посебни део*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1967.

Mirzoeff N., "Ghostwriting: Working Out Visual Culture", *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, ed. by M. A. Holly, K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2002, 189–202.

Mitchell, W. J. T., "Showing Seeing: A Critique of Visual Culture", *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, ed. by M. A. Holly, K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown, Massachusetts 2002, 231–250.

Mitchell, W. J. T., *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of images*, The University of Chicago Press, Chicago, 2005.

Михаиловић Р., „Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања“, *Зборник Светозара Радојчића*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1969, 203–213.

Михаиловић Р., „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београдски универзитет, Београд 1979, 279–321.

Mihailović R., „Srpski ikonostas XVIII veka i ogledalo“, *Delo, mesečni časopis za teoriju, kritiku i poeziju* 11–12, Beograd 1982, 106–116.

Михаиловић Р., „Црква Ваведена Богородице манастира Бојани (Иконографија „женске цркве“ – припрате)“, *Зборник за ликовне уметности* 21, Матица српска, Нови Сад 1985, 205–220.

Митровић К., „Врање, Саборна црква Свете Тројице. Запрестолни крст“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 72–73.

Митрополитъ србскій Михаилъ, *Ручна свеиштенничка књига*, У Државной књигопечатњи, У Београду 1867.

Младеновић Љ., „Уметничка обрада метала у Босни и Херцеговини од доласка Турака до данас“, *Зборник* 3–4, Музеј примењене уметности, Београд 1958, 89–98.

Morgan D., *Visual piety: a history and theory of popular religious images*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999.

Morgan D., *The Sacred Gaze: Religious Visual Culture in Theory and Practice*, University of California Press, Berkeley 2005.

Müge Göçek, F., "Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society", *Poetics Today*, Vol. 14, No. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, Duke University Press, Durham 1993, 507–538.

Мушовић Е., „Новопазарски Јевреји“, *Новопазарски зборник* 3, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1979, 23–38.

Мушовић Е., „О Варош махали у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник* 19, Музеј Рас, Нови Пазар 1995, 21–28.

Мутафов Е., „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 268–279.

Недельковић С., „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Баштина* 12, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић 2001, 165–171.

Недељковић С., „Стара Србија и турске реформе (турски реформни програм из 1902. године), *Теме: часопис за друштвену теорију и праксу* 2, Универзитет у Нишу, Ниш 2006, 233–241.

Недељковић С., „Национални рад у Старој Србији и улога Рашке царинарнице (1878–1885)“, *Наша прошлост: часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево* 10, Народни музеј – Историјски архив, Краљево 2010, 101–108.

Недељковић С., „Србија и српске цркве и манастири на Косову и Метохији у првим годинама после Париског конгреса“, *Лесковачки зборник* 52, Народни музеј, Лесковац 2012, 13–26.

Недељковић С., *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Филозофски факултет, Ниш 2012.

Николић Ј., „Управне власти“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 983–994.

Николић С., „Црква Св. Николе – Рајкова у Призрену и њена актуелна заштита и презентација“, *Старине Косова и Метохије* 10, Покрајински завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1997, 111–118.

Николовски А., „Некои аспекти за најдолната граница во примената на реалистичкиот метод во сликарство“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 135–145.

Николовски, А., Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век, Андонов, Зографски и Вангеловиќ, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984.

Николовски А., „Сакрална архитектура, живопис, иконопис и декоративна пластика во 19 век во Преспа“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 35–57.

Николовски, А., „Евиденција на спомениците на културата во Берово, Делчево и Винаца“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 175–188.

Николовски, А. „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *Културно наследство* 9, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984, 5–27.

Новаковић С., „Црквени војвода, останак пећске патријаршијске хрисовуље, у једном народном обичају“, *Годишњица Николе Чупића* 11, Задужбина Николе Чупића, Београд 1889, 289–295.

Новаковић С., *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у Европској Турској*, Државна штампарија, Београд 1895.

Нушић Б., *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, I свеска*, Матица српска, Нови Сад 1902.

Нушић Б., *Косово, опис земље и народа. Издање са сликама, II свеска*, Матица српска, Нови Сад 1903.

Ортајли И., *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд 2004.

Општинска уредба за црквено-школске општине Рашко-Призренске Епархије (издање св. Срп. Православне Рашко-Призренске Митрополије), Прва српска штампарија „Вардар“ Давида Димитријевића, Скопље 1909.

Павловић Л., „Коришћење култа Стефана Првовенчаног у XIX веку у политичке сврхе“, *Неки споменици културе. Осврти и запажања III*, Народни музеј, Смедерево 1964, 65–94

Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа)*, Народни музеј, Смедерево 1965.

Пајкић П. С., „Цркве Средачке жупе из турског периода“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 3, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1958, 51–105.

Пајкић П. С., „Мало познате збирке икона из Призрена“, *Гласник музеја Косова и Метохије* 4/5, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1959/60, 277–294.

Пајкић П., „Сеоске цркве у долини Белог Дрима“, *Старине Косова и Метохије* 1, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1961, 145–200.

Пајкић П., „Цркве у Великој Хочи“, *Старине Косова и Метохије* 2–3, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1963, 157–196.

Пајкић П., „Цркве у Сиринићкој жупи“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Обласни завод за заштиту споменика културе Косова и Метохије, Приштина 1968–71, 351–366.

Пајкић П., „Сеоске цркве XVI и XVII века на Косову“, *Гласник музеја Косова и Метохије* 13/14, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1984, 123–141.

Пајковић В., „Трахит и културноисторијски споменици код Новог Пазара“, *Новопазарски зборник* 15, Музеј Рас, Нови Пазар 1991, 146–165.

Пантовић Љ. С., *Храм Светог Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици – Народна и универзитетска библиотека Приштина 1996.

Пејић С., „Мандилион у послевизантијској уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 34–35, Матица српска, Нови Сад 2003, 73–94.

Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2009.

Peruničić В., *Pisma srpskih konzula iz Prištine 1890–1900*, Narodna knjiga, Beograd 1985.

Перуничкић Б., *Сведочанство о Косову 1901–1913*, Научна књига, Београд 1988.

Петковић С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад 1965.

Петковић С., „Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века“, *Зборник за ликовне уметности* 7, Матица српска, Нови Сад 1971, 85–101.

Петковић С., „О иконографији Светог Симеона Српског у доба турске владавине“, *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 381–392.

Петковић С., „Свети Сава Српски у старом руском сликарству“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад 2007, 7–31.

Петковић С., „Представе Светога Саве Српског у бугарској уметности XVI и XVII века“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад 2007, 32–43.

Петковић С., „Иконографија Светог Симеона Српског у доба Турске владавине код Срба“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад, 2007, 68–80.

Петковић С., „Живот Светог Стефана Дечанског у руском сликарству XVI и XVII столећа“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад 2007, 91–104.

Петковић С., „Лик Светог цара Уроша у српском сликарству XVI и XVII века“, *Српски светитељи у сликарству православних народа*, Матица српска, Нови Сад 2007, 105–115.

Петровић М. Ф., *Документи о Рашкој области 1900–1912*, Архив Србије, Београд 1995.

Петровић, Р. Д., „Прилог кон проучувањето на творештвото од македонските зографи во Косово“, *Културно наследство* 10–11, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1987, 115–118.

Поленакотик Х., „Панајот К. Ѓиноски, зограф, етнограф, фолклорист и лексикограф“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје* 14, Скопје 1962, 239–277.

Поленакотик Х., „Необјавени народни песни во зборникот на Панајот Ѓиноски“, *Бигорски научно-културни собири, Научен собир I*, Гостивар 1971, 97–109.

Поп-Атанасов, Г., „За македонските ерминии“, *Културно наследство* 7, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1978, 197–202.

Попова Е., „Богородица – Хестия“, *Проблеми на изкуството* 1, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 2002, 41–50.

Поповић Ѓ., *Познаванг робе или наука о роби трговачкој*, Београд 1852.

Поповић Д. Ј., *О Цинцарима, прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1937.

Поповић М. А., „Бивша Стара црква у Косовској Митровици“, *Весник*, Главни савез удруженог православног свештенства СФР Југославије, год. XXIII, бр. 520, 15. 2. 1971, Београд, 5.

Поповић Б. В., „Програм живописа у олтарском простору“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ѓурић, САНУ, Београд 1995, 77–97.

Поповић Д., „О настанку култа Светог Симеона“, *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 347–369.

Поповић Д., *Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, САНУ, Балканолошки институт, Београд 2006.

Поповић З. Р., „Пола столећа“, *Братство* 22, Друштво Светог Саве, Београд 1928, 36–65.

Поповић З. Р., „Национални апостол“, *Братство* 24, Друштво Светог Саве, Београд 1930, 18–50.

Поповић Ј., *Живот Срба на Косову: 1812–1912*, Никанор, Грачаница 2007.

Поповић Ј., „Манастир Грачаница на Косову“, *Манастир Грачаница. Обичаји и умотворине са Косова*, прир. В. Бован, Никанор, Грачаница 2011, 9–57.

Поповска-Коробар В., „Зографите Крсте од Велес и Крсте Поп Трајанович“, *Прилози XXXIII* 1, МАНУ, Одделение за општествени науки, Скопје 2002, 87–114.

Поповски А., „Тајниот јазик на мајсторите градители од Река“, *Бигорски научно-културни собири 1974–1975*, Мисла, Скопје 1976, 198–208.

Прашков Л., *Български икони. Развитие, технология, реставрација*, Държавно издателство Септември, София 1985.

Прашков Л., *Монументалната църковна живопис в България през XVIII–XIX век*, Университетско издателство Св. Кирил и Методий, Велико Търново, 1998.

Rabow-Edling S., "The Political Significance of Cultural Nationalism: The Slavophiles and Their Notion of a Russian Enlightenment", *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 2, June 2004, 441–456.

Радовановић, В. С., „Записи и натписи“, *Зборник за историју Јужне Србије и околних области*, Скопско научно друштво, Скопље 1936, 275–281.

Радовановић Ј., „Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића“, *Зборник за ликовне уметности* 7, Матица српска, Нови Сад 1971, 292–314.

Радовановић Ј., „Руска и украјинска штампана четворојеванђеља XVIII века са оковима у библиотеци манастира Хиландара“, *Зборник* 26–27, Музеј примењене уметности, Београд 1982/1983, 25–45.

Радовановић Ј., „Руска и грчка штампана јеванђеља са оковима од 1801. до 1905. године у манастиру Хиландару“, *Зборник* 28–29, Музеј примењене уметности, Београд 1984/1985, 153–177.

Радојковић Б., *Српско златарство XVI и XVII века*, Матица српска, Нови Сад 1966.

Радојчић, С., „Зграфи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности“, *Зограф, часопис за средњовековну уметност* 1, Галерија фресака, Београд 1966, 4–15.

Радојчић С., *Портрети српских владара у средњем веку*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1996.

Радосављевић Н., „Епископ, мирски свештеник, монах. Обележја свакодневног живота“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд 2006, 711–736.

Радосављевић Н., *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Историјски институт, Београд 2007.

Радосављевић Н., *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Историјски институт, Београд 2009.

Радосављевић Н., „Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до велике источне кризе (1766–1878)“, *Историја и значај призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)*, прир. С. Недељковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш 2013, 9–27.

Раичевић, С., „Црква Светих Петра и Павла у подкопаоничком селу Лукову“, у подкопаоничком селу Лукову“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 39, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2009, 211–222.

Рајчевић У., „О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда“, *Саопштења XXIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1992, 287–294.

Ракић М. И., „Јужна Србија од Карађорђевог устанка до данас“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 227–239.

Ракић М., *Конзулска писма 1905–1911*, прир. А. Митровић, Просвета, Београд 1985.

Ракић С., *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998.

Rampley M., "Visual Culture and the Meanings of Culture", *Exploring Visual Culture. Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005, 5–17.

Rampley M., "Visual Rhetoric", *Exploring Visual Culture. Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005, 133–148.

Ристић, С., *Дечански споменици*, Државна штампарија, Београд 1864.

Ристић В., *Моравска архитектура*, Народни музеј, Крушевац 1996.

Richardson J., "Seeing, Thinking, Mapping, Moving: Considerations of Space in Visual Culture", *Visual Arts Research*, vol. 32, No. 2 (63), University of Illinois Press, 2006, 62–68.

Rogoff I., "Studying Visual Culture", *The Visual Culture Reader*, ed. By N. Mirzoeff, Routledge, London 1998, 24–36.

Ryden K. C., "Why Your World Looks the Way It Does and Why It Matters: Cultural Landscape As Visual Culture", *Visual Arts Research*, University of Illinois Press, vol. 32, No. 2 (63), 2006, 73–75.

Сантова М., „Дискосът: функции, иконография, семантика“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София, 2002, 3–8.

Секулић В., „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Баштина* 19, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић 2005, 139–153.

Серафимова А., „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану (Нека запажања о иконостасном крсту манастира Црна река)“, *Манастир Црна ријека и Свети Петар Коришки* (ур. Д. Бојовић), Приштина, Београд 1998, 149–162.

Sinding-Larsen S., *Iconography and Ritual. A Study of Analytical Perspectives*, Universitetsforlaget AS, Oslo 1984.

Слијепчевић Ђ, *Историја Српске православне цркве*, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1991.

Смиљанић-Брадина, Т., „Панајот Крстевић Ђиноски“, *Јужни преглед, лист за науку и књижевност*, Скопље, год. I, 1927, 15–20.

Смирнов С., Бошковић Ђ., „Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља“, *Старинар, Орган Српског археолошког друштва VIII–XIX*, Београд 1933–34, 255–276.

Смолчић-Макуљевић С., „Хиландарска катапетазма монахиње Јефимије. Иконографија и богослужбена функција“, *Осам векова Хиландара*, САНУ, Београд 2000, 693–701.

сокрѡвнище христiанское, то ѣсть толкованiе сватѣхъ тѣннъ, сватѡгъ храмъ, сосѣдовъ церкѡвннхъ, ѿ божѣственне ѿ свациенне литѣргiе, писмены кралевскаго всецѣлнща пѣштансаго, въ вѣдинѣ градѣ 1824.

Спахо Ф., „Из јавног и приватног живота у доба Турака“, *Књига о Балкану I*, Балкански институт, Београд 1936, 168–173.

Споменица двадесетпетогодишње свештеничке службе њ. Високопреосвештенства господина Нићифора, рашко-призренског митрополита, егзарха Горње Мизије и т.д. и т.д., приредио Сава Стојановић наставник призренске Богословије, Народна штампарија, Београд 1906.

Споменица 50-годишњице призренске Богословско-Учитељске Школе 1871–1921, Модерна штампарија Вој. Ненадића, Београд 1924.

Срећковић П., *Владике фанариоти Рашко-призренске епархије од 1818–1854. год. по неиздатим документима*, Штампарија код Св. Саве, Београд 1881.

Срећковић П., „Сима Игуманов“, *Братство* 1, Друштво Светог Саве, Београд 1887, 39–49.

Станић Р., „Архитектура и сликарство XVI и XVII века“, *Нови Пазар и околна*, Књижевне новине, Београд 1969, 215–244.

Станковић Т., *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд 1910.

Станковић М., „Црква Свете Тројице у Бистрици“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 227–237.

Станчић, Д., „Извештај о топографском истраживању цркава на територији општине Штрпце (Сиринићка жупа)“, *Баштина* 1, Институт за српску културу, Приштина 1991, 243–259.

Стевановић Х. Т., *Познавање цркве или обредословље*, Штампарија код „Просвете“ – С. Хоровица до Кр. Срп. Реалке, Београд 1895.

Стојанчевић В., *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Издавачако – штампарско предузеће ПТТ, Београд 1971.

Стојанчевић В., „Једна помоћ Српске владе манастиру Грачаница 1856. и 1857. године“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина 1971, 227–231.

Стојанчевић В., „Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876“, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд 1990, 5–34.

Стојанчевић В., „Митрополит Михаило и питање аутономије српске цркве у Турској 1878. године“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* вол. 68–69, бр. 1–4, Филолошки факултет, Београд 2002–2003, 235–240.

Стојанчевић В., „Пећ и Пећанци у документацији својих савременика почетком друге половине 19. века“, *Косовско-метохијски зборник* 4, САНУ, Београд 2011, 1–22.

Стошић Љ., „Појава иконарника у градовима и варошима Јужне Србије почетком XIX века“, *Вардарски зборник* 2, САНУ, Београд 2003, 211–218.

Стошић Љ., *Српска уметност 1690–1740*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2006.

Стошић Љ., „Култ Светог Христофора кинокефала на Балкану“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 7–8, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2010, 393–403.

Стошић, Љ., „Богородица Пантохара Дича Зографа“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 9, Центар за културно и духовно наследство, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2011, 267–276.

Стричевић Ђ., „Ћаконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Старинар, орган Српског археолошког друштва* 9–10, САНУ, Београд 1958–59, 59–66.

Суботић В., *Казивања Борисављевића*, МВ Графика, Београд – Дом културе, Нова Варош, 2002.

Суботић Г., „Иконографија Светог Саве у време Турске власти“, *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, САНУ, Београд 1979, 343–356.

Sükrü Hanioglu M., *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, Oxford 2008.

Shaw S. J., Shaw E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge University Press 1977.

Shevzov V., “Iconic Piety in Russia”, *A People’s History of Christianity, Vol. 6, Modern Christianity to 1900*, ed. A. Porterfield, Fortress Press, Mineapolis 2007, 178–208.

Таранушенко С., „О Украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, *Зборник за ликовне уметности* 11, Матица српска, Нови Сад 1975, 113–144.

Татић-Ђурић М., „Икона Јована Крилатог из Дечана“, *Зборник Народног музеја VII*, Народни музеј, Београд 1973, 39–51.

Teteriatnikov N., “The True Cross flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross“, *Δελτίου της Χρυστιανικης Αρχαιολογικης Εταιρειας* 18, Αθήνα 1995, 169–188.

Тимотијевић, Р., „Иконопис на територији Призрена“, *Баштина* 1, Институт за српску културу, Приштина 1991, 260–266.

Тимотијевић М., „Први српски штампани антимињси и њихови узорци“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 23, Матица српска, Нови Сад 1987, 39–69.

Тимотијевић М., „Идејни програм зидног сликарства у припрати манастира Крушедола“, *Саопштења XIX*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1987, 109–125.

Тимотијевић М., „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад, 1989, 95–133.

Тимотијевић М., „Портрети архијереја у новијој српској уметности“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 147–174.

Тимотијевић М., „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *Саопштења XXVI*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994, 63–90.

Тимотијевић М., *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996.

Тимотијевић М., *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Матица српска, Нови Сад 1996.

Тимотијевић М., „Хлеб животни у ниши проскомидије манастира Бођана“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 18, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1996, 151–156.

Тимотијевић М., „Serbia sacra и Serbia sancta у верско-политичком програму Карловачке митрополије“, *Свети Сава у историји и традицији*, Српска академија наука и уметности, Београд 1998, 387–431.

Тимотијевић М., „Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку“, у: *Култ светих на Балкану II* (ур. М. Делетић), Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2002, 113–144.

Тимотијевић М., „Традиција и барок, тумачење традиције у реформама барокне пикторалне поетике“, *Зборник ликовних уметности Матице српске, Поствизантијска уметност на Балкану II* 34–35, Матица Српска, Нови Сад 2003, 201–221.

Тимотијевић М., *Рађање модерне приватности: Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Слио, Београд 2006.

Тимотијевић М., *Манастир Крушедол. Књига II*, Драганић, Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Београд 2008.

Тодић, Б., „Цркве у Сиринићкој жупи и њихове фреске“, *Баштина* 4, Институт за српску културу, Приштина 1993, 119–125.

Тодић Б., *Грачаница: сликарство*, Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека, Универзитет у Приштини, Приштина 1999.

Тодић Б., „Историја и старине манастира“, *Манастир Дечани* (ур. Б. Тодић, М. Чанак-Медић), Музеј у Приштини, Београд 2005, 13–131.

Томовски, К., „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *Културно наследство* 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 51–59.

Томовски К., *Мајстор Андреја Дамјанов (1813–1878)*, Скопје 1966.

Томовски К., „Дејноста на мајсторите – градители од „Дебарската школа“ во XIX век“, *Бигорски научно-културни собири*, Научен собир I, Гостивар 1971, 267–275.

Томовски, К., *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, МАНУ, Скопје 2006.

Трајановски А., *Црковно-училишните општини во Македонија, Прилог кон историјата на македонските црковно-училишни општини од нивното основање до 70-тите години на XIX век*, Институт за национална историја, Скопје, 1988.

Тричковска Ј., „Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 207–212.

Тричковска, Ј., „Фасадниот живопис на црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Рајчица“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 226–241.

Тричковска Ј., „Српските владателски портрети од нартексот на црквата Св. Ѓорѓи победоносец во с. Рајчица“, *Зборник Средновековна уметност* 4, Музеј на Македонија, Скопје 2003, 61–73.

Трпић В., „Никола Мусулин, као учитељ у Скадру и Призрену“, *Братство* 14, Друштво Светог Саве, Београд 1911, 275–290.

Т. В., „Срби и Српкиње у Призрену“, *Братство* 9–10, Друштво Светог Саве, Београд 1902, 324–358.

Ћировић И., „Црква Свете Тројице у Новој Вароши“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 239–259.

Ћоровић-Љубинковић М., *Пећко-дечанска икописна школа од XIV до XIX века*, Народни музеј, Београд 1955.

Ћоровић-Љубинковић М., „Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве“, *Старинар, Орган Археолошког института VII–VIII*, САН, Београд 1956–1957, 77–89.

Ћоровић-Љубинковић М., „Иконостас цркве у Великој Хочи. Прилог проучавању култа Стефана Дечанског“, *Старинар, Орган Археолошког института IX–X*, САН, Београд 1958–1959, 169–179.

Урошевић А., „Јањево, антропогеографска истраживања“, *Гласник Скопског научног друштва* 14, Скопље 1935, 187–200.

Урошевић А., „Вучитрн, антропогеографска монографија“, *Гласник Скопског научног друштва* 19, Скопље 1938, 215–229.

Урошевић А., *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић, Приштина, Београд 2009.

Faroqhi S., *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris, New York, London 2011.

Филиповић М. С., „Култ Стефана Дечанског на Овчем пољу“, *Хришћанско дело, часопис за хришћанску културу и црквени живот* 3, Скопље 1927, 186.

Филиповић М. С., „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу“, *Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835–1935*, Српска православна црквена општина града Скопља, Скопље 1935, 299–314.

Филиповић М. С., „Записи и натписи“ *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, ур. Р. Р. Грујић, Скопско научно друштво, Скопље 1936, 287–297.

Филиповић М. С., „Етничке прилике у Јужној Србији“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 387–497.

Филиповић М. С., „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813–1878)“ *Музеји, часопис за музеолошко-конзерваторска питања* 2, Просвета, Београд 1949, 33–40.

Frantz E. A., “Violence and its Impacts on Loyalty and Identity Formation in Late Ottoman Kosovo: Muslims and Christians in a Period of Reform and Transformation”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Routledge, Vol. 29, No. 4, Dec. 2009, 455–468.

Freedberg D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1989.

Фртунић Ж., „Неколико речи приликом стогодишњице зидања вучитрнске цркве“, *Вардар, независан привредно-културни преглед*, 18. јун 1933, 2.

Хан В., „Прилог познавању иконографије кнеза Лазара“, *Рад Војвођанских музеја* 7, Нови Сад 1958, 63–74.

Хан В., „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII–XVIII столеће)“, *Зборник* 5, Музеј примењене уметности, Београд 1959, 45–77.

Хациева Алексијевска Ј., Касапова Е., *Архитект Андреја Дамјанов: 1813–1878*, Скопје 2001.

Храбак Б., „Почеци банкарства на Косову“, *Историјски гласник* 1–2, Друштво историчара СР Србије, Београд 1982, 54–84.

Цариградски гласник, Цариград, 1897–1899, 1901, 1903–1906, 1908.

Цветковски С., „Иконите на Дичо зограф од црквата Св. Стефан во манастирот Бањска (Косово)“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 143–148.

Цветковски С., „Икони на платно во опусот на Дичо зограф и Аврам Дичов“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 164–173.

Цветковски С., „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Петријаршија“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 177–190.

Цветковски С., „Аврам Дичов (1840–1923)“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 207–228.

Цветковски С., „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Никола, с. Браждани, Кичевско“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга 2010, 250–259.

Цветковски С., Келић Г., „Сликарство XIX века у црквама Пеѓке патријаршије“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, историја, историја уметности*, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2010, 547–572.

Чанак-Медић М., „Архитектура манастирског насеља“, *Манастир Дечани* (ур. Б. Тодић, М. Чанак-Медић), Музеј у Приштини, Београд 2005, 134–169.

Чемериќић М., „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 685–732.

Чокревска-Филип Ј., „Антиминси од збирката на Музејот на Македонија“, *Зборник Средновековна уметност 1*, Музеј на Македонија, Археолошки, Етнолошки и Историски, Скопје 1993, 175–180.

Чокревска-Филип Ј., „Пробивот на темата 'Праведно и грешно исповедање' во сликарството во Македонија“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи) 3–4*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје 2008, 219–232.

Чолић Љ., „Говор Боже Јокановића, протојереја Звечанског округа“, *Косовско-метохијски зборник 2*, Српска академија наука и уметности, Београд 1998, 75–90.

Џамић В., „Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму“, *Саопштења XLIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2012, 191–206.

Целебић М., *Архивска граѓа за историју Народног музеја, књига прва. Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815–1839. године*, Народни музеј, Београд 1969.

Шакота М., *Ризнице манастира у Србији*, Туристичка штампа, Београд 1966

Шакота М., *Дечанска ризница*, Просвета, Београд – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд – Јединство, Приштина, 1984.

Шалипуровић В., *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912*, Општинска заједница образовања, Нова Варош 1972.

Шалипуровић В., *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1979.

Шекеровска, В., „Сидното сликарство и иконописот на Дичо Зограф во храмот Свети Никола – Геракомија во Охрид“, *Зборник Средновековна уметност 3*, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 243–256.

Шелмић Ј., „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд 1991, 191–198.

Шупут М., *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, САНУ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд 1984.

Шупут М., *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Филозофски факултет, Институт за историју уметности Београд, Матица српска Нови Сад, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана Приштина, 1991.

Quataert D., “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 3 (Aug. 1997), Cambridge University Press, 403–425.

Quataert D., *The Ottoman Empire 1700–1922*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Велика Хоча, црква Светог Николе
Иконостас, Петар Филиповски Гарка (1825–26)

Приштина, црква Светог Николе, престопа икона
Свети Никола (1843)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Приштина, црква Светог Николе
Свети Стефан краљ Дечански и Свети Арсеније (1843)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Манастир Бањска, део иконостаса из цркве Светог Илије из Вучитрна
Дичо зограф (1846)

Вучитрн, црква Светог Илије, Срећење Господње
Дичо зограф (1846)

Манастир Зочиште, црква Светих Козме и Дамјана,
царске двери (XIX век)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Ораховац, црква Успења Богородице

Ораховац, црква Успења Богородице

Ораховац, црква Успења Богородице, ентеријер

Ораховац, црква Успења Богородице, ентеријер

Ораховац, црква Успења Богородице, иконостас (1869)

Ораховац, црква Успења Богородице
Свети Сава и Свети Арсеније, непознати зограф (1869)

Ораховац, црква Успења Богородице
царске двери, детаљ

Велика Хоча, црква Светог Стефана
(фото Д. Војводић)

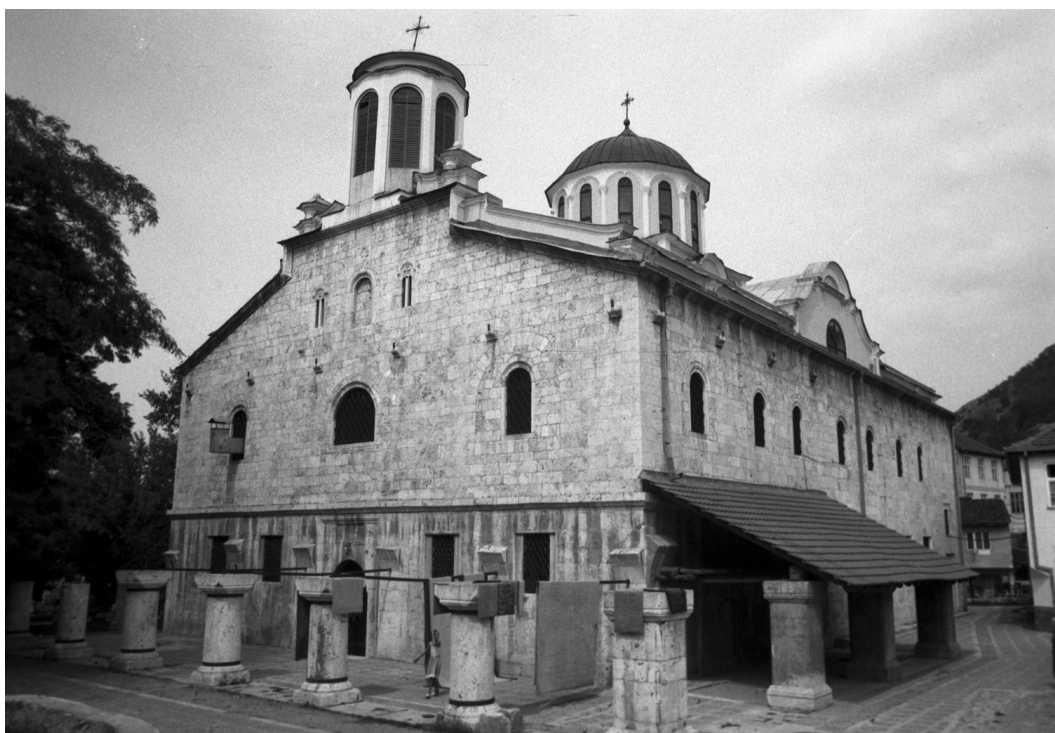
Велика Хоча, црква Светог Стефана
зограф Јосиф (1864)

Велика Хоча, црква Светог Стефана, олтарски простор
зидно сликарство, зограф Јосиф (1864)

Велика Хоча, црква Светог Стефана, припрата
зидно сликарство, зограф Јосиф (1864)

Призрен, саборна црква Светог Георгија

Нова Варош, црква Свете Тројице
(фото И. Ћировић)

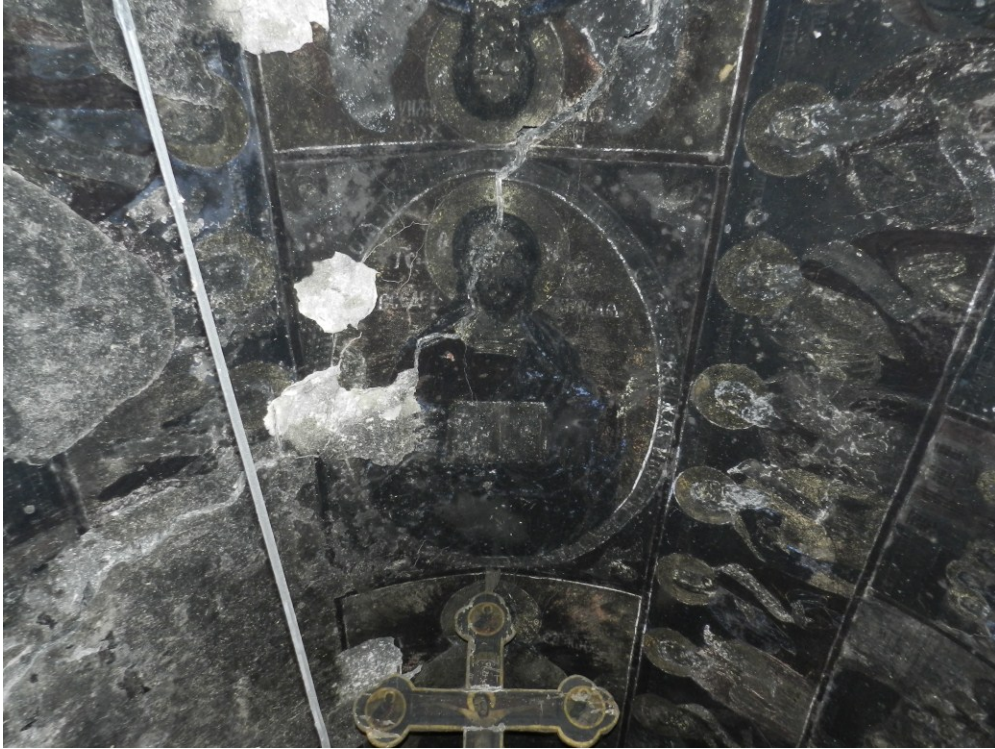
Нова Варош, црква Свете Тројице, ентеријер
(фото И. Ћировић)

Беревце, црква Свете Петке

Беревце, црква Свете Петке, ентеријер

Беревце, црква Свете Петке, свод наоса
Зидно сликарство Сергије из Козана (1858)

Беревце, црква Свете Петке, царске двери
Евгеније Поп Кузманов

Манастир Врачево, црква Светих Козме и Дамјана
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Манастир Врачево, црква Светих Козме и Дамјана, иконостас
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Земаница, црква Светог Николе

Сочаница, црква Усековања главе Светог Јована Претече

Манастир Кончулић, црква Светог Николе

Манастир Кончулић, црква Светог Николе, иконостас

Манастир Кончулић, црква Светог Николе,
Свети Никола, Богородица са Христом, престоње иконе

Севце, црква Светог Николе
(фото Д. Војводић)

Севце, црква Светог Николе, иконостас
Зограф Јосиф (1861)
(фото Д. Војводић)

Севце, црква Светог Николе, зидно сликарство, свети ратници
Зораф Јосиф (1861)
(фото Д. Војводић)

Велико Ропотово, црква Светог архангела Михаила

Велико Ропотово, црква Светог архангела Михаила, ентеријер

Велико Ропотово, црква Светог архангела Михаила
Зидно сликарство, северни зид предолтарског травеја

Косовска Каменица, црква Светог Николе

Косовска Каменица, црква Светог Николе

Косовска Каменица, црква Светог Николе, ентеријер

Косовска Каменица, црква Светог Николе
Свети Никола, престопа икона
Костадин Крстев (1862)

Косовска Каменица, Свети Василије, друга зона иконостаса
Василије Ђиноски

Косовска Каменица, црква Светог Николе
Зидно сликарство, северни зид предолтарског травеја
Аврам Дичов (1905)

Добротин, црква Светог Димитрија

Добротин, црква Светог Димитрија, ентеријер

Добротин, црква Светог Димитрија, престоно икона
Исус Христос Сведржитељ
Костадин Крстев (1862)

Добротин, црква Светог Димитрија, јужни зид наоса
Свети Јованикије Девички
Костадин Крстев (1862)

Добротин, црква Светог Димитрија, ниша проскомидије
Костадин Крстев (1862)

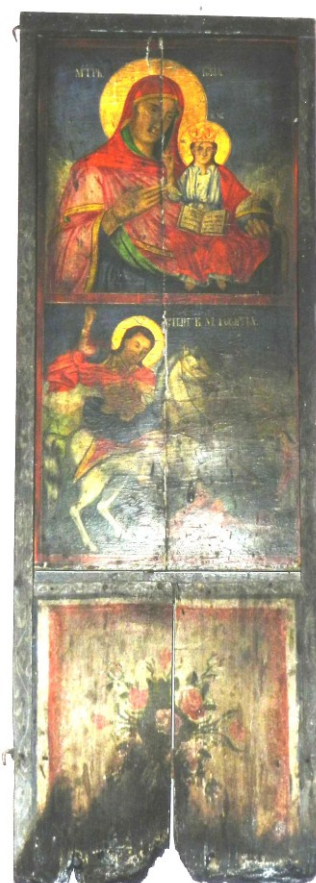
Готовуша, црква Успења Богородице
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Готовуша, црква Успења Богородице, иконостас
Евгеније Поп Кузманов (1888)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Готовуша, црква Успења Богородице, свод наоса
Исус Христос Сведржителъ
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Љубижда, црква Светог Николе, северне двери иконостаса
(данас у капели Светог Трифуна у дечанској виници у Великој Хочи)

Доње Кормиџане, црква Успења Богородице

Доње Кормиџане, црква Успења Богородице

Доње Кормињане, црква Успења Богородице, ентеријер
зидно сликарство Аврам Дичов, Годор, Зафир, Спирос (1870)

Доње Кормињане, црква Успења Богородице
лунета над јужним улазом

Доње Кормињане, црква Успења Богородице, западни зид
Свети Христофор (1870)

Нови Пазар, црква Светог Николе

Нови Пазар, црква Светог Николе
Рељефни украс, северна фасада

Нови Пазар, црква Светог Николе, иконостас
браћа Ђиноски (1875)

Нови Пазар, црква Светог Николе, архијерејски трон
браћа Ђиноски (1876)

Нови Пазар, црква Светог Николе
Зидно сликарство у слепој калоти (1901)

Стража, црква Свете Петке

Стража, црква Свете Петке, иконостас
Зафир и Вено (1871–72)

Стража, црква Свете Петке, свод предолтарског травеја
Исус Христос Сведржител, Зафир и Вено (1871–72)

Манастир Пећка патријаршија, Данилова припрата
западни зид, Света мати Ангелина и Свети архангел Михаило
Аврам Дичов (1875)

Манастир Пећка патријаршија, Данилова припрата
Аврам Дичов (1875)

Манастир Пећка патријаршија, црква Светих апостола
Олтарски простор, Гостољубље Аврамово
Аврам Дичов (1875)

Манастир Пешка патријаршија, Трон чудотворне иконе Богородице Пешке
детал, Димитар Станишев (1863)

Манастир Пешка патријаршија, Трон чудотворне иконе Богородице Пешке
детал, Сретење чудотворне иконе
Костадин Крстев (1863)

Гњилане, црква Светог Николе

Гњилане, црква Светог Николе

Гџилане, црква Светог Николе, иконостас
Димитрије Андонов Папрадишки (1901)

Гџилане, црква Светог Николе, ентеријер

Гњилане, црква Светог Николе, слепе калоте

Гњилане, црква Светог Николе, олтарска апсида
Димитрије Андонов Папрадишки (1899)

Гњилане, црква Светог Николе
Тајна вечера, Димитрије Андонов Папрадишки (1901)

Гњилане, црква Светог Николе, царске двери
Константин Јаковљевић (1887)

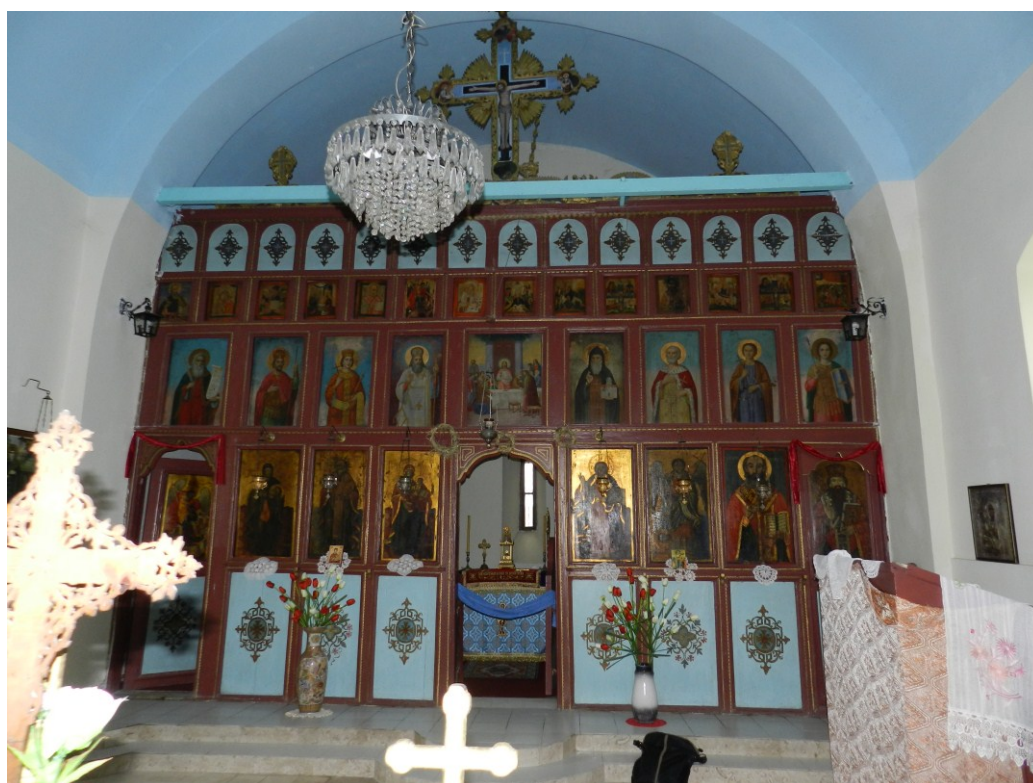
Гњилане, црква Светог Николе, дуборезна икона
Васкрсење Христово, Благовести Богородици, Крштење Христово (XIX век)

Гњилане, црква Светог Николе, Богородица са Христом
Василије Ђиноски (1867)

Витина, црква Свете Петке

Витина, црква Свете Петке, иконостас

Витина, црква Свете Петке, престоно икона
Богородица са Христом, Константин Јаковљевић (1889)

Манастир Драганац, црква Светих архангела Михаила и Гаврила

Манастир Драганац, црква Светих архангела Михаила и Гаврила
Иконостас, Константин Јаковљевић и Теофан Исаиловић Будароски (1892)

Манастир Драганац, црква Светих архангела Михаила и Гаврила
Свети цар Константин и царица Јелена, Теофан Исаиловић Будароски (1892)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Манастир Драганац, црква Светих архангела Михаила и Гаврила
релјефни украс, западна фасада

Пасјане, црква Преображења

Пасјане, црква Преображења, ентеријер

Пасјане, црква Преображења, ентеријер

Пасјане, црква Преображења, престопа икона
Преображење Христово, непознати зограф (1839)

Пасјане, црква Преображења, царске двери, детаљ
Константин Јаковљевић (1890)

Пасјане, црква Преображења, западни зид припрате
Тайна исповедања, Константин Јаковљевић (1890)

Пасјане, црква Преображења, икона мученице Босилъке
Константин Јаковљевић (1892)

Илијино брдо (Пљевља), црква Светог Илије

Илијино брдо (Пљевља), црква Светог Илије

Штитково, црква Благовештења, иконостас
Аврам Дичов (1902)

Штитково, црква Благовештења, друга зона иконостаса
Свети Стефан краљ Дечански, Аврам Дичов (1902)

Штаваљ, црква Вазнесења Христовог

Сјеница, црква Светих апостола Петра и Павла

Доња Гуштерица, црква Светог кнеза Лазара

Доња Гуштерица, црква Светог кнеза Лазара

Доња Гуштерица, црква Светог кнеза Лазара, иконостас

Штрпце, црква Светог Николе, иконостас (XIX век)

Штрпце, црква Светог Николе, припрата

Штрпце, црква Светог Јована

Станишор, црква Светог Георгија, иконостас (XIX век)

Станишор, црква Светог Георгија, источни зид олтарског простора
 Свети Прохор Пчињски, Света Петка
 Димитрије Андонов Папрадишки (1903)

Станишор, црква Светог Георгија, северни зид наоса
Свети Јоаникије Девички, Света мати Ангелина, Свети цар Урош
Димитрије Андонов Папрадишки (1903)

Велика Хоча, црква Свете Ане

Велика Хоча, црква Свете Недеље

Косовска Митровица, црква Светог Саве
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Косовска Митровица, црква Светог Саве
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Косовска Митровица, црква Светог Саве, иконостас
Димтирије Андонов Папрадишки (1914–15)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Манастир Бинач (Бузовик)
(<http://www.kosovo.net/binac.html>)

Манастир Бинач (Бузовик), иконостас (XX век)
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Антиминс рашко-призренског митрополита Дионисија
(ризница манастира Милешево)

Ходочасничка икона *Јерусалим* (1820), црква Светог Георгија, Станишор

Ходочасничка икона Јерусалим (1865), манастир Врачево

Катапетазма, зограф Зафир (1876),
црква Светог Николе, Косовска Каменица

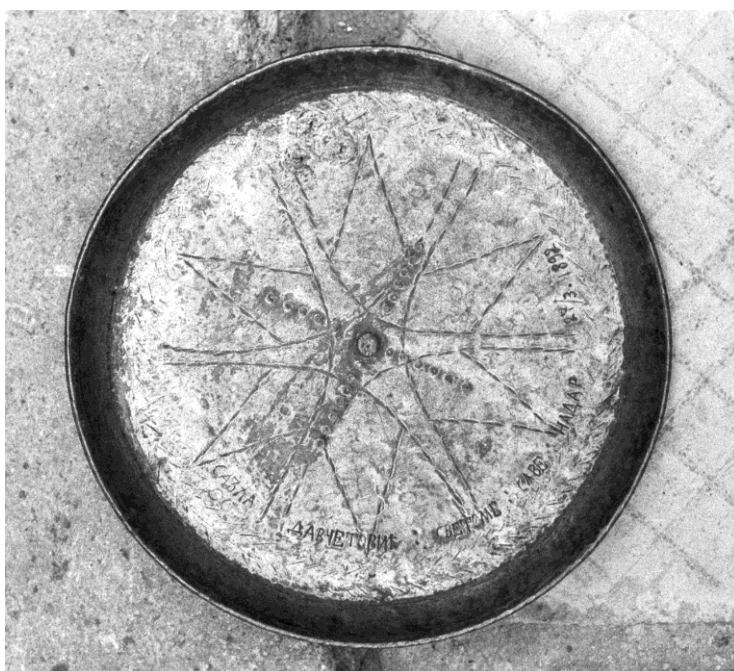
Катапетазма, Константин Јаковљевић
Преображењска црква, Пасјане

Рипида, црква Светог Стефана, Велика Хоча

Анафорник (1883), црква Светог Саве, Косовска Митровица
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

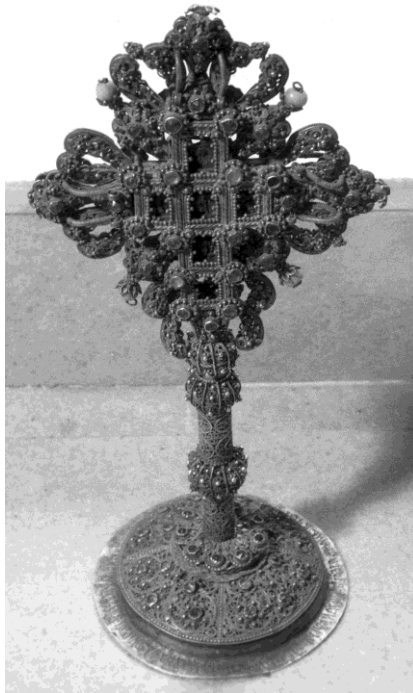
Дискос (1892), црква Светог Саве, Косовска Митровица
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Прибор за проскомидију (XIX век), манастир Врачево

Престони крст (1909), манастир Врачево

Престони крст, црква Светог Николе, Косовска каменица
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

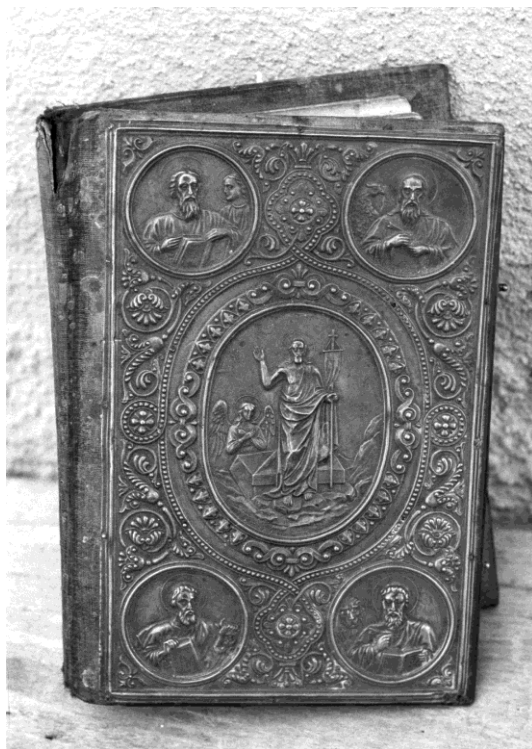
Престони крст, манастир Драганац
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

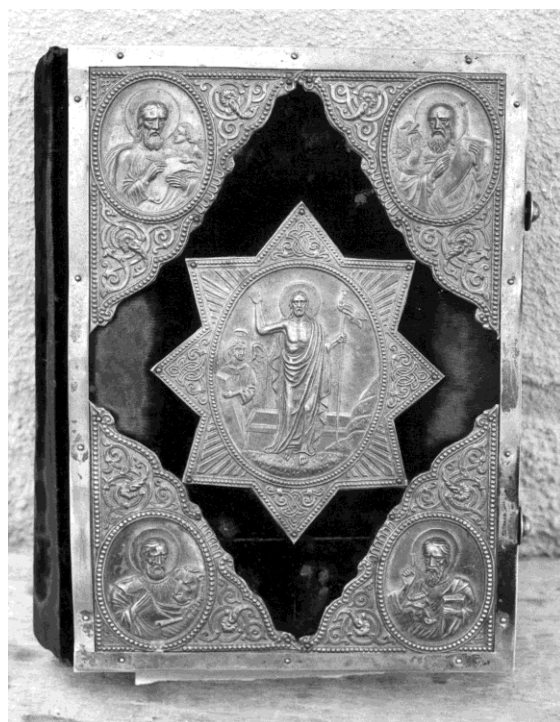
Престони крст, црква Светог Стефана, Велика Хоча
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Запрестолни крст, зограф Коста (1890)
Црква Светог Николе, Нови Пазар

Оковано Јеванђеље, црква Светог Николе, Косовска Каменица
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Оковано Јеванђеље, црква Светог Николе, Косовска Каменица
(фото Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

БИОГРАФИЈА

Ивана Женарју је рођена 12. марта 1985. године у Сарајеву. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју уметности 2009. године, са темом *Црква манастира Велућа, историја и архитектура*. На истом Одељењу одбранила је мастер рад 2010. године под називом *Илустрације у часопису Српска зора (1876–1881)*. Мастер рад је изабран за публикавање на конкурс Задужбине Андрејевић, и његова измењена и допуљена верзија је објављена као монографија под називом *Хероји, политика, свакодневница: илустровани свет Српске зоре (1876–1881)* у оквиру едиције Educatio. Докторске студије уписала је 2010/2011. године. Током рада на изради докторске дисертације објавила је и више радова из области српске уметности XIX века. Ангажована је на пројекту „Материјална и духовна култура Косова и Метохије“ на Институту за српску културу у Лепосавићу.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ивана Женарју

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Црквена уметност и верска обнова у Рашко-призренској епархији (1839–1912)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 12. 3. 2014. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ивана Женарју

Број уписа _____

Студијски програм Историја ликовних уметности и архитектуре

Наслов рада Црквена уметност и верска обнова у Рашко-призренској епархији
(1839–1912)

Ментор Проф. др Ненад Макуљевић

Потписани Ивана Женарју

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 12. 3. 2014. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Црквена уметност и верска обнова у Рашко-призренској епархији (1839–1912)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 12. 3. 2014. године

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.